

શ્રેઃ સોરાખજ જમશેદજ જજભાઈ અથમાળાનો ઉપોદ્ધાત

ક સ ૧૮૬૪ મા મુખાઈના મરહુમ શેઠ સોરાખજ જમશે-
દજ જજભાઈ અમદાવાદ પધાર્યા હતા, ત્યારે તેમણે ગુજરાતના
જુનાન માણસોમા બુદ્ધિના કામ કરાની હોય વધાગવાને તથા ગુજ-
રાત વર્નાક્યુનર સોસાઈટીના ઉપયોગી કામને પુષ્ટિ આપવા સાર
૩ ૨૫૦૦ સોસાઈટીને સોંપ્યા હતા, અને એની ઈચ્છા જણાવી
હતી કે, તેની ગ્રામીમરી નોટો લઈ તેના વ્યાજમાથી ધનામ આપી ગુદ્ધ
ગુજરાતીમા સારા નિગધ તથા પુસ્તક રચાવવા તે પ્રમાણે આ
૩૩માથી આજ સુધીમા નીચેના પુસ્તક તૈયાર કરાની સોસાઈટીએ
જવાબેમા છે

- (૧) ગુજરાતી ભાનાનો ઇતિહાસ (૩જ આવૃત્તિ)
- (૨) દૈનંદર્પણ
- (૩) ગુજરાતના ભીખારીઓ
- (૪) બિમુઢ નિમે નિગધ
- (૫) અર્થશાસ્ત્ર
- (૬) સ્ત્રી નીનિધર્મ (૫મી આવૃત્તિ)
- (૭) ગુજરાતના ઉત્તરના માધન નિમે નિગધ
- (૮) દુકાગ વિશે નિગધ
- (૯) મેવિંગ એકની અગત્ય વિશે
- (૧૦) ન્યાનિક અગત્ય
- (૧૧) અર્થશાસ્ત્રના મુગતત્વો (૩જ આવૃત્તિ)
- (૧૨) જ્ઞાનસ્યન
- (૧૩) પ્રાચીન ભગતખડનો મહિમા
- (૧૪) પ્રેસિડન્ટ લીડનનું અગ્નિ

- (૧૫) મોહમિનીના નીતિવચનો
 (૧૬) માર્ખ પોત્તોનો પ્રવાસ
 (૧૭) જીવનત્વ
 (૧૮) વનગ્ધાતિ તત્ત્વજ્ઞાન
 (૧૯) નવગણના વખતમા ગમ્મત અને જ્ઞાન
 (૨૦) ખેતર, વાડી અને બગીચાની ઉપજ વવાગનાગ ખાતર
 વિષે નિમધ
 (૨૧) ટ્રિટિય હિન્દનો આર્થિક ઇતિહાસ, ભા ૧
 (૨૨) અગ્નિમાઘ
 (૨૩) નિરાગી ગદેનાના ઉપાય
 (૨૪) યજુરહમ્ય
 (૨૫) સોન્દર્ષ અને વનિત જા
 (૨૬) નિયાગરનાત્તરનો ઇતિહાસ
 (૨૭) વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનમાળા ન-૧
 (રેડિયો, વાયગેસ, પિકચર્સ અને રેલીવિઝન)
 (૨૮) વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનમાળા ન-૨
 (મજબૂત ન, ચિત્તશાસ્ત્ર, ભૌતિકવિજ્ઞાન અને ચિત્તશાસ્ત્ર)
 (૨૯) પદાર્થવિજ્ઞાન ભા ૧ નો
 (૩૦) ગ્રામીન હિંદમા સઘજીવન

શુ વ મોસાઈની
 અમદાવાદ.
 તા ૧૦-૧૦-૧૯૩૪ }

હીરાલાલ ત્રિ પારેખ
 આગિ મેરેદરી

પ્રસ્તાવના

ગુજરાતી સાહિત્યમાં સંઘણનને લગતાં પુસ્તકો ગણ્યાગાંડ્યા છે. તેમાં પણ આપણા દેશના પ્રાચીન લોકજીવનના સંઘરાક્તિ કેટલો ભાગ લખવતી હતી તેનો ઇતિહાસ સ્વતંત્ર રીતે તો કોઇએ લખેલો જાણ્યામાં નથી. “પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય” નામક ગુજરાતી ગ્રંથ શ્રીયુત રાધાકુમુદ મુકરજીના અંગ્રેજી ગ્રંથના ભાષાંતર રૂપે વડોદરા રાજ્ય તરફથી “શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા”-માં પ્રસિદ્ધિ પામેલો છે. તેના પરક ગ્રંથ રૂપે આ ગ્રંથ શ્રીયુત રમેશચંદ્ર મુજુમદારના અંગ્રેજી ગ્રંથના અનુવાદ તરીકે “પ્રાચીન હિંદમાં સંઘજીવન” નામથી ‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી’ તરફથી પ્રસિદ્ધ થાય છે.

આપણા દેશની મંસ્કૃતિનો સાઘંત ઇતિહાસ લખવો, એ કાંઈ આગકનો ખેલ નથી. એવો ઇતિહાસ લખવાની ઉત્સુકતા ધરાવનાર લેખકે નિષ્પક્ષપાત તથા પર રહીને પણ પોતાના વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ પાડવો જોઈએ, કોઈ પણ જાતના રંગથી રંગાયા વગર અભ્યાસ-પૂર્ણ વિધાન કરવું જોઈએ, પોતાના મતવ્યને ઢોઢી ખેસાડવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ, ઉપલબ્ધ તમામ સ્ત્રૂજ સાહિત્યને સૂક્ષ્મ પુદ્ધિથી જણી કાઢીને વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવવું જોઈએ, અપરિપક્વ સિદ્ધાંતોને પરિપક્વ સ્વરૂપે સ્થાપિત કરતા પહેલાં પૂર્ણ વિચાર કરવો જોઈએ, કોઈ પણ વિષય પરત્વે દિવ્ય સિદ્ધાંતો કે એકતરફી મંતવ્યો કે સંદિગ્ધ પ્રશ્નો અથવા તકરારી બાબતો આગળ કરવાં ન જોઈએ. લેખક પોતે આપણા જીવનના આદર્શો આપખુદીથી ન દરાવે; તે જે વર્ણુન કરે તે જીતાવજે અગર મનમાં આવે તેવી રીતે ન કરે; તે ઉક્ત આદર્શોની જે કિંમત આકે તે અસત્ય કે સંકુચિત ન હોય; અને તે એ આદર્શોનો જે ભાવાર્થ કાઢે તે સંદિગ્ધ ન હોય; એ ખાસ જરૂરનું છે. આવા પ્રકારની ‘જૂલયાપ-

માથી બધી જ વુ હોય તો તેવા લેખકે સામાજિક તત્ત્વવેત્તા બનવું જોઈએ, નીચીર-પાચે મળકર્તા તમામ હમીયત ભેગી કરવાની બાબતમાં અને તે પેકીની સગ્ગેસરળી માહિતીનું એકીકરણ કરીને તેનું અદ્યુત રૂપાંતર કરવાની બાબતમાં તીવ્ર બુદ્ધિ અને ઠીક દૃષ્ટિ ગણવી જોઈએ, તેમ જ એ તમામ એકત્રિત માહિતીનું અન્યોક્ત તથા વર્ણન ખામ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ કરવું જોઈએ અને તેમાંથી બુદ્ધિપૂર્વક તથા પાકા પાચે તાત્કાલ્ય મેળવવું જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ એવી માહિતીના મગવમાં જે ટીકા કરનામાં આવે તેની બાબતમાં બહુ સાધન ગરેવું જોઈએ જે લેખક આ બધી બાબતો ધ્યાનમાં ગણીને વિધાનો કરે તે આપણા લોકોના નના આદર્શો હિતમોત્તમ રૂપે રજૂ કરી શકે અને માનવજાતિની મજદૂતિ હિતપત્ર તથા પ્રગતિ થવામાં શ્રવણમંદી તેમ જ અધ્યાત્મસંબંધી જે ગહન ક્રિયાઓ પગપગ થઈ ગઈ હોય છે તેમના ઇતિહાસનો ઇતિહાસ અભ્યાસ તે પોતે કરી શકે તેમ જ વાચકને કરાવી શકે

આ મથના મૂળ લેખકે આમાની ઘણીખરી બાબતો ધ્યાનમાં ગણી છે, એ ખુશીની વાત છે તેમણે પોતાના મથને પાચ ભાગમાં વહેચી નાખ્યો છે

પહેલા પ્રકરણમાં શ્રેણીઓની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે મધ્યયુગના યુરોપમાં વેપારીઓના જે સમ પ્રચલિત હતા તેમને મળતી કારીગરોની શ્રેણીઓ આપણા દેશમાં પ્રાચીનકાળમાં ટેવી રીતે સ્થાપિત થઈ તેમ જ વિકસિત થઈ, તથા તેમને ધીમેધીમે ટેવી રીતે ને ટેવા કેના અધિમારા પ્રાપ્ત થતા ગયા, છેવટે તેમને પોતાનું વિગિદ્ય બધાગણુ ટેવી રીતે નિકમાવ્યું, તેમ જ ધારશયોગણુ ધડાના તથા તેમનો અમન કરવાના હક્ક તેમને પ્રાપ્ત થયા, તેનું મુદર વર્ણન તેમાં આપેલું છે તદુપગત હાલના

સમયની સુધરાઈઓ, પેઢીઓ, વેપારીમઘો, સયુક્તઅડોળવાળી અને નિયમિત જવાબદારીવાળી મંડળીઓ વગેરે સરથાઓના કર્તવ્યોને મળતા કર્તવ્યો તે સમયે પણ ઉક્ત પ્રકારની શ્રેણીરૂપ મન્યાઓ કેમ કરતી હતી, તેનો દૂર ઇતિહાસ પણ તેમા અપાયેલો છે

બીજા તથા ત્રીજા પ્રકરણમા શ્રેણીઓની ગજબીય ધ્વનમાની પ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન કરવામા આવ્યું છે પ્રાચીન કાગમા આપણા દેશમા ગજમત્તાક રાજ્યો હતા તેમ બિનગજમત્તાક રાજ્યો પણ હતા તે પેઢીના ગજમત્તાક રાજ્યોની હકીકત બીજા પ્રકરણમા આપેલી છે રાજાઓની ચૂંટણી કેવી રીતે કરવામા આવતી, ગજાઓ ઉપર અકુશ રાખનારી પ્રજાપ્રતિનિધિસભાઓ કેના કેવા કામે કરતી અને ફેટલું બધું મહત્ત્વ ધરાવતી, સ્વારાજ્ય ભોગવતી આમસમિતિ તથા આમસભા ક્યા ક્યા કામે કરતી તથા કેવા કેવા અધિકારો ભોગવતી, મહાસભા તથા મહાજનો ક્યા ક્યા કામે કરતા, મહાસભાઓ કેવા કેવા પ્રકારની મમિતિઓ નીમતી તથા તેઓ કેવા કેવા કામે કરતી અને કેવા કેવા હક્ક ભોગવતી—એક-દરે નાના મોટા વિસ્તારમા સ્થાનિક શ્રેણીઓ કેની કેવી પ્રવૃત્તિઓ કરતી, તેનું અતિરસિક વર્ણન બીજા પ્રકરણમા આપવામા આવ્યું છે. ત્રીજા પ્રકરણમા બિનગજમત્તાક રાજ્યોનું વર્ણન આપવામા આવેલું છે કૌટિલ્યે જેમને ‘વૈરાજ્ય’ કહ્યા છે તે બિનગજમત્તાક રાજ્યો ઇશ્વી સન પૂર્વે ચોથી સદીમા મહાન સિકદર રાજના સમયમા આપણા દેશમા પજબ પ્રાતમા પ્રચલિત હતા, અને છેક ઇશ્વી સનની પાચમી સદી સુધી આપણા દેશના વિવિધ ભાગોમા તેઓ હયાતી ધરાવતા હતા હાનના ગુરખાઓ વગેરેની મળ મોગો-લિયન ગતિના હિમાયનનારી અનાય લોકોમા આવી જતનું પ્રજા સત્તાક રાજ્યત્ત્ર પ્રચલિત હતું મોગોલિયન લોકો આપણા દેશમા કમશ ઓતપ્રોત થઈ ગયા તેથી કે પછી બજનત્ત વશોનો ઉદય થયો તેથી અથવા તો પછી પટ્ટેરી લોના હુમલાઓ થયા તેથી

આવા પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યો નષ્ટ થવા પામ્યા, એમ કહી શકાય તેમ છે હવે, પ્રાચીન કાળમા રાજકીય ક્ષેત્રમા દોને 'ગણ' કહેવામા આવતા, કયા કયા પ્રકારના ગણો પ્રચલિત હતા, તેમાના વિચ્છવી ગણના તથા શાક્ય ગણના બંધાગણ તથા કર્તવ્યો દેવા દેવા હતા, પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યોની મહામા કથી પદ્ધતિએ કામ ચલાવવામા આવતુ, તેમ જ યૌવેયો, માવવો, અર્જુનાયનો, ઔદુબરો, કુર્ણિદો, વૃષ્ણિઓ અને શિગિઓ જેવા મિનરાગ્નસત્તાક ગણો કયા કયા પ્રકારના હતા તથા કેવી રીતે નાષ્ટ થઈ ગયા, તેનુ બહુ બોધક વર્ણન ત્રીજા પ્રકરણમા આપેલુ છે

ચોથા પ્રકરણમા શ્રેણીઓની ધાર્મિક જીવનમાની પ્રવૃત્તિઓનુ વર્ણન કરવામા આવેલુ છે તેમા ખાસ કરીને બૌદ્ધ ભિક્ષુઓના મધનુ, બૌદ્ધ ભિક્ષુણીઓના સધનુ, બૌદ્ધ સધની માથેના ભિક્ષુભિક્ષુ-ણીઓના મઠવનુ, બૌદ્ધ મધની વિશિષ્ટ સરચાઓનુ તથા ક્રિયાઓનુ તેમ જ તેની મહાની કાર્યપદ્ધતિનુ રસિક વર્ણન કરેલુ છે.

પાંચમા પ્રકરણમા શ્રેણીઓની સામાજિક જીવનમાની પ્રવૃત્તિઓનુ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે. 'વર્ણ' નામક સામાજિક શ્રેણીની ઉત્પત્તિ અને પ્રગતિ વિષે બહુ આકર્ષક વર્ણન તેમા આપેલુ છે શત્રુઆતની માદી સામાજિક શ્રેણી ધીમે ધીમે વિકસિત થઈને કેવી રીતે હાલના 'જાતિ' ના રૂપમા પરિણત થઈ, તેની ખાસ બોધક વિગતો તેમા આપેલી છે. તદુપગત શિક્ષણ, અમાજ, રત્નેદ્રમ મેલન અને સમાજસેવા જેવી બાબતોમા પણ કેવા પ્રકારે મધજીવનની ભાવના તે કાળે પણ દુર્ગોચર થતી હતી, તેનુ વર્ણન આ પ્રકરણમા આપવામા આવ્યુ છે.

આપણા પ્રાચીન કાળના આર્થિક, ધાર્મિક અને સામાજિક જીવનમાની શ્રેણીઓની પ્રવૃત્તિઓ પરત્વે સાધારણ વાચકને પ્રમાણમા ઓછો રમ પડે, પરંતુ ખામ કરીને આપણી પ્રાચીન શ્રેણીઓની રાજકીય જીવનમાની પ્રવૃત્તિઓ વિષે વાચકને વિશેષ

અમાણુમા રસ પડે, એ મહાવિત છે આ વિનય પગલે જે તે વાચક આ અથમાથી ઘણી માહિતી મેળવી શકે તેમ છે અમારી આપણુદ્ધિ પ્રમાણે તે સમયના ગજગીય ઇતિહાસનું અમા નમ્ર વિદ્વાનપોષન અહીં અમે નોધીએ છીએ

દુનિયાનો પ્રાચીનમા પ્રાચીન ઐતિહાસિક મમય આપણા દેશનો વેદ ૧૫ છે જે મમયે પણ પ્રચલિત મમાનમા બવાનુની જરિયાત ઠીકી થઈ હોવી જોઈએ, અને તેથી બધાગણનો હિતન તે સમયે થયાનું વેદોના આધારે જણાઈ આવે છે વખત જતા મમા જતી પ્રગતિની સાથે મારે નેના બધા જુની પણ પ્રગતિ થતી ગઈ, અને મનુ આપમ્તબ બ્રહ્મપતિ, નારદ, વાગ્મનેય, ધાનવ ધ્ય, શુભશાર્ધ, વમિદ, ગોતમ વગેરેના જેવા મહારથીઓને જે તે વખતે પોતપોતાના અથમા બધાગણ પગલે એમીં જુ રેનું, એમ જણાય છે આવા વેદગ્રંથો, ધર્મશાસ્ત્રો, ધર્મસૂત્રો ‘ગમાયણુ,’ ‘મહાભાગત,’ બૌદ્ધ ગ્રંથો વગેરે આધાનભૂત ગ્રંથોના આધારે જ આપણા જમાનાના લેખક પ્રાચીન જાળના સમાજબધાગણુ વિષે માહિતી મેળવી શકેના છે, એ નિર્ણય છે પરંતુ તેના લેખકોના મત-ચોનો ભાનાર્થ જૂદી દૃષ્ટિથી પ્રદર્શિત મને એવો અથ વોડા મમય ઉપર જ જડી આવ્યો છે તેજે અત્યાગ્રમુધીમા માન્ય થઈ પ્રચલિત થયેના સિદ્ધા તોના દૃષ્ટિ ૧ શુભ મહત્વનો મેદાગ મી નાખ્યો છે તે અથનું નામ “ગૌતમકૃત અથશાસ્ત્ર” છે બૂત ૧૫ની ગજગીય પ્રણાલિ ૧ને મુદ્દમ અવરૂપે એ અથમા ગૌતમે જણુ રેતી છે અત્યારે તો આપણા દેશના અતિપ્રાચીન ૧૫નીતિશાસ્ત્ર મળ્યે મદજુ જ્ઞાન એ અથના આવારે અનુમાનમા આવે છે

પ્રાચીનમા પ્રાચીન સમાજ જે મમયે નિ ૧૧ ૮૫૫ શુભગતો હતા તે મમયે સખ્તાઈના ૧૬ પગના ભગવાની જડગ જ પડી નદિ હોય, એમ માની મ ૧૫ છે પરંતુ પોતાની શરૂઆતની નિર્ભયતાને દુનુરિત રીતે જે મમયે મમાજ દૂરિત થવા નાખ્યો અને

દામ, કોથ, લોખ, મોહ, મદ, મત્સ્ય જેના યજ્ઞિપુત્રો ભોગ થતો ચાલ્યો તે મમયે મમાજ્ઞમા દડનીતિ દર્ષણ કરવાની જરૂર પડી. એ દડનીતિને કાગેચારી મતાનુ નીતિસાત્ર કહેા કે શુના મમધી દમનનીતિ હો ૫ પછી મમાજ્ઞમાત્રનુ એકીકરણુ ટો. પરંતુ સમાજના નિયમનને માટે જ એ દડનીતિ ઉદ્ભૂત થના પામી હતી, એ ચોક્કસ છે મમાજ્ઞ એની ટુનિન ગિતિમા હતો તે મમયે જગ-નિયતાએ મમાજ્ઞનિયતાએને મામાજ્ઞિત દિતના પરમ સિદ્ધાંતોની ગ્રંથા કરી પ્રાચીન ગાથી મુખગત પરપગએ ઠિતગતા આવેલા એ સિદ્ધાંતોને પાળના મમયના તત્ત્વવેત્તાએએ સક્ષેપમા એકત્ર કર્યાં, અને ચિન્તની વ્યાએ 'મહાભાન્ત' ના અદાર પર્વોમા એ સિદ્ધાંતોનો માર્ગદાનુ ચો દડનીતિનો સિદ્ધાંત સિદ્ધ થયો.

આમ દડનીતિનુ પ્રતિષ્ઠાપન થયુ એટલે પછી તેનો અમલ કરનાર અધિકારી ગ્યાપવાની જરૂર તુર્ત જ જણાઈ. મનુના સમયના મુખવિનામી અને ગાતિપ્રિય સમાજે એકદર વિચાર કરીને 'ગણ' નામક અધિકારી ઉપગ્રિય કર્યો હશે, એટલે એ રીતે રાજસત્તા ઉદ્ભવને પામી દોની જોષએ 'મહાવશ'મા કહ્યુ છે તેમ, પ્રથમ નાન "મહાસમત" દહેવાયો હતો અર્થાત્ સૌએ સમત થઈને એક પ્રકારનો ઠગ કરીને મનુને જ 'રાજ' તરીકે નીમ્યો હશે, એમ લાગે છે તે મમયે ધર્મ જ ન્યાય હતો, એટલે મનુએ દડનીતિના સિદ્ધાંતના આધારે ધર્મરાજ્ય ગ્યાપિત કરવાની કોશીશ કરી, અને તેના મધ્યગણુ તરીકે તેણે 'મનુચૃતિ'ની રચના કરી, એમ કહી શકાય ધર્મરાજ્યમા ધર્મનુ પાવન જરાજ રીતે થાય તેટલા માટે મમાજ્ઞને વ્યવગ્રિયત કરવાની જરૂર પડી એટલે 'શુણના અને કર્મના વિભાગે' ચાતુર્વર્ણની મર્યાદા ઠી થવા પામી સમાજરૂપી શરીરના માથા તરીકે શાહજો, તેના હાથ તરીકે ક્ષત્રિયો, તેની જગ તરીકે વૈશ્યો અને તેના પગ તરીકે શૂદ્રો ગણાય, એમ એક રથજે કહેલુ છે તે જરી યજ્ઞુરિયતિનો ખ્યાલ આપે છે એમા ઉચ્ચની-

અનો ભાવ ન હતો પણ સહકારનો ભાવ હતો જેમ શરીરના અંગોપાંગો વ્યવસ્થિત રીતે કામ કરે તો જ આપુ શરીર વ્યવસ્થિત રહી શકે તેમ ઉક્ત ચાર વર્ણો વ્યવસ્થિત રીતે કર્તવ્યકર્મ કરે તો જ આખો સમાજ વ્યવસ્થિત રહે શકે, એમ તે મમયે અવશ્ય મનાવું હતું નીતિમય અને અધ્યાત્મપગથણી બંને જીવી શકાય અને મથારિયત નિયમન જળવાઈ રહે તેટલા માટે જેમ સમષ્ટિના ઉક્ત ચાર ભાગ પડ્યા તેમ વ્યક્તિના પણ ચાર ક્રમ ર્યાં અને તે ચાર ‘આશ્રમ’ કહેવાયા

જે સમાજમા નિરતર ફેરફાર થતા ગહેતા હોય અને જે સમાજ નવાનવા ફેરફાર ડગવાને સઘ તત્પર ગેતો હોય તે સમાજમા આ-ભાવિક રીતે અમતોપના ખીજ ઊંચ મૂળ ધાલે, અને તેના પરિણામમા મેકારી, હડતાલ, વગેરે દ્વારણો દૃઢ થઈ ગે આપણા પ્રાચીન સમાજને આ મિદ્દાત લાગૂ પડતો ન હતો તેથી હાલની માફક તે મમયે સમાજ વિભક્ત ન હતો અને તેનું બલાગણુ અવ્યવસ્થિત ન હતું સઘશક્તિના મિદ્દાતને અનુસરી પૂર્ણ ઐશ્યને પામેલા આપણા પ્રાચીન રાષ્ટ્ર-સમાજનો સર્વોપરિ અધિકારી રાજા ગણાતો હતો કૌટિલ્યે જેને ‘પ્રકૃતિઓ’ કહી છે તે ‘મહાગો’-રામી (રાજા), અમાત્ય (મંત્રી), સુહૃદ્ (મિત્રગણ્ય), કાશ (ખજાનો), રાષ્ટ્ર (દેશ), દુર્ગ (કિલ્લો) અને બલ (લશ્કર)-આપણા પ્રાચીન રાષ્ટ્ર-સમાજના આધારભૂત સ્તંભરૂપ હતા “મનુમહિતા” (૭, ૫૬)મા કહે છે કે, રાજાનું ખુદ અન્નિત્વ ‘ગ્રામ’ ઉપર ગહેલું છે. ક’નુકલ્પ એ રાષ્ટ્રની સમજુતી આપતા આમ કહે છે-લલ્લકોશપુરરાષ્ટ્રાત્મક ચતુર્વિધ। આથી એમ સમજાય છે કે, લશ્કર, ખજાનો, નગર અને દેશ—એ ચાર બાબતોના ઉપર તે મમયે ગાંત્યનો મુખ્ય આધાર રહેતો હતો

તે મમયે ‘મામત’(ખડિયા ગાન)થી માટીને ‘માર્લોમ’(ચકવની ગાન) સુધીના વિવિધ પ્રમગ્ના ગમઓ અસ્તિત્વ ધરાવતા

હતા રાજની ચૂટણી હરેલા ધોગણીને અનુસરીને ગીતનગ ચતી રાજનો અભિષેક થતો તે સમયે 'ગજમુચ' યજ્ઞ કરવામા આવતો, અને તે પ્રમગે ચતી વિવિધ ક્રિયાઓ દરમ્યાન ગજકર્તાઓ ગજને હાથનું બખ્તર બક્ષીસ રૂપે અર્પતા તે સમયે ગજકર્તાય તરફની સાથે આધ્યાત્મિક તત્ત્વ એટલું બધું ઓતપ્રોત રહેતું કે ગજ જેવો ગજ પણ 'પુરોહિત'ના તાબામા રહેતો પ્રધાન તરીકે પુરોહિત વ્યાવહારિક તેમ જ ધાર્મિક બાબતોમા ગજને સલાહ આપતો, એટલું જ નહિ પણ 'અંતરય આહણુ મા કલ્યુ છે તેમ, મ નીમડગમા તેનું મહત્ત્વ ખાસ વધારે ગણાતુ ગજના પ્રધાનો દુગચારી જણાય, અથવા તો તેવા મ નીઓ પોતપોતાના કર્તવ્ય-મ પત્ત્વે ઉદાસીન રહેતા હોય, અથવા તો ન્યાયની બાબતમા અધેગ ચાલતુ હોય એટલે કે, જેને શિક્ષા કરવી ઘટે તેને શિક્ષા કરવામા ન આવે અને જેને શિક્ષા કરવી ન ઘટે તેને શિક્ષા કરનામા આવે-અથવા તો લડાઈ કરવામા આવે તેમા ધાતકીપણુ પ્રધાન હોય, અથવા તો ચોગલૂગગનો ભય ઉપરિચિત થયો હોય, તેવા પ્રમગે પુરોહિત રાજને ખાસ કરીને કિંમતી સલાહ આપતો અને તેવી સર્વ અનિષ્ટ બાબતો રાજના હાથે તે દૂર રાસતો

રાજની મત્તા અનિયત્રિત રહેતી નહિ પુરોહિત તેને સલાહ આપતો તેના ઉપરાંત તેનું મ નીમડગ તેમ જ તેની મ નીમડગિદ્ધ (મિત્રી હસિન) પણ તેને સલાહ આપતા રાજવહીવટ માધી જે કાર્ક પ્રશ્ન ઉપરિચિત થતો તેના મળધમા પ્રથમ તો ગજ નિધન તથા મ નીઓની સલાહ લેતો, અને તેઓ જે મલાહ આપતા તેના મળધમા તે વિચાર કરી જોતો તદુપરાંત, કૌટિલ્યના વ્યયન પ્રમાણે ગેગલાનર મળ્યોની ગાથે પણ વવહાર કરી ('અનાસન્ન સદ્ પત્રસપ્રેષણેન') પણ રાજ સલાહ લેતો આમ એકદર મનાદનો વિચાર કરી જોઈને પછી તે પોતાના વિચાર મ નીમડગ સમક્ષ રજુ કરતો ત્યારબાદ છેવટે જે નિર્ણય થતો તે પુરોહિત સમક્ષ

રજી કરવામાં આવતો, અને પુરોહિત એકમત થતો તો જ તે નિર્ણયનો અમલ કરી શકતો. મંત્રીમંડળનો જે નિર્ણય થતો તેના સંબંધમાં 'સભા'નો કે 'સંપ્રદ'નો કે 'જનપદ'નો અર્થાત્ બનહેર પ્રજાનો અભિપ્રાય સર્વાનુમતે લેવામાં આવતો નહિ ત્યાંસુધી કાંઈ પણ છેવટનો સિદ્ધાંત બાધી શકતો નહિ. આમ સિદ્ધાંતરૂપે રાજસત્તા સર્વોપરિ રહેતી તો પણ બ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ લોકસત્તા જ પ્રાધાન્ય ભોગવતી. અર્થાત્ લોકમત વગર રાજમત લૂચો ગણાતો. "અથર્વ-વેદ"ના આધારે એમ કહી શકાય છે કે, પ્રજાપ્રતિનિધિસભા વિનાના રાજાની કલ્પના જ કરી શકાય નહિ.

તે સમયે પણ રાજ્યબંધારણના નાનામાનાના રાજકીય એકમ તરીકે ગામડું ગણાતું હતું. દરેક ગામડામાં વિવિધ જાતિઓ વસવાટ કરતી. એવી દરેક જાતિ સ્વમયોદિત રહેતી અને સ્વારાજ્ય ભોગવતી, અને તેના તમામ પ્રજાનો નિકાલ જાતિપંચાયતના હાથે થતો હતો. ગામડાની વિવિધ જાતિઓના લોકોમાંથી ચાળીસ ઈમ-મોને પસંદ કરીને ગામપંચાયત આપવામાં આવતી, અને તેના હાથે આખા ગામડાને લગના વિવિધ પ્રજાનો નિકાલ થતો. ગામ-પંચાયતનું કારોબારી કામ ગામના 'ગામભોજક' અથવા 'ગ્રામિક' (મુખી) તરફથી તેમ જ 'દંડનયક' (ન્યાયાધીશ)ના હાથે થતું. જાતિપંચાયત તથા ગામપંચાયત તેમ જ ગામડાની 'પૂજ' નામક અન્ય શ્રેણીઓ મળીને આખા ગામડાનો વહીવટ કરતી. આમ દરેક ગામડું સ્થાનિક સ્વારાજ્ય ભોગવતું. એ પ્રકારનું રાજ્યપંચ મંથશક્તિના ધોરણે એ વખતે એટલું બધું વ્યવસ્થિત હતું કે, બીજા બધા પ્રકારના રાજવહીવટી ખાતા કામ કરતાં બંધ પડે તો પણ ગામડાની પોતાની શ્રેણીઓ ગામવોડોના મંથશક્તિ વગેરેનું કામ બરાબર રીતે બજાવી શકે. નાનાં ગામડાંની ગામપંચાયતોના જેવી મોટા શહેરોની મંથશક્તિઓ પણ રહેતી, અને તેમનો વહીવટ, પણ, એ જ ધોરણે ચાલતો. આખા દેશના કુલ ગામોના

પાડવામાં આવતા. દસ ગામોના સમૂહનું પાટનગર ‘સંત્રામ’ કહેવાતું; અસો ગામોના સમૂહનું પાટનગર ‘ખરવટિક’ કહેવાતું; ચારસો ગામોના સમૂહનું પાટનગર ‘દ્રોણમુખ’ કહેવાતું; અને આઠસો ગામોના સમૂહનું પાટનગર ‘રયાનીય’ કહેવાતું.

આખા દેશ ઉપર રાજની મધ્યસ્થ સરકારનો અમલ ચાલતો. મધ્યસ્થ સરકાર અનેક ખાતાંઓની મારફતે જધો વહીવટ ચલાવતી. તે સમયે કયાં કયા ખાતાંઓ કેવાં કેવાં કામો કરતાં, તેની સ્પષ્ટ વિગતો કીટિયે પોતાના “ અર્થશાસ્ત્ર ” માં આપેલી છે. એવાં ખાતાંઓ પૈકી નીચેના ખાતા મુખ્ય હતાં:— લશ્કરીખાતું, નીકાખાતું, સંરક્ષણખાતું, શિલેદારખાતું, વિદ્યાખાતું, ધર્મખાતું, ન્યાયખાતું, આરોગ્યરક્ષણખાતું, દવાખાતું, નહેરખાતું, જાહેર આંધકામ ખાતું, વેપાર-ઉદ્યોગખાતું, વગેરે વગેરે. તે સમયે રાજ્યના કુલ વાર્ષિક ઉત્પન્નનો અરધો ભાગ કેવળ લશ્કરીખાતા પાછળ ખર્ચાતો, એમ “શુકનીતિ”-માં કહ્યું છે તેથી એમ સમજાય છે કે, તે સમયનું લશ્કરી મહત્ક્રમ બહુ મોટા પાયે ઉપર રચાયું હોતું જોઈએ. અત્યારે પણ આપણા દેશનો લશ્કરી ખર્ચ એનાથી કયાં ઓછો છે ?

તે સમયના ન્યાયખાતાનો વહીવટ જાણુવા જોવો છે. આધારણ રીતે શુભેગારને અમુક અમુક કસોટીમાંથી પસાર કરીને તેના શુનાનો પ્રકાર નક્કી કરવાનું ધોરણ તે સમયે પ્રચલિત હતું તો પણ ‘ધર્મ’ (કાયદો), ‘વ્યવહાર’ (પૂરાવો), ‘અરિત્ર’ (પ્રણયિકા), ‘રાજભાસન’ (રાજજ્ઞા) અને ‘ધર્મન્યાય’ (ન્યાયીપણું) ધ્યાનમાં લઈને દિવાની તથા ફૅજદારી ન્યાય ચૂકવવાનું ધોરણ તે સમયના ન્યાયખાતેથી કરેલું હતું. તદુપરાંત એમ પણ જોવામાં આવે છે કે, તે સમયે દ્રોણ પ્રમંડે કાઈ શુનો થતો તો તે શુનાથી જે પક્ષને નુકસાન થતું તે પક્ષની પોતાની સાતિના આધારે તે શુનાના મંત્રી-રપણા વગેરેનો નિર્ણય થતો. અર્થાત્ આજ્ઞાશુની હત્યા વધારે મંત્રીર શુના તરીકે ગણાતી, પણ આજ્ઞાજેનરની હત્યા ઓછા મંત્રીર શુના

તરીકે ગણાતી. દ્રોષ ધાત્વણ કોઇનું ખૂન કરતો તો તેને દેવાનદ્વં કરી શકતો નહિ, એમ “ મનુષ્યોદિના ” કહે છે તેથી એમ માનીત થાય છે કે, યુનાનું ગંભીરપણું દરાવવામા તે મમયે જ્ઞાનિનો વિચાર અવશ્ય પ્રાધાન્ય ભોગવતો હતો. સાધારણ રીતે ધાત્વણ જ ‘પ્રાદ્-વિવાક’ (મરન્યાયાધીશ) તરીકે કામ કરતો. તેના ઉપગત વિવિધ ‘ધર્માધિકારીઓ’ (ન્યાયાધીશો) પણ નીમાના, અને તેઓ ‘અનુષેક્તા’- (એસેમર) ની મદદથી મુકદ્દમાની તપાસ કરી કેમવા આપતા. એકંદરે જોતા તે સમયના ન્યાયખાતાની વ્યવસ્થા બહુ વિચારપૂર્વક કરવામા આવેલી હતી. જ્ઞાનિપંચાયત તેમ જ ગામપંચાયત દ્વારાની અને ફાજદારી આધિકારો ભોગવતી, અને તેમના ઉપગત ઉપલી અદાલતો અસ્તિત્વ ધરાવતી.

ઉપર્યુક્ત વિવિધ ખાતાઓના મુદ્દકમના નીખાવની પાછળ રાજ્યને બહુ ભારે ખર્ચ થતો ; હકે, એ નમગાય તેવું છે. આવા ભારે ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે મન્યે ઉત્પન્નના માધનો પામુ દરાન્યા હતા. આપણો દેશ પરાપૂર્વથી આજગુપ્તી ખેતીપ્રધાન રહેતો આવેલો છે. પ્રાચીન કાળમા પામુ ખેતીનો ધવો મુખ્ય હતો, અને ખેતીના ઉત્પન્નનો હકો ભાગ મજમાય તરીકે મન્ય નગદથી ‘તપ-રાવવામા આસનો. આથી જ એક મન્યને એક નગો ‘વદમાગ-માફ’ (હકો ભાગ ભોગવન) કહેવો છે. ખેતીનું ઉત્પન્ન આ મેસાતું તેના ઉપગત દડ, મીંગનો કે, જગવના ઉપગનો કે, ચેપારની ભાગત, શુકનું ઉત્પન્ન, મદદારીના માધનોનો કે, વદા-ભોની ભાગત, ખાત્રોનું ઉત્પન્ન, કિં સાઓન કિલ્લવળગે વગેરે માંગો વડે પામુ રાજ્ય ઉત્પન્ન તેવું તે નમયે દડ ૩ મસનો હમગ ખાનગી મામુમેને આપવામા ન આસનો, પણ મન્ય પેને જ દાર માજીને વેચવાનું કામ કરતું, એટલે તેમથી પામુ મન્યને મુકદ્દમ ઉત્પન્ન મળતું.

મન્યના આવા ખર્ચનો દિનાય મખલ માટે મન્ય બહુ વિચરત

હિસાબીખાતુ નીભાનતુ હતું 'મનિવાના' અને 'મહર્તા' નામના જે મોટા અમરદાગે એ ખાતાના ઉપજિ ગણાતા હતા તે પૈકીનો 'મનિવાતા' નાણામંત્રી તરીકે મેમ્બરના કુલ કામનો મલોપજિ અમલદાર ગણાતો અને મહર્તા' વસુવાતી અધિારી તરીકે કામ કરતો. એ મે અધિારીઓના દ્વારે આખા હિસાબીખાતાનો કુલ વહીવટ ચાલતા હતા.

આમાં નિમ્નગાનનોડન અહીં પૂરૂ થાય છે મવજનના ધોરણે એકદર ગજનીય વગીર ન્હી રીતે ચાલતો હતો, તેનો કાઈક ખ્યાલ આપી વાચ તે આવશે, એની આગા અમે રાખીએ છીએ.

અત્ર એટલુ મહેલુ ગ્રામ થાય છે કે ખામુ ન્હીને ધર્મના મામે મદિગના નીભાનની બાબતમાં પ્રાચીન કાગથી મ્હલો બધો શ્રેણીભાવ આપણા દેનમાં મહેલો આવ્યો છે, તે આ અથમા આપેના દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંના સિનાસેખોના ઉલેખો સાબીત કરી આપે છે. ખન રીમે આપણા ગુજરાતમાં આવી જતના સિનાસેખના પુરાવા મળના મુર ન થઈ પડે કે તેમ જતા પણ હર્ક પ્રમગે આની સાબીતી મળી શકે છે, એમ બતાની આપવાના હેતુથી અને આ અથમાના અરતુત નિયમ મરતવે રેલા વિધાનોને પુષ્ટિ આપવાના હેતુથી, આપણા ગુજરાતના માગેવ ગજના સમયનો મ ૧૩૪૮ (૪ મ ૧૦૮૨) નો પાનણપુરનો અપ્રમિદ્ધ સિનાસેખ આ અથમા અતભાગમાં પરિશિષ્ટ તરીકે દાખલ ક્યો છે, તે બહુ મોઘડ તથા ઉપનાગ થઈ પડશે, એની આશા રહે છે.

અતમાં સર્વે અથ લખનાની તક અમને આપી તે માટે ગુજરાત વનાકલુતર સોસાયટીના સચાઈનેનો અને ખાસ કરીને લાઈબ્રેરી હીરાનાન પરેખનો અન આભાર માની અમે વિગમીએ છીએ.

નાતનુભા,
તા ૨૫-૧૨ ૧૮૩૦

} ભરતજમ ભાતુમુખગમ મહેતા

શ્રી બંનુકમણિકા

પ્રકરણ ૧ વિષય ૧ પાન
પહેલું. આર્થિક જીવનમાં શ્રેણીઓની પ્રવૃત્તિઓ. ૧-૮૨

સંઘજીવનની ભાવના મનુષ્યમાં કુદરતી છે (૧) -
હિંદુસ્તાનમાં પ્રથમ તેનો પ્રાદુર્ભાવ (૨)-વેપારીઓની સંઘ-
વ્યવસ્થા (૩)-કારીગરોની સંઘવ્યવસ્થા (૪)-મહાજનનું
સ્વરૂપ, તેની વ્યવસ્થા અને તેનું મહત્ત્વ (૬)-જાતકોના
સમયની શ્રેણીઓ (૬)-શરૂઆતના ધર્મસૂત્રના સમયમાં
શ્રેણીઓની સંસ્થાનો વિકાસ (૧૩)-કૌટિલ્યના સમયમાં
શ્રેણીની સ્થિતિ (૧૫)-લસ્કરી સત્તા તરીકે શ્રેણીઓ
(૧૭)-સ્થાનિક પેઢીઓ તરીકે શ્રેણીઓ (૨૫)-‘યાગ્ય-
લ્ક્ય સંહિતા’ પ્રમાણે શ્રેણીઓના કર્તવ્યો (૨૭)-‘મહા-
ભારત’માં શ્રેણીઓનો ઉલ્લેખ (૩૦)-‘બૃહસ્પતિ સંહિતા’માં
શ્રેણીની સંસ્થાના કારણની સ્પષ્ટ સમજૂતી (૩૫)-‘બૃ-
હસ્પતિ સંહિતા’ પ્રમાણે શ્રેણીઓના સુધરાઈ સંબંધી
કર્તવ્યો (૩૬)-શ્રેણીઓનું બંધારણ (૪૦)-વહીવટી
અમલદારો (૪૧)-પ્રજાસત્તાનું તત્ત્વ (૪૩) સાધારણ
ન્યાયાધીશી તરીકે શ્રેણીઓ (૫૦)-પાછળના સમયમાં
શ્રેણીની વ્યવસ્થા (૫૬)-પ્રાચીન આર્થિક જીવનમાની
સંઘરૂપ પ્રવૃત્તિનાં વિવિધ સ્વરૂપો (૫૮)-પંસાણું (૫૯)
-વેપારીસંઘ (૬૭)-દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંની શ્રેણીઓ (૭૨)
-દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંની વેપારી સંસ્થાઓ (૭૬)-જણજ
ગતિ (૭૫)-વર્ગગર્ભ અને ઇદગર્ભ ગતિ (૭૮)-અંબુ-
વણુમ અને મણિગ્રામમ નામની બે અર્થ સ્વરૂપ
સંસ્થાઓ. (૮૦).

બીજું. રાજકીય જીવનમાં શ્રેણીઓની પ્રવૃત્તિઓ (ભાગ પહેલો) ૮૨-૧૮૯

ગભની ચૂટણી (૮૩)-વેદના સાહિત્યમાના ઉલ્લેખો
(૮૪)-વેદકાળ પછીના સમયમાં ચૂટણીની પદ્ધતિ (૮૨)
-“ગમાયણ”માં ચૂટણીની પદ્ધતિના અંગો (૮૨)
-“મહાભારત”માં ચૂટણીની પદ્ધતિના અંગો (૮૫)-
‘સભા’ અને ‘અભિતિ’ (૮૭)-સમિતિના રૂપ અને
મહત્ત્વ મંત્રી વેદકાળના સાહિત્યમાના ઉલ્લેખો (૮૮)
-‘મભા’ અને ‘અભિતિ’ વચ્ચેનો ભેદ (૧૦૦)-‘અભિતિ’
અથવા ‘મધ્યમ્ય મિજલમ’ (૧૦૨)-સમિતિ વિષેના વેદ
સાહિત્યમાના દૃષ્ટાંતો (૧૦૨)-વેદકાળ પછીના સમયની
રાજકીય સમિતિ (૧૦૯)-વેદકાલીન સમિતિના અવશેષ-
રૂપ મંત્રીપરિષદ (૧૧૦)-ગ્રીસના લેખકોએ ઉલ્લેખેલી
એવી સંસ્થાઓ (૧૧૨)-દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના સાહિત્યમાં
અને શિવાલેખોમાં આવી સંસ્થાઓના ઉલ્લેખો (૧૧૩)
-‘મભા’ અથવા ગ્થાનિક મિજલસ (૧૧૫)-મભા સમંધી
વેદસાહિત્યમાના ઉલ્લેખો (૧૧૫)-સભાની ન્યાયસબંધી
સત્તા (૧૧૭)-જાતકોમાં ગામડાની સંસ્થાના ઉલ્લેખો
(૧૧૮)-વેદકાળ પછીના સમયની રથાનિક શ્રેણીઓ
(૧૨૦)-“અર્થશાસ્ત્ર”માં ગામડાની સંસ્થાના ઉલ્લેખો
(૧૨૧)-ધર્મશાસ્ત્રોમાં અને ધર્મશાસ્ત્રોમાં ગામડાની
સંસ્થાના ઉલ્લેખો (૧૨૪)-ગ્રામીન શિલાલેખોમાં ગામ
ડાની સંસ્થાના ઉલ્લેખો (૧૨૬)-ગામડાની શ્રેણીના
અધિકાર અને તેના કર્તવ્યો (૧૨૯)-(૧) ગામડાની
શ્રેણીના ન્યાયસબંધી અધિકાર (૧૨૯)-ગામડાની
સંસ્થાના ન્યાય સમંધી અધિકાર વિષે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના
શિલાલેખોના પૂરાવા (૧૩૨)-(૨) ગામડાની શ્રેણીના

વહીવટી આધિકાર (૧૩૫)-ગામડાની સરચાઓનું વહી-
 વટી તત્ત્વ (૧૩૬)-દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાની ગામડાની
 મરચાઓ (૧૩૭)-આધારણ સભા (૧૪૧)-તેની રચના
 અને તેનો દરજ્જો (૧૪૧)-મહાજનો (૧૪૫)-ગામડાની
 સભાની મમિતિઓ (૧૪૭)-સમિતિઓનું બધારણ (૧૪૯)
 -ગ્રામસભા અને મધ્યમ મંકાર વચ્ચેનો મગધ (૧૫૮)
 -ગ્રામસભા અને ગામ વચ્ચેનો સુગીવ મગધ (૧૬૨)
 -ગ્રામસભાના અધિકાર અને તેના કર્તવ્યો (૧૬૩)-
 ગાદદારીના રગ્તાની અને પાણીની નહેરોની યોગ્ય બલાળ
 (૧૬૫)-કુળકાળમા રાહત (૧૬૮)-ગામડાની જમીન અને
 ગામસોફો ઉપર ગ્રામસભાની અવતર સત્તા (૧૭૦)-
 જાહેર જુગ્મામુકળ તથા ધ્યાનિક પેઢી તરીકે ગ્રામસભા
 (૧૭૧)-ગ્રામસભા અને ધ્યાનિક ગદિર વચ્ચેનો મગધ
 (૧૭૪)-ગ્રામસભા તરફથી થતો સ્થાનિક ધાર્મિક તથા
 ધર્મોદાય સંસ્થાનો યોગ્ય નીભાવ (૧૭૫)-નમૂનેદાર
 સંસ્થાનો દાખલો (૧૭૭)-ગામના રક્ષક તરીકે ગ્રામ
 મભા (૧૮૦)-ગ્રામના સોડોની મધરૂપ પ્રવૃત્તિ (૧૮૨)
 -ગ્રામોની ઁણીઓ (૧૮૬)-દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાની ગ્રામ-
 સંસ્થાઓની ગ્રામીનતા અને તેમનો વિસ્તાર (૧૮૮)

ત્રીજું. રાજકીય જીવનમાં ઁણીઓની પ્રવૃત્તિઓ

(ભાગ બીજો) ૧૯૭-૨૫૨

બિન-રાજમત્તાક ગળ્યો (૧૯૦)-વેદકાગમા બિન-
 ગળ્યસત્તાક ગળ્યો (૧૯૧)-પાણિનિકૃત બ્યાકગ્લુમા
 મધોના ઉલ્લેખ (૧૯૬)-બૌદ્ધ સાહિત્યમાથી પ્રગ્તમત્તાક
 રાજ્યપદ્ધતિનો પૂગવો (૧૯૮)-બૌદ્ધ સાહિત્યમા
 બિન-ગળ્યસત્તાક ગળ્યોનો ઉલ્લેખ (૧૯૮)-
 બિન-જીવી ચોકોનું રાજ્યમધારણ (૧૯૯)-ગળ્યનું સ્વરૂપ

(૨૦૪)-લિચ્છવી ગણના વહીવટી અમલદારા (૨૦૫)-
 લિચ્છવીઓમા ન્યાયનો વહીવટ (૨૦૬)-શાક્ય ગણ
 (૨૦૭)-શાક્ય ગણના રાજ્યતત્ત્વનું સ્વરૂપ (૨૦૮)-પ્રજન-
 સત્તાકે રાજ્યની સર્વોપરિ મલાની બેઠકોની કાર્યપદ્ધતિ
 (૨૧૨)-પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના પ્રજનસત્તાક અને અપજન
 સત્તાકે ગણ્યો વિષે ગ્રીક લેખકોનો પૂરાવો (૨૧૭)-“અર્થ
 શાસ્ત્ર”મા બિન-રાજસત્તાકે રાજ્યો વિષે અર્થ (૨૨૧)-
 કૌટિલ્યનો ચક્રવર્તિવાદ, અને બિન-રાજસત્તાકે રાજ્યો
 ઉપર તેની વિનાશક અમર (૨૨૪)-કૌટિલ્યના ચક્રવર્તિ-
 વાદમાથી મધશક્તિની ભાવના બચી ગઈ (૨૨૬)-બિન-
 રાજસત્તાકે રાજ્યોની હયાતીની તરફેણમા નવા રાજકીય
 સિદ્ધાંતો (૨૨૮)-બિન-રાજસત્તાકે રાજ્યો અને તેમના
 કન્યાશુની શરતો વિષે “મહાભારત” માનું અનુબંધ
 વિવરણ (૨૨૯)-નવીન સંપ્રદાયના ઉપદેશનો સારાશ
 (૨૩૪)-બિન-રાજસત્તાકે ગણોનો પુનરુદ્ધાર (૨૩૭)-
 મૌર્ય સામ્રાજ્યની પડતી પછીના વૃત્તના સમયની રિયતિ
 (૨૩૭)-થોડાક નમૂનેદાર બિન-રાજસત્તાકે રાજ્યો (૨૩૮)-
 બિન-રાજસત્તાકે રાજ્યોના અંતિમ નાશના કાગણો (૨૫૦).

ચોથું. ધાર્મિક જીવનમાંની શ્રેણીઓની પ્રવૃત્તિઓ ૨૫૨-૨૬૨

બૌદ્ધ કાળની પહેલાના સમયના ધાર્મિક સંધો (૨૫૩)-
 બૌદ્ધ મંથ ઉપર ચચેલી પ્રાચીન ધાર્મિક મંથોની અસર
 (૨૫૪)-પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાંના ધાર્મિક સંધોના સૌથી
 વધારે સુધરેલા નમૂના તરીકે બૌદ્ધ સંધ (૨૫૫)-બૌદ્ધ
 સંધનું વિગતવાર વર્ણન (૨૫૫)-બૌદ્ધ સંપ્રદાયના સભાસદ
 માટેની નાવાચકી (૨૫૬)-જે પ્રકારની દીક્ષા (૨૫૭)-
 ઉપમંથની દીક્ષા (૨૫૮)-પવ્વજ્જની દીક્ષા (૨૬૨)-
 બૌદ્ધ સંપ્રદાયની ચાર સાધનસપત્તિનું નિવેદન (૨૬૩)-

નિયમનનો સમય ઉપલબ્ધ સાથે દમ વર્ષનો નિવાસ (૨૬૪)-એલાની (મદ્દિવિહારિકની) ફરજો (૨૬૫)-(ઉપા-ધ્યાયની ફરજો (૨૬૫)-બૌદ્ધ મત્રદાયનુ જીવન (૨૬૬)-બૌદ્ધ સંપ્રદાયની વ્યવસ્થા (૨૬૬)-એકવાધારાશાસ્ત્રી તરીકે ગૌતમબુદ્ધ (૨૭૦)-આનિક મધો; મધ્યમ્ય તત્ત્વો અભાવ (૨૭૦)-તત્ત્વની દેખીતી ખામીઓ (૨૭૧)-તત્ત્વની ખામીઓના ઉપાયો (૨૭૨)-એવા ઉપાયોમાનુ અધૂરપણુ (૨૭૪)-આનિક મધોનુ અતિશય પ્રગતિસત્તાક બંધાગણુ (૨૭૬)-સામાન્ય સભા, અને તેનું બંધાગણુ (૨૭૬)-સભાની બેઠકના કામકાજની પદ્ધતિ (૨૭૭) મઠનું વ્યાપકારિક કામકાજ (૨૭૯)-વ્યક્તિગત મહાસદ્દ ઉપરની મધની મત્તા (૨૮૦)-લિક્ષુણ્ણીઓનો સંઘ (૨૮૦) વ્યક્તિગત લિક્ષુ અને બૌદ્ધ સંઘ વચ્ચેનો સંઘ (૨૮૧) -બૌદ્ધ મત્રદાયની વિગિષ્ટ મર્યાદાઓ અને ક્રિયાઓ (૨૮૬)-(૧) નિયમિત મુદતમધી સભાઓ (૨૮૬)-'પાતિમોક્કસ' નું પારાયણુ (૨૮૭)-(૨) ચાતુર્માસમા એકાતવાસ (૨૮૯)-(૩) પચારણા (૨૯૦)-'કઠિન' ક્રિયા (૨૯૦)-બૌદ્ધ મત્ર ઉપરાતની ધાર્મિક મર્યાદાઓ (૨૯૧)-હિંદુ યુગના હિંદુસ્તાનના છેલામા છેલ્લા સમય સુધીની તેમની હયાતી (૨૯૨).

પાંચમું. સામાજિક જીવનમાંની શ્રેણીઓની પ્રવૃત્તિઓ ૨૯૩-૩૫૪

સામાજિક જીવનમાંની સઘાત્મક પ્રવૃત્તિના આગેદુખ આવિર્ભાવ તરીકે વર્ણવ્યવસ્થા (૨૯૩)-વર્ણવ્યવસ્થાની ઉત્પત્તિ અને પ્રાચીનતા (૨૯૩)-"ઋગ્વેદના મત્રમમા વર્ણવ્યવસ્થા સમઘી અગ્રાન (૨૯૪)-"ઋગ્વેદ" માંના પર્ગ્ગેદ વર્ણુબેદથી વૃદ્ધ છે (૨૯૫)-પાછળના વેદકાળમા વર્ણુ (૨૯૭)-આહ્વાનના અધિકારો અને તેના કર્તવ્યો

(૨૯૭)-આહ્વાન મેવની ચર્યાત (૨૯૮)-મવનો પાયો
જન્મ નથી પણ જ્ઞાન છે (૩૦૦)-તે મમયે પણ મધ સુખ
ન હતો (૩૦૩)-પાળના મમયમા આહ્વાનો અને સંદ્રો
વચ્ચેનો બેદ ધીમેધીમે વધતો ગયા (૩૦૮)-આહ્વાનોના
ધ્યાનમા ક્રમશઃ વૃદ્ધિ, મંત્રના પાયા તરીકે જન્મ
(૩૧૨)-વર્ણવ્યવસ્થાની પ્રગતિ ત્રિયે બાદ માદિત્યનો
પૂર્વો (૩૧૫)-વર્ણવ્યવસ્થાની પ્રગતિ ઉપર બાદ સાદિ-
ત્યની અસર (૩૨૨)-ક્ષત્રિયો અને આહ્વાનો વચ્ચેની
સ્પર્ધા (૩૨૫)-આહ્વાનોનો અતિમ વિજય (૩૨૮)-
આહ્વાન મધોની સખ્તાઈ મપૂર્ણતાએ પહોંચી (૩૩૦)-
બીજા સામાજિક સંઘોની કમિડ આપના (૩૩૩)-તેમની
સ્થાપના કરવામા કરવામા હાજર થયેલા વિવિધ
તરવો (૩૩૪)-'મિશ્ર જાતિ'નો સિદ્ધાંત (૩૩૮)-એ સિદ્ધા-
ંતનું અતિદામિક મહત્ત્વ (૩૩૯)-જાતિની પ્રગતિ ઉપર
બહાનની અસર (૩૩૯)-(૧) ધાર્મિક પ્રચારકાર્ય (૩૪૦)
-(૨) રાજકીય સત્તા (૩૪૧)-'જાતિ' નામક સામાજિક
મધનું સ્વરૂપ અને બધાગણ (૩૪૩)-સામાજિક મધોના
પાયા તરીકે ધર્મો નહિ પણ જન્મ (૩૪૩)-સામાજિક
જીવનમાની મહિયારી પ્રગતિના બીજા વ્યરો (૩૪૬)-
શિક્ષણની મગ્ગો-સમાજો, મિજલો વગેરે (૩૪૬)-
મમાજમેવા (૩૫૧)-પગિશબ્દ સાગદેવનો પાવણ-
પુત્રો મ ૧૩૪૮ નો શિવાયેષ (૩૫૩)

સંક્ષેપસૂચિ

- અ. વે. = અથર્વવેદ.
 આ. ધ. = આપસ્તંબ ધર્મસૂત્ર.
 આ. લે. = આલિડિશે લેખન (ઝિમરકૃત, ખર્લિન, ૧૮૭૯).
 આ. સ. રી. = આર્કિયોલોજિકલ સર્વે રીપોર્ટ.
 આ. સ. વે. ઇ. = આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઑફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા.
 ઇ. ઑ. = ઇડિયન ઑન્ટિક્વેરી.
 ઇ. કા. = ઇડિયન કાઇન્સ (રામનકૃત).
 ઇ. સ્ટુ. = ઇડિશે સ્ટુડિયન.
 ઋ. વે. = ઋગ્વેદ.
 ઐ. ઇ. = ઐપ્રિઆફિકા ઇડિકા.
 ઐ. ક. = ઐપ્રિઆફિકા ઇથ્નોલોજિકા.
 ઐ. જી. આ. સ. ઇ. = ઐન્ડુઆલ રીપોર્ટ ઑફ ધી આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઑફ ઇન્ડિયા.
 ઐ. બા. = ઐતરેય બ્રાહ્મણ.
 અં. કા. = અંદ્ર કાઈન્સ (રામનકૃત)
 કા. લે. = કાર્માઈકલ લેકચર્સ.
 કે. કા. ઇ. મ્યુ. = કેટલોગ ઑફ કાઈન્સ ઇન ધી ઇન્ડિયન મ્યુઝિયમ (વી. એ. રિયનકૃત.)
 કા. ઇ. ઇ. = કાર્પસ ઇસ્ટ્રિક્શનમ ઇન્ડિયન.
 કા. એ. ઇ. = કાઈન્સ ઑફ એન્થ્રોપોલોજી (કનિંગહામકૃત).
 કો. = કૌશિનપી.
 ગ. એ. રી. = ગવર્નમેન્ટ એપિગ્રાફિકલ રીપોર્ટ.
 ગુ. ઇ. = ગુપ્ત ઇસ્ટ્રિક્શનસ.
 ગૌ. ધ. = ગૌતમ ધર્મસૂત્ર.
 જ. એ. સો. એ. = જર્નલ ઑફ ધી એથિયોલોજી સોસાયટી ઑફ એંગ્લેન્ડ.

- જ. ખી ઝો રી સો. = જર્નલ ઑફ ધી ખીનાઝ ઑઝ ઝોરિ
ઝમા રીમર્ય સોસાયટી
- જ. ઝો ઝે સો = જર્નલ ઑફ ધી ઝેયલ ઝેગિયેટિક મોમાયટી.
- તૈ. ઘા = તૈત્તરીય ઘાઘલ
- તૈ સ = તૈત્તરીય મહિતા
- ગ્રો ઝે સો ઝે = ગ્રોમીડિઝ ઑફ ધી ઝેશિયેટિક મોમાયટી
ઑફ ઝેગાય
- ખિ ઈ = ખિમ્લિઝાચિમ ઇડિકા
- ખુ મુ = ખુદમ્પતિ મુન
- ખુદ = ખુદમ્પતિ
- ઝો ગે = ઝોએ ગેઝેટિયર
- મ સ = મનુ સહિતા
- યા સ = યાનન'ન્ય મહિતા
- ઝે ઈ ડો = ઝેસન કૃત ઇઝિયન ડોમન્સ
- લ્યુડ = લ્યુડર્સ આઘી શિયાવેખોની યાદી (એપિગ્રાફિકા ઇડિકા,
પુસ્તક ૧૦, પગિશિષ્ટ)
- વ ધ = વસિષ્ઠ ધર્મસૂત્ર
- વા સ = વાજસનેય સહિતા
- વિ સ = વિખ્યસહિતા
- વીર = વીરમિત્રોદય (જ્ઞાનદ નિઘાસાગર તત્ત્વથી અપાદિત)
- વે ઈ = વેદિક ઇડેક્સ (મિક્રોનેન અને કીય કૃત)
- વે રુ = વેદિએ રુડિયન
- વિઘ ઝા વે = વિઘની કૃત અથર્વવેદ
- શ યા = શતપથ આઘલ
- સા. ઇ ઈ = સાચિય ઇડિયન ઇસ્ક્રિપ્શન્સ
- સે ખુ ઇ = સેઇકેડ ખુમ્સ ઑફ ધી ઇન્ડ
- સે ટે = સેઇકેડ ટેક્સ્ટ્સ (મુદ્ર કૃત)

પ્રાચીન હિંદમાં સંઘજીવન

પહેલું પ્રકરણ

આર્થિક જીવનમાં શ્રેણીઓની પ્રવૃત્તિઓ

[૧]

સંઘજીવનની ભાવના આમાનિક દૃષ્ટિએ માણસમાં કુદરતી રીતે જતરી આવેલી છે. જે જુનામાં જુના સંઘજીવનની સમયની કાંઈ પણ નોંધ આપણી પાસે મેળુદ ભાવના મનુષ્ય છે તે અમયથી માટીને મનુષ્યના અમાજમાં માં કુદરતી છે. એક કે બીજા રૂપે એ ભાવના જોવામાં આવે છે તેમ છતાં પણ માણસના ન્વભાવને અનુસરીને તેમ જ જે સંયોગોમાં તે મુખ્યો રોય તે મયોગો પ્રમાણે એ ભાવના સંચેતનરૂપે આગળ પડી આવે છે અને કાર્ષિક મમજ દાર વ્યવસ્થા ઉપસ્થિત રૂપમાં મદદરૂપ નીવડે છે જેવા મયોગો હોય તેવી વ્યવસ્થા થાય, પણ તેની ઉત્પત્તિનો આધાર તો, જે સમાજમાં એ ભાવના પોષાઈ હોય તે અમાજની વિશિષ્ટ પ્રમાણની બુદ્ધિ ઉપર ઘણા અશે ગહે છે આથી જ લગભગ અધા યુગોમાં અને દેશોમાં મનુષ્યની સામાજિક, ગત્કીય, ધાર્મિક અને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રાયમિક સ્વરૂપમાં પણ શ્રેણીની વ્યવસ્થા આપણા જોવામાં આવે છે તેમ છતાં પણ દુનિયાના જૂદા જૂદા ભાગમાં આ વ્યવસ્થાની ઉત્પત્તિ વિવિધ રીતે થયેલી જોવામાં આવે છે

પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં સૌથી પહેલાં તો આર્થિક જીવનમાં શ્રેણીની પ્રવૃત્તિ દેખા દઈ ગઈ હતી. હોવાનું જણાય છે. હિંદુસ્તાનમાં શંકરાચાર્યની ટીકાવાળું ‘નૃદદાગ્ન્યકોપનિપદ’^૧ પ્રથમ તેનો આપણે વાંચીએ છીએ ત્યારે આ વાન ગમગમ પ્રાદુર્ભાવ, આવે છે આપણને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે મનુષ્યમહાજનમાં બ્રાહ્મણો, વૈશ્યો, ક્ષત્રિયો અને શૂદ્રો છે તેવી જ રીતે બ્રહ્માએ દેવોમાં પણ તેવા વર્ગો પેદા કર્યા હતા પણ માત્ર પહેલાં બે વર્ગોને હયાતીમાં આણીને જ બ્રહ્માએ મનોપ માન્યો નહિ, કારણ કે તેઓ મપત્તિ ઉત્પન્ન કરી શક્યા નહિ. આથી વૈશ્યોને ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યા તેઓ ગણશુ કહેવાના હતા, કારણ કે વ્યક્તિગત પ્રયત્નથી નહિ પણ અવશક્તિથી તેઓ મપત્તિ ઉત્પન્ન કરી શકે તેમ હતા.

વેદના પાછલા સમય જોડવા જૂના કાળમાં આર્થિક જીવનમાં મધોની પ્રવૃત્તિ સારી પ્રગતિમાં સ્થિતિમાં હયાતી ધરાવતી હતી એમ આ શંકરાચાર્ય સાબીત થાય છે એટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે માત્ર વૈશ્યોની બાબતમાં જ પણ વિશેષ ઉક્ત થયેલો કર્તા ઉચ્ચેષ કરે છે, અને તે પણ એવી રીતે કે હવેના બંને વર્ગોને એ વ્યવસ્થાનો લાભ મળતો ન હતો એવું સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે આવા

૧. “સ નૈવ વ્યભવત્ સ વિશમસૃજત્ યાન્યેતાનિ દેવજાતાનિ ગણશ આરુચાયન્તે । ૧ । ૪ । ૧૨ ।

આ શંકરાચાર્ય મંત્રલુપ્તી શંકરાચાર્યની ટીકા વાચવાથી મળી ગઈ છે.

“ક્ષાત્ર સૃષ્ટોપિ સ નૈવ વ્યભવત્ કર્મસ્મે દ્વદ્વ તથા ન વ્યભવત્ ચિત્તોપાર્જયિતુરભાષાત્ । સ વિશમસૃજત્ કર્મસાધનચિત્તોપાર્જનાય । ક. પુનરસૌ ચિદ્ ? યાન્યેતાનિ દેવજાતાનિ સ્વાર્થે નિષ્ઠા ય યત્તે દેવજાતિભેદા इत्यर्थ ગણશઃ ગણં ગણં આરુચાયન્તે કદ્યન્તે ગણપ્રાયા દિ વિશઃ । પ્રાચેન સંહતા દિ ચિત્તોપાર્જનસમર્થાઃ નૈકૈકશઃ ।”

સનેગોમા આપણે બેવાશક અનુમાની શકીએ કે બ્રાહ્મણોની અને ક્ષત્રિયોની મધ્યે વ્યવસ્થા-એટલે કે ધાર્મિક અને ગૌણીય સ્વરૂપની ગણુરચના-આર્થિક સ્વરૂપની ગણુરચનાના જેટલુ મહત્ત્વ મેળવી શકી ન હતી.

પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમા મનેગો સુન્ધિતપણાને તિનાજવિ આપે તેના હતા એટલે અમુક જાતના વેપારીઓને વેપારીઓની સંઘબંધનની અનિવાર્ય જરૂરિયાત થઈ પડી હતી. સંઘબંધન લાખીનાખી મુખાંગીઓ કરી પડતી તેથી તેમ જ ગ્રામ્યો હેઠળ તેના પણ હોવાથી તેઓ એકવા હાથે લૂટાગઓને કે દુસ્મન જાતિઓને પ્રગ પડી ગતતા નહિ તે સંવશકિતથી જરૂર પૂગ પડી શકતા આવી જાતના લયનો ઉદ્દેશ પાળના મમયના માહિલમા થયેલા ખામ નેવામા આવે છે દાખલા તરીકે, 'જાતક'ની એક વાર્તામા કહ્યું છે કે ૫૦૦ લૂટાગઓનું એક ગામ હતુ, અને એક વયોજ્ઞ પુત્ર તેમનો ઉપગિ હતો. ૨ લૂટારાઓની આવી વ્યવસ્થાની મામે વેપારીઓએ પણ વ્યવસ્થા જમાની હતી. 'જાતક'ની અનેક વાર્તાઓમા આવી વ્યવસ્થા સર્ગી પણ ઉદ્દેશો નેવામા આવે છે કે આપણા દેશના દતિદામના આથી પડેલાના મમયમા આવી જ ગીતે વેપારી વર્ગોની વ્યવસ્થા દયાતી થગવતી હોય તો તે કેવળ રસાભાવિત આ વાતના મમયનમા દાખલા નેવા જઈએ તો ન મળી આવે એમ નથી.

'શ્રગ્વેદ'મા 'ષણિ' શબ્દ અનેક પ્રમગે વપગયો છે, પણ જૂદાજૂદા વિદ્વાનોએ તેનો જૂદોજૂદો અર્થ કહેવો છે. ૧ એટ પીટર્મ બર્ગનો શબ્દકોશ એમ કહે છે કે એ શબ્દ 'ષણ' (=મદલો કગ્વો) ધાતુ ઉપગી પિતરી આવેયો છે, અને તેનો અર્થ 'વેપારી' થાય છે.

૨ સત્તિયુજ જાતક, જાતક પુ ૪, પૃ ૪૩૦.

૩. જરૂરપણ જાતક, જાતક પુ ૨, પૃ ૨૬૪.

૪. જુઓ વે ૪, પૃ. ૪૭૧.

ઝિમર^૫ અને હ્યુવિગ^૬ પણ તેનો અર્થ 'વેપારી' કરે છે.

પરંતુ એક ઝાઝાના 'પણિ' લોકો ઉપર હલ્લો કરવાનું દેવાને કહેવામાં આવ્યું છે; અને તે સ્થળે ખૂનથી તેઓ હારી ગયા એમ તેમા કહેવું છે^૭ હ્યુવિગ એમ માને છે કે "પણિઓ સાથેની લડાઈઓના ઉલ્લેખનો અર્થ એવો કરવાનો છે કે, આર્ય લોકો જેને સ્વાભાવિક રી. યાગ્ય માને એવા હધાઓથી પોતાના માલનું રક્ષણ કરવાને જરૂર પડે તો લડવાને પણ તૈયાર હોય એવા, આરબસ્તાનના અને ઉત્તર આફ્રિકાના લોકોની માફક કાફલારૂપે ફરતા, જંગલી દશા બોગવના વેપારીઓ તેઓ હતા." આ અર્થ આપણે સ્વીકારીએ તો આપણે અક્ષયત એમ માની લેવું પડે કે, પોતાના દુશ્મનોની સામે ટક્કર ઝીલી શકે એટલી મજબૂત અને તેમની વિરુદ્ધ લડાઈ ચલાવી શકે એવી વેપારીઓની સંઘર્ષ સંસ્થા હયાતી ધરાવતી હતી. એ રીતે, 'ઘતકો'મા જે સંસ્થાનો ઉલ્લેખ થયો છે તે 'ઝગ્વેદ' ની ઝાઝાના સમય જંટલી જૂની નીવડે છે.^૮

કારીગરોની સંઘવ્યવસ્થા આ જ વર્ગની છે. અક્ષયત તેનું સ્વરૂપ અને મૂળ જૂદા પ્રકારના હોય એ બનવાળેગ છે. મધ્યયુગના મુરો-
પના 'ગિલ્ડ' (મહાજન)ને મળતી આવતી આ
કારીગરોની સંસ્થાઓ શરૂઆતના વૈદિક મમયમા વિકસી હતી
સંઘ કે કેમ તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. અત્યારે તો
વ્યવસ્થા. આ બાબતમા જેવા કહો તેવા પૂરાવો એટલો જ

૫. આ. લે. પૃ. ૨૫૭.

૬. ૨૨ ઝગ્વેદ, ૮, ૨૧૩-૨૧૫.

૭. વે. ઇ., પૃ. ૪૭૧.

૮. પરંતુ એ સખ્દનો જે અર્થ અહીં આપ્યો છે તેનો સ્વી-
કાર સર્વાનુમતે થયો નથી એમ આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ.

છે કે વૈદિક સાહિત્યમા 'એષ્ટિ' અને 'ગળ' શબ્દનો ઉલ્લેખ થયો છે.

પાછળના સમયના સાહિત્યમા 'એષ્ટિ' એટલે 'મહાજનનો મુખી' એમ મનાતું હતું, એ તો બહુથી વાત છે. ડૉ. મેકડોનેલ^{૧૧} ટીકા કરે છે કે વૈદિક સાહિત્યમા એ શબ્દનો એવો અર્થ કરવામાં આવતો હોય પણ ખરો.^{૧૨}

વળી, 'ગળ' એટલે ટોચ પણ મંદરૂપ સંગ્રહ. અલબત્ત પાછળના સમયના સાહિત્યમા તો કેવળ રાજકીય અને ધાર્મિક મંરથાઓના મંબંધમા જ એ શબ્દ વપરાયેલો જોવામા આવે છે. તેમ છતાં પણ, ફોય કહે છે કે, વૈદિક સાહિત્યમા 'મહાજન'ના અર્થમાં એ શબ્દ વપરાયો છે.^{૧૩}

'બૃહદારણ્યકોપનિષદ'માંથી જે ફરેરો ઉપર ગિતારવામા આવ્યો છે તે વાચતા તો ફોયનો અને મેકડોનેલનો અભિપ્રાય તદ્દન ચોક્કસ નથી તો પણ ઘણા અંશે સ્વીકારવા જેવો છે. આથી આપણે ઇષ્ટિક ખાતરીથી એટલું તો કહી શકીએ કે કદાચ છેક વેદકાળથી અને

૯. એ. આ. ૩, ૨૦, ૩; કૌશીતકી ૨૮, ૬; તૈ. આ. ૩, ૧, ૪, ૧૦. જુઓ વે. ઇ., પૃ. ૪૦૩.

૧૦. પચ્ચિશ બ્રાહ્મણ ૬, ૯, ૨૫; ૧૭, ૧, ૫, ૧૨; વા. સં. ૧૬, ૨૫; તૈ. મં. ૧, ૮, ૧૦, ૨.

૧૧. વે. ઇ. પૃ. ૪૦૩.

૧૨. ("ગ્રામીન હિંદુતાનમા સ્થાનિક સ્વાસત્ય, પૃ. ૪૧ અને આગળ ઉપર) ડૉ. રાધાકૃમુદ સુકરજી એમ કહે છે કે વૈદિક સાહિત્યમા 'એષ્ટિ' શબ્દ હંમેશા મહાજનના મુખીનો હોદ્દો દર્શાવતો હતો. આ અર્થ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. ખામ કરીને પૃ. ૪૨ ઉપર અથર્વવેદમાંથી અને શનપય બ્રાહ્મણમાંથી જે ગિતારા આવ્યા છે તેમા આ શબ્દનો આ અર્થ ભાગ્યે જ બધ જોસે છે.

૧૩. સેન્ટ પીટર્સબર્ગનો શબ્દકોશ : 'ગળ' શબ્દ જુઓ.

અવશ્ય વેદકાળના પાછલા ભાગથી મંધની પ્રગતિ હિંદુસ્તાનના સમાજના આર્થિક જીવનનો અંગ થઈ પડી હતી. એના વિકાસની શરૂઆત ઇ. મ. પૂર્વે ૮૦૦ પહેલા થઈ હતી, એમ આપણે કહીએ તો આપણી ખામ ભૂલ થતી ન ગણાય.

[૨]

વેદકાળ પછીના સમયના હિંદુસ્તાનના આર્થિક જીવનની સામાન્ય વિશિષ્ટતા તરીકે આ મંધની પ્રગતિ થઈ પડી હોય એમ લાગે છે. આ સમયના સાહિત્યનો જોડો અભ્યાસ કર્યાથી એટલું તો સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, ગુજ્જન માટે એકમરખા માધનનો ઉપયોગ કરનારા લોકો ધણુખંડ પોતાનો મધ વ્યાપતા, અને તેમને પોતાને માર્ગ-દર્શક થઈ પડે તેવા નિયમો પસંદ તેઓ ધડતા. નાખલા તરીકે, 'ગૌતમ'મા^{૧૪} કહ્યું છે કે વૈશ્યના વધાગના (ધંધા) ખેતી, વેપાર, ઢાર ચાગવા તે અને બ્યારે નાણા ધીંગવા તે છે. સામાન્ય પ્રજાના

નિદાન તમામ ઉપયોગી ધંધાઓનો અભાવેશ મહાજનનું સ્વ-લેખકે આ ચાલીમા કરી દીધો છે એમ માની રૂપ, તેની વ્ય શકાય. ત્યાં પછીના જ પ્રકરણમા^{૧૫} એ લેખકનું વસ્થા અને તેનું સૂચક કથન છે કે “ખેડુતોને, વેપારીઓને, રખા-મહુરત્વ. રીઓને, ધીંગધાર કરનારા લોકોને અને કારીગરોને

પોતપોતાના વર્ગ માટે (નિયમો ધડી કાઢવાનો અધિકાર છે) દરેક પ્રસંગે જોને (બોલવાનો) અધિકાર હોય તેની પાસેથી વસ્તુ(સ્થિતિ) જાણી લીધા પછી ન્યાયનો ફેસલો (તે આપશે).”^{૧૬} આનો અર્થ એવો થયો કે, ઉપર જણાવેલા ધંધા-ઓની લગભગ બધી શાખાઓનું કાષ્ટક ચોક્કસ બધારણુ હતું ખરૂં.

૧૪. ૧૦, ૪૯; મે. જુ. ઇ., ૨, ૫. ૨૩૭.

૧૫. ૧૧, ૨૧.

૧૬. ૧૧, ૨૦-૨૧; સે. જુ. ઇ., ૨, ૫. ૨૩૭.

આ વ્યવસ્થાને મહત્વની સમજવી જોઈએ, કારણ કે કાયદાની નજરે તેવા બંધારણના નિયમો ગ્રાહ્ય ગણાતા હતા, અને જે તે સંઘના સભ્યકર્તા કામમાં તેના પ્રતિનિધિની સનાહ રાખ લે એટલો હક્ક તેણે પ્રતિનિધિ ધરાવતો હતો.

વેપારીઓની અથવા યત્રકામના જાણકાર લોકોની સંઘરૂપ સંખ્યા 'ઐણી' તરીકે ઓળખાય છે 'એક જ કે જૂદીજૂદી માતિના— પરંતુ એક જ ધર્મો અને ઉદ્યોગ ઢગનાગ-લોડોનો મધ' એવી એની વ્યાખ્યા અપાય છે આ વ્યવસ્થા યુરોપના મધ્યયુગના 'ગિલ્ડ'— (મહાજન)ને બહુ મળતી આવે છે બૌદ્ધ સાહિત્યમાં અને ખ્રિસ્તી— સાહિત્યમાં તેમ જ પ્રાચીન શિલાલેખોમાં ઐણીઓનો ઉલ્લેખ વખતો વખત થયેલો જોવામાં આવે છે, અને તેથી, ઉદ્યોગની લગભગ બધી શાખાઓએ પોતપોતાની ઐણીઓ સ્થાપી હતી, એવું જે અનુમાન ગૌતમના આધારે આપણે કર્યું છે તેને ટેકો મળે છે જૂદાજૂદા સમયમાં જૂદાજૂદા પ્રદેશમાં આવી ઐણીઓની સંખ્યા જૂદીજૂદી રહી હશે એમ માની શકાય છે 'મૂગ-પકળ જાતક મા' ૧૭ એમ કહ્યું છે કે, રાજા હાપકામધ મ્વારીરૂપે નીકળતો ત્યારે ચારે વણીને, અદારે ઐણીઓને અને પોતાના આખા હસ્કરને એકત્ર કરતો હતો. આથી એમ સમજાય છે કે ગણતરીમાં વિવિધ પ્રકારની ઐણીઓની સંખ્યા સાધારણ રીતે અઢાળની ગણાતી ૧૮ આવી આ ૧૮ ઐણીઓ કયી કયી હતી તે નક્કી કરવાનું બની શકે તેમ નથી, પણ સાહિત્યમાં અને શિલાલેખોમાં છૂટાછવાયા જે ઉલ્લેખો થયેલા છે તેમને આપણે એકત્ર કરીએ તો આથી પણ વધારે સંખ્યા થવા જાય છે આ રીતે બનાવેલી નીચેની યાદી બહુ અર્થસૂચક છે —

૧ લાકડા ઉપર કામ કરનારા કારીગરો (સૂથારો, લાકડી સામાન બનાવનારા સૂથારો, પૈગના વાહન બનાવનારા સૂથારો, ઘર બાંધનારા સૂથારો, વહાણ બાંધનારા સૂથારો અને તમામ પ્રકારના

વાહન બનાવનારા સૂચારો.) ૧૯.

૨. ધાતુઓ ઉપર કામ કરનારા કારીગરો—સોની સુદ્ધાં. ૨૦.
૩. પત્થર ઉપર કામ કરનારા કારીગરો.
૪. ચામડાનું કામ કરનારા કારીગરો. ૨૧
૫. હાથીદાંતનું કામ કરનારા કારીગરો.
૬. ઔદ્યોગિક બાંધનારા કારીગરો. ૨૨
૭. વાંસફોડા. (વંશકાર.) ૨૩
૮. કંસારા. (કાસ્થકાર.) ૨૪
૯. મણિમાર.
૧૦. વણકર. ૨૫
૧૧. કુંભારો. ૨૬
૧૨. ધાંચી. (તિલપિશક) ૨૭
૧૩. સરખટનું કામ કરનારા અને ટોપલાટોપલી બનાવનારા કારીગર.
૧૪. રંગરેજ.
૧૫. ચીતારા. ૨૮
૧૬. કણિયા. (ધંસિક) ૨૯
૧૭. ખેડૂતો. ૩૦
૧૮. માછીમાર.
૧૯. ખાટકી.

-
૧૯. વાતક ૬, પૃ. ૪૨૭	૨૦. સદર	૨૧. સદર
૨૨. નાસિકનો લેખ, પૃ. ૧૧૩૭		
૨૩. જુનરનો લેખ, પૃ. ૧૧૬૫		
૨૪. સદર	૨૫. નાસિકનો લેખ, પૃ. ૧૧૩૭	
૨૬. નાસિકનો લેખ, પૃ. ૧૧૩૭.	૨૭. સદર.	
૨૮. વાતક ૬, પૃ. ૪૨૭.	૨૯. નાસિકનો લેખ, પૃ. ૧૧૬૫.	૩૦. ૧૧૮૦.
૩૦. ગીતમ ૧૧, ૨૧.		

૨૦. હજમ અને પગથપી કરનાર ઇસમ.

૨૧. હાર ગૂંથનારા અને ફૂલ વેચનારા માળાઓ. ૩૧

૨૨. ખારવા. ૩૨

૨૩. ગોવાળ. ૩૩

૨૪. વેપારીઓ-કાફલાના વેપારીઓ મુદ્દા. ૩૪

૨૫. લૂટારા અને ધાડપાડ. ૩૫

૨૬. કાફલાનું રક્ષણ કરનારા જંગલના શિપાર્થી. ૩૬

૨૭. ધીરધાર કરનારા લોકો. ૩૭

સાધનો એટલાં ઓછાં છે કે ઉપર જણાવેલી શ્રેણીઓના વિગતવાર ઇતિહાસ આપવાનું કામ લગભગ અશક્ય થઇ પડ્યું છે. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના પાછળના સમયમા ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ તેમણે કેવી રીતે આપેલી તેનો સામાન્ય ખ્યાલ જ આપણે તો આપી શકીએ તેમ છીએ.

[૩]

વહેલામાં વહેલો જાતકકથાઓનો સમય આપણે લઇએ તો તેના સંબંધમાં ડૉ. રિચર્ડ ફ્રિંકે મુંદર વર્ણન લખી ગયો છે. તે કહે છે કે, બંધારણની વાત કરીએ તો, એક બાલુ-જાતકોના સમ- એ વેપારીઓ હતા અને બીજી બાલુએ કારીગરો થની શ્રેણીઓ. હતા, અને તેમની વચ્ચે ધણો તફાવત રહેતો.

૩૧. જાતક ૩, પૃ. ૪૦૫.

૩૨. જાતક ૪, પૃ. ૧૩૭. ૩૩. ગીતમ ૧૧, ૨૧.

૩૪. સદર; તેમ જ જાતક ૧, પૃ. ૩૬૮; જાતક ૨, પૃ. ૨૬૫.

૩૫. જાતક ૩, પૃ. ૩૮૮; જાતક ૪, પૃ. ૪૩૦.

૩૬. જાતક ૨, પૃ. ૩૩૫.

૩૭. ગીતમ ૧૧, ૨૧. જે જે પ્રસંગે પાદલેખમા ઉલ્લેખ નથી કર્યો તે તે પ્રસંગ હાઇસ ડેવિડ્સન 'બુલ્ડિસ્ટ ઇન્ડિયા'ના પૃ. ૯૦ માંથી લીધેલો છે.

વેપારીઓનો વિચાર કરીએ તો અમુક જાતનો વેપાર કરનારાં વશપરપરાગત કુટુંબોએ, અલબત્ત, પોતાનો મંવ સ્થાપ્યો હતો અને તેના સર્વોપરિ મત્તાધીશ તરીકે જૈટુક (જ્યેષ્ઠક=ધરડો માણસ) તેમણે નીમ્યો હતો, પણ તેમનું બધાંજ મારી રીતે યોગ્યતા હવે એવું બતાવનાર કાંઈ પણ સાધન ‘જાતકો’માંથી મળી આવતું નથી. પરંતુ કારીગરોની તો વાત જ જૂદી હતી. વેપારી-ઓમાં ધંધાનું પરપરાગત તત્ત્વ ઓછું હતું, પણ કારીગરોમાં તો એ તત્ત્વ વિશિષ્ટતા રૂપે હતું, પુત્રને નાનપણમાંથી બાપનો ધંધો શીખવાને લાગુ ઠરી દેવામાં આવતો અને તેથી કોઈ પણ ઉદ્યોગની બાબતમાં હસ્તકળા તો કુટુંબમાં એક પેઢીથી બીજી પેઢી સુધી જિતરી આવતી હતી કોઈ કારીગરે પોતાના બાપદાદાના ધંધા સિવાયનો કોઈ ધંધો નીકાર્યો હોય એવું ‘જાતકો’માંથી મળી આવતું નથી; પણ કારીગરો દીકરો બાપનો ધંધો કરતો હોવાના અનેક ઉદાહરણો ‘જાતકો’માં થયેલા જોવામાં આવે છે. આ બાબતમાં બીજી મહત્ત્વનું તત્ત્વ એ હતું કે ઉદ્યોગ સ્થાનિક થઈ ગયેલો હતો. શહેરની પોળા અને શહેરના અમુક મહોલ્લાઓ તેમ જ કેટલાક આખેઆખાં ગામડાં એક જ જાતના કારીગરોથી વસેલા જોવામાં આવતા ૩૮ કોઈક પ્રસંગે તો મોટામોટા ગામડાં આવી રીતે વસતા, દાખલા તરીકે, ‘મહાવૃક્ષિકાગામો’માં લાકડાના વેપારીઓના ૧૦૦૦ કુટુંબો રહેતા હતા, અને ‘કમ્મારગામો’માં લુહારના ઝુપડા હતા. છેવટે કારીગરોમાં ‘જેટુક’ પણ હતો. ૩૯ આ ત્રણ સંયોગો—અર્થાત્ ધંધો

૩૮. સરખાવો દન્તકાર-ચીથિ, જાતક ૧, પૃ. ૩૨૦, ૨, પૃ. ૧૯૭, રજક-ચીથિ, જાતક ૪, પૃ. ૮૧, ઓદનિકધરચીથિયમ્, જાતક ૩, પૃ. ૪૮; મહાવૃક્ષિકાગામો, જાતક ૨, પૃ. ૧૮, ૪, પૃ. ૧૫૬, ૨૦૭, કમ્મારગામો, જાતક ૩, પૃ. ૨૮૧.

૩૯. સરખાવો કમ્મકાર-જેટુક, જાતક ૩, પૃ. ૨૮૧, ૫, પૃ. ૨૮૨; માલકાર-જેટુક, જાતક ૩, પૃ. ૪૦૫; વૃક્ષિક-જેટુક, જાતક

વંશપરંપરાગત વારમામા ઊતરતો તે, ઉદ્યોગની વિવિધ શાખાઓ ગ્થાનિક બનતી તે અને 'જેઠક'નું અસ્તિત્વ હતું તે, ડૉ ગિયડ^૧ શીકના મત પ્રમાણે—ખાતગીપૂર્વક એની સાબીતી આપે છે કે, યુરોપના મધ્યયુગના મહાજનને લગભગ પૂર્ણરો મળતી આવતી વ્યવસ્થા તે કાળે હયાતી ધરાવતી હતી.

ક્રેટલીક જાતકકથાઓમાં ટ્રેણીઓના બધાગણ સખધે વિગેવ ગસિક પ્રકાર પડે છે 'સમુદ્-વાણિજ-જાતક'માં એમ કહ્યું છે કે, કાશી નગરીની પાસે એક શહેર હતું તેમાં સૂયારોના એક હનર કુટુંબો વસતા હતા ૪૦ આ કુટુંબો વચ્ચે જે આગેવાન કારીગરો હતા, અને તે દરેકના તાબામાં પાંચમો કુટુંબો મોપાયા હતા. એક પ્રમગે તે બધા એ ગામને છોડી ગયા અને પોતાના કુટુંબો માથે એક બેટમાં જઈ વસ્યા. આ વાત ઉપરથી એમ મમજાય છે કે, તે કાળે ટ્રેણીઓ જ ગમ હતી, પાછળના મમયના શિવાલેખોથી આ વાતને ટેકા મળે છે. વળી, આ વાતથી એમ પણ સામીત થાય છે કે, કોઈ પ્રમગે તો કારીગરોના એ ને એ વર્ગના અનેક મધો પણ એ ને એ લક્ષમાં વસતા હતા. કદાચ કોઈને એમ લાગે કે, કારીગરોની સખ્યા મોટી હોવાથી આવી બેવડી વ્યવસ્થા ગખી હરો, પણ તેમ નથી જાતકકથાઓમાં એમ પણ કહ્યું છે કે એક જ બધારણ હેઠે એક હનર કુટુંબો રહેતા હતા ૪૧

એમ લાગે છે કે 'જેઠક' (પ્રમુખ)નો હોદ્દો પરંપરાગત હતો, કારણ કે એક ગ્યગે એમ કહ્યું છે કે, મુખ્ય ખવાસી મરી ગયો ત્યારે તેનો દીકરો ખવાસીઓનો ઉપરિ બન્યો. ૪૨ આ ટ્રેણીઓના બધાગણનું મહત્ત્વ ખીજ એક રીતે માખીત થાય છે, અને તે એ કે,

૪, પૃ. ૧૬૧. ક્રેટલીક જગાએ 'જેઠક'ને બદલે 'પ્રમુખ' શબ્દ વપરાયો છે સરખાવો જાતક ૨, પૃ. ૧૨, ૫૨.

૪૦ જાતક ૪ પૃ ૧૫૮. ૪૧ જાતક ૩, પૃ. ૨૮૧.

૪૨ જાતક ૪, પૃ. ૧૩૬.

શ્રેણીઓના પ્રમુખો દેટલાક પ્રસંગે રાજ્યમાં જિંદગી પદવી ભોગવતા, રાજના માનીતા હતા, પૈસાદાર હતા અને પુષ્કળ માલમત્તા ધરાવતા હતા. ૪૩ આ પ્રમુખો વચ્ચે જે લડાઈઓ અને ચડસાચડસી ચતી તેનો ઉલ્લેખ પણ થયેલો છે; અને જે જાતકોના ૪૪ પ્રાસ્તાવિક વિભાગમાં આપેલી રમિક વાર્તાઓ ઉપરથી સમજાય છે કે, મહાન યુદ્ધ લગવાને પણ તેમની વચ્ચે સમાધાન કરાવવું પડતું હતું. આવા દંડાઓ કદાચ વારંવાર ચતા હશે તેથી તેમનો નિકાલ કરવા સાફ ખાસ ન્યાયાધીશી ૪૫ રચાપવાની જરૂર જણાઈ હશે. એક જાતક-કથામાં ‘ભાંડાગારક’ (કોશાધ્યક્ષ) નો ઉલ્લેખ થયો છે. તે રાજ્યનો અમલદાર હતો, અને તેના હોદ્દાના અંગે તેણે તમામ વેપારીઓની શ્રેણીઓના ન્યાયાધીશનું કામ કરવાનું હતું. ૪૬ આપણને એમ ખાસ કહેવામાં આવ્યું છે કે, પ્રથમ આવો કોઈ હોદ્દો હયાતી ધરાવતો જ નહિ; પણ ત્યારપછીથી હંમેશાં એ હોદ્દો ચાલુ રહ્યો હતો.

આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ કે જે જાતકોમાં ૧૮ શ્રેણી-

૪૩ જાતક ૨, પૃ. ૧૨; જાતક ૩, પૃ. ૨૮૧.

૪૪ જાતક ૨, પૃ. ૧૨, ૫૨.

૪૫ મિસિસ દ્વાઇસ ડેવિડ્ઝ દીકા કરે છે કે, “તમામ શ્રેણીઓના સર્વોપરિ પ્રમુખ તરીકેની પહેલી નીમણુંકનું અને તેની સાથે-સાથે કોશાધ્યક્ષનો હોદ્દો ભોગવતો તેનું વર્ણન કાશીના દરબારમાં કાશીના જિલ્લાના સંબંધમાં અપાયું છે. કોસલમાંના સાવત્રીમાં શ્રેણીઓના પ્રમુખોની વચ્ચેના ઝગડાઓ વિશે જે પ્રસંગે ઉલ્લેખ થયો છે તે કદાચ કાશીમાં પણ થયા હોય અને તેથી ઉક્ત નીમણુંક યથા હોય.” (જ. રા. એ. સો; ૧૯૦૧, પૃ. ૮૬૫.)

૪૬. સવ્ય સેગિનમ્ વિચારણારહમ્ મંડાગરિકદ્વાનમ્ ।
(જાતક ૪, પૃ. ૩૭)

ઓનો ૪૭ ઉલ્લેખ થયેલો છે. આ સંખ્યા ચોક્કસ ન હોતા સૂચક છે તો પણ તેથી એમ માનીત થાય છે કે, ઉક્ત સમયે આવી મંસ્થાનો પ્રચાર બહુ બહોળો હતો. ઉક્ત બન્ને જાતકોમાં કહ્યું છે કે, જે મહત્વના પ્રસંગે રાજાની સવારીમાં અઢાર શ્રેણીઓનો મખાવેશ થયો હતો. પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના રાજ્યનધારણુમાં એ શ્રેણીઓ કેટલું મહત્વનું સ્થાન ભોગવતી હતી તેનો આ વિશેષ પૂગવો છે.

[૪]

ત્યારપછી આપણે શરૂઆતનાં ધર્મસૂત્રોનો સમય (અર્થાત્ ઇ. મ. પૂર્વે પાંચમી સદીથી ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજી શરૂઆતના ધર્મ-મદી મુધીનો સમય) લઈએ. ગૌતમધર્મસૂત્રના ધર્મસૂત્રના સમ- ૧૧ માં અધ્યાયનો ૨૧ મો શ્લોક કહે છે કે, ચમાં શ્રેણીઓની “ ખેડતો, વેપારીઓ, ગોવાળો, ધીરધાર કરનારા સંસ્થાનો લોદા, અને કારીગરો ” પોતપોતાના વર્ગ માટે વિકાસ. નિયમો ધડવાની સત્તા ધગવે છે. વળી એમ પણ કહ્યું છે કે, “ (દરેક વર્ગમાં) જેમને (ખાવવાનો) આધકાર છે તેમની કનેથી વસ્તુ(સ્થિતિ) જાણી લીધા ” પછી રાજાએ ન્યાયનો કેસલો આપવો. ૪૮

આ હકીકત શ્રેણીના જંવારણના વિકાસનું આગળનું પગથિયું દર્શાવે છે. વેપારીઓના અને કારીગરોના મધ્યેને જંવારણે હવે ગત્યના મુખ્ય અંગ તરીકે રનીકારેલા છે, અને પોતાના કાયદા ધડવા જેવી, અત્યંત મહત્વની સત્તા તેમને સુપરત કરવામાં આવી છે. જાતકોએ જણાવેલા ‘ જેઠક ’ ને કદાચ મળતો આવતો તેમનો આગેવાન મહત્વની વ્યક્તિ ગણાય છે, અને રાજદરબારમાં પોતાના વર્ગના પ્રતિનિધિ તરીકે બેસવાની સત્તા તે ધગવે છે.

૪૭. જાતક ૬, પૃ. ૧, ૪૨૭.

૪૮. સો. જુ. ઇ., પુ. ૨, પૃ. ૨૩૪.

તે સમયે શ્રેણી પોતાના મમાસદો ઉપર ટેટલા અને મત્તા ધરાવતી હતી તેની સાખીતી 'વિનય-પિટક'માના એ ગિણિના નિય-
મોથી મળી રહે છે એક નિયમ^{૪૯} એવો છે કે, અમુક પ્રસંગે
શ્રેણીના મમાસદો અને તેમની પત્નીઓ વચ્ચે લનાદનુ ઠામ કરનાની
સત્તા શ્રેણીને ખરી, અને બીજા નિયમ^{૫૦} એવો છે કે, શ્રેણીના કાઈ
પણ સલામદની પત્નીને દીક્ષા આપવા બદલ શ્રેણીની પરવાનગીની
જરૂર ખરી

એ જ મુનઃપ્રથમાના એ. ૬૬ગ ઉપરથી આપણે એવું અનુમાન
કરી શકીએ છીએ કે, ઉક્ત સમયે આ શ્રેણીઓને ગિણિપત્ની મત્તા
પણ હતી દાખલા તરીકે “રાજાનં ઘા સંઘં ઘા ગણ ઘા પૂગ
ઘા સેણિ ઘા અનપલોકેત્ત્વા”-યોગ્ય સત્તાધીશની પરવાનગી વગર
ચોરી કરનારી સ્ત્રી (ચોરિ) ને દીક્ષા આપવી નહિ એવું ફરમાન
થયેલું છે ૬૬ ટીપકાગ આ સબધમા એની દીક્ષા કરે છે કે,
“રાજા નામ, યત્ય રાજા અનુસાસતિ રાજા અપલોકેત્ત્વઘો,
સેણિ નામ યત્ય સેણિ અનુસાસતિ સેણિ અપલોકેત્ત્વઘો ॥^{૫૧}
અનપ્પત્ત અહો શ્રેણીની બદોબસતી અને ન્યાયની સત્તાનો ઉપેખ
થયેલો છે, અને રાજાનો તથા બીજા ગૃહસ્થ મધોનો જે દરબારે
હતો તે જ દરબારે શ્રેણીઓનો પણ હતો એમ એથી પૂરવાર થાય છે
કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર”^{૫૨} આ જ અગ્રસામા લખાયું હતું

૪૯ વિનયપિટક, ૪, ૨૨૬ મરખાવો જ ગા. એ એ, ૧૯૦૧, પૃ ૮૬૫

૫૦ ‘સુત્તવિલગ’માથી ‘ધર્કોનોમિક જર્નલ’મા આપેલો ઠાવરો, ૧૯૦૧, પૃ ૩૧૩

૫૧ જ્યાં રાજાની મત્તા ચાલતી હોય ત્યાં તેની અનુમતિ
લેવી જોઈએ, જ્યાં શ્રેણીની સત્તા ચાલતી હોય ત્યાં તેની અનુમતિ
લેવી જોઈએ

૫૨ કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર”, આગળ સ્થામશાસ્ત્રી તરફથી
સંપાદિત

એમ હવે અધા વિદ્વાનો સ્વીકારે છે. આ સમયની શ્રેણીની વ્યવસ્થા ઉપર એ ગ્રંથ બહુ રસિક પ્રકાશ પાડે છે. દાખલા કૌટિલ્યના સમ- તરીકે, તેમા એમ કહ્યું છે કે “ દિસાખીખાતાના યમાં શ્રેણીની ઉપરિ” એ ઠરાવેલા પત્રકોમા સહકારી સધોના સ્થિતિ. રીતરિવાજોનો, ધધાઓનો અને લેવડદેવડોના ઇતિહાસ નિયમિત રીતે દાખલ કરવો પડતો,^{૫૩} અને શ્રેણીઓને જેમનામા વિશ્વાસ હોય એવા ત્રણ પ્રધાનો નીમવામા આવતા તે તેમની ચાપણો સ્વીકારતા, અને મુશ્કેલીના પ્રસંગે તે ચાપણુ પાછી લઇ જઈ શકાતી^{૫૪} વેપારી શ્રેણીઓ વચ્ચેના દાવાઓ માટે ખામ છૂટછાટ મૂકવામા આવતી હતી,^{૫૫} અને વેપારી શ્રેણીનો સલામત હોય એવો વેપારી ખાસ હક્ક બોગવતો હતો.^{૫૬} તે સમયે શ્રેણીઓનું મહત્ત્વ કેટલું બધું હતું તેનો વધુ પૂરાવો એ છે કે, શહેરની આદર્શ યોજનામા ઠારીગરોની શ્રેણીઓ (મધો)ના રહેદાણુ માટે રથજો અલગ પાડી આપવામા આવના,^{૫૭} અને તેઓ જે કર ભરતી તેનો સમાવેશ મહેસુલના મૈથી વધારે મહત્ત્વના સાધનોમા થતો હતો.^{૫૮} સ્થાનિક ‘શ્રેણી’^{૫૯} મિવાયની ખીન્ડ કોઈ પણ જાતની શ્રેણી ગામમા દાખલ થઈ શકે નહિ, એ નિયમથી ગામની શ્રેણીને ગણણ મળતું હતું શ્રેણીઓ પાસે કેટલું બધું ધન હતું અને અવિચારી ગણઓ કોઈં પ્રસંગે તેમનો દુરુપયોગ કેવી રીતે કરતા તે પુ. ૫, અ. ૨ વાચતા સમજાઈ આવે છે. એમ જણાય છે કે ક્ષેત્ર રાજા “ પૈમાની જખરી તગીમા આવી પડે અને તેને નાણાની જરૂર હોય ” તો તે કોઈં જામુમને નીમે તે સધો પાસેથી સોનાની લગડી બિછીની લે અગર નગદ મોનુ બિન્નીનું

૫૩. સદર, પૃ. ૬૯.

૫૪. સદર, પૃ. ૨૫૩.

૫૫. સદર, પૃ. ૧૯૦.

૫૬. સદર, પૃ. ૨૨૮.

૫૭. સદર, પૃ. ૬૧.

૫૮. સદર, પૃ. ૬૬.

૫૯. સામુત્યાયિકાદન્યસમયાનુવંધઃ ॥ (સદર, પૃ. ૫૪).

તે અને પછી એ જ રાત્રે પોતાનું ધન પોતે લૂગાઈ જના દે ૧૦

મજુરોના (દૈનિક મહેનતાણ લેનારા માણસોના) મધ્યેના સમયમાં પણ કૌટિલ્યે ટેલકાક ખાસ નિયમો^{૧૧} ઘડેના છે તેમને ટેલકાક ખામ દફ્ફે આપવામાં આવતા, જેમ કે, કરાર પૂરો કરવા માટે જે મુદત દરી હોય તેના ઉપગત મહેંગાનીની ગદે સાત ગત્રિ તેમને મફત મળતી સઘના કુન ઉત્પન્નનો ઉપયોગ બીજી રીતે કરવાનું ફરમાન ન હોય તો, તેવું ઉત્પન્ન તમામ સત્તામદો વચ્ચે સરખા ભાગે વહેચી આપવામાં આવતું કામ ચર થતું ત્યાગપછી જે ટાઈ માણસ સઘને છોડી દેતો તેને દડની મળતી થતી પોતાના ભાગનું કામ કરવામાં જે માણસ બેદરમિય રહેતો તેને પહેના પ્રસંગે તો મારી આપનામાં આવતી, પણ તે એમ ને એમ વર્ત્યા કરતો તો તેને સઘમાંથી બરતરફ કરવામાં આવતો વળી ટાઈ માણસ ભયકર ગુનો કરતો તો તિગ્મકૃત ગુનેગાર તરીકે તેની સાથે વર્તન ગણનામાં આવતું આમાન્ય રીતે બધી જાતની શ્રેણીઓમાં આના નિયમો હશે એમ માનીએ તો મધ ખોરું નહિ

એ સમયે શ્રેણીઓની મત્તા અને લાગવગ ટેલકી હતી તે બીજા એક ફકરા ઉપરથી સમજાઈ આવે છે તેમાં એવો મુદ્દો ગભીર તાથી ચર્ચવામાં આવ્યો છે કે શ્રેણીએ જિભી ખરેલી ગરમડ વધારે ગભીર ગણાય કે તેના આગેવાનોએ જિભી કરેલી ગરમડ વધારે ગભીર ગણાય ? પોતાના પૂર્વજોની વિરદ જાળને કૌટિલ્ય કહે છે કે શ્રેણીના આગેવાનોએ જિભી કરેલી ગરમડ વધારે ગભીર ગણાય, કારણ કે, આગેવાનને ટેકો મળતા કિત્તેજન મળવાથી તે બીજા લોકોની નિંદગીને અને મિલકતને નુકસાન કરીને જીનમ ગુજારે છે ૧૨ વળી, બીજો એ પ્રશ્ન ચર્ચાયો છે કે, શ્રેણીઓ જેવી વ્યવસ્થિત સંસ્થાઓ જેમાં હોય તેવી પ્રજા ખરાબામાં વસાહત કરે કે એવી વ્યવસ્થિત

સંઘાઓ જેમા ન હોય તેવી પ્રજા તેમા વસવાટ કરે ? આ બાબ
તમા વ્યવસ્થિત સંઘાઓ વિનાની પ્રજા ખગળામા વસવાટ કરે તે
વધારે પસંદ કરવામા આવ્યું છે, કારણ કે, શ્રેણીઓ અને બીજી
વ્યવસ્થિત સંઘાઓ દુખો મહી શકતી નથી અને તુરં જોઈને
દુઃખોને અધીન ગણે છે ૧૩ અર્થશાસ્ત્રમાના આ અને અગાળીજી
૩૩૪માં ૧૪ ઉપરથી એટલું તો ચોક્કસ મનઃમુગ્ધ આવે છે કે, હં સ.
પૂર્વે ચોથી સદીમા શ્રેણીઓ રાજ્યવ્યવસ્થાનું મહત્ત્વનું અંગ મનાઈ
ચૂકી હતી

કૌટિલ્યકૃત અર્થશાસ્ત્રમા છટાઘવાયા દૈન્યે દળ છે તે ઉપ-

આ રકમ બસ થઇ રહે. ૧૮ વળા, પુ. ૭, અ. ૧૬ માં દુશ્મન-
પક્ષને દાખી દેવા માટેની દુષ્ટ રીતિઓ ગણાવતા કૌટિલ્ય દહે છે કે,
જમીનના જે દુકાને દુશ્મન તરફથી લંબેશા કનડગત થતી હોય
તે દુકાને 'શ્રેણિવલ્લ' ને પૂગે પાડવો, એટલે દુશ્મન સાથે ટક્કર
ઝીલવામાં મન્યા રહેવાથી તેઓ રાજ્યકારભારમાં ડખલ દરવા પામે
નહિ. પુ. ૭, અ. ૧ માં દુશ્મનના દલ્લાને હાવવાના સાધન તરીકે
સિપાઇઓના વર્ગમાં 'શ્રેણી' ની ગણના કરવામાં આવી છે.

વેપાર અને લગાઈ ઉપર ગુજરો કરનારા ધનિયોની શ્રેણીનો
હિસેબ પણ કૌટિલ્યે કર્યો છે. કાંબોજ-સુરાપ્ર-ક્ષત્રિય-ધેન્યાદયો
યાત્તાં શસ્ત્રોપજીવિનઃ । ૧૯ દેખીતી રીતે આ શ્રેણીઓ વિશિષ્ટ
પ્રકારની હતી, અને તે ધણુંખર્ચ કાબોજમાં અને મુરાબ્દમાં જોવામાં
આવતી હતી.

શ્રેણીઓ લશ્કરી ધંધો સ્વીકારે એ પ્રથમ દર્શને તો જંગ
વિચિત્ર લાગે છે; પણ નીચેની હકીકતથી આ વાતને ટેકો મળે છે
એટલું જ નહિ, પણ પાછળના સમયમાં પણ એ જ સ્થિતિ ચાલુ
રહી હોવાનું સાબીત કરે છે.

"મહાભાગ્ત" માંના કેટલાક શ્લોકોમાં^{૭૦} કહ્યું છે કે રાજાએ
'શ્રેણિવલ્લ' નો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આ 'શ્રેણિવલ્લ'નું મહત્ત્વ
'ભૂત' (ભાડૂતી મૈનિકો)ના મહત્ત્વ જેટલું જ ગણાવું હતું. 'રામા-
યણ'માં પણ 'સયોધશ્રેણિ'નો હિસેબ થયેલો છે.^{૭૧} વળા મંદસોરના
શિલાલેખ ઉપરથી શ્રેણીઓના લગાયક સ્વરૂપ વિશે સ્પષ્ટ ખ્યાલ
આવી શકે છે.^{૭૨} શ્રેણીઓ અને બીજી સંસ્થાઓ વિશે નારદસ્મૃતિ-
(૧૦, ૫)માં કહ્યું છે કે^{૭૩} ગ્રામ સંતલસ કરવામાં આવશે,^{૭૪} યોગ્ય

૬૮. સદર, પૃ. ૨૪૫ ૬૯. સદર, પૃ. ૩૭૬. ૭૦. નિમ્નલિખિત.

૭૧. રામાયણ (ગોરેશિયો તરફથી મંપાદિત), ૧૧; ૧૨૩, ૫.

૭૨. સંપૂર્ણ અર્થો માટે નીચે જુઓ. ૭૩. નિમ્નલિખિત.

૭૪. મૂળ શબ્દો આ છે:—'મિયઃ સંઘાતકરણમ્'. જોડીએ તેનું

કારણ વગર શ્રેષ્ઠ વાપગામા આવશે અગર પગપગ હતા ડગવા-
મા આવશે તો રાજ તે સાખી લઈ શકશે નહિ

‘ત્રેણિવલ’ શબ્દથી લગાયક વર્ગનો ઉલ્લેખ થાય છે, એમાં
કાઈ શકાઈ શકે નહિ, કારણ કે, આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ
તેમ, બચાવના તેમ જ હવાના કામે તેઓ કેટલાક પ્રસંગે પૂરતા
થઈ ગયેલા હતા, એમ કૌટિલ્યે કહ્યું છે આ વાત કબૂલ મળીએ તો
પણ અહીં મતભેદને સ્થાન મળે છે ત્રીયુત આર સ્થાન શાન્તીએ
કહ્યું છે કે ‘ત્રેણિવલ’ એટલે ‘મિપાધઓનો સમૂહ’ અહીં એમણે
ત્રેણિના વિચારની બચાવના કરી છે ત્રી દે ન ભાગ્યકર જો
છે કે ‘ત્રેણિવલ’ એટલે ‘ત્રેણી તગ્ધવી નીભાવાતા સિપાધઓ’ ત્રીયુત
ગમેગમ મુમુક્ષુઓ કહે છે કે કૌટિલ્યે ઉલ્લેખના ‘ક્ષત્રિયત્રેણી’ શબ્દ
ઉપરથી ઉક્ત ‘ત્રેણિવલ’ શબ્દની મમજુતી મેળવની જોઈએ જે
વર્ગની ત્રેણીઓ કાઈ ઔદ્યોગિક કળાનું કામ કરતી અને માથેસાથે
લગાયક ધવો પણ કરતી તે વર્ગની ત્રેણીઓનો ઉલ્લેખ ‘ક્ષત્રિયત્રેણી’
શબ્દથી કૌટિલ્યે કર્યો છે, એમ તેમને લાગે છે આ વાત સભવિત
છે, એમ મદસોગના શિલાલેખથી બેશક સાબીત થાય છે એ
શિલાલેખનો નિગતવાર ઉલ્લેખ પાઠ્યથી કરનામા આનંદે આ
મદસોગના શિલાલેખ ઉપરથી આપણને એમ મમનય છે કે રેગમનુ
નણાટકામ ગુનારા કારીગરોની ત્રેણીના ગુનાર માણુઓએ હથિયાર
હાથ ધરેલા, અને લગામમાં શૌર્ય દાખવનારા આ લડનારો “આજે
પણ .. બી વડે પોતાના દુશ્મનોનો નાશ કરે છે” સુરાષ્ટ્ર દેગની
ગીમાં પામે આનેના લાટ પ્રદેગમા રેશમનુ વણાટકામ ગુનાર કારી

ભાષાતર આમ ક્યું છે - ‘મિત્ર સઘો’ એ જુ ઈ, ૩૩, ૫ ૧૫૪
૭૫ જોલીએ તેનું ભાષાતર આમ ક્યું છે - “એ માણુઓ વચ્ચે
પગપગ હવા” પગપગ પૂર્ણપગ મબલ ઉપરથી ગ્રાંથ ગીતે
એમ જણાઈ આવે છે કે અહીં વ્યક્તિઓને ઉલ્લેખી નથી
પણ મનુષ્યોને ઉલ્લેખી છે

ગરોની ઉક્ત 'શ્રેણી' મૂળે રહેતી હતી, એ જરાયે વિચિત્ર લાગતું નથી. કૌટિલ્ય કહે છે તેમ, એ સુરાષ્ટ્ર દેશમાં સંખ્યાબંધ ક્ષત્રિયશ્રેણીઓ વસતી હતી. ઉપર્યુક્ત મતવ્યો પૈકીનું ગમે તે મતવ્ય ખરૂં હોય; પરંતુ એટલી વાત તો સાચી છે કે કેટલીક પ્રાચીન શ્રેણીઓ પોતાની યોગ્ય પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત કિંમતી લઘાયક માધનો ધરાવતી હતી, અને પ્રાચીન હિંદુસ્તાનની આંતરિક રાજ્યવ્યવસ્થામાં મહત્વનો ભાગ લેતી હતી. મધ્યયુગની ઇટાલીની શ્રેણીઓ સ્વાભાવિક રીતે અહીં યાદ આવી જાય છે.

કૌટિલ્યે ઉલ્લેખેલી “ક્ષત્રિયશ્રેણીઓ” નિદાન દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં દેખીતી રીતે લાખા વખત સુધી ચાલુ રહી હતી. ઇ. મ. ની દસમી અને અગિયારમી સદીના વેળાઈકારો આ બાબતમાં સારો દાખલો પૂરો પાડે છે. આ જાતિમાં વલગઈ, ઇદંગઈ વગેરેના જેવા અનેક કામદાર વર્ગોનો સમાવેશ થાય છે, અને પહેલો ગજગજ તથા પહેલો રાજેન્દ્ર ચોલ નામક ચોલ રાજાઓના તાબેરના શિક્ષા-લેખોમાં ચોલ લશ્કરની જુદી જુદી ટુકડીઓના નામના એક ભાગ તરીકે પ્રાપ્ત એ જાતિનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. એ લોકો મિહલ-દ્વીપમાં પણ ગયા હતા, અને ઉક્ત સમયે સિંહાલી 'રાજાઓએ' જાહુતી કામદારો તરીકે તેમને નોકરીમાં રાખ્યા હતા. પોક્ષત્રરૂપના શિક્ષાલેખ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, રાજા વિજયબાહુના કુમાર-થી દેવમેન નામના મુખીએ જિનના પવિત્ર ઘાતને માટે ઐત્ય બંધાવ્યું હતું અને તેના રક્ષણ માટે વેળાઈકાર જાતિના લોકોને બોલાવ્યા હતા. પોતાના આગેવાનો માથે તેઓ બેગા ચલાવતા હતા, અને એ મદિગનો નિમાય કુમારની તથા તેની મિત્રતનુ રક્ષણ કરવાની જોખમદારી તેમજે માથે લીધી હતી. ગહેનતાણુ તરીકે દરેક વેળાઈકારને એક 'વેવિ' જમીન બક્ષવામાં આવી હતી, અને તમામ લોકોએ નીચે પ્રમાણે કપૂર કર્યું હતું—“અમે અમારી જાતનો બોગ આપીએ છીએ અમર ખીજ કાઈ રીતે દુઃખ બોગવીએ છીએ તો પણ એ

મદિરના અગના ગામોનુતયા તેના નોકરોની મિત્રતાનુ અને તેના પૂર્વ-
રીઓનુ ગ્રહણ કરીએ છીએ અમારી જાતિ હયાતી ધગવે ત્યા સુધી
એ મદિરની સઘળી જરૂરયાતો અમે પૂરી પાડીએ છીએ, અને
વખત જતા મદિરના જે ભાગ જીર્ણ થઈ જાય તેમને સમરારીએ
છીએ, અને અમારી સતી સાથેની આ કખૂત પત્યઃ અને તાબા
ઉપર અમે કાતગાવીએ છીએ એટલે ચદ્ર અને સૂર્ય જીવત ગહે ત્યા
સુધી તે પણ જીવત રહે ”૭૬

[૫]

રાષ્ટ્રઆતનાં ધર્મશાસ્ત્રોના સમયમાં (ઇ સ પૂર્વે ખ્રીજ
મદીથી ઇ સ ની જી સદી સુધીમાં) ગ્રેણીઓની વ્યવસ્થામાં વધુ
વિકાસ થયેલો જોવામાં આવે છે ‘મતુમહિતા’એ ઉપર્યુક્ત ગૌતમના
કથનને પુષ્ટિ આપી છે એટલું જ નહિ, પણ ‘ગ્રેણીધર્મ’નો ઉલ્લેખ
કરીને કહ્યું છે કે કાયદાના મહત્વ જોડેલું તેનું મહત્વ ગણાવું હતું ૭૭
વધાગમાં તે કહે છે કે,

“ કોઈ ગામમાં કે ગ્રામમાં વસના સઘ (ગ્રામ-દેશ-સઘ) નો
કોઈ માણસ કોઈ કખૂતત બદલ સમ ખાય અને પછી ભોલથી તેનો
ભાગ ઢરે તો (ગામએ) તેને પોતાના ગામવાસી કાઢી મૂકે ”૭૮
‘માતૃવત્કય-મહિતા’માં પણ કહ્યું છે કે, કોઈ માણસ ગામ

૭૬ ગ એ રી, ૧૯૧૩, પૃ ૧૦૧.

૭૭ જાતિજ્ઞાનપદાન્ ધર્માન્ ગ્રેણીધર્માશ્ચ ધર્મચિત્ ।

મમીક્ષ્ય કુલધર્માશ્ચ સ્વધર્મ પ્રતિપાદયેત્ ॥

૭૮. ૮, ૨૧૯ ત્યારપછીના નોકમાં (૮, ૨૨૦ માં) વધાનમાં કહ્યું
છે કે આવા ગુનેગારનો દડા ગવો અને તેને કેદમાં નાખવો આ એ
જોગેને પગપગવિરાધી ન ગણાતા આવે તો, ગુનેગારને દેશની
કાનની મજા દુગ્ધાનના પહેલા ઉક્ત દડા દગવો અથવા ગેમા પૂગવો,
એમ દેખીતી રીતે મગજાય છે મેધાતિથિ તેમ જ કુતુકભ, ‘દેશમ-
ધ’માં વ્યાપારીમહોનો સમાવેશ ઢરે છે

ત્રેણીની અગર બીજા કોઈ મંથની મિત્ર તોરે અથવા તેની માથે
થયેલી કબૂતરનો લાગ કરે તો તેને દેશનિઘ્ન દેવો અને તેની બંધી
મિત્રન જન્મ કરવી. ૭૯

‘વિણ્ણ-મહિતા’મા પણ આવી જ જાતનું કુમાન છે. ૮૦

કુમાનુમાર મૃતિઓમાના આ કુમાનોથી એક એમ મમ-
જ્ઞાન આવે છે કે જિંદગી અને મૃત્યુ થયો ત્યાંપછી તુર્ન જ ત્રેણીની
વ્યવસ્થામા વિકાસ થયો અને તેઓ ગર્ભનીતિનું મહત્વનું અગ બની
ગઈ ગાળ્યવ્યવસ્થાના ચોક્કસ અગ તરીકે તેનો સ્વીકાર થયો હતો
એટલું જ નહિ, પણ સજ્જમતાએ તેની મતાનો પણ સ્વીકાર કર્યો
હતો, અને તેની જરૂરિયાતો તથા તેને જોઈતી મદદ વખતમય પૂરી
પાડીને તેનું અસ્તિત્વ સફળ કરવાની બાહેધરી આપવાને ગાળ્યે ચોક્કસ
જાહેરનામું પણ કાઢ્યું હતું, અને એ રીતે તેની કીર્તિમા અને તેના
મોલામા પુષ્કળ વધારો કરી દેવામા આવ્યો હતો.

આવી સુખપ્રદ પરિસ્થિતિનું પશ્ચિમ એ આવ્યું કે એક
તરફથી આ મંથઓનો વધુ વિકાસ થયો અને બીજી તરફથી
તેમની ઉપયોગિતામા પ્રજાની શ્રદ્ધા વધતી ગઈ. અનેક શિવાલેખો
ઉપરથી આ વાનની માખીતી મળે છે અહીં એ શિલાલેખોની
વિગતમા આપણે જોઈશું.

આ મમમના એક દરે પાંચ શિલાલેખો છે, અને તેમા શ્રેણી-
ઓનો તથા તેમની પ્રવૃત્તિઓનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ થયેલો છે.

એ શિલાલેખો પૈકીના દરેક શિલાલખનો ટૂંકો આગ્ર પ્રથમ તો
આપણે અહીં આપીશું.

૧. ૪૦ મા વર્ષના (ઇ. મ ૨૦૦ ની સાલના), નાશિકની
ગુફાના લેખમા ૮૧ કલ્પ છે કે શકગજ નદીપાનના જમાઇ ઉપવદાતે

૭૯. ૨; ૧૮૭-૧૯૨. ૮૦ ગણદ્રવ્યાપહર્તા વિદ્યાસ્યઃ ।

૮૧ કલ્પ, અક ૧૧૩૩.

૩૦૦૦ કાર્પાપણોનું દાન કર્યું હતું. ગુફામાં વસતા બૌદ્ધ સાધુઓના લાભને માટે આ દાન કરવામાં આવ્યું હતું, અને ગોવર્ધનમાં રહેલી શ્રેણીઓને એ આખી રકમ નીચેની રીતે સોંપવામાં આવી હતી:—

“વણુકરોની શ્રેણીમાં ૨૦૦૦; વ્યાજનો દર દર મહિને એક ટકા.”

“વણુકરોની બીજી શ્રેણીમાં ૧૦૦૦; વ્યાજનો દર દર મહિને પોણા ટકા.”

એટલું સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે, ઉક્ત કાઢાપણો પાછા ભરી દેવાના નથી; માત્ર તેના વ્યાજનો ઉપયોગ કરવાનો છે. ઉક્ત દાનનો હેતુ પણ નીચે પ્રમાણે જણાવવામાં આવ્યો છે:—

“દર મહિને એક ટકા લેખે મુકેલા ૨૦૦૦ કાઢાપણો કાપડની રકમ છે; જે વીસ સાધુઓ ગુફામાંના વાસનું રક્ષણ કરે છે તેમાંના દરેક સાધુને ૧૨ કાઢાપણોની કાપડની રકમ આપવાની છે; બાકીના હજારમાંથી કુશન માટેની રકમ આપવાની છે. આ રાજ્યને ખરેખરે અર્થ શો છે તે અચોક્કસ છે.”

અંતમાં આપણને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે આ બધું “દિવાજ પ્રમાણે જાહેર થયું છે અને ચોરામાં, દફતરખાનામાં નોંધાયું છે.” ૮૨

૨. ઇ. સ. ત્રીજી સદીમાં ધર્મ ગયેલા રાજા કૃત્તિવરસેનના ૮૩ રાજકાળના નવમા વર્ષમાં લખાયેલા નાસિકના ખીન્ન ત્રિસોત્તેષમાં ૮૪ કહ્યું છે કે ગોવર્ધનમાં વસતી શ્રેણીઓને આવી જ ભતની કાયમની ભેટની રકમ નીચે મુજબ સોંપવામાં આવી હતી:—

“કુલરિકા (કદાચ કુંભાર) ની શ્રેણીઓના હાથમાં એક હજાર કાર્પાપણો; આદ્યત્રિકા (કદાચ જળયત્રો, જળવટિકાઓ અગર દરેક યંત્રો બનાવનારા કારીગરો) ની શ્રેણીના હાથમાં બે હજાર.” ૮૫

૮૨ એ. ઇ., પુ. ૮, પૃ. ૮૨-૮૬

૮૩ કૃત્તિવરસેન—આંધ્ર મિત્રાઓ, પૃ. ૧૩૪

૮૪ એ. ઇ., પુ. ૮, પૃ. ૮૮.

શિવાલેખનો છેડતો ભાગ લગભગ નષ્ટ થયો છે, તેમ જા પણ જેટલો ભાગ ગ્રેવા પામ્યો છે તેટલા ભાગ ઉપગ્રી એમ જણાઈ આવે છે ૬, ધાત્રીઓની શ્રેણીને પણ અમુક ગ્રહમ મોપવામા આવી હતી, અને બીજી નંદ શ્રેણીને ૫૦૦ કાદાપરોની ગ્રહમ મોપવામા આવી હતી નિશ્ચિત પરંતુ ઉપગ્રા મંગા ગ્રહતા માધુના મ વ પેટીના જે લો । માદા પટે તમને દવા આપવાના દેતુથી ઉત્ત ગ્રહમની ભેટ કરવામા આવી હતી

૩ જુનગમાના એક શિવાલેખમા કહ્યું છે કે, કર્કના ઝાડ તથા વરના ઝાડ રોપવા માટે પ્રણાચિન્માની શ્રેણીને જે ખેતરોની આવક સોપવામા આવી હતી ૮૫

૪ જુનગમાના બીજા એક શિવાલેખમા ૮૬ કહ્યું છે કે, વામ-કોડાની શ્રેણીને તથા રેષ દેનાગ કારીગરોની શ્રેણીને અમુક ગ્રહમ સોપવામા આવી હતી

૫ જુનગમાના ત્રીજા એક શિવાલેખમા ૮૭ કહ્યું છે કે, દાણાના વેપારીઓની શ્રેણીએ એક ગુફાની અને એક કુડની ભેટ કરી હતી

૮૫ આ શિલાલેખ નીચે પ્રમાણે છે —

“કોળાચિકે સેણિય ઉવસકો આદુધુમ સર્કો ઘઢાલિકાયાં ।
કરજમુલ નિયતનનિ યિસ કટપુતકે ઘઢમુલે નિયતનનિ (ન)ય” ॥

આ મ વે ઈ, ૪ મા બુદ્ધ-અર્જસે આનુ ભાષાતઃ આ પ્રમાણે કર્યું છે — ‘પ્રણાચિન્માની શ્રેણીના ઉપામઃ, સ, આદુધુમે વડા લિલમા કર્કના ઝાડ પાસે ૨૦ નિર્વાર્તન અને કટપુતકમા વડના ઝાડ પાસે ૬ નિર્વાર્તન (બક્ષીસ કર્યા)’ પિસેલે એક સ્થળે એમ મનાવી આપ્યું છે કે ‘વડમુલ’ નો અને ‘કરજમુલ’ નો ખરો અર્થ ‘આ ઝાડો રોપનાનો ખર્ચ’ થાય છે ૮૬૩મ્ એમ માને છે ૭ શ્રેણીના મલા મટે ગ્રહમ રોકી ન હતી પણ શ્રેણીને ૨૨મ ભાગે સોપાઈ હતી (એ ઈ, ૧૦, પર્ગિસિટ, પૃ ૧૩૨)

૮૬ કહ્યું, અક ૧૧૬૫ ૮૭ સદર, અક ૧૧૮૦

આના ઉપગત લાગ્યાતરૂપા બીજા અનેક ગિનાવેખો^{૮૮} મોલુદ છે, અને તેમા વિવિધ શ્રેણીઓને આની જ રીતે ગકમો મોખ્યાની નોંધ કરેલી હોય એમ જણાય છે, પણ એ લેખોનો માનગ ચોક્કસ રૂપે સમજાયો નથી તેથી અહીં તેમનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

ઉપર જણાવેના પાંચ શિવાયેખો પ્રાચીન શ્રેણીઓના કર્તવ્યો અને તેમની વ્યવસ્થા વિશે પુષ્કળ માહિતી પૂરી પાડે છે અને ૧ થી ૪ સુધીના ઉક્ત શિવાયેખો ચોક્કસ ગીત માખીત કરે છે કે, પ્રાચીન સમયમા શ્રેણીઓને પ્રજાકીય ગકમો સોપાતી અને તેઓ તે બદલ વ્યાજ આપતી આ શ્રેણીઓનો લાભ લઇ લેવા મળધી જે ખદ પડી પદ્ધતિ કૌટિલ્યે જણાવી છે (જુઓ પૃ ૧૬) તે એમ પણ સાખીત કરે છે કે એ શ્રેણીઓ નાણા વ્યાજે ધીરતી પણ હતી આથી કરીને આપણે માધાગણુ રીતે એમ સ્થાનિક પેઢીઓ તરીકે શ્રેણીઓ નામ જેવું કામ એ શ્રેણીઓ બજાવતી હોવી જોઈએ પહેલો શિવાયેખ એમ બતાવી આપે છે કે તેઓ ૬ થી ૧૨ ટકા વ્યાજ આપતી હતી આ પ્રમાણે દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી પેઢીઓની જાગી માફક

૮૮ આ સમયના પાંચ ગિનાવેખોમા ‘આવેમનિ’ની ભેદનો ઉલ્લેખ થયેલો છે આ શબ્દ બીજા કોઇ ગ્યમે જોવામા આવ્યો નથી. કર્નિગદામે તેનો અર્થ ‘દગ્વાજનો મહોભાવ’ (દગ્વાજની ફરતી કિનારી) કર્યો છે (‘બી’મા દોષ’, પૃ ૨૬૪) મેઇગી ફ્રાન્સ ‘આચી’મા તેનો અર્થ ‘શીખાઉ’ કર્યો છે (પૃ ૬૫) જ્યુડ્-નરે ‘ઢારીગરોનો મુઝદમ’ એવો અર્થ સૂચવ્યો છે (એ ઇ, પુ ૨, પૃ ૮૮) સાચીના શિનાલેખના મળધમા ‘યુરમે’ જાનો ગીકાર કર્યો છે પણ અન્ય સ્થળે તેણે તેનો અર્થ માન ‘ઢારીગ’ કર્યો છે આથી આ શબ્દના ઉપયોગ ઉપરથી ‘શ્રેણી’ ની હયાતી નિશ્ચયત્વ ગીતે દર્શાવી શકાય કે કેમ, એ શંકાસ્પદ છે.

પથગાઇ ગમેલી હિમ્ત શ્રેણીઓનું ચોગ્ય બંધારણ પણ દોવું જોઈએ, અને તે પણ એનું અનુકૂળ દોવું જોઈએ કે તેમને મોગી મોટી રકમો મોપવાને પ્રજ્ઞ લવચાપ તેઓ લાગા વખતથી હયાતી ધગવતી દોવી જોઈએ, અને તેઓ પ્રમાણિકતાથી તેમ જ ન્યાયથી કામ કરતી દોવી જોઈએ જાણ્યું કે, તેમ ન હોય તો લોભ દાખમની રકમો તેમને લાગ્યે જ મોપી દે પડેલા ગિલાસેખનો છેવટનો ભાગ એમ પણ માખીન ડરે છે કે પ્રાચીન શહેરોની સુધગર્હના કાગળાગના મહત્વના અગ તરીકે તેમનો સ્વીકાર થયો હતો, અને પ્રજ્ઞના નાણાના લુભેદાર તરીકે પોતાની ફજ્જે ચોગ્ય રીતે અફા રગવાની બાબતમાં તેઓ શહેરની સુધગર્હને જનાબદાર ગંતી હતી. તેમને માન રોગ રકમો જ મોપાતી ન હતી, ત્રીજે ગિલાસેખ બતાવે છે તેમ મિલકતની સોપણી પણ તેમને થતી હતી.

આની રકમો તથા ગિલકતો વિનિધ હેતુઓથી સોપાતી હતી. પોતાની ફજ્જે અફા કરવામાં શ્રેણીઓને અમાધાગણ્ય કુલગતા વાપગવાની જરૂર પડતી દોવી જોઈએ દાખવા તરીકે, કેટલીક શ્રેણીઓએ અમુક આડ રોપવા પડતા હતા, અને દવાના કામથી બીનકુલ જાણકાર ન દોય એવી કેટલીક શ્રેણીઓએ ગુકાના માદા માધુઓને દવા પણ પૂરી પાડવી પડતી હતી હિમ્ત શિવાસેખોથી વધાગમાં એમ પણ માખીત થાય છે કે એ ને એ મથળે અનેક કળા-શ્રેણીઓ વસતી હતી, અને મોઢકે પ્રસંગે તો એક જ ધધાને લગતી અનેક શ્રેણીઓ વસતી હતી, દાખવા તરીકે, પડેલા શિવાસેખ પ્રમાણે, ગોવર્ધનમાં વણુદરોની જે શ્રેણીઓ રહેતી હતી સામાન્ય રીતે એમ હતી રોકાય કે, જે ધધાને લગતી શ્રેણી હોય તે ધધાના નામ ઉપગથી એ શ્રેણીનું નામ પડતું એક મથળે ફક્ત 'કોણાચિકમાની શ્રેણી' એટલું જ કહ્યું છે એનો અર્થ એમ હોય કે, એ ગામમાં એક જ શ્રેણી હશે તેથી તેને માટે ખાસ નામ પાડવાની જરૂર જણાઈ નહિ હોય, અથવા તો એક જ પ્રકારના કારીગરો એ ગામમાં વસતા

હશે તેથી આખું ગામ શ્રેણી બની ગયું હશે. પાલી સાહિત્યમાં આવાં ગામોના ઉલ્લેખો થયેલા છે. પાંચમો શિક્ષાત્રેષ ખાસ ઠરીને મહત્વનો છે; કેમ કે, એથી એમ સાબીત થાય છે કે, શ્રેણીઓને બીજા લોકો તરફથી રક્ષોની બક્ષીસ મળતી એટલું જ નહિ, પણ મંડળના નામે તેઓ ખેતે પણ બક્ષીઓ આપતી હતી.

શસ્ત્રાતના ધર્મશાસ્ત્રોમાં આપેલી કેટલીક આગ્રાઓ ઉપરથી ઉક્ત શ્રેણીઓના કામકાજ વિશે આપણને 'યાજ્ઞવલ્ક્ય-સંહિ- રસિક માહિતી મળી શકે છે. દાખલા તરીકે, તા' પ્રમાણે શ્રેણી- 'યાજ્ઞવલ્ક્ય-સંહિતા' (અ. ૨.)માં નીચે પ્રમાણે ઓનાં કર્તવ્યો, કહ્યું છે:—

‘ નિજધર્માવિરોધેન યસ્તુ સામયિકો ભવેત્ ।
 સોઽપિ યત્નેન સંરક્ષ્યો ધર્મો રાજકૃતઃ ॥૧૮૬॥
 ગણદ્રવ્યં હરેદ્ યસ્તુ સંવિદં લંઘયેશ્ચ યઃ ।
 મર્ધ્વમ્પહરણં કૃત્વા તં રાષ્ટ્રાદ્વિપ્રયાસયેત્ ॥ ૧૮૭ ॥
 કર્તવ્યં યચનં સર્વઃ સમૂહદિતવાદિનામ્ ।
 પંસ્તં પ્ર વિપરીતઃ સ્યાત્ સ દાપ્યઃ પ્રથમં દમમ્ ॥૧૮૮॥
 સમૂહકાર્યં આયાતાન્ કૃતકાર્યાન્ વિસર્જયેત્ ।
 સ દાનમાનસત્કારૈઃ પૂજયિત્વા મહોપતિઃ ॥૧૮૯॥
 સમૂહકાર્યપ્રદિતો યદ્દુભેત તદર્પયેત્ ।
 પૈકાદશગુણં દાપ્યો યદસી નોર્પયેત્ સ્વયમ્ ॥૧૯૦॥
 ધર્મદાઃ શુચયોઽલુપ્થાઃ ભવેયુઃ કાર્યચિંતકાઃ ।
 કર્તવ્યં યચન તેષાં સમૂહદિતવાદિનામ્ ॥૧૯૧॥
 શ્રેણિ-નૈગમ-પાપણ્ડિ-ગણાનામપ્યયં વિધિઃ ।
 ભેદં ચૈષાં નૃપો રક્ષેત્ પ્રયત્નવૃત્તિં ચ પાલયેત્ ॥૧૯૨॥

ઉપરના શ્લોકો ઉપરથી એમ મનાય છે કે પ્રજાપ્રીય નાણા શ્રેણીઓ પામે રૂઢી ચક્રનાં હતો, અને દાણના જમાનાની ‘મંડળાની કલમબંદી’ માફક તેઓ નિમ્નનિયમ ધરી ચક્રી હતી હતી. એ મોનો

ભંગ કરવો એ મહા દ્રોહ ગણાતો હતો. તેમના પ્રતિનિધિઓ ન્યાયાધીશીમા તેમના નામે ઘણુખર કામકાજ પતાવતા, અને ત્યા તેમને પુષ્કળ માન મળતું હતુ કેટલાક શુદ્ધ અને મદ્યગુણી માણુમેને તેમના વહીવટી અમલદારો (કાર્ય-ચિત્તકા) તરીકે નીમવામા આવતા. કમનમીમે શ્રેણી માથેનો તેમનો મમથ તદ્દન ગ્રપ્ટ થયો નથી ગાગ તગ્ધથી તેની નીમણુક થતી કે શ્રેણીના મળ્યો પોતે જ તેની નીમણુક કરતા, તે રપટ થયુ નથી, તો પણ ઉપરના બધા મ્લોટોનો એકદગ ભાવાર્થ એવો છે કે તેઓની નીમણુક શ્રેણીના સભ્યોના હાથે જ થતી વળી ' કર્તવ્ય ઘચનં સેપાં સમૃદ્ધિત-ઘાદિનામ્ ' એ ચરણ ઉપરથી એમ પણ જણાય છે કે, ઉક્ત અમલદારો શ્રેણીના મળ્યો ઉપર વહીવટી મત્તા પણ બોગવતા હતા, અને તેમના નિર્ણયનુ ઉલ્લઘન કરનાર વ્યક્તિને તેઓ દડ પણ ફગી શકતા હતા. તેમ છતાં પણ શ્રેણીના કાયદા તથા તેની શ્દિ પાળવાને તેઓ બધાયેલા હતા, અને પોતાની ફગ્ગ બજાવતા તેઓ તેમનો ભગ કરતા, અથવા તો તેમની અને સામાન્ય સભ્યોની વચ્ચે મત-બેદ પડતો, તો રાગ્ગએ વચ્ચે પડવુ પડતું અને પરંપરાગત શ્દિને અનુમરવાની ફગ્ગ બને પક્ષને પાડવી પડતી વહીવટી અમલદારો પુષ્કળ સત્તા ધગવતા હતા તો પણ આ દાગ્ગે તેઓ ટોઈ પણ રીતે ગ્વરઝદી થઈ શકતા નહિ, અને શ્રેણીના માધનને લીધે તેઓ કાયદાને અને શ્દિને જવાબદાર ગ્હે એવી ખાતરી ગ્હેતી હતી ૮૯

શ્રેણીના પ્રમુખ વિને અહીં કાઈ પણ ઉલ્લેખ થયો નથી તો પણ તે મમયના અન્ય શિવાયેખોમા વખતોવખત ' એમ્પિન ' નો ઉલ્લેખ થયેલો છે તેથી એમ કહી શકાય કે, તેમનો પણ પ્રમુખ હોવો

૮૯. દીકાકારોએ આ પ્રશ્નની ગ્પટના કરી છે વહીવટી અમલદારોને શ્રેણી પોતે દડ કરી શકતી, એ વાતના મમર્થનમા મિત્રમિત્ર ' યાગ્ગવ'કય, ૨, ૧૮૭' નો જિનારો આપે છે. (ની., ૫. ૪૮૮.) આ પ્રશ્નની વિગતવાગ ચર્ચા આગળ ઉપર આવરો.

ઉપર્યુક્ત ૧૯૨ માં જોડના બીજા અર્થ ઉપરથી એમ પણ જણાઈ આવે છે કે વિવિધ શ્રેણીઓ વચ્ચે ચર્ચાઓ થતી તેમ જ મન-બેઠા પણ પડતા. આવા પ્રમતે ગણએ વચ્ચે પડતું પડતું અને સ્થાપિત ધાર્મિકોચ્છને અનુમરવાની ફરજ દરેક પદને પાડવી પડતી.

સામાન્ય પ્રમત શ્રેણીઓને ઠટકુ બધું મદદ આપતી તે બતાવી આપવા માટે “મહાભાગત” માથી^{૬૧} થોડાક “મહાભારત”માં ફકરાઓ અહીં આપણે લઈશું. શ્રેણીઓનું શ્રેણીઓનો વર્ણન કરતા તેમાં કહ્યું છે કે, રાજમતાના ઉદ્ભવે, મુખ્ય આધારો પૈકીના એક આધાર ૩૫ તે હતી,^{૬૨} અને શ્રેણીઓના આગેવાનો વચ્ચે કંઈક કરાવવો, અથવા તે ગજાદોડ કરવાને તેમને ઉશ્કેરવા, એ દુશ્મનના ગળ્યને હાનિ કરવાના સ્વીકૃત માધ્યમ તરીકે મનાતું.^{૬૩}

૬૧. ત્યાં ત્યાં “મહાભારત” માથી જોતાં આપેલા છે ત્યાં લખે “મહાભારત”ની ઠલકતાની આવૃત્તિનો ઉપયોગ કરેલો છે એ સમજાવાનું છે.

૯૨. અદ્યદીત ધલં રાજા મૌલં મિત્રધલં તથા ।
અટવીધલં મૃતં ચૈવ તથા શ્રેણિધલં પ્રમો ॥૭॥
તત્ર મિત્રધલં રાજન મૌલં ચૈવ વિશિષ્યતે ।
શ્રેણિધલ મૃતં ચૈવ તુલ્યે પથેતિ મે મતિ ॥૮॥
તથા ચારધલં ચૈવ પરસ્પરસમ નૃપ ।
વિજ્ઞેયં બહુકાલેષુ રાજા કાલ ઉપસ્થિતે ॥૯॥

(આશ્રમવાસિક-પર્વ, અ. ૭)

૯૩. અગ્નિદેવગરદૈશ્વૈવ પ્રતિરૂપકકારકે ।
શ્રેણિમુખ્યોપજાપેન વીરુધચ્છેદનેન ॥૧૦॥

(શાંતિ-પર્વ, અ. ૫૯)

શ્રેણિમુખ્યોપજાપેષુ વલ્લભાનુનયેષુ ચ ।
અમાત્યાન પરિરક્ષેત ભેદસંઘાતયોરપિ ॥૧૧॥

(શાંતિ-પર્વ, અ. ૧૪૧)

ગધવોએ દુર્યોધનને દગલ્યો ત્યારપછી તેણે પોતાના પાટનગરમાં પાછા ફરવાની ના પાડેલી; કાગળ કે, તેનો માનભંગ થયો હતો તેથી શ્રેણીઓના આગેવાનોને મોળાવાવચાની તેની દિગત ચાલતી ન હતી. “શ્રેણીઓના આગેવાનો (અને ખીજા લોકો) અને શુ દરેકે ? અને હું તેમને તો જલ્દી આપીશ ?” ૬૪ તદુપગત ‘માનિપર્વ’માંના એક શ્લોકમાં એમ કહ્યું છે કે પોતે જે શ્રેણીની હોય તે શ્રેણી પ્રત્યેની પોતાની ફરતે અદા ન કરનાર વ્યક્તિના પાપ મરે તેટલા પ્રાપ્તિ થી પાનુ ધોઈ ગયાના નથી. ૬૫

“હરિવંશ” માં પણ એક ગ્રંથજે શ્રેણીઓનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. એમાં ‘શીકૃષ્ણ’ની અને ડમના અનુયાયીઓની વચ્ચે થયેલી કૃત્તીનું વર્ણન કરેલું છે. ત્રેલોકને માટે જે અગત્ય બધાવવામાં આવ્યું હતું તેમાં વિવિધ શ્રેણીઓને માટે મંડપો બંધાયા હતા, અને પર્વતો જેવડા મોટા એ મંડપોને જે ધનપતાકાથી શાશ્વતાર્થા હતા તેમાં વિવિધ દેવતાઓના ઝોમનગેના અને ચિદ્વોતા ચિત્રો જોવામાં આવતા હતા. ૬૬

બ્રમાદ (પ્રાચીન વૈજ્ઞાનિક)માંથી માટીની જે મુદ્રાઓ મળી આવી છે તે ઉપરથી પણ આ મગધની શ્રેણીઓના બધાગણ વિશે વધુ

૧૪. વ્રાહ્મણા ઐજિમુલ્યાશ્ચ તથોદાસોનવૃત્તય ।

કિં માં વશ્યંતિ કિં ચાપિ પ્રતિવક્ષ્યામિ તાનહમ્ ॥૧૬॥

(વન-પર્વ, અ. ૨૪૮)

૧૫. જાતિ શ્રેણ્યધિવાસાનાં કુલધર્માશ્ચ સર્વતઃ ।

યર્જયંતિ ચ ચે ધર્મં તેષાં ધર્મો ન વિષતે ॥૧૭॥

(શાંતિ-પર્વ, અ. ૩૬)

૧૬. સ્વકર્મદ્રવ્યયુક્તામિ. પતાકામિનિરંતરં ।

શ્રેણીનાં ચ ગણનાં ચ સંચા મંત્યાચલોપમાઃ ॥

(હરિવંશ, અ. ૮૬, શ્લો. ૫)

માહિતી મળી શકે છે. અનેક મુદ્દાઓ ઉપર મુખ્યતઃ નીચેના લખાણો
લેવામાં આવે છે^{૧૭} —

૧. ઐષ્ટિ-સાર્થવાદ-કુલિક-નિગમ.
૨. ઐષ્ટિ-કુલિક-નિગમ.
૩. ઐષ્ટિ-નિગમ.
૪. કુલિક-નિગમ.

ઉપરના લખાણોમાં મુદ્દાનો શબ્દ 'નિગમ' છે માધાગ્ન્ય રીતે
વિદ્વાનો તેનો અર્થ 'ઐણી' અથવા 'મંથ' કરે છે. પરંતુ ગ્રા. દે.
ગ. ભાગ૨૭૭૯૮ એવી દલીલ કરે છે કે, આવો અર્થ કરવાને કાર્ધ
આધાર નથી; અને તેથી તેઓ એવી સૂચના કરે છે કે, 'ગામ'
એવો તેનો માદો અર્થ કરવો જોઈએ ગ્રા. ભાગ૨૭૭૯૮ની દલીલ
અન્યતઃ ખરી છે, અને જ્યાં સુધી તેનો ખરો અર્થ બતાવનારી
શોધ અસાનક ધર્મ ન આવે ત્યાં સુધી ઉક્ત સૂચનાનો સ્વીકાર
કરવો, એ મહીમવામત જણાય છે.

એ રીતે ઉપરના લખાણોમાં શ્રેણીઓ તથા કુલિકો અને માર્થ-
વાહો એકત્ર ગઢીને કે છૂટા ગઢીને જેમનો વસીવટ કરતા એવા
શહેરોનો ઉલ્લેખ થયેલો ગણાય આવી વસ્તુસ્થિતિ અમાધાગ્ન્ય
ગણાય, પણ અપૂર્વ તો ન જ ગણાય. આ પ્રદગ્નના છેવટના ભાગમાં
વિગતવાર જણાવવામાં આવેલો તે પ્રમાણે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં
આવી જતની મહાન વ્યાપારી મઝ્યાઓ અન્તિત્વ ધરાવતી હતી
વળી ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પણ આવિયગમાના એક શિવાલેખમાં^{૧૮}

૯૭. હિંદુસ્તાનની પુરાતત્વવિષયક તપાસનું વાર્ષિક નિવેદન, ૧૯૦૩-
૧૯૦૪, પૃ. ૧૦૭ અને આગળ, ૧૯૧૧-૧૯૧૨, પૃ. ૫૬;
૧૯૧૩-૧૯૧૪, પૃ. ૧૩૮ અને આગળ.

૯૮. કાર્મીષ્ઠકવ લેક્ચર્સ, ૧૯૧૮, પૃ. ૧૭૦ અને આગળ.

૯૯. એ. ઇ., પુ. ૧, પૃ. ૧૫૬ અને આગળ.

હું છે કે ધ. સ. ૮૭૭ માં એ શહેરનો વહીવટ શ્રેણીઓની અને સાર્થવાહોની સમિતિના હાથે ચલે હતો.

‘શ્રેણી’, ‘સાર્થવાહ’ અને ‘કુલિક’^{૧૦૦} શબ્દ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સાધારણ રીતે શ્રેણીના કે સંઘના આગેવાનને માટે વપરાય છે. આથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે ઉપર જણાવેલી માટીની મુદ્રાઓ શહેરમાં રાજસત્તા ધરાવતા જેવી સત્તા ધરાવનારી શ્રેણીઓની જ હતી. આપણે જોઈ ગયા તેમ, જાતકલ્યાઓમાં કારીગરોના અને વેપારીઓના ગામોનો ઉલ્લેખ થયેલો છે; અને ધ. સ. ની ચોથી અને પાંચમી સદીમાં કદાચ આવી વસ્તુસ્થિતિ હોય પણ ખરી. ગમે તેમ હો; પણ અત્યારની સ્થિતિએ તો આપણે બસાઈની મુદ્રાઓ ઉપરથી સ્વાભાવિક રીતે એવો નિર્ણય કરી શકીએ છીએ કે, શુભકાળમાં હિંદુસ્તાનના અનેક ગામોમાં રાજસત્તા ધરાવનારી અનેક બાળવાન શ્રેણીઓ હયાતી ધરાવતી હતી^{૧૦૧}

૧૦૦ આ શબ્દ ‘કુલિક’ છે એમ શ્રીકૃત રમેશચંદ્ર મુનુમદાર કહે છે.

૧૦૧ અહીં એટલું કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે જે વિદ્વાનોએ ‘નિગમ’ નો અર્થ ‘શ્રેણી’ કર્યો છે તેઓ બસાઈની મુદ્રાઓ ઉપરના લખાણોમાંથી વિવિધ પણ રમિક અનુમાનો બાધે છે. દાખલા તરીકે ડૉ. બ્રૅક્કાની નીચેની ટીકાઓ વાંચો:—

“મુદ્રા ઉપરના લખાણોમાં સૌથી વધારે ઉલ્લેખ પેઢીવાળા લોકો (શ્રેણી)ની, વેપારીઓ (સાર્થવાહ)ની અને દુકાનદારો (કુલિક)ની શ્રેણીઓ (નિગમ) નો થયેલો છે. ખાનગી વ્યક્તિઓના નામ ધરાવનારી બીજી મુદ્રાઓ સાથે તે ઘણાખરે જોડાયેલી હોય છે. માત્ર એક જ પ્રમગે તે રાજકુમારના પ્રધાનોના આગેવાનની મુદ્રાની સાથે મળી આવેલી છે. ખાનગી નામોની યાદી ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. એમાંના ઘણાખરા માણસો દુકાનદારો (કુલિક) તરીકે ઓળખાવાયેલા છે; ‘હરિ’ નામનો એક માણસ પોતાને ‘કુલિક’

[૬]

૧૫૫૭નાં ધર્મશાસ્ત્રોનો સમય (ઇ. મ. ની
 ૧૫૬૨ સદી સુધીનો સમય) આપણે તપાસવાનો છે.
 ૧૫૬૨ સદી સુધીનાં ધર્મશાસ્ત્રોના જેવા ધર્મશાસ્ત્રોનો સમય
 ૧૫૬૨ સમયમાં પણ શ્રેણીની મંથાનો વિકાસ ઉત્તરો-
 ૧૫૬૨ રહેલો છે. કારણના ઉલ્લેખ (સંચિદ-વ્યાતિક્રમ) ઉપ-
 ૧૫૬૨ નામના પ્રાચીના ઇલાખા મંજી નારદે તેમ જ બુદ્ધસ્પતિએ
 ૧૫૬૨ પદ્મજો લખેલાં છે. નાગ્દ યોગ્યેયોગ્યુ કહે છે કે
 ૧૫૬૨ શ્રેણીઓનાં અને બીજી મંથર મર્યાદાઓના રીતરિવાજોને
 ૧૫૬૨ નોઈએ. તેમના જે કાર્મ ધારા હોય, (ધાર્મિક) કર્તવ્યો
 ૧૫૬૨ હોય (મંજી નિયમો) હોય, અને તેમને માટે જીવનનિર્વાહ
 ૧૫૬૨ ખાસ પદ્ધતિ) હોય તે રાગએ માન્ય રાખવાં જોઈએ. ૧૦૦
 ૧૫૬૨ એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે “ જે કાર્મ મંથર
 ૧૫૬૨ સભાસદો વચ્ચે કંઠાસ ઊભો કરે તેને ખાસ મખત પ્રકા-
 ૧૫૬૨ રતી શિક્ષા કરવી; કારણ કે તેને છોડી મૂકવામાં આવે તો (ચેપી)
 ૧૫૬૨ રાગની માફક તે અત્યંત ભયંકર થઈ પડે.” ૧૦૩ ધર્મશાસ્ત્રોની

કહે છે તેમ ‘પ્રથમ કુલિક’ પણ કહે છે. જે માણસોને પેઢીવાળા
 (શ્રેણી) કહ્યા છે, અને ‘હાદ’ નામનો એક માણસ સાર્થવાહ (વેપારી)
 હતો. સાધારણ રીતે ખાનગી વ્યક્તિની જે કે વધારે મુદ્રાઓ એક-
 બીજીની સાથે જોડાયેલી માફક પડે છે અથવા તો પેઢીવાળા
 સોડાની શ્રેણીની મુદ્રાની સાથે જોડાયેલી જણાય છે. દેખીતી રીતે
 એવા સૌ સોમ્ર ઉક્ત શ્રેણીના સભાસદો હતા. એમ જણાય છે કે,
 તે સમયે હિંદુસ્તાનના ઉપલા ભાગમાં પાટલિપુત્ર જેવા કાર્મ
 વ્યાપારના મધ્યસ્થને હાલના વ્યાપારીમંડળને મળતી સંસ્થા હયાતી
 ધરાવતી હતી.” (હિંદુસ્તાનની પુરાતત્વવિષયક તપાસનું વાર્ષિક
 નિવેદન, ૧૯૦૩-૧૯૦૪, પૃ. ૧૦૪.)

આ આગાઓ સાધારણ રીતે એમ બતાવી આપે છે કે સમાજના મહત્વના અમ તરીકે ઉક્ત શ્રેણીઓ અત્યંત મહત્વની ગણાતી હતી.

આ મમયના માહિત્યમા શ્રેણીઓની વ્યવસ્થા મમધી, તેમના 'બૃહસ્પતિ સંહિતા'—પ્રકાગ્ના મમધમા તેમ જ તેમની ઉત્પત્તિના માં શ્રેણીની સંસ્થા મમધમા મહત્વની માહિતી મળી આવે છે. ના કારણની સ્પષ્ટ એની મમ્યાઓ સ્થાપવાના મુખ્ય કારણના સમજાતી મમધમા બૃહસ્પતિએ નીચેના શ્લોકો લખ્યા છે — ૧૦૪

ગ્રામશ્રેણિગણાનાં ચ સકેત સમયક્રિયા ।

વાધાકાલે તુ સા કાર્યા ધર્મકાર્યે તથેવ ચ ॥

ચાટચૌરમયે વાધા સર્વસાધારણા સ્મૃતા ।

તત્રોપશમન કાર્ય સર્વેર્નેવેન કેનચિત્ ॥

જેલીએ ઉપગ્ના શ્લોકોનો અર્થ નીચે પ્રમાણે ક્યો છે —

“ ગામડાના લોકો, (કારીગરોના) મડગો અને મધરૂપ મમ્યાઓ મળીને જે મંકેત કરે તે કગર (હેસાય) છે, આવો (કગર) હું ખના સમયે તેમ જ ધર્મના કામે કરવો જોઈએ

“ લૂટારાઓ ઠ નોરો તગ્ધથી લઈ લય જિભો થાય ત્યારે તે સર્વસાધારણ હું ખ (ગણાય) છે, આવો પ્રસંગે ગમે તેના પણ એક જ માણસે નહિ પણ સાથે (એ લયને) દૂર કરવો જોઈએ ” ૧૦૫

શ્રીયુત રમેશચંદ્ર મુખમદાર આ જાપાતર ગ્રીગરતા નથી, કારણ કે, તેમના મતે, “ આવો (કગર) હું ખના સમયે તેમ જ ધર્મના કામે કરવો જોઈએ ” એમ જોવી કહે છે તેનો જાગ્યે જ સતોપકારક અર્થ થાય છે તેમના કહેવા પ્રમાણે તો તેનો ખરો અર્થ એવો છે કે, લય આમે પગલા ભરવા સાથે તેમ જ પોતાની ફરજે અદા કરવાને માટે તેમણે ઉક્ત સમૃત કરનાના (કાર્યા) છે ૧૦૬

ત્યારપછીના શ્લોકમાં ‘ચાટચૌર’ નો અર્થ નૅલીએ ‘લૂટારા-
ઓ અને ચોરો’ કયો છે. સંસ્કૃત શબ્દ ‘ચૌર’માં લૂટારાઓનો તેમ
જ ચોરોનો અર્થ આવી જાય છે, પણ ‘ચાટ’ શબ્દનો અર્થ થયા
વગરનો રહે છે.

ઉક્ત સમયના તાત્રપત્રોમાં “અ-ચાટ-માટ-પ્રાવેશ્ય”
વગેરે વિશિષ્ટ લખાણો ધણુખરૂ જોવામાં આવે છે તેમાં આ શબ્દનો
ઉલ્લેખ થયેલો છે, અને ડૉ. બુદ્ધરે તેમ જ ડૉ. ફ્લીટ તેનો અર્થ
‘ગેરકાયદેસર લશ્કર’ કયો છે.^{૧૦૭} વળી છેવટના ભાગનું નૅલીનું
ભાષાતર પણ સંતોષકારક નથી. દેખીતી રીતે તો એનો અર્થ એવો
થાય કે સર્વમાધાનુ ભયને દૂર કરવાનીકોઈ ખાસ વ્યક્તિને મનાઈ
છે. પરંતુ તેમ નથી. ઉક્ત છેલ્લા શ્લોકના છેલ્લા ચરણનો ખરેખરો
અર્થ એવો છે કે, “ગમે તે (એટલે કે, ગમે તેટલી મોટી) એક જ
વ્યક્તિ ભયને દૂર કરી શકતી નથી પણ સૌનો સમૂહ એવા ભયને
દૂર કરી શકે છે.”

હવે ઉક્ત ચારે ચરણોનો એકંદર ભાવાર્થ આપણે સમજી
શકીએ તેમ છે. ત્રેણીના અને બીજી મંધરૂપ મંથાઓના સભાસદોએ
શા માટે મંદેત કરવો જોઈએ તે પહેલી બે લીટીમાં જૂઠરૂપતિએ કહ્યું
છે. આ કારણો બે છે:-(૧) ભયને દૂર કરવા માટે; અને (૨)
પોતાની ફરજો (ધાર્મિક તેમ જ વ્યાવહારિક ફરજો) યોગ્ય રીતે અદા
કરવા માટે.

વિભક્તિ છે તેની મમજુતી “નિમિત્તાત્ કર્મસમયાયે” એ નિય-
મથી આપવાની છે.

મિષતે હૃદયગ્રંથિચ્છિન્નતે સર્વસશયાઃ ।

ક્ષીયંતે चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥

એ શ્લોકની જે મમજુતી વાચરૂપતિ મિથ્રે ‘ભામતિ’માં આપી છે
તે જુઓ.

૧૦૭. ઈ. ઍ., પુ. ૫, પૃ. ૧૧૫; ગુપ્તવંશના શિલાલેખો, પૃ. ૯૮.

છેલ્લી બે લીટીમાં ઉપર્યુક્ત ભય પૈકીના ખામ ભય ગણાવ્યા છે—ચોરોનો ભય, લૂટારાઓનો ભય અને (લડાઇ બંધ થાય ત્યાગ-પછી લશ્કરી નોકરીમાંથી છૂટા થતા દેશને દહાય પળવનાર) ગેર-કાયદેસર લશ્કરનો ભય ગણાવ્યો છે, અને કોઈ એક વ્યક્તિથી નહિ પણ સૌના મહકારથી આવા ભય દૂર થઈ શકે, એમ કહીને મંત્રેની ભવામણને ટેકો આપ્યો છે

આમ એટલું તો મૌ સારી રીતે સ્વીકાન્તા હતા કે મર્દ-સાધારણ ભય દૂર કરવાના અને મર્દસાધારણ હિત માધવાના કામે સધાવન જે સવડ કરી આપે છે તેમાં જ તેની ખરેખરી કિંમત ગ્રહેલી છે પ્રજાના મગજમાં સધગચ્છિતની આ ઉપયોગિતાના મૂળ જોડા ધવાયા હશે તેથી જ આવી શ્રેણીઓ વિકાસ અને વૃદ્ધિ પામી શકી હતી

નનીન શ્રેણી ગ્થાપવાના સમયે જે ઔપચારિક ક્રિયાઓ કરવી પડતી તેની માહિતી પણ એ જ ગ્રંથમાંથી આપણને મળે છે દાખલા તરીકે, બૃહસ્પતિ કહે છે કે,

કોપેણ લેસક્રિયયા મધ્યસ્થૈર્વા પરસ્પરમ્ ।

વિશ્વાસં પ્રથમ પૃથ્વા કુર્યુ કાર્યાણ્યનંતરમ્ ॥૧૦૮

આથી એમ જણાય છે કે શ્રેણીની સ્થાપના કરતા પહેલાં સૌથી પહેલું કાર્ય તો એ કરવું પડતું કે ભાવિ સભામંદોએ પગપગ વિશ્વાસ કેળવવો પડતો આ કામ નીચેની ત્રણ રીતો પૈકીની કોઈ પણ એક રીતે કરી લેવામાં આવતું —

૧ કો.૧—અનળત નાગ્દ, ૧, ૩૨૬—૩૩૧ મા તથા યાગનમ્, ૧૧, ૧૧૪—૧૧૫ મા જે કંગોટીની વિગત આપેલી છે તેનો ઉપેક્ષ અર્થ થયો છે જે માણસની પગીલા કરાની હોય તેને “જે દેવને

૧૦૮ “પરિત તર્પણ (ની કંગોટી)થી, લેખી કરાવી અથવા લવાદથી પ્રથમ પગપગ વિશ્વાસ ગ્થવાયા પછી તેમજે પોતાના માને લાગવું ” (૧૭, ૭, સે જુ ઈ, પુ ૩૩, ૫ ૩૪૭)

તે પવિત્ર ગણતો હાય તે દેવ(ની મર્તિ) જે પાળીમા રોવાઇ અને પૂનર્થ હાય તે પાળીના નણુ વૂટના પીવા લેતોએ (આ ટોટીએ ચદ્યા પછી) એ- અ'સાધિયામા કે ગેષ્ટ પખનાધિયામા તેને કાઇ પણ દુખ પ્રાપ્ત થાય તો તે તેના ગુનાની માળીતી ગણાય, "૧૦૯ અને તેમ ન થાય તો તે શુદ્ધ ગણાય અને અનપત શ્રેણીનો સભા મદ થસાને લાયક ગણાય

૨ લેખક્રિયા—ત્રણીના ધાગધાગણો જેમા દાખન ડયા હોય —જેને સીએ માન્ય ગણવા લેઇએ તે ધાગવાગણ જેમા આપેના હોય—તે કમગનામાનો ઉત્તેષ કદાચ અહીં ચયો દોયએ મલવિત છે

૩ મધ્યગ્ય—આનો ખરો અર્થ મમજવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે —૧૪ માણુમની મારી આનચલગત બદન બીજે માણુમ જામીન થાય, એ પદ્ધતિનો ઉલ્લેખ અહીં કદાચ ચયો દોય

આમાના એ > વધુ ઉપાયથી પરમ્પર વિશ્વામ ઉત્પન્ન કરીને પછી ભાવિ સભામદો પોતાના હામે લાગી જતા કરવાના કામની યાદીમા શુદ્ધ ધધાદારી કામોના ૧૧૦ ઉપરાત બીજાં કામોનો પણ સમાવેશ થતો હતો, અને ધણુ કરીને આમોને એક ખતમા દાખન ગવામા આનતા અને ભાવિ સભામદોએ તેના ઉપર સહી કરવી પડતી નીચેની કડીઓમા બૃહસ્પતિએ આવા કાર્યક્રમનો નમૂનો નોધી ગણ્યો છે —

૧૦૮. સે યુ ઈ, યુ ૨૩, યુ ૧૧૬ આ મ્યજે આપણે 'ગુના'ના બદનામા 'મહાસદ થના માટેની નાવાયકી' સમજવાનુ છે

૧૧૦ જુદી જુદી ત્રણીઓના ધધાદારી કામોની યાદી આન પત જુદી જુદી હોઇ ગકે મત્યાયને સામાન્ય ગીતે નીચે પ્રમાણે તે ગણાવી છે —

' સમૂદાના તુ યો ધર્મસ્તેન ધર્મેણ તે સદા ।

પ્રકુર્યુ સર્વકાર્યાણિ સ્વધર્મેષુ વ્યવસ્થિતા ॥

સમાપ્રપાદેવગૃહતઢાગારામસસ્કૃતિઃ ।

તથાનાયદરિદ્રાણાં સંસ્કારો યજનક્રિયા ॥

કુલાયનં નિરોધશ્ચ કાર્યમસ્માભિરંશત ।

યત્રૈતલ્લિખિત સમ્યક્ (પદ્મે) ધર્મ્યાસાસમયક્રિયા ॥૧૧૧

આ પ્રમાણે જાહેર પ્રજના ઉપયોગમા આવે એવા અનેક

કામો શ્રેણીઓ પોતે કચ્છી હતી, જેમ કે, સભા-

બૃહસ્પતિ-સંહિ- મ ૬૫ બધાવવા, (મુખાકરોને આપવાના) પાણી

તા' પ્રમાણે શ્રેણી માટેના હોજ બધાવવા, મદિ બધાવવા, તમાવ

ઓનાં મુધશર્ધ બધાવવા, બાગબગીચા કાનવા વળી

મંબંધી કર્તવ્યો, 'મન્કારો' ૧૧૨ કવા માટે અથવા તો ધર્મ-

પ્રથોએ જાણાવેવા યજ્ઞકાર્યો ૧૧૩ કરવા માટે

પણ તેઓ ગરીબ લોકોને મદદ કરતી

૧૧૧ ૧૭, ૧૧-૧૨ આ પ્રોકોનુ જે લાપાતર જાતીએ કર્યું છે તેને માટે જુઓ સે. જુ ૪, પુ ૩૩, પૃ. ૩૪૭-૩૪૮.

૧૧૨. જાંવીએ આનુ લાપાતર 'નિગધા' કે ગરીબ લોકોને મદદ' એમ કર્યું છે. પણ 'યજનક્રિયા'ની માથે 'સન્કાર' શબ્દ યોજ્યો છે તેથી સ્મૃતિઓમા ગણાવેના ૧૨ કે ૧૬ મન્કાર અહીં મમજવાના છે.

૧૧૩. 'કુલાયન નિરોધશ્ચ'મા શુ કર્તવ્ય ઉલ્લેખ્યુ છે તે સમજાતુ નથી જાંવીએ તેનો અર્થ 'અર્વાધારણ માર્ગ' કે 'ગક્ષણ' કર્યો છે પણ ચરેશ્વર કે મિત્રમિત્ર જેવા દીમકરોના મત માથે આનો મેળ મળતો નથી ચરેશ્વર આનો ખુલામો આમ કરે છે - 'કુલાયનં કુલીનસ્ય અયન (આનયનં), નિરોધો દુર્જન પ્રવેશ-ધારણ' અર્થાત્ દુર્જનના લોકોનો મીકાર અને દુર્જનોનો બદિષ્કાર ('વિવાદરતના', પૃ ૧૮૦)

મિત્રમિત્ર આવો ખુલામો કરે છે - "દુર્મિક્ષાચપગમપર્યંતસ્ય ધારણ" અર્થાત્ દુર્જાળ વગેરેનો અપ આવે ત્યાંસુડી પ્રવેશો નિભાવ મિત્રમિત્રે 'કુલાયનનિરોધ' એવો પણ પાઠ લીધો છે ને

વિધિપુર સર લખેલા કગનામામાં આ બધી આપને દાખલ
કગનામાં આપતી, અને એ કગનામાં કાચદાની દિગ્દિગ્ધે કાચદેમ
ગણાતું શ્રેણીઓની પ્રગતિના આ પ્રકારને સિનાવેખોથી પુનિટ પણ
મળે છે દાખલા તરીકે ઉપર્યુક્ત જીવનના શિવાલેખમાં ૧૧૪ કહ્યું
છે કે, દાણાના વેપારીઓએ એક ગ્રંથ પ્રવરણી આપી હતી તેમ જ
એક દોળ બધાવી આપેલા હતા મદ્યોગના શિવાલેખમાં ૧૧૫ કહ્યું છે
કે રેશમનું વણાટકામ કરનાર ઝાગીગરોની શ્રેણીઓ ૪ મ ૪૩૭માં
મુદર સુપ્રમદિર બધાવ્યું હતું અને ૪ મ ૪૭૩-૪૭૪ માં તેને
સમરાવ્યું હતું

[૭]

જે વહીવટી મહેકમની મદદથી શ્રેણીઓ પોતાના વિનિધ કાર્યો
કરી શકતી તેની કાષ્ટિક મિત્રત પણ બુદ્ધગતિએ આપેલી છે એક
પ્રમુખ ગ્રંથો, અને જે, ત્રણ કે પાંચ વહી-
શ્રેણીઓનું બંધા- વી અમલદારો તેને મદદ કરતા (૧૭, ૯,
૧૦) ૧૧૬ બુદ્ધરપતિ કહે છે કે, જેઓ પ્રામા-

તેના ખુલાસો આમ કર્યો છે - 'કુલ્યાયા પ્રવર્તન-પ્રતિવર્ધો'
અર્થાત્ તમાવો, કુવાઓ વગેરે બધાના અને પાણીના વહેણને મધ
બાધવા. (વી, ૫ ૪૨૫)

૧૧૪. જીઓ ૫ ૨૪

૧૧૫ ક્ષીટકૃત ગુપ્તવશના શિવાલેખો, અક ૧૮

૧૧૬. ૧૭, ૧૦ ગ્વાલિમરમાના પૈલ્લભકૃત્વામીના મદિરમાના
શિવાલેખો (એ ૬, ૧, ૫ ૧૫૪ અને આગળ) માં વિનિધ શ્રેણીઓના
વહીવટી અમલદારોના નામ આપેલા છે દાખલા તરીકે, ધામીની
શ્રેણીનો ઉલ્લેખ કરતા તે પ્રથમ તો દરેક શ્રેણીના આગેવાનો
(તૈલિફમદત્તક) ના નામ જણાવે છે અને પછી વધારામાં કહે છે
કે " ધામીઓની આખી શ્રેણીના ખીગ સલાસદો " ધામીઓની
ત્રણ શ્રેણીઓના આગેવાનોની સંખ્યા અનુક્રમે ૪, ૨ અને ૫ છે

ણિક હોય, વેદોમા પારગત હોય, પોતાના કર્તવ્ય મમજતા હોય,
હુશિયાર હોય, આત્મમયમી હોય, ઉચ્ચ કુળમા જન્મેલા હોય
અને દરેક કામમા કુશળ હોય તેમને જ વહીવટી અમલદારો તરીકે
નીમના જોઈએ ૧૧૭

આ અમલદારો વ્યક્તિગત સલાસદો ઉપર હોદ્દાની રૂઢીએ
પુષ્કળ મત્તા ભોગવતા હતા, એમ જણાય છે બૃહસ્પતિ કહે છે તેમ,
કરાગ્નામાનુ પોતાના ભાગનુ કામ કરવાને
વહીવટી અમલ શક્તિમાન હોવા ઇત્યાદિ વ્યક્તિ નિષ્ફળ
દારો નીવડતી તો તેની તમામ મિત્રો જમ કરવામા
આવતી અને તેને ગામમાથી કાઢી મૂકવામા
આવતી જે માણસ પોતાના સાથીદારો માથે ખસી જતો અગર
પોતાના કામ બદલ બેદરકાર રહેતો તેને, આગ 'મુવર્થુ'નો એક
'નિષ્ક', એવા છ 'નિષ્ક'નો દડ થતો સચુક્ત ભડોગને દાનિ પહો
ચાડનાર અગર પરસ્પર થયેના કગરનો ભગ કગનાર વ્યક્તિને પણ
ગામનિષ્કાલની સજા થતી

દાનિકર્તા વ્યક્તિઓને વહીવટી અમલદારો મગજમુનાસમ
સજા કરી શકતા શરૂઆતમા તો તેઓ તેમને નમ્રભાવે તિરસ્કારતા
અને ઠપકો આપતા, અને છેવટે તેમને કાઢી મૂકવા મુખીની શિક્ષા
પણ તેઓ કરી શકતા ૧૧૮ આવો વહીવટી કગનામા તેઓ મપૂર્ણ
સ્વતંત્રતા ભોગવતા હતા, મગજ કે, બૃહસ્પતિ રચ્ય રીતે કહે છે

૧૧૭ ૧૭ ૯ આ જગ્યાઓ માટે લાયક ન હોય એવા મા
ણુઓના નામો પણ નિગતવાગ આપેલા છે

ધિવેષિણો વ્યસનિન શાલીનાલ્સમીરવ ।

લુપ્તાતિયુદ્ધયાલામ ન વાર્યા વાર્યચિત્તયા ॥

(મૃદ, ૧૭, ૮)

તેમ, “ હરેલા ધાગધોગણેને અનુસરીને” એ (મવરૂપ મર્યાના ઉપરિ અધિધારીઓ) જે ૧૪ કરે તે પ્રજા પ્રત્યે સખ્ત હોય ’ નમ્ર હોય તો પણ રાજ્યએ સુદ્ધા તેને માન્ય ગણવુ જોઈએ, કેમ કે, તેઓ (૧૫કાજના) નિયુક્ત વ્યવસ્થાપ । તરી- જાહેર થયેના કે ૧૧૨૦

તેમ જના પણ અમુ-અમુ મનેજોગા ગજા રૂપ પડી શકેતો દાખલા તરીકે, ત્યાગપછીના તોડમા કહ્યું છે તેમ, “ મવ ૩૫ મર્યાના ૧૪ પણ એ સભામદને નુમાન ગવાના હેતુથી તેઓ (મવરૂપ મર્યાના ઉપરિ અધિધારીઓ) અઠાવતથી પ્રેરાઈને એ મત થાય તો ગજાએ તેમને બધન ગુણુ જોઈએ, અને તેઓ પોતાના વર્તનમા દુગાઈ રહે તો તેમને સજા પણ કરવી જોઈએ ૧૨૧ એમ જણાય છે કે પ્રમુખના હાથે મજા પામેલો ઈર્ષ પણ માણસ રાજ્ય મમજા વિવાદ પ્રી સખ્તો, અને પ્રમુખનું વર્તન હરેલા ધાગધોગણેને અનુસરીને ન હતું પણ અગત ભાગ નાથી જ પ્રેરાયેલુ હતુ એવુ જણાઈ આવતુ તો રાજ્ય એવા પ્રમુખના હરાવને ૨૬ પ્રી થ તો આ એ ફકગઓ એમ જાતાવી આપે છે કે મવરૂપ મર્યાના સ્વતંત્રતા રાજ્ય માન્ય ગણતો હતો તો પણ ઈર્ષ માણસ ઈર્ષક પ્રમંજે પ્રજાસત્તા સભાના પ્રપનો ભોગ ન થઈ પડે તેને માટે વ્યવસ્થા ગમાઈ હતી વ્યક્તિના અને મર્યાના હજુ પગલે

૧૧૬ એ જુ ધ, ૩૩, પૃ ૩૪૮ મા જારીએ ઉક્ત ફરિયાનું જે ભાગાતર આપ્યું છે તેમા આ વાક્ય જાહેરવાનું છે મૂળ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે —

‘તે કૃત યત્ સ્વધમેણ નિગ્રહાનુગ્રહ નૃણામ્ ।

તદ્રાક્ષામનુમતવ્ય નિસૃષ્ટાર્યા દિ તે સ્મૃતા ॥

નિસૃષ્ટાર્યા એટલે ‘અનુજ્ઞાત કાર્યા’ એમ મિત્રામશ્ર મંદે છે (વીગ, પૃ ૪૩૦)

૧૨૦ ૧૭ ૧૮, સે જુ ધ, પૃ ૩૩

૧૨૧ સ જુ ધ, પૃ ૩૩, પૃ ૩૪૮

વાદવિવાદ બિભો થતો તેવા પ્રમગે કદાચ આ જ રીતે સમાધાન કરવાના પ્રયત્નો થતા.

વહીવટી અમલદારો આ પ્રમાણે અત્યંત અધિકાર ભોગવતા તો પણ આ મમયની શ્રેણીઓનું પ્રજ્ઞસત્તાક તત્ત્વ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવું વિશિષ્ટ હતું. સભામંડપ ૧૨૨ મુધા

પ્રજ્ઞસત્તાનું તત્ત્વ ચેક્ષો હતો તેમા વખતોવખત ભેગા થઈને શ્રેણીના અભાસદો પ્રજ્ઞકીય કામકાજ કરતા.

નારદ કહે છે તેમ, સભાસદોની હાજરી બદલ રીતસર નિયમો ઘડાયા હતા; અને એ નિયમો ગમે તેવા હોય તો પણ રાજાએ તેમને મજબૂર કરવા લેઈએ, એવું ધોરણ હતું ૧૨૩ આના મર્યાદા મિત્રમિત્રે જે ટીકા કરી છે તેના ઉપરથી એમ જણાય છે કે દોલનો કે ખીજા કોઈ વાદનો અવાજ થાય એટલે શ્રેણીના કામકાજનો નિકાલ કરવા માટે સભામંડપમા સભાસદોએ ભેગા થવું લેઈએ, એમ દરેક હતું. ૧૨૪ સભામા રીતસર ભાષણો થતા, એમ લાગે છે, અને ‘વાણી-સ્વાતન્ત્ર્ય’નો વિચાર પણ કદાચ અજાણ્યો ન હતો. દાખલા તરીકે ચંદ્રશ્વરે પોતાના ‘વિવાદગત્નાવર’મા કાલ્યાણનનો નીચેનો શ્લોક ટાક્યો છે:—

યુક્તિયુક્ત ચ ચો દ્વ્યાત્ ઘક્તુર્યો નાચકાશદ ।

અયુક્તં ચૈવ ચો દ્વ્યાત્ પ્રાપ્તુયાત્પૂર્વસાદસમ ॥

વધારામા તે ‘ચો દ્વ્યાત્ કાર્યચિંતકેષુ’ એવી ટીકા બિમેર છે. ૧૨૫

આનો અર્થ એવો થાય છે કે, જે વહીવટી અમલદાર યોગ્ય વાણી ઉચ્ચાયા બદલ પણ ખીજા માણસને હાનિ કરે, વક્તાની વચમા પડે (એટલે કે વક્તાને ભાષણ ચાતુ રાખવાનો અવકાશ ન આપે), અથવા અયોગ્ય બોલે, તેને ‘પૂર્વસાદમદ’ કરવો

૧૨૨ જૂહ-પતિ, ૧૭, ૧૧.

૧૨૩ નાગદ, ૧૦, ૩

૧૨૪ વીર, ૫ ૪૩૦

૧૨૫ બિ. ઇ, ૫ ૧૭૯

કેટલાક ગીણુ નિયમો ઉપરથી પણ આવી સંસ્થાઓની પ્રતિ-
સંતાક ભાવનાનો ખ્યાલ આવી શકે છે. દાખલાતરીકે, શ્રેણી તરફથી
કોઈ કોમની સુપરત વહીવટી અમલદારોને અગર બીજા માણસોને
થઈ હોય તેના સંબંધમાં જુદરૂપતિએ કહ્યું છે કે, તેમણે જે કાંઈ
પ્રાપ્ત કર્યું હોય (અદાલતમાં સીમાડા સંબંધી ચાલતા મુકદ્દમા દર-
મ્યાન મેળવેલ ખેતર કે બાગ વગેરે), અથવા તેમણે (ચોરોથી) જે
કાંઈ સરકાર્ય હોય, અને (શ્રેણીના કામે) તેમણે જે કાંઈ દેવું કર્યું
હોય અથવા રાજની મહેરબાનીથી શ્રેણીને જે કાંઈ બક્ષવામાં આવ્યું
હોય તે બધું તમામ સભામહેને સરખા ભાગે વહેંચી આપવું
જોઈએ. ૧૨૬ તેમ જતા પણ વહીવટી અમલદારોએ બિછીની લીધેલી
રકમ પોતાના અંગત ઉપયોગ માટે વાપરી હોય તો તેમણે એ રકમ
પાછી ભરી દેવી જોઈએ, એમ પણ કહ્યું હતું. ૧૨૭

મિત્રમિત્રની કેટલીક દીકાઓ ૧૨૮ ઉપરથી એમ પણ જણાય છે
કે કયા કયા નવા સભાસદોને શ્રેણીમાં દાખલ કરવા, અને કયા કયા
જૂના સભાસદોને તેમાંથી રૂખસદ આપવી, તેના આધાર શ્રેણીની
સાધારણ સભા ઉપર રહેતો હતો. કાલ્યાણનનો એક ફકરો પણ ટાંકીને
તેણે બતાવી આવ્યું છે કે, જે નવા સભાસદ થાય તેને શ્રેણીની ચાલુ

૧૨૬ યત્તે: પ્રાપ્ત રક્ષિતં વા ગણાર્થં વા મ્હણ કૃત ।

રાજપ્રસાદલબ્ધ ચ સર્વેષામેષ તત્સમમ્ ॥

વીર., પૃ. ૪૩૨. ઉપર જે ભાષાતર આવ્યું છે તેમાં જે
મજકૂર કોંસમાં મુક્યો છે તે દીકામાંથી લીધેલો છે.

૧૨૭ મણમુદ્દિશ્ય ચર્ત્તિકચિત્ કૃત્વર્ણે મક્ષિતં મયેત્ ।

આત્માર્થ યિનિયુક્ત વા દેયં તૈરેય તદ્ મયેત્ ॥

૧૨૮ ચે તુ સમુદાયાનુગ્રહાત્તદતર્થાય પ્રાપ્તાઃ ચે ચ સમુદાય-
ક્ષોભાદિના તતો ષદિર્ભેતાસ્તાન પ્રત્યાદ સ (કાલ્યા-
ણનઃ) પય ।

મિલકતનો તેમ જ તેના દેવાનો, ખીજા મલાસદોના લાગ જોટલો જ લાગ તુર્ત મળતો થાય, અને શ્રેણીના લોકોપકારક તેમ જ ધાર્મિક કામોના ફળનો લાભ પણ મળતો થાય, અને જે માણુમને શ્રેણીમાથી રૂખસદ આપવામા આવી હોય તેનો હિતસબ્ધ ઉક્ત સર્વ બાબતો પગલે તુર્ત બધ યઈ બધ “વિવાદગ્નાકર”નો કર્તા ચરેશ્વર પણ એ જ ફકરા ૧૨૯ગાકીને કહે છે કે ટ્રાઈ શ્રેણીના સભાસદ યવુ હોય તો સૌની અનુમતિ મળવી જોઈએ, પણ કોઈ પણ માણુસ પોતે યઈને સભાસદ તરીકેની સ્થિતિમાથી છૂટો થઈ શકે

ઉપર્યુક્ત ફકરા ઉપરથી આડકતરી રીતે એમ પણ સાબીત થાય છે કે, શ્રેણીઓને પ્રજાસત્તાક સભાની સત્તા પૈકીની કેટલીક સત્તા હતી તેમ જ તેની સભાના કેટલાક કર્તવ્યો પણ તે કરી શક્તી હતી એટલું સ્પષ્ટ છે કે,

(૧) અદાવતે સધરપ મથા તરીકે શ્રેણીનો સ્વીકાર કર્યો હતો, અને કાંઈ ખેતર, બાગ વગેરેના કબજા સગંધી તમ્મર ચનાવવાને તેના ચૂટાગેલા સભામદો પ્રતિનિધિ તરીકે અદાનતમા બેઠી શક્તા હતા,

(૨) ખેતર, બાગ વગેરેના જેવી સામુદાયિક સ્થાવર મિલકત શ્રેણી પોતે ધરાવતી હતી,

(૩) વહીવટી અમલદાર શ્રેણી તરફથી બીછીનુ ભડોળ બીનુ કરી શકેતા હતા,

(૪) શ્રેણી તરફથી લોકોપકારક અને ધાર્મિક કામો કરનામા આવતા હતા, અને શ્રેણીના દરેક સભામદને તેના ફળનો લાભ મળતો એમ મનાવું હતું,

(૫) ટ્રાઈ પણ માણુસ પોતે યઈને સભાસદ તરીકેની સ્થિતિ-માથી છૂટો થઈ શકેતા હતા

૧૨૯ ગણાનાં શ્રેણિવર્ગાણા ગતા સ્યુર્યોડપિ મધ્યતામ્ ।

(પ્રાક્તનસ્ય)પ્રાકૃતસ્યધનર્ણસ્ય સમાંશા સર્વમેવચ ॥

પરંતુ આ આખા તત્ત્વમા મૌથી વધારે વિશિષ્ટ પ્રત્યક્ષ તત્ત્વ તો એ છે કે, વહીવટી અમલદારો છેવટે સમગ્ર મલ્લાને જોઈ દાર રહેતા. મિત્રમિત્રે આ પ્રશ્નની મંપૂર્ણ ચર્ચા કરી છે. ૧૮૦ ૨ વાક્યના બીજા અધ્યાયના ૧૮૭મા શ્લોકમા 'મુખ્યો' નો ઉપયોગ છે એમ તે કહે છે, અને 'મુખ્યવદનને મમ્મહમ્યેવાધિક (પોતાના મુખ્યોને દડ કરવાનો મમમ્મ મલ્લાનો જ અધિકાર), મિદ્ધાતના દાખમા તરીકે કાલ્યાણનો નીચેનો શ્લોક તેણે દાક્યો.

સાહસી ભેદકારો ચ ગણદ્રવ્યવિનાશકઃ ।

ઉચ્છેદ્ય સર્વં પથેતે વિહ્યાપ્યેષ મૃપે મૃગુઃ ॥

અર્થાત્, જે કોઈ વહીવટી અમલદાર અતિગંભીર મુનો કે લડવાડ બની કરાવે તો અથવા શ્રેણીની મિજ્જતનો નાશ કરે તો બરતરફ કરી શકાતો આની બરતરફીની ફક્ત જાહેરન ગાળને આ પડતી, પણ ગળએ તેવી બરતરફી મળુ કરવી જ જોઈએ, કાર્ક ન હતુ ઉક્ત વહીવટી અમલદારો બારે મત્તા બોગવતા તેથી જે પ્રસંગે તેઓ ઉદ્ધત વર્તન ગમતા હશે તે પ્રસંગે તેમને બરતરફ

તથેષ મોહ્યવૈભવ્યદાનધર્મક્રિયાસુ ચ ।

સમૂહસ્વોડશભાગી સ્યાત્ પ્રાગતસ્ત્વશભાગ્ ન તુ ॥

(વીગ., પૃ ૪૩૨)

"વિવાદમ્નાકર"મા બીજી લીટીમા 'પ્રાગતસ્વ'ના બદલામા પાદાતર તરીકે 'પ્રાગતનસ્વ' શબ્દ છે, ત્રીજી લીટીમા 'વૈભવ્ય' ના બદલામા પાદાતર તરીકે 'વૈમાહ્ય' શબ્દ છે, અને ચોથી લીટીમા 'પ્રાગત'ના બદલામા પાદાતર તરીકે 'પ્રગત' શબ્દ છે. (પૃ ૧૮૭)

યે સર્વસંમત્યા ગણાદિમધ્યપ્રવિષ્ટાસ્તેડપિ સર્વે પૂર્વધનસ્ય પ્રણસ્ય ચ ભાગિનો ભવંતોત્યર્થ ।

પ્રગતસ્ત્વશભાગ્ ન તુ, પ્રગત નિજપ્રયોજનમાત્રેણ ગણાદિભ્યો વદિર્ભૂત નાંશભાગિત્યર્થ । (વિવાદમ્નાકર, પૃ. ૧૮૮)

૧૩૦. વીગ., પૃ. ૪૨૮.

કરવાનું કામ કાઈ સહેલું નહિ હોય ૧૩૧ આવા પ્રસંગે આવી બાબત રાજના ધ્યાન ઉપર લાવવી પડતી, એમ “ બૃહસ્પતિ-સહિતા ”-માના નીચેના શ્લોક ઉપગ્રી જણાય છે -

મુદ્ધયઃ સદ્ સમૂહાનાં વિસંવાદો યદા ભવેત્ ।

તદા વિચારયેત્ રાજા સ્વર્ધર્મં સ્થાપયેન્ન તાન્ ॥ ૧૩૨

રાજા બન્ને પક્ષની હકીકત સાલળતો, અને આપણે પ્રથમ જણાવી ગયા છીએ તેમ (૫ ૧૩) તે શ્રેણીઓના ખાસ નિયમને અનુસરીને આની બાબતનો નિર્ણય કરતો ૧૩૩ પછી તે પોતાનો નિર્ણય જાહેર કરતો અને પોતાના કર્મમાનનો અમલ કરાવતો.

આ બાબતમાં મિત્રમિત્ર તદ્દન સ્પષ્ટ મન આપે છે તે કહે છે કે, વહીવટી અમલદારોને બરતરફ કરવાનું કામ તો ખામ કરીને સમગ્ર મલા (સમૂહ)નું ગણાવું, અને મમત્ર સલા આ પ્રમાણે કરવાને અશક્ત નીવડતી ત્યારે જ આવા માથુસોને દડ કન્વા સાફ રાજ વચ્ચે પડતો (“ સમૂહાશક્તૌ તસ્ય દડો રાજા વિધેય ॥ ”) ૧૩૪

૧૩૧ ૫ ૧૬-૧૭ ઉપર આપેના કૌટિલ્યકૃત “ અર્થશાસ્ત્ર ” માના જિતાના જુઓ.

૧૩૨ ૧૭, ૨૦ “ મુખ્યો અને શ્રેણીઓ વચ્ચે નિષ્પવાદ જોમો થાય ત્યારે રાજાએ તેનો નિર્ણય કરવો, અને તેમને પોતા-પોતાના ધર્મમાં ફરી નિયોજવા ” (એ જુ ઈ, પુ ૫૩, ૫ ૩૪૬)

૧૩૩ જુઓ નાગદસ્મૃતિ ૧૦, ૩ અને જગન્નાથની ટીકા નાગદસ્મૃતિ, ૫ ૧૮૪

૧૩૪ આના દાખલા વરીકે તે ૫ ૨૧ ઉપર મનુમહિતા, ૮, ૨૧૯-૨૨૧ માથી આપેનો જિતારા બતાવે છે તેમાં એમ કહ્યું છે કે, જે માણસ શ્રેણી સાથે ડરેલા કનગને ભગ દરે તેને મળાએ દેશનિકાલની મળ કરવી નેમએ અર્ધો મિત્રમિત્ર એમ કહે ને એ આખો શ્લોક કૃત ‘મુખ્યો’(વહીવટી અમલદારો)ને

ત્રેણીઓના કામકાજમાં ગળ ગોતે માથુ મારી નહતો તેનો ઉત્તરોત્તમ દાખલો ઉપગ્રી હપીકતથી પૂરો પડે છે આપણે પ્રથમ નોંધ ગયા છીએ કે, કાંઈ માણસ દેવનો કે તિગ્રહારનો ભાગ થઈ પડે છે એમ ગળને લાગતું તો ગળ તે માણસનો પક્ષ લેતો. કયા કયા પ્રમુખે ગળ પોતે ત્રેણીઓના કામકાજમાં માથુ મારી શકતો તેનો કાષ્ઠક ખ્યાન “નાગદમહિતા” માના નીચેના શ્લોકો ઉપગ્રી આવી શકે છે —

લખાયેલો છે તેજ પ્રભાસે ક્રમ્ત ‘મુખ્યો’ને ઉદ્દેશીને લખાયેલો નીચેના શ્લોક પણ “મૃદુપતિ-સહિતા”માંથી તે દાક છે —

અશતુલ્લ સ્વચક્ષ્ણ મેદજન સાદસી તથા ।

અણિપૂગનૃપદિષ્ટ ક્ષિપ્ર નિર્વાસ્યતે તત ॥૩૩॥

[તીખા સ્વભાવના અથવા દેવી માણસને, અને જે માણસ કળિયા કગવતો હોય અથવા માહમિક કામો કરતો હોય, અથવા તો ત્રેણી, પૂગ (મમત્ર મલા) કે રાજા પ્રત્યે દુસ્મનાનદ રાખતો હોય તે માણસને ગામમાંથી અથવા (ત્રેણીની) મલામાં તુર્ત બરતગ્ધ કરવો નોંધ છે]

૫૫૧ તે નીચેની દીકા બમેર છે —

“ .. સમૂહ-સ્થાનાગ્રિર્વાસ્યતે સમૂહેનેતિશેષઃ ન ચ સમૂહસ્ય દ્વંદ્વકરણેડનધિકારાત સમૂહેતિશેષકરણમયુક્તમિતિ યત્તવ્યમ્ । પૂર્વોત્કાત્યાયનયચ્ચનેન સમૂહસ્યેષ મુખ્યદંદનેડ ધિકારસ્ય પ્રતિપાદિતાવાત્ ॥”

“.. સમગ્ર સભાના સ્થાનમાંથી એટલે સમગ્ર સભા તરફથી જ બગતરફ થાય આ અર્થ જોડો છે એવી દલીલ ન કરી શકાય, કારણ કે, કાત્યાયનના પૂર્વોક્ત વચનથી એમ ચોક્કસ સાબીત થાય છે કે વહીવટી અમલદારને દડ કરવાનો અધિકાર સમગ્ર સભાને જ છે ” વીર, પૃ. ૪૨૬)

પ્રતિકૂલશ્ચ ચદ્રાજ્ઞ* પ્રકૃત્યવમત ચ યત્ ।

વાધકં ચ ચદર્યાનાં તત્તેભ્યો ધિનિવર્તયેત્ ॥૧૪॥

મિથ સઘાતકરણ અદેતી શસ્ત્રધારણમ્ ।

પરસ્પરોપઘાત ચ તેષાં રાજા ન મર્પયેત્ ॥૧૫॥

દોષયત્કરણ યત્સ્યાદનામ્નાય પ્રકલ્પિતમ્ ।

પ્રવૃત્તમપિ તદ્રાજ્ઞા શ્રેયસ્કામો નિવર્તયેત્ ॥૧૬॥ ૧૩૫

અર્થાત્ (કદાચ પરસ્પરવિરોધી પ્રકાગ્ની) વિવિધ શ્રેણીઓના મયોગ થતો હોય તેને રાજા અટકાવી શકતો, તેમ જ યોગ્ય કારણ વગર એવી સરથાઓ હથિયાર હાથ ધરતી તો તેમ થતુ પણ તે અટકાવી શકતો, અને તેમની વચ્ચે પ્રિયવાદ બોલો થતો તે પણ તે અટકાવી શકતો તદુપરાંત તેની પોતાની ઇચ્છાની કે નેના પોતાના હિતની વિરુદ્ધ જતા હોય, અગર તો તિરસ્કારપાત્ર અને દુગત્યારી પ્રકારના હોય તેવા કામ તેની સમ્થાઓ કરતી હોય તો પણ રાજા તેમ થતુ અટકાવી શકતો

“નારદસ્મૃતિ”માના આ શ્લોકો ઉપરની જે ટીકા અત્યારે મેળુદ છે ૧૩૧ તે બહુ પાઞ્જના સમયની છે તો પણ તે જૂના સમયની પર પગલત હજે તેમ માની શકાય શ્રેણીઓના જેવી સરથાઓ અને ગળા પરસ્પર કેવો મળધ ધરાવતા હતા તેના સમયમા તે મુદર માહિતી પૂરી પાડે છે એ ટીકા આ પ્રમાણે છે — “અગ્રેદં નિર્યાચ્યમ્ । પાપહાદિભિર્યાં યા સવિત્ મિલિત્વા પૃતા સા સા પથ ચેદ્રક્ષણીયા તદતિગ્રમે ત્તુ તે રાજા દહયાસ્તદા ઘય સર્વે રાજો પ્રજાના કરદાન ધારયામ્ इति अस्माभि सर्वदा नग्नैर्भाव्यमिति घृतं चरिष्याમ इति चेश्या रमयिष्याम इति राजपथे सवेगं धायाम इति शाखोटकस्थलं पूजयामेत्येयमादि

૧૩૫ ૧૦, ૪, ૫, ૭ સે શુ ઈ, પુ ૩૩, ૫ ૧૫૪-૧૫૫ મા તેનું અગ્રેશ લાપાતર આપેતુ છે

૧૩૬ નારદસ્મૃતિ પૃ ૧૬૪

પ્રતિક્ષા અપિ અવશ્યં રક્ષ્યંતામિતિ તન્નિરાસાય ઘચનમિદ-
મિતિ ॥ ”

ટીકાકાર આમ કહેવા માગે છે આગળના સૂત્રો (૧૦, ૨-૩)
મા કહ્યું છે કે, શ્રેણીઓએ અને બીજી સઘરૂપ મઘ્યાઓએ દગવેના
ધારા-ધોરણો અને રીતરિવાજો ગમે તેવા હોય તો પણ ગળાએ
માન્ય ગખવા બેઠકોએ એવી સઘ્યાઓ એવા ધારા પણ બાધે કે,
“ રાજાને કર ન ભગવો, એમ અમે પ્રજાને કહીશું, ” “ અમે હમેશા
નામા ફરીશું, ” “ અમે ભુગદુ રમીશું, ” “ અમે વેશ્યાઓને ત્યા
જઈશું, ” “ અમે ગળામાર્ગ ઉપર ખૂબ વેગથી વાહન ચલાવીશું, ”
“ જે સ્થળે શાખોટક હોય છે તે સ્થળે અમે પૂજા કરીશું ” વગેરે
એવા પ્રસંગે આવા ધારાનો પણ સ્વીકાર કરવાની રાજાની ફરજ
લેખાય આવા આકસ્મિક પ્રસંગે બચાવ કરવાના હેતુથી ઉપરના
અપવાદો દર્શાવવામા આવ્યા છે આ શ્રેણીઓને જે મહત્ત્વ અપાતુ
હતું તે આ હકીકત ઉપરથી સારામા સારી રીતે સાબીત થઈ શકે
છે કાંઈક ખાસ પ્રસંગે જ રાજા તેમના કામમા માથુ મારી શકેતો,
પરંતુ એકદરે તો તેવી અસ્થાઓ મરજીમુનાસળ વર્તન કરી શક્તી,
અને તેમના નિર્ણયનો સ્વીકાર કરવાને રાજા બધાયેલો હતો.

[૮]

અત્યારસુધીમા આપણે બેઠક ગયા છીએ કે સમૂહ તરીકે
શ્રેણીઓ પોતાના સભામંદો ઉપર પુષ્કળ વહીવટી અને ઈન્સાફી
સત્તા ધરાવતી હતી તેમ જતા પણ આના
સાધારણ ન્યાયા દાખલા તરીકે જે શ્લોકો પૂર્વે ટાકવામા આયા
ધીરો તરીકે છે તેના એવો અર્થ કરવાનો છે કે, સભાસદો
શ્રેણીઓ શ્રેણી સાથે જે મજ્જ ધરાવતા તેસખધ પૂરતા
જ ઉક્ત અધિકારો શ્રેણીને હતા બીજી રીતે
કહીએ તો, શ્રેણી પોતાનું મમકાજ કરે તેના ઉપર અસર થતી હોય
અથવા થવાનો મંતવ હોય તેવા પ્રમંગે જ શ્રેણી માથુ મારી શકતી

તેમ છતાં પણ બૃહસ્પતિના નીચેના શ્લોકો એમ બતાવી આપે છે કે દેશની સાધારણ ન્યાયાધીશીઓના એક ભાગ તરીકે પણ શ્રેણીઓ કામ કરતી હતી:—

“ ભારે ગુના (સાદસ) મંજૂંધી મુકદ્દમા મિવાયના માણસ-માણસ વચ્ચેના મુકદ્દમાઓનો ફેંસલો સગાંમંજૂંધીઓએ, શ્રેણીઓએ (સહવાસીઓની) મંડળાઓએ અને રાજ્ય તરફથી અધિકૃત બીજા શ્લોકોએ કરવો જોઈએ.

“ સગાંમંજૂંધીઓ (ની સલાઓ) એ કોઈ મુકદ્દમાની (થોડી) તપાસ ન કરી હોય ત્યારે શ્રેણીઓએ થોડી તપાસ કરીને પછી તેનો ફેંસલો કરવો જોઈએ; શ્રેણીઓએ તેની તપાસ (થોડી રીતે) ન કરી હોય ત્યારે (સહવાસીઓની) મંડળાઓએ તેનો ફેંસલો કરવો જોઈએ; અને આવી મંડળાઓએ (પૂરી રીતે) તેની તપાસ ન કરી હોય ત્યારે નીમાયેશા (ન્યાયાધીશો) એ (તે કામ ચલાવવું જોઈએ). ” ૧૩૭

ઉપરની હકીકતથી એમ ઓછસ થાય છે કે, સાધારણ ચાર ન્યાયાધીશીમાં શ્રેણીને બીજી સ્થાન મળતું હતું. નીચલી ન્યાયાધીશીના નિર્ણય બદલ અનુક્રમસર ઉપલી ન્યાયાધીશીમાં વિવાદ દાખલ કરી શકાતો હતો. જે પ્રકરણમાં ઉપરના શ્લોકો આપેલા છે તે પ્રકરણમાં સાધારણ રીતે ન્યાયાધીશીના બંધારણ વિષે જ ચર્ચા કરેલી છે; અહીં દર્શાવેલાં તેનાં ઇન્સાફી કામે તેના સમાવેશના મંમંધમાં જ હતાં કે તેના પોતાના રીતસરના કામકાજના મંમંધમાં હતાં તેનો ખુલાસો તે પ્રકરણમાંથી થતો નથી. શ્રેણીનાં પોતાનાં રીતસર કામકાજ વિશે બૃહસ્પતિએ અત્યંત પ્રકરણ લખ્યું છે તે જ એમ માનીત કરે છે કે ઉપર્યુક્ત શ્લોકમાં સાધારણ ન્યાયાધીશી તરીકે જ શ્રેણીઓનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. ઉપર્યુક્ત પહેલા શ્લોકમાં ભારે ગુના (સાદસ) ના મુક-

દમાને અપવાદ તરીકે ગણાવ્યા છે તે 'પણ એમ બતાવી આપે છે કે સાધારણ ન્યાયાધીશીઓએ માત્ર સાધારણ મુકદ્દમાઓ જ ચલાવતા બેઠે છે, એમ લેખક કહેવા માગે છે.

થોડા વખત ઉપર દામોદરપુરના તામ્રપત્રો પ્રકટ થયા છે તેથી પણ ઉક્ત નિર્ણયને ટેકા મળે છે. ગુપ્તવંશના પહેલા કુમારગુપ્ત રાજાના સમયના ઇ. મ. ૪૩૩ માં તથા ઇ. સ. ૪૩૮ માં કોત-રાયેલા એ તામ્રપત્રોમાં નીચેના વાક્યો છે :— ૧૩૮

“ કુમારામાત્ય - વેત્રવર્મણ્યધિપ્તાનાધિકરણં ચ નગર-શ્રેષ્ઠિ-ધૃતિપાલ-સાર્યવાહ-વંધુમિત્ર-પ્રથમકુલિક-ધૃતિમિત્ર-પ્રથમકાયસ્થ-સાંબપાલ-પુરોગે સંવ્યવહરતિ— ”

આ તામ્રપત્રો વિષે નોંધ લખનાર શ્રીયુત આર. જી. વસંત આનુ ભાષાતર આમ કરે છે :—

“ નગર-શ્રેષ્ઠી ધૃતિપાલની, સાર્યવાહ બંધુમિત્રની, પ્રથમકુલિક ધૃતિમિત્રની, પ્રથમકાયસ્થ સાંબપાલની સાથે રહીને કુમારામાત્ય વેત્રવર્મા સ્થાનિક રાજ્યવહીવટ ચલાવતો હતો તે વખતે. ”

પરંતુ શ્રીયુત રમેશચંદ્ર મુઝુમદાર કહે છે કે, અહીં સાધારણ રાજ્યવહીવટનો પ્રશ્ન નથી પણ ઈન્સાફનો જ પ્રશ્ન છે. ‘અધિકરણ’ (ન્યાયાધીશી) અને ‘વ્યવહાર’ (ઈન્સાફ) શબ્દના સામાન્ય અર્થ ઉપરથી જ આ પ્રમાણે સમજી શકાય છે એટલે સામાન્ય રાજ્યવહીવટ સંબંધી અર્થ તાણીતુસીને આમાંથી કાઢવાનું એમને યોગ્ય લાગતું નથી. તેમના મતે, વેપારીઓની અને કારીગરોની વિવિધ શ્રેણીઓના મુખ્યો (આગેવાનો)ના પ્રમુખપદે ચાલતી ન્યાયાધીશી-ઓનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ઉક્ત વાક્યોમાં થયેલો છે.

[૯]

આ સમયના શિલાલેખો પણ શ્રેણીની વ્યવસ્થા સંબંધી કેટલીક રસિક માહિતી પૂરી પાડે છે. દાખલા તરીકે, ગુપ્તવર્મ ૧૪૬ (ઇ.

સ. ૪૬૫) ના સંદર્ભના^{૧૩૯} ઈદોરના તાત્રપત્રમાં કહ્યું છે કે, એક નીમણુક બાંધી આપવામાં આવી હતી તેના બાળમાંથી સૂર્ય-મંદિરમાંના સૂર્યદેવતા સમક્ષ દીવો બાળવાનો હતો. વળી એમ પણ કહ્યું છે કે, “ ધાંચીઓની જે શ્રેણીનો આગેવાન જીવંત છે અને જે ઇદ્રપુર શહેરમાં રહે છે તે પોતાના સ્થળેથી પ્રસ્થાન કરે છતાં પણ પોતાનું પૂર્ણ ઐક્ય કાયમ રાખે ત્યાં મુઢી સૂર્યની (સૂર્યમંદિરની) આ બ્રાહ્મણની નીમણુક તે શ્રેણીની કાયમની મિલ્કત ગણાશે. ”^{૧૪૦} શ્રેણી સંબંધી આ ટૂંકા ઉલ્લેખમાંથી મહત્ત્વની અનેક બાબતો મળી આવે છે. શ્રેણીનું નામ તેના આગેવાનના નામ ઉપરથી પાડવાનો રિવાજ હતો, એમ તે બતાવી આપે છે. વળી તે એમ પણ કહે છે કે શ્રેણી પ્રસ્થાન કરી શકતી હતી, તેમ જ શ્રેણી જે સ્થળે સ્થાયી થઈ હોય તેને જે મહત્ત્વ અપાતું હતું તેના કરતાં શ્રેણીના ઐક્યને વધારે મહત્ત્વ અપાતું હતું. શ્રેણીની વ્યવસ્થા કેટલી ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચી હતી, તે આથી સાબીત થાય છે; કારણ કે, જે સંસ્થા પૂરેપૂરી વ્યવસ્થિત થઈ હોય તે જ એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે પ્રસ્થાન કરી શકે ને તેમ છતાં પણ પોતાની ઉપયોગિતા અને પોતાનામાનો વિશ્વાસ કાયમ રાખી શકે.

શ્રેણીનું સૌથી વધારે રસિક વર્ણન તો, કુમારગુપ્તના અને બંધુવર્માના મંદસોરના શિલાલેખથી પૂર્વ પડે છે.^{૧૪૧} તેમાં એમ કહ્યું છે કે, મૂળે લાટમાં વસવાટ કરી રહેલી, રેશમનું વણાટકામ કરનારા કારીગરોની શ્રેણીએ દશપુરના રાજાના સહયોગથી આકર્ષાઈને તે શહેરમાં પ્રસ્થાન કર્યું હતું. દશપુરમાં એમાંના અનેક કારીગરોએ વિવિધ ધર્મા ચાલૂ કર્યાં. કેટલાક લોકો ધનુર્વિદ્યા શીખ્યા અને સારા લડવૈયા નીવડ્યા. બીજા કેટલાક લોકોએ ધાર્મિક જીવન સ્વીકાર્યું અને

૧૩૯ ફ્લીટ-ગુપ્તવંશના શિલાલેખો, અંક ૧૬.

૧૪૦ સદર, પૃ. ૭૧.

૧૪૧ સદર, અંક ૧૮.

તેઓ ધાર્મિક વિષયો પરત્વે પ્રવચન કરવા લાગ્યા. તેમનામાંના ઠાણા લોકો જ્યોતિઃશાસ્ત્ર અને ખગોળવિદ્યા શીખ્યા, અને કેટલાક લોકોએ સંસારવ્યવહારનો ત્યાગ કરીને મન્યસ્ત સ્વીકાર્યું. બીજા ઘણા લોકો બીજા ઘણા ધંધા કરવા લાગ્યા. અનેક લોકો રેશમનું વણાટકામ કરવાના પોતાના બાપદાદાના ધંધાને વળગી રહ્યા. એ રીતે એ ઐશ્વર્ય દશપુરમાં આબાદ થઈ, અને તેણે પોતે ભેગી

૧૪૨. આ શિલાલેખ સંબંધી પોતાની પ્રસ્તાવનામાં ફલીટ આ પ્રમાણે દીકા કરે છે:—“પ્રથમ તો, રેશમનું વણાટકામ કરનારા અનેક કારીગરોએ લાટ વિષયમાંથી (મધ્ય અને દક્ષિણ ગુજરાત-માંથી) પ્રસ્થાન કર્યું. તેઓ દશપુર શહેરમાં જઈ વસ્યા, તેમાંના કેટલાક લોકોએ બીજા ધંધા સ્વીકાર્યા, અને જેઓ પોતાના મૂળ-ધંધાને વળગી રહ્યા તેમણે પોતાની જુદી અને આબાદ ઐશ્વર્ય ગણવી, તેનું વર્ણન એ (શિલાલેખ)માં કરેલું છે.” (કો. ઇ. ઈ., ૩, પૃ. ૮૦.) પરંતુ ૧૯ મો શ્લોક એમ સ્પષ્ટ કરે છે કે, ૧૭મા શ્લોકથી ૧૯મા શ્લોક સુધીમાં જથ્થાવેલા તમામ સલાસદોનો સમાવેશ એ ઐશ્વર્યમાં થતો હતો. ઉપર્યુક્ત શ્લોકોમાં તેમના વિષે વિગતવાર ઉલ્લેખ કરીને પછી છેવટે લેખક કહે છે કે “અધિકમભિચિમાતિ એજિરેચં પ્રકારૈઃ ॥” (શ્લોક ૧૯ મો) આ એમ જ બતાવે છે કે, આ બધા માણસોથી જ એ ઐશ્વર્ય આબાદ થઈ ચકી હતી. ફલીટ પણ આ શ્લોકોનો અર્થ આવો જ કરે છે:—“ (અને તેથી) જેઓ આ પ્રકારના છે તેમનાથી, તથા જેઓ..... તેમનાથી ઐશ્વર્ય સર્વત્ર ભવ્યતાથી ઝળકી રહે છે.” એ રીતે ઉપર્યુક્ત વિવિધ ધંધા કરનારા લોકોનો સમાવેશ ફલીટે ઐશ્વર્યમાં કર્યો છે. એ બધા લોકો લાટમાં હતા ત્યારે રેશમનું વણાટકામ જ કરતા હતા; પણ મંદસોરમાં તેમણે વિવિધ ધંધા સ્વીકાર્યા હતા. આવું હોવા છતાં પણ આ પચરંગી સંસ્થાને રેશમનું વણાટકામ કરનારા કારીગરોની ઐશ્વર્ય કહી શકાય તો પછી એનો અર્થ એવો થાય કે, તેઓ લાટમાં

કરેલી રકમમાંથી ઇ. સ. ૪૩૬ માં ભવ્ય સૂર્યમંદિર બંધાવ્યું. વખત જતાં એ મંદિર ખંડેરૂપ બની ગયું એટલે ઇ. સ. ૪૭૨ માં એ જ શ્રેણીએ તેને સમરાવ્યું.

સંસ્કૃત ભાષાના કાવ્યસાહિત્યની સમૃદ્ધિના સમયને યાદ કરાવતા શ્લોકો વડે રચાયેલા આ અત્યંત રસિક શિલાલેખમાં પ્રાચીન હિંદી સમાજમાં વિશિષ્ટમાં વિશિષ્ટ ગણાતી પ્રાચીન શ્રેણીઓના ઉત્તમમાં ઉત્તમ નમૂનાનું મુંદર વર્ણન આપણે માટે જળવાઈ રહેલું છે. શ્રેણીઓ તો કારીગરોની એક જ ઢળની સુસ્ત સ્વરૂપની મંડળીઓ હતી, માત્ર પોતાનો ધંધો સંભાળીને જ બેસી રહેનારી હતી અને સુધારા કે પ્રગતિ માટે વલણ ધરાવતી જ ન હતી, એવી જે સામાન્ય માન્યતા છે તે આથી ખોટી દરે છે. પોતાના ધંધા માટે મગર હોય એવા, પોતાની સંસ્થાને સાચા દિલથી વળગી રહે એવા, અને આ મર્યાદામાં રહીને પણ અચંબો પમાડે, એવી પ્રગતિ સર્વે દિશામાં કરવાને પ્રવૃત્તિ અને આતુરી દર્શાવનારા, રેશમનું વણાટકામ કામ કરનારા કારીગરોની શ્રેણીનું ચિત્ર એ શિલાલેખ આપણી સમક્ષ ખડું કરે છે.^{૧૪૩} લડાયક જુરસો ધરાવનારા અને લડાઈમાં પરાક્રમ કરનારા કેટલાક લોકો પણ તેમાં હતા તેઓ ‘આજે પણ... બળ રહેતા હતા ત્યારે તેમની શ્રેણી બનેલી હતી, અને નવા સ્થળમાં વસવાટ કરીને તેના કેટલાક સભાસદોએ પોતાનો બાપદાદાનો ધંધો છોડી દીધો તો પણ તેમની શ્રેણી તો ચાલુ રહી જ હતી. આખે-આખી શ્રેણી આ રીતે એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે પ્રસ્થાન કરી શકતી હતી, એમ તો ઉપર્યુક્ટ ઇંદોરના તાત્રપત્રથી સાબીત થયું છે.

૧૪૩ દાખલા તરીકે, સૂર્યમંદિર બંધાયું તે તેમ જ તેના ઉપર સમારકામ થયું તે પણ શ્રેણીના હુકમથી થયું હતું; અને વત્સભદ્રીએ શિલાલેખ રચ્યો તે પણ શ્રેણીના હુકમથી રચ્યો હતો. સરખાવો, હેલ્લો શ્લોક.

વડે પોતાના દુશ્મનનો નાશ કરે છે બીજા ટેવાકે લોભે ડોળવાનું ન હતા પણ ખરેખર નમ્ર હતા અને ધાર્મિક પ્રત્યન કરવા તરફ વલણ ધરાવતા હતા, ન્હાકે માણસો મામાગિક વિધોની માયાથી પર ઘર્ષ ગયા હતા અને દયા તથા બનમનમાર્ધ માટે જાણીતા હતા. —જાણે આ ભૂમિ ઉપર વસવાને ખુદ દેન જ અવતર્યા' તેમણે જ્યોતિ શાસ્ત્રને પ્રેમ યુક્ત હર્ષ તેમ જ કાવ્ય જેની સનિત કળા પણ તેમણે વીસારી ન હતી ઉમ્મ શિનાલેખ આ વાનની માફી પૂરે છે, પ્રેમ કે, જે લોકોને મલ્યની કદર ઝગ્યાની ખુદિ હોય તેઓમા જ આણુ સાહિત્ય પ્રગતિમાન ઘર્ષ શરૂ આ રીતે નેતા પ્રાચીન સમયની શ્રેણી માન હસ્તકગાના નિકામ માટેનું સાધન ન હતી, તે સમયના કાયદાઓથી તેને જે દુલસુખત્વારી તથા સ્વનત્રતા મળી હતી તેને લઈને તે સત્તાનું કેદ તેમ જ ઉદ્ધાર મુદ્ધાગનું અને પ્રગતિનું સ્થાન બની ગઈ હતી, અને તેથી તે સત્તા તથા સમાજનું બૂલણ બની ગઈ હતી

[૧૦]

પાછળના સમયમા પણ શ્રેણીઓની વ્યવસ્થા હયાતી ધગવતી હતી, એમ અનેક નોંધો ઉપરથી જણાઈ આવે છે તે પૈકી જ્વાનિ યગમાના વૈલ્યભટ્ટવામીના મદિનેા શિનાલેખ પાછળના સમયમાં સૌથી વધારે મહત્વનો છે ૧૪૪ ઈ સ ૮૭૭ શ્રેણીની વ્યવસ્થા મા જ્વાનિય સહેર ઉપર 'શ્રેણીઓ', 'સાર્ધ' વાટો' વગેરે અમલ ચલાવતા હતા તેનો ઉલ્લેખ એમા છે આથી એમ સમજાય છે કે, આ જૂની મગ્યાઓનું રાજકીય મહત્વ એવું ને એવું ચાલુ રહ્યું હતું તદુપરાત એ શિનાલેખમા એમ પણ કહ્યું છે કે ધાત્રીઓની અને બાગવાનોની શ્રેણીઓને નીમણુમે બાધી આપવામા આવી હતી જે રીતે એનું વર્ણન એમા થયું છે તે રીત ઉપરથી તેમના બધારણ વિશે કાંઈક

ખ્યાલ આવી શકે છે. શ્રી સર્વેશ્વરપુરના ધાત્રીઝોના ચાર આગેવા-
વાનોના, શ્રીવત્સસ્વામિપુરના ધાત્રીઝોના બે આગેવાનોના અને ખીજાં
બે નગરોના ધાત્રીઝોના ચાર આગેવાનોના નામ તેમા આપેલા છે,
અને પછી કહ્યું છે કે ધાત્રીઝોની આખી શ્રેણીના ખીજા (મલાસદો)
સાથે રહીને આ લોકોએ પણ દરેક ઘણી દીદ તેવની એક પળી
દરેક મહિને આપવી જોઈએ. તે જ પ્રમાણે ખીજા નીમણુક એવા
પ્રકારની હતી કે, બાગવાનો પૈકી જેમના નામ જણાવ્યા છે તે
સાત આગેવાનોએ તેમ જ બાગવાનોની આખી શ્રેણીના ખીજા
(સલાસદો)એ દરેકજ પચાસ હાં આપવા જોઈએ.

ઉપરની હકીકતથી એમ જણાય છે કે એ સમયે પણ શ્રેણીની
વ્યવસ્થા પૂર બહારમા હતી અને પહેલાની માફક જ તેમને નીમણુકો
બાધી આપવામા આવતી હતી. “બૃહસ્પતિ-સ્મૃતિ”મા ૧૪૫ શ્રેણી-
ઝોનું જે બધાગણ આપેયું છે તેનો દાખલો પણ તે પૂરો પાડે છે.
બૃહસ્પતિ કહે છે કે દરેક શ્રેણીમા બે, ત્રણ કે પાંચ વહીવટી અમ-
લદારો હોવા જોઈએ, અને આપણે હમણા જોઈ ગયા તેમ, ધાત્રી
ઝોની શ્રેણીના બે કે ચાર આગેવાનો હતા, અને બાગવાનોની શ્રેણીના
સાત આગેવાનો હતા. તેવા દરેક આગેવાનનું નામ જણાવ્યું છે તે
જ એમ બતાવી આપે છે કે, આ અમલદારોને તે સમયે અતિ
મહત્વના લેખવામા આવતા હતા. “બૃહસ્પતિ-સ્મૃતિ”મા જે લખ્યું
છે તેની સાથે આનો બરાબર મેળ મળે છે.

લગભગ એ જ સમયનો ખીજો એક શિલાલેખ ૧૪૬ ઘોડા
વેચનારા લોકોની મહત્વની શ્રેણીનો ઉલ્લેખ કરે છે. ઘોડા, ઘોડી અને
ખીજાં પ્રાણી વેચાતા લેનારા તમામ લોકો ઉપર-રામજો ઉપર
તેમ જ તેમના પ્રાતિક અમલદારો ઉપર પણ દયાશનો કંઈ તેમણે
નાખ્યો હતો. એ શ્રેણીના સલાસદો વિવિધ દેશોના લોકો હતા, અને

૧૪૫ જુઓ પૃ. ૪૦ અને આગળ.

૧૪૬ પેહોઆનો સિવાલેખ, એ. ઈ., પુ. ૧, પૃ. ૧૮૪.

સદરહુ દશાશના કરનું ઉત્પન્ન પેહોઆ અને ક્રોજ બેવાં દરદરનાં
સ્થાનોમાના વિવિધ મંદિરોને સ્વાભાવિક રીતે વહેંચી આપવામાં
આવતું હતું. આ શિલાલેખમા પણ શ્રેણીના આગેવાનોનાં તેમ જ
તેમના મુખ્ય અમલદારના નામો આપેલા છે એટલું જ નહિ, પણ
દરેક વ્યક્તિના વતનનું નામ પણ વિગતે આપેલું છે. ઇ. સ. ૯૭૩-
૯૭૪ ના હર્ષના શિલાલેખમા^{૧૪૭} પણ ઉત્તર હિંદુસ્તાનના, ઘોડા
વેચનારા લોકોની શ્રેણીનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. ઇસ્વી સનની દસમી
સદીના છેવટના સમયના સિંધદોનીના શિલાલેખોમા^{૧૪૮} પણ પાન
વેચનારા, તેલ કાઢનારા અને પથરા ઘડનારા લોકોની શ્રેણીઓના
દાનની નોંધ કરેલી છે અને કહ્યું છે કે દારૂ ગાળનારા લોકોને ૧,૩૫૦
દ્રમની રકમ સોપવામાં આવી હતી. ઇસ્વીસનની દસમી સદીના
લગભગ મધ્ય ભાગમાં થઈ ગયેલા એદિ લક્ષ્મણરાજના કરિતલ્લખના
શિલાલેખમાં^{૧૪૯} 'વાગુલિક' (વાઘરી?) લોકોની શ્રેણીનો ઉલ્લેખ
થયેલો છે; અને વિજયસેનના દેવપાડાના શિલાલેખમાં^{૧૫૦} 'શિલ્પિ-
ગોષ્ઠિ'નો ઉલ્લેખ થયો છે તે વરેંદ્ર (ઉત્તર બંગાળ)ના સક્ષાટ લોકોની
શ્રેણીને ઉદ્દેશીને દરો, એમ લાગે છે. આથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે,
હિંદુ રાજકાળના છેક છેવટના ભાગ સુધી શ્રેણીની વ્યવસ્થા ચાલુ જ
રહી હતી.

[૧૧]

શ્રેણીઓની વ્યવસ્થા કાયમ રહી એ આપણા પ્રાચીન આર્થિક
જીવનમાંની મંદરૂપ પ્રગતિનો ઉત્તમોઉત્તમ
પ્રાચીન આર્થિક નમૂનો પૂરો પાડે છે. તદુપરાંત ખીન્ન દેટલાંક
જીવનમાંની સંઘ-રૂપમા પણ સંઘજીવનની ભાવના દેખા દેતી

૧૪૭ એ. ઈ., પુ. ૨, પૃ. ૧૧૬ અને આગળ.

૧૪૮ એ. ઈ., પુ. ૧, પૃ. ૧૬૭ અને આગળ.

૧૪૯ એ. ઈ., પુ. ૨, પૃ. ૧૭૪ અને આગળ.

૧૫૦ એ. ઈ., પુ. ૧, પૃ. ૩૧૧ અને આગળ.

રૂપ પ્રવૃત્તિનાં હતી; અને આખા વિષયનો વિસ્તૃત ખ્યાલ વિવિધ સ્વરૂપો. મેળવવાના હેતુથી આવા ખીજાં સ્વરૂપોની

હકીકત કાર્ધક વિગતે તપાસવાની જરૂર છે.

સહિયારા લડોળના સિદ્ધાંત ઉપર વેપાર ચાલતો, એ વાત સૌથી પહેલાં આપણે લઈશું. સંઘરૂપ પ્રવૃત્તિનું આ સ્વરૂપ ઘણું પ્રાચીન હતું, એમ લાગે છે; અને જાતક-કથાઓમાંથી તેના અનેક દાખલા પણ આપણને મળે છે. દાખલા તરીકે, “સુલ્લકસેઠિ-જાતક”માં ૧૫૧ કહ્યું છે કે કોઈ એક બંદર આગળ કોઈ એક વહાણે લંગર નાખ્યું તે જ વખતે કોઈ એક જુવાન માણસે પોતાની વીંટી થાપણ તરીકે મૂકીને એ વહાણમાંનો માલ ખરીદી લીધો. થોડા વખત પછી વારાણસીના ૧૦૦ વેપારીઓ એ જ હેતુથી ત્યાં આવ્યા, અને સોદો થઈ ગયાના સમાચાર તેમને મળ્યા ત્યારે તેમના દરેક વેપારીએ પેલા જુવાન માણસને એક હજાર સિકા આપ્યા અને પેલા માલમાંથી ભાગે પડતો માલ પોતે લીધો. પાછળથી તેમનામાંના દરેક વેપારીએ પેલા જુવાન માણસને ખીજા એક હજાર સિકા આપ્યા અને તેમણે બધો માલ કબજે લીધો. આ વ્યવહારમાં પેલા જુવાન માણસે એકંદરે ૨૦૦,૦૦૦ સિકાનો સોદો કર્યો.

વળી, “કૂટ-વાણિજ-જાતક”માં ૧૫૨ કહ્યું છે કે, બે વેપારીઓએ પંત્યાળ કંઈ અને તેઓ વારાણસીથી પાંચસો ગાડા લરીને માલ પરગામ લઈ ગયા. “સુલ્લક-જાતક”માં ૧૫૩

પંત્યાળ. ‘ઉત્તરના થોડાના વેપારીઓ’નો ઉલ્લેખ થયો છે તેઓ સંયુક્ત રહીને વેપાર કરતા હતા

એમ લાગે છે. “કૂટ-વાણિજ-જાતક, અંક ૨”ના ૧૫૪ ઉપોદ્ધાતમાં કહ્યું છે કે, બે વેપારીઓએ શ્રાવસ્તી ગામમાં પંત્યાળ કંઈ, અને પાંચસો ગાડા માલથી લરીને તેમણે વેપારને માટે પૂર્વથી પશ્ચિમ

૧૫૧ જાતક, પુ. ૧, પૃ. ૧૧૪. ૧૫૨ જાતક, પુ. ૧, પૃ. ૪૦૪.

૧૫૩ જાતક, પુ. ૨, પૃ. ૩૦ ૧૫૪ જાતક, પુ. ૨, પૃ. ૧૮૧.

તરફ મુસાફરી કરી “બાવેરુ-જાતક”મા^{૧૫૫} કહ્યું છે કે વેપારીઓ સહિયારો ધધો કરતા અને બાવેરુ ગાંજમા વિચિત્ર હિંદી પક્ષીઓ મનમાની કિંમતે વેચતા “મહા-વાણિજ-જાતક”મા^{૧૫૬} કહ્યું છે કે, અનેક વેપારીઓએ થોડા વખતને માટે પણ પત્યાણુ કર્યું હતું હાખલા તરીકે,

“ ધણા ગાંજ તણા વેપારી આવ્યા ને ખેલા સૌ માથ,
આગેવાન નીમીને નીજ્યા દોલત મેળવવાને કાજ ”^{૧૫૭}

જાતકોમાના આ પ્રાસંગિક ઉલ્લેખો સચુક્ત ભડોળથી વેપાર કરવાની પદ્ધતિ દર્શાવી આપે છે અને પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના વેપારીઓની સવશ્ય પ્રવૃત્તિ ઉપર નીચે પ્રકાશ પાડે છે

કૌટિલ્યે પોતાના “અર્થશાસ્ત્ર”મા આ પદ્ધતિનો ઉલ્લેખ કરેલો છે^{૧૫૮} પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રોમા^{૧૫૯} પણ આના સંબંધમા રીતસર નિયમો બાધી આપેના છે આ પદ્ધતિને સસ્કૃત ભાષામા ‘સમૂય સમુત્થાન’ કહેવામા આવે છે આ પદ્ધતિના મુખ્ય સિદ્ધાંતો નીચેના શ્લોકોમા નારદે આપેના છે —

“ ઘણિષ્ઠમ્ભૂતયો યત્ર કર્મ સમૂય કુર્વતે ।
તત્ સમૂયસમુત્થાન વ્યવહારપદં સ્મૃતમ્ ॥૧॥
ફલદેતોરુપાયેન ધર્મ સમૂય કુર્વતામ્ ।
આધારભૂત પ્રક્ષેપસ્તેનોત્તિષ્ઠેયુરશત ॥૨॥
સમોઽતિરિક્તો હીનો ષા તત્રાશો યસ્ય યાદશ ।
ક્ષયવ્યયો તથા વૃદ્ધિસ્તત્ર તસ્ય તથાવિધા ॥૩॥

૧૫૫ જાતક, પૃ ૩, પૃ ૧૦૬ ૧૫૬ જાતક, પુ ૪, પૃ ૩૫૦

૧૫૭ જાતકાનુ અગ્રેણ ભાષાતર, પુ ૪, પૃ ૨૨૨

૧૫૮ પૃ ૧૮૫

૧૫૯ નારદ, ૮, ૧-૯, બદ્ધપતિ, ૧૪, ૧-૩૨, યાજ્ઞવલ્ક્ય, ૨, ૨૬૨
અને આગળ

માંદપિંડવ્યયોદ્ધારમારસારાન્વચેક્ષણમ્ ।

કુર્યુસ્તેઽવ્યભિચારેણ સમયે સ્વે વ્યવસ્થિતાઃ ॥૫૥૦

આ પદ્ધતિનો સારાંશ એ હતો કે, લાલ મેળવવાના હેતુથી અનેક માણસો બેગા થઇને ધધો કરતા, અને તેમાંનો દરેક માણસ સર્વસાધારણુ લડોળમાં પોતાનો ફાળો આપતો. એ સંયુક્ત રકમ એ લેકિની, મંડળીનું લડોળ બનતી. આ વ્યક્તિગત ફાળો આ આખા તંત્રના પાયારૂપ બની રહેતો તેથી નારદ કહે છે કે “દરેક ભાગીદાર સંયુક્ત લડોળવાળા મંડળીને જે ફાળો આપે તેના પ્રમાણુમા તેને તોટો, ખર્ચ અને નફો થાય.” બૃહસ્પતિ પણ આ મતને સમર્થન

૧૬૦ નારદ, પૃ. ૧૩૩. સે. બુ. ઈ., પુ. ૩૩, પૃ. ૧૨૪ ઉપર આનું ભાષાંતર આમ આપ્યું છે:—

(૧) “જ્યા વેપારીઓ અને બીજા લોકો સંયુક્ત રહીને વેપાર ચલાવે ત્યાં તે ‘સંબૂયસમુત્થાન’ કહેવાય છે, અને તે ‘વ્યવહારપદ’ ગણાય છે.

(૨) “જ્યા અનેક ભાગીદારો લાલ મેળવવાના હેતુથી સંયુક્ત રહીને વેપાર ચલાવે છે ત્યા સંસ્થાના સર્વસાધારણુ લડોળમા રકમનો ફાળો આપવો એ (તેમના ધધાનો) પાવો છે. માટે દરેક જણ પોતાનો યોગ્ય ફાળો આપે.

(૩) “દરેક ભાગીદારનો ફાળો બીજા ભાગીદારના ફાળાના જેટલો હોય, તેથી વધારે હોય કે તેથી ઓછો હોય તેના પ્રમાણુમા દરેક ભાગીદારનો ફાળો, ખર્ચ અને નફો બીજા ભાગીદારના ફાળા, ખર્ચ અને નફા જેટલો અથવા તેનાથી વધારે કે તેનાથી ઓછો રહે.

(૪) “માલ, ખોરાક, ખર્ચ (વેરા વગેરે બદલનો ખર્ચ), તોટો, જકાત અને કિંમતી માલના રક્ષણનો ખર્ચ—એ બદલ વિવિધ ભાગીદારો પૈકીના દરેક ભાગીદારે કરારનામાની ક્લબોને અનુસરીને યોગ્ય ભરપાઈ કરવી જોઈએ.”

આપે છે, પણ દૈનિક અને યાત્રાદાયક હોય છે કે, દરેક ભાગીદારે આપેલા ફાળાના પ્રમાણમા તેને નફો વગેરે મળી શકે તેમ જ તમામ ભાગીદારોએ પ્રથમથી અદગ્ગઅદર નક્કી કર્યું હોય તે પ્રમાણમા પણ તે મળી શકે આથી એમ સમજાય છે કે, સાથે રહીને ધધો કરવાનો ધરિદો ગમતા ભાગીદારો પ્રથમથી ફગર કરતા, અને એ ખતપત્રમા જે મામાન્ય સિદ્ધાંતોને અનુમરીને વેપાર ચલાવવાનો હોય તે સિદ્ધાંતો દાખલ કરવામા આવતા આ કરગનામા અન્નથે, ટેલક સલાસદોએ પોતે જે રકમનો ફાળો આપેલો હોય તેના પ્રમાણમા તેમને જે નફો મળી શકે તેના કરતા વધારે નફો પણ કદાચ તેમના વિરોધ ટોશન્યને લીધે તેમ જ તેમના વિરોધ જાનને લીધે તેમને મળી શકે

પત્યાગાના આ મુખ્ય સિદ્ધાંતો જાતકકથાઓના મમયમા પણ પૂર્ણરોજાળીતા હતા, એ જોવા જેવું છે દાખલા તરીકે, “કૂટ-વાણિજ-જાતક”મા કહ્યું છે કે, ‘પ્રચ’ અને ‘પ્રચતમ’ નામના બે વેપારીઓએ પત્યાણુ કર્યું, અને માલથી ભરેલા પાચસો ગાડા સાથે લઈને તેઓ વાગણુસીથી પગગમ ગયા ત્યાં તેમણે પોતાનો માલ ખપાવી દીધો, અને જે ઉત્પન્ન મળ્યું તે લઈને તેઓ પોતાના ગામમા પાછા ફર્યા ભાગ પાડવાનો વખત આવ્યો ત્યારે પ્રચતમ બોલ્યો કે, “મને જેવડો ભાગ મળવો જોઈએ” પ્રચે તેને પૂછ્યું કે, “એમ કેમ ?” પ્રચતમે તેને કહ્યું કે, “તુ તો પ્રચ જ છે, પણ તુ તો પ્રચ તમ છું, અને પ્રચતમના બે ભાગ દીદ પ્રચને માત્ર એક ભાગ મળી શકે” પ્રચ બોલ્યો કે “વેપાર માટેના ભડોળમા, અને બળદોમા તેમ જ ગાડામા આપણા બેનો સરખો ભાગ હતો, તો પછી તમને બે ભાગ શા માટે મળે ?” પ્રચતમ બોલ્યો કે, “હું” નતમ છું તેથી

ભાગે વહેંચી લીધો. ૧૬૧ આ વાતના બાકીના ભાગ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, વેપાર માટેના લડોળમાં ભાગીદારે જે ફાળો આપ્યો હોય તે ફાળાના પ્રમાણમાં તેને નફો મળી શકે, એ સામાન્ય સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર થયો હતો તો પણ, વેપાર કરવામાં વધારે દૌરાસ્ય જેણે ખતાવ્યું હોય તેને વિશેષ ભાગ આપવાની ભાવના છેક જ અગત્યની ન હતી.

સંયુક્ત લડોળથી ચાલતા વેપારની ક્ષેત્રનો આધાર મંડળીના સભાસદો ઉપર રહેતો હોવાથી ભાગીદારોની પસંદગી સંબંધે સ્મૃતિ-ઓએ સ્પષ્ટ આજ્ઞાઓ આપેલી છે. જૂદરપતિ કહે છે કે, ૧૬૨

“અણુધક અથવા આળસુ માણસો સાથે, અથવા માંદા, અભાગી કે કંગાલ માણસો સાથે રહીને ડાહ્યા માણસોએ વેપાર કરવો નહિ તેમ બીજો કાંઈ ધંધો પણ કરવો નહિ.

“ઉચ્ચ કુળના, હુશિયાર, ચંચળ, બુદ્ધિશાળી, સિકાથી જાણીતા, મહેસુલ તથા ખર્ચ સંબંધે કુશળ, પ્રામાણિક અને સાદસવૃત્તિવાળા માણસો સાથે રહીને માણસે વેપાર કરવો જોઈએ.” ૧૬૩

જે સંઘશક્તિની ભાવનાથી વેપાર ચલાવવામાં આવતો તેનો કાંઈક ખ્યાલ નીચેની હપ્તીકન ઉપરથી આવી શકશે:—

“અનેક જણ તરફથી અધિકૃત થઈને એક ભાગીદાર જે કાંઈ મિલકત આપે (અથવા ધીરે), અથવા તે જે કાંઈ કરાર કરાવે, તે તમામ સર્વેએ મળીને કરેલ છે (એમ મનજવાનું છે).” ૧૬૪

શ્રેણી અને વ્યક્તિ વચ્ચેનો મંબંધ પણ નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવ્યો છે:—

“ (બીજા ભાગીદારોની) સંમતિ વગર અથવા તેમની ખાસ સૂચનાઓ વિરુદ્ધ જઈને (કાંઈ ભાગીદાર) પોતાના અગત્યપણાથી

(તેમની સહિયારી મિલકતને) નુકસાન કરે ત્યારે તેણે પોતાની તરફથી પોતાના તમામ ભાગીદારને વળતર આપવું જોઈએ. ૧૬૫

" તેમનામાના કોઈએ ખરીદી કે વેચાણ કરવામાં છેતરપંડી કર્યાનું જણાઈ આવે તો તેણે સમ ખાઈને (અગર કસોટીમાંથી પસાર થઈને) શુદ્ધ ગ્રામ કરવી જોઈએ.

" શકારૂપ પ્રસંગે તેઓ પોતે જ લવાદો અને સાક્ષીઓ તરીકે પરસ્પર કામ કરે એમ જાહેર થયેલું છે; અને છેતરપંડીનું કાર્ય જણાઈ આવ્યું હોય ત્યારે પણ તેમ જ; તેમની વચ્ચે (પ્રથમનો) કનિયો હયાતી ધરાવતો હોય તો જુદી વાત. "૧૬૬

એ રીતે દરેક વ્યક્તિ પોતાનાં બેકાળજીભર્યા કામ બદલ શ્રેણીને જવાબદાર રહેતી, અને તેના ખીજા ભાગીદારો તેના સંબંધમાં ન્યાયનો ફેંસલો આપતા અગર તો તેના તરફથી જુથાની આપતા. કોઈ માણસ ઉપર છેતરપંડીનું તહોમત મૂકાતું તો કેટલીક કસોટી-માથી ૧૬૭ પસાર થઈને તેણે પોતાની કીર્તિ શુદ્ધ કરવી પડતી; અને તેનો ગુનો સાબીત થતો તો તેને તેના હિસ્સો આપી દેવામાં આવતો, તેને મંડળામાંથી બરતરફ કરવામાં આવતો, અને તેનો નફો મંડળામાં જમે થતો. ૧૬૮ એકંદરે આ બાબતનો નિર્ણય શ્રેણી પોતે કરતી, અને એવા ગુનેગારના ખોટાં કામ બદલ ન્યાય આપવાને બહારની કોઈ સંસ્થાને અધિકાર પહોંચતો ન હતો. ખીજા તરફથી જોતાં, શ્રેણી તરફથી લાયક સભાસદને ઈનામ પણ મળતું હતું. દાખલા તરીકે જૃહસ્પતિ કહે છે કે,

" ખીજા તરફથી જોતા, જે ભાગીદાર ભાવિના કે રાજના

૧૬૫ સે. જી. ઈ., પુ. ૩૩, પૃ. ૩૩૭-૩૩૮; સરખાવો, નારદ, ૩; ૫; માયવલ્કય, ૨; ૨૬૩.

૧૬૬ સે. જી. ઈ., પુ. ૩૩, પૃ. ૩૩૭.

૧૬૭ જૃહસ્પતિ, ૧૪; ૭. ૧૬૮ માયવલ્કય, ૨; ૨૬૮.

ભયમાથી (મંયુક્ત ભડોળને) પોતાના પ્રયત્નથી મંરશે તેને (ધર્મામ તરીકે) તેનો દસમો ભાગ આપવો. ” ૧૬૯

શ્રેણી પોતાના સભાસદના મરણ પછી પણ તેના હિત તરફ ધ્યાન આપતી હતી. બૃહસ્પતિ કહે છે તેમ,

“ વેપારમાનો આવો કોઈ ભાગીદાર ચોચ સંભાળના અભાવે મૃત્યુ પામે તો રાજ્યને નીમેલા અમલદારોને તેની મિલકત બતાવવી (અને સોપી દેવી) જોઈએ. ” ૧૭૦

નારદના ઉપયુક્ત ચોથા શ્લોક વિષેની ચડેશ્વરની ટીકા ઉપરથી એમ પણ અમળ્ય છે કે, મહાસદે પોતે જોટલો ફાળો આપ્યો હોય તેટલા ફાળાના પ્રમાણમા તે મંયુક્ત ભડોળમાથી જરૂર પડ્યે બેપાડ પણ કરી શકતો. ૧૭૧

જમીન ખેડવામા તેમ જ સોનાની, રૂપાની, સૂતરની, લાકડાંની, પથ્થરની અથવા આમડાની ચીજો બનાવવાની કળા વગેરેમા પણ આ જ પંત્યાળાના સિદ્ધાંતને અનુસરવામા આવતો. પરંતુ વેપારના પંત્યાળાથી આ પંત્યાળું કાર્ષિક જૂદું પડતું વેપારના પંત્યાળામા દરેક સભાસદ મંયુક્ત ભડોળમા પોતાનો શેકડ ફાળો આપતો ત્યારે આવા હસ્તકળાના પંત્યાળામા દરેક મહાસદ પોતાના કૌશલ્યનો અને વિશિષ્ટ પ્રકારના વિજ્ઞાનનો લાભ આપતો. સ્વાભાવિક રીતે વિવિધ સોડામા આવું જ્ઞાન વિવિધ હોય તેથી દરેક ઇસમને નફો પણ વિવિધ પ્રમાણમા મળે, એવું ધોગણ્યહર્તૃ બૃહસ્પતિ કહે છે તેમ, ૧૭૨

૧૬૯ ૧૪; ૧૦; વળી સરખાવો નારદ, ૩, ૬, યાચવલ્કય, ૨, ૨૬૩. ૧૭૦ સે. જુ ઇ., પુ. ૩૩, ૫ ૩૩૮, વળી સરખાવો નારદ, ૩; ૭; યાચવલ્કય, ૨; ૨૬૭.

૧૭૧ ઉદ્ધારસ્તસ્માદ્દેયદ્રવ્યાત્ પ્રયોજનચિત્રોપાદાક્ષર્ષણ ॥ (વિવાદરતનાકર, પૃ. ૧૧૨).

૧૭૨ પ્રકરણ ૧૪, શ્લોક ૨૮ અને આગળ.

“સોનીઓ અને બીજા (કળાકારો) [અર્થાત્ રૂપાનું, સુતરનું, લાકડાનું, પથરનું અથવા ચામડાનું કામ કરનારા કારીગરો] પોતાની કળાનું કામ ભેગા થઈને કરે ત્યારે પોતાના કામના પ્રકારને અનુસરીને તેમણે યોગ્ય પ્રમાણમાં ભાગે પડતો નફો લેવો.” ૧૭૩ એ જ સિદ્ધાંતને અનુસરીને, “મંખ્યાબંધ કારીગરો ભેગા મળીને ઘર કે મંદિર બાંધે, અથવા તળાવ ખોદે, અથવા ચામડાની ચીજો બનાવે ત્યારે તેમના મુખ્ય કારીગરને (મહેનતાણીનો) ભેવડો ભાગ મેળવવાનો હક્ક રહે,” ૧૭૪ અને સંગીતશાસ્ત્રીઓમાં “જેને તાલનું જ્ઞાન હોય તેને દોઢો ભાગ મળે, પણ ગાનારા માણસોને સરખેસરખા ભાગ મળે.” ૧૭૫ ચોરો અને લૂટારાઓ પોતાની લૂટના ભાગ પાડવા ખેસતા ત્યારે પણ આ જ સિદ્ધાંતને અનુસરતા. “તેમના આગેવાનને ચાર ભાગ મળે; જે (ખાસ) પરાક્રમી હોય તેને ત્રણ ભાગ મળે; જે (ખાસ) શક્તિમાન હોય તેને બે ભાગ મળે; અને બાકીના સાથીદારોને સરખેસરખા ભાગ મળે.” ૧૭૬ તેની સાથે-સાથે તેમનામાંનો કોઈ માણસ પકડાઈ જાય તો તેને છોડવવા માટે જે ખર્ચ થાય તે સૌએ સરખા ભાગે ભોગવવો જોઈએ. ૧૭૭

એટલું ખાસ નોંધવા જેવું છે કે, યજ્ઞ સંબંધી ક્રિયાઓ અને વિધિઓ કરાવવામાં ધર્મગુરુઓ પણ આ પંત્યાળાના સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કરતા. ૧૭૮ દાખલા તરીકે, એવું કૃત્ય હવું કે, યજ્ઞ કરાવવા માટે સોળ ધર્મગુરુઓ હાજર હોય તેમાંના પહેલા જે ચાર ધર્મગુરુઓ મુખ્ય કાર્યકર્તા હોય તેમને અર્ધો ભાગ મળે, અને બીજા તથા ત્રીજા તથા ચોથા ચચ્ચાર ધર્મગુરુઓને અનુક્રમે અર્ધો, ત્રીજો અને ચોથો

૧૭૩ સે. યુ. ઈ., પુ. ૩૩, પૃ. ૩૪૦.

૧૭૪ સદર, પૃ. ૩૪૧.

૧૭૫ સદર.

૧૭૬ સદર.

૧૭૭ કાત્યાયન (“વિવાદસ્તનાકર” માંનો જિતારો), પૃ. ૧૨૬

૧. ૧૭૮ યાગ્યવલ્ક્ય, ૨; ૨૬૮; નારદ, ૩; ૮, ૯; બૃહસ્પતિ, ૧૪; ૧૫.

ભાગ મળે. ટીકાકાર આની સમજુતી આપતાં કહે છે કે, દાખલા તરીકે યગ કરવાનું મહેનતાણું ૧૦૦ ગાય હોય તો પહેલા જથ્થાના ચાર ધર્મગુરુઓ પૈકીના દરેક ધર્મગુરુને ૧૨ ગાય મળે, અને બાકીના ત્રણ જથ્થામાંના દરેક ધર્મગુરુને અનુક્રમે ૬, ૪ અને ૩ ગાય મળે. ૧૭૬

પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના આર્થિક જીવનમાં બીજી એક જાતની ૧૮૦ શ્રેણી હયાતી ધરાવતી હતી તેને આપણે ‘વેપારીસંઘ’ તરીકે ઓળખાવીશું. આપણે પ્રથમ જોઈ ગયા છીએ કે, શરૂઆતના સમયના વેપારીઓમાં કોઈક જાતની સંઘશક્તિની ભાવના હતી ખરી; પણ પ્રાચીન

હિંદુસ્તાનની આર્થિક સ્થિતિ મંથંધે નિષ્ણાત ગણાતા શ્રીમતી હાઇસ કેવિમે ૧૮૧ તેમ જ શ્રીયુત રીચર્ડ ક્રિકે ૧૮૨ કહ્યું છે કે, જેને ‘મંધ’ શબ્દ લાગૂ પાડી શકાય એવી કોઈ પણ ચોક્કસ મંથા હયાતી ધરાવતી ન હતી. પરંતુ ઉક્ત વ્યક્તિઓએ કેવળ જાતકકથાઓ ઉપર જ ધ્યાન આપ્યું છે, અથવા બહુબહુ તો બૌદ્ધ સાહિત્ય જ જોયું છે. આ સાહિત્યમાં પણ જે હકીકત આપેલી છે તેના મંથંધમાં બીજા પૂગવાઓની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો આ બાબતમાં શકાને સ્થાન રહે જ નહિ.

અનેક જાતકકથાઓમાં દરિયાઈ મુસાફરી કરનારા વેપારીઓનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. દાખલા તરીકે “વજ્રાહસ્સ-જાતક” ૧૮૩માંની એક

૧૭૬ વીરમિત્રોદય, પૃ. ૩૮૭.

૧૮૦ શ્રીયુત રમેશચંદ્ર મુખમદારે (પૃ. ૯ મા) શ્રેણીઓની યાદીમાં ‘વેપારીઓ’નો સમાવેશ કરેલો છે. સાધારણ કળાકારોની શ્રેણી અનેક રીતે જૂદી પડે છે તેથી જ નહિ, પણ શ્રીમતી હાઇસ કેવિમે તેની હયાતીનો સ્વીકાર નથી કર્યો તેથી ખાસ એ મંથંધે અહીં ખાસ જૂદી નોંધ કરી છે.

૧૮૧ જ. રૌ. એ. સો., ૧૯૦૧, પૃ. ૮૬૯. ૧૮૨ ક્રિક, પૃ. ૧૭૮.

૧૮૩ જાતક, ૨; પૃ. ૧૨૭.

વાર્તામાં કહ્યું છે કે, પાચસો વેપારીઓએ એક મુખીની આગેવાની હેઠળ સિંહલદ્વીપમાં વેપાર કરવા માટે એક વહાણ ખામ કરાર કરી ભાડે રાખ્યું હતું “પંડગ-જાતક”માં ૧૮૪ પણ કહ્યું છે કે ‘પાચસો વેપારીઓ’એ એક વહાણ ખામ કરાર કરીને ભાડે રાખ્યું હતું. “સુપારક-જાતક”માં ૧૮૫ પણ કહ્યું છે કે, સાતસો ૧૮૬ વેપારીઓએ એક વહાણ તૈયાર કર્યું હતું અને એક નોકર રોક્યો હતો, અને મુસાફરી દરમિયાન જે ખજાનો તેમને મળ્યો હતો તે તેમણે પોતે વહેચી લીધો હતો.

ખીજી જાતકકથાઓમાં ખુશ્કીમાં મંધરપે વેપાર ચલાવનાર વેપારીઓનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. “જરુદપાન-જાતક”માં ૧૮૭ (ખુદ વાર્તામાં તેમ જ ‘ષષ્ઠુષ્પણ્ણવત્થુ’ નામક તેની પ્રાસ્તાવિક આરંભકથામાં) કહ્યું છે કે શ્રાવસ્તીના (અને વારાણસીના) મંખ્યાગંધ વેપારીઓ માનના અનેક ગાડા સાથે લઈને પોતાના મુખી (જેટ્ટુક)ની આગેવાની નીચે નીકળી પડ્યા હતા. પ્રાસ્તાવિક આરંભકથામાં ઉલ્લેખેલા વેપારીઓ પોતાનો કિંમતી ખજાનો લઈને પાછા ફર્યા હતા, અને પોતાની મુસાફરીના આગસા દિવસે જેમ તેમણે ખુદ જગવાનને નમસ્કાર કર્યો હતા તેમ જ નમસ્કાર કરવાને તેઓ એકસાથે ખુદની મૂર્તિ કને ગયા હતા. “ગુપ્તિય-જાતક”માં ૧૮૮ કહ્યું છે કે વારાણસીના કેટલાક વેપારીઓએ વેપાર કરવા સારું ઉજ્જયિની સુધી મુસાફરી કરી હતી તેમણે એક જ મકાનમાં મુકામ કર્યો હતો અને સાથે રહીને મોજમજા કરી હતી, એ જ એમ જતાવી આપે છે કે તેમણે સંઘર્ષે જ આમ કર્યું હતું.

૧૮૪ જાતક, પુ. ૫, પૃ. ૭૫.

૧૮૫ જાતક, પુ. ૪, પૃ. ૧૩૬.

૧૮૬ આ મંખ્યા ચોક્કસ જણાવી નથી; પણ એમ કહ્યું છે કે ખલાસીઓ સાથે કુલ સાતસો ઈસિમો વહાણના વૃત્તક ઉપર હતા.

૧૮૭ જાતક, પુ. ૨, પૃ. ૨૬૪.

૧૮૮ સદર, પૃ. ૨૪૮.

ઉપરના દાખલાઓથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે વેપારીઓ વ્યવ-
સ્થિત મંચરૂપે વ્યાપારી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ધરતા હતા, બીજી કેટલીક
હકીકત ઉપરથી એમ પણ જણાય છે કે, તેમની આ વ્યવસ્થા કેટલાક
પ્રમુખ કાર્યમંત્રીઓની હતી.

બીજા સાહિત્યમાં ‘સેક્રિ’ શબ્દ બહુ વપરાયેલો છે એનો અર્થ
‘વેપારીઓની જાતિઓનો પ્રતિનિધિ’ કહેવા જોઈએ. દાખલા તરીકે,
“સુલ્લવગ્ગ, ૬, ૮, ૧”માં કહેવાય છે કે, “અનાથ-પિંડિત ગાળગહના
સેક્રિનો બનેલી થતો હતો”^{૧૮૯} દ્રષ્ટાંતી રીતે અહીં ‘ગાળગહ સેક્રિ’
શબ્દો ‘અમુક વિશિષ્ટ વ્યક્તિ’ના અર્થમાં વપરાયેલ છે, ‘સાધારણ
વેપારી’ના અર્થમાં તે વપરાયેલ નથી. વળી, “મહાવગ્ગ, ૮, ૧-૧૬
અને આગળ”માં^{૧૯૦} ‘ગાળગહના સેક્રિ’ની માદગી વિશે લખ્યું છે.
એ વ્યાખ્યાની અંદર મૃત્યુ પામશે એવું વેદો જાહેર કર્યું ત્યારે
“ગાળની તેમ જ વેપારીઓની” જે મહાન સેવા^{૧૯૧} (ચતુષ્કારો
દ્વેયસ્ત ચૈથ નેગમસ્ત ચ) તેણે જાહેર કરી તેના વિચાર ટીકે એક
વેપારી રાજા બિંબિસાર પાસે ગયો, અને રાજાએ ‘સેક્રિ’ને સારો
કરવા જવાનું કહેવા બદલ તેણે રાજાને વિનંતિ કરી તેની વિનંતિ
માન્ય રાખવામાં આવી અને રાજાએ ‘સેક્રિ’ને સારો કર્યો. રાજાએ
મહેનતાણી તરીકે બે લાખ કાંઠાપણ માગ્યા તે તેને મળ્યા એ રકમ
રાજાએ અને રાજાએ મળ્યા ભાગે વહેંચી લીધી ‘સેક્રિ’નો દરજ્જો
કેટલો હતો અને તેની મુક્તિ પણ મેળવી હતી, તેનો ખ્યાલ આ
હકીકત ઉપરથી આવી શકે છે એથી એમ પણ જણાઈ આવે છે
કે, રાજદરબારમાં તે વેપારી વર્ગના પ્રતિનિધિ તરીકે બેસતો હતો.

૧૮૯ સે. પુ. ઈ., ૨૦, પૃ. ૧૭૬.

૧૯૦ સે. પુ. ઈ., ૧૭, પૃ. ૧૮૧ અને આગળ.

૧૯૧ “વિનયપિટક”, પુ. ૧, પૃ. ૨૭૩. સે. પુ. ઈ., પુ. ૧૭,
પૃ. ૧૮૧ માં ‘નિગમ’ શબ્દનો અર્થ ‘વેપારીઓની શ્રેણી’
આપ્યો છે પરંતુ આ અર્થનું પૃ. ૩૨ જુઓ.

આ મતના અર્થનમા એમ કહી શકાય કે, પાછળના સમયના મંદુરભાષાના માહિત્યમા 'સેટ્ટિ'નો મૂળ મરુત 'થેટ્ટિન' શબ્દ હમેશા 'થેટ્ટિના મુખી'ના અર્થમા વપરાયેલો છે ફિક કહે છે કે, એ શબ્દ નજદગ્યાગના અમલદગના અર્થમા વપરાયેલો છે, 'તના તે એમ તો કખૂય છે કે, તે રાજદગ્યાગમા વેપારી વર્ગના પ્રતિનિધ તરીકે જેમતો હતો. જાતકના ભાષાતરકારોએ પણ આ જ અર્થ કયો છે, અને તેને માટે 'કોપાધ્યક્ષ' શબ્દ વાપર્યો છે. આ મતનુ મુખ્ય કાણુ એમ જણાય છે કે, 'સેટ્ટિ'ઓ રાજાઓની મુલાકાત લેતા, એમ જાતકકથાઓમા અનેક પ્રમગે કહેલુ છે. ૧૯૨ ગૌતમના નીચેના લખાણ ઉપરથી ઉપલી વાતની સમજુતી મળે છે એટલુ જ નહિ, પણ 'સેટ્ટિ'નુ ખડ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે:—

“ ખેડતો, વેપારીઓ... પોતપોતાના વર્ગ માટે (નિયમો ધડ-વાને અધિકાર ધરાવે છે) (દરેક વર્ગમા) જેમને (ખોલવાનો) આધકાર હોય તેમની પાસેથી વસ્તુ(સ્થિતિ)નો ખ્યાલ લઇને ન્યાયનો ફેસલો (તેલે આપવો). ” ૧૯૩

વેપારીઓની વ્યવસ્થિત પ્રગતિઓના દાખલાઓ આપણે પ્રથમ આપી ગયા છીએ; અને ગૌતમના ઉપલા ફરમાનથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, વેપારીઓની સંખ્યા તે સમયના કાયદાથી સ્વીકારાયેલી હતી તેમના પોતાના પ્રતિનિધિઓ રહેતા, અને ફેસલો આપતા પહેલા રાજાએ તેમની સાથે મસલત કરવી પડતી. આવા પ્રતિનિધિ તરીકે કામ કરતા 'સેટ્ટિ'ઓ રાજાની મુલાકાત શા માટે લેતા, તે હવે સમજાશે.

'સેટ્ટિ'ઓના ખગ સ્વરૂપનો પ્રશ્ન બાબુએ ગાખીએ તો પણ, જાતકકથાઓમાના જે દાખલાઓ ઉપર આપેલા છે તેમને ગૌતમના ૧૯૨ જાતક, ૧; ૨૬૯, ૩૪૯; ૩; ૧૧૯, ૨૯૯, ૪૭૫; ૪; ૬૩. ૧૯૩ ગૌતમ, ૧૧; ૨૧-૨૨; સે. યુ. ઈ., યુ. ૨, ૫. ૨૩૭.

ઉપલા લખાણની દૃષ્ટિએ તપાસતા એમ ચોક્કસ સમજાય છે કે, વેપારીઓની સંસ્થાઓ કાયમના સ્વરૂપની હતી.

“વેપારી, વાણિયા અને આડતિયા લોકોના વેપાર” વિષે શ્રીમતી હાઈસ ડેવિસ કહે છે કે, “ઐણીના કે સંઘના સ્વરૂપની મંસ્થા દર્શાવનાર એક પણ દાખલો હજી સુધી બહાર આવ્યો નથી.”^{૧૯૪} અલબત્ત તેણે જાતકોમાંથી કેટલાક દાખલાઓ આપ્યા છે; પણ દેખીતી રીતે તે તેમને ક્ષણિક સઘ તરીકે ગણે છે; અને એક બાબતમાં તે કહે છે કે “૫૦૦ વેપારીઓમાં વ્યવસ્થાપક મંડળ કે સંપ કે બીજી કોઈ જાતનો કરાર હોય તેનું કોઈ પણ મૂલ્યન થતું નથી.”^{૧૯૫} પરંતુ જે સમયે જાતકો રચાયેલા તે જ સમયના પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના નિર્મંધમંદ્રમાં વેપારીઓની સંસ્થાનો ૨૫૫ ઉલ્લેખ કરેલો છે અને પોતાના નિર્મંધ ધડવાનો અધિકાર તેમને હતો અને એ રીતે રાજવહીવટમાં તેમનું ચોક્કસ સ્થાન હતું, એ વાતને શ્રીમતી હાઈસ ડેવિસે ખાસ મહત્ત્વ આપ્યું નથી. શ્રીયુત રમેશચંદ્ર મુખુમદાર કહે છે કે, ‘જાતમધર્મસૂત્રો’નો અને ‘જાતકકથાઓ’નો સમય લગભગ એક જ છે એ વાત ધ્યાનમાં લેતા, વેપારીઓની જે કાયમની સંસ્થા વિષે ‘જાતમધર્મસૂત્રો’માં ઉલ્લેખ થયેલો છે તેમની સંઘમય પ્રવૃત્તિના દાખલા ‘જાતકકથાઓ’માંના ઉપસૂક્ત જિતારાઓ પૂરા પાડે છે, એમ માન્યા વગર ચાલે તેમ નથી.

વેપારીઓની ઐણીઓ અપાઠાગંધ વિકાસને પામી હતી, અને એ સૈકા જેટલી સુદૃઢતા તેમણે જે પ્રવૃત્તિ કરી હતી તે છેક આધુનિક પ્રવૃત્તિઓના જેવી જ હતી, એમ સમજાતાં નવાઈ લાગે છે, “અર્થશાસ્ત્ર”માં કૌટિલ્ય કહે છે કે, “માલની કિંમત વધરાવવાને તેમ જ ઘટાડાવવાને એકસંપ થતા અને સોએ સો ટકા નફો

સે જમીને જ્યન મુજરતા વેપારીઓ " હતા. ૧૯૬ આજના જમાનામાં વેપારીઓને લીધે કોઈ પણ માવ બદલ કોઈ પણ ભાવ પોતાની મરજી મુજબ બોલાવવાની પદ્ધતિના જેવી પદ્ધતિ અથવા માલની કિંમત દરાવનાર અને તે પૂરા પાડનાર મંડળીના જેવી પ્રવૃત્તિ સાથે આનો બહુ મેળ પડે છે.

[૧૨]

છેક પાછળના મમય સુધી દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના વેપારીઓમાં અને કાગીરોમાં સહકારી વ્રત્તિઓ ચાલુ હતી, એમ અનેક શિલાલેખો વગેરે ઉપરથી જણાઈ આવે છે. આગરે દક્ષિણ હિંદુસ્તાન- ઇ. સ. ૭૨૫ના, કુમાર વિક્રમાદિત્યના લક્ષ્મી- માંની શ્રેણીઓ શરના શિલાલેખમાં ૧૯૭ વર્ષ દેનારા કાગીર- રાનો ઉલ્લેખ થયેલો છે; અને પોરિગેડે ગામ માટે તેમાં જે બંધારણ આપેલું છે તેમાં ચોક્કસ કહ્યું છે કે તમામ પ્રકારના લોકોના કર "તમાની શ્રેણીને કાર્તિક મહિનામાં ભરી દેવા." આથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, શ્રેણી સ્થાનિક પેઢી અને ખજાના તરીકે કામ કરતી હતી. એ જ સ્થળના, ઇ. સ. ૧૭૯૩ના બીજા એક શિલાલેખમાં ૧૯૮ વર્ષ દેરાની શ્રેણીનો અને તેના 'મુખ્ય'નો ઉલ્લેખ થયેલો છે. ઇ. સ. ૬૦૨-૬૦૩ના, બીજા કૃષ્ણના મુલશુકના શિલાલેખમાં ૧૯૯ કહ્યું છે કે, ૩૬૦ શહેરોના ચાર મુખ્યોએ અમુક ધર્મદાન કર્યું હતું. સહકારી સંસ્થા કેટલી ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચેલી હતી અને તેનો અમલ કેટલા મોટા વિસ્તાર ઉપર ચાલતો હતો, તે

૧૯૬ ધૈવેદ્યકાસ્તુ સંભ્રયપણ્યાનામુત્કર્ષાપર્કર્ણ કુર્વાણાઃ પળે પળશત કુર્મે કુંભશત" इत्याजीर्षन्ति ॥ (" અર્થશાસ્ત્ર ", પૃ. ૩૩૧.)

૧૯૭ એ. ઇ., પુ. ૧૪, પૃ. ૧૮૮.

૧૯૮ એ. ઇ., પુ. ૬, પૃ. ૧૬૬ અને આગળ.

૧૯૯ એ. ઇ., પુ. ૧૩, પૃ. ૧૯૩.

આથી તુર્ત સમજાઈ આવે છે. ત્રિભુવન—ચક્રવર્તી ગંગાધિરાજદેવના તામિલભાષાના શિલાલેખ^{૨૦૦} ઉપરથી એમ જણાય છે કે, કાંચીના તેમ જ તેની આસપાસનાં ગામોના અને ૨૪ ‘નગરો’ના ધાત્તીઓ કાચીમાના એક મંદિરમા બેગા થયા હતા, અને તેમણે એમ નક્કી કર્યું હતું કે નિસ્કચ્યુરના ધાત્તીઓએ એ ગામમાંના મંદિરમા નૈવેદ્ય આપવા તથા દીવા બાળવા માટે વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. આ નિર્ણયને “જાતિધર્મ” તરીકે પાળવાનું તેમણે કબૂલ કર્યું હતું. ઈ. સ. ૧૧૧૦ના, છઠ્ઠા વિક્રમાદિત્યના મમયના એક શિલાલેખમા^{૨૦૧} અનેક શ્રેણીઓએ એકત્ર થઈને કરેલા ધર્મદાન વિશે ઉલ્લેખ કરેલો છે. એમાં એમ કહ્યું છે કે, “શ્રેણીઓના ૧૨૦ (સલાસદોએ) (બેગા) થઈને એહરના કમ્બોદેશ્વર દેવને ધર્મદાન કર્યું: સલાટોની શ્રેણીએ સોનાના સિક્કાનો એકચતુર્થાંશ આપ્યો; રણુ દેનારા કારીગરોની શ્રેણીએ પવિત્ર મૂર્તિઓ બનાવવા (જોઈએ) તેટલો ચૂનો આપ્યો; મૂતારોએ, લહારોએ, સોનીઓએ, બેરદુબરો(?)એ અને ખીજ કારીગરોએ પ્રત્યેક નિવામસ્થાન બદલ એક ‘અદ’ આપ્યો.” તદુપરાત, ઈસ્વી સનના બારમા અને તેરમા સૈકાના શિલાલેખોમા ધાત્તીઓ, વણકરો, કારીગરો, કુંભારો વગેરેની શ્રેણીઓના ઉલ્લેખો ઘણુંખરૂં થયેલા જોવામા આવે છે. ૨૦૨

તે જ પ્રમાણે, દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના વેપારીઓ પણ પોતાની સંઘરૂપ સંસ્થાઓ માટે જાણીતા હતા. ઈ. મ. ૧૨૦૪ના બેલ-ગામના શિલાલેખમા^{૨૦૩} મંજ્યાબંધ વેપારી સંસ્થાઓનો

૨૦૦ ગ. એ. રી., ૧૯૧૦, પૃ. ૯૪, પરિચ્છેદ ૨૮.

૨૦૧ એ. ઈ., પુ. ૧૨, પૃ. ૩૩૩.

૨૦૨ એ. ઈ., પુ. ૫, પૃ. ૨૩; ગ. એ. રી; ૧૯૦૭, પૃ. ૫૦, અંક ૫૨૪; ગ. એ. રી; ૧૯૧૩, પૃ. ૨૧, અંક ૧૩૬.

૨૦૩ એ. ઈ., પુ. ૧૩, પૃ. ૧૮.

દક્ષિણ હિંદુસ્તા- અને શ્રેણીઓનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. વળી, છઠ્ઠા
નમાંની વેપારી વિક્રમાદિત્યના અને બીજા તૈલપના નિઃશુ ડીના
સંસ્થાઓ શિલાલેખમા^{૨૦૪} કહ્યું છે કે, ૫૦૫ વેપારીઓએ

ધાર્મિક કામે અનેક વસ્તુઓનું ધર્મદાન કર્યું હતું.

જટાયર્માં વીર પાડયના દમમા વર્ષના શિલાલેખમા^{૨૦૫} કહ્યું છે કે
૭૯ પ્રતોના ૧૮ મહાસેના વેપારીઓની સભા ભગઈ હતી તેમા
તેમણે એમ નક્કી કર્યું હતું કે વેપારના માલમાથી જે ઉત્પન્ન આવે
તે મદિરના સમાગ્રકામ ખર્ચ જૂઠું પાડી આપવું; જેમ કે, સ્ત્રીઓ
માટેના કાપડના દરેક ગઢા દીઠ રૂ ૫ણ, મરી, સોપારી વગેરેના
દરેક 'પોદિ' દીઠ રૂ ૫ણ, અને દરેક સોનાના સિક્કા ખર્ચ રૂ ૫ણ,
વગેરે. વળી, ઈ. મ. ૧૦૭૭ના ચેવુરના એક શિલાલેખમા^{૨૦૬} એમ
કહ્યું છે કે, શિવપુરના વેપારીઓના મંધને ૨૫ ટકાના વ્યાજે એક
રકમ સોપવામા આવી હતી, અને તેના વ્યાજમાથી તેમણે અગ્નિ-
દેવતાના નૈવેદ્યનો ખર્ચ કરવાનો હતો. બીજા એક શિલાલેખમા^{૨૦૭}
એમ કહ્યું છે કે, વ્યાજની રકમમાથી બ્રાહ્મણને ભોજન કરાવવામાં
આવે એ શરતે વેપારીઓને એક રકમ સોપવામા આવી હતી.

તિરુમુરુગણપુડીમાના મદિરના, વિક્રમ ચોલના સમયના એક
શિલાલેખમા^{૨૦૮} વેપારીઓની શ્રેણીનો ખાસ ઉલ્લેખ થયેલો છે. એ
સંસ્થાનો અમલ લગભગ આખા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમા ચાલતો હતો,
અને તેના પાયસો સલાસદો હતા. પશ્ચિમચાલુક્ય રાજા બીજા જગ-
દેકમલ્લના સમયના, ઇ. સ. ૧૧૭૮ના શિલાલેખમા^{૨૦૯} કહ્યું છે તેમ,

૨૦૪ સદર, પૃ. ૧૨.

૨૦૫ ગ. એ. રી., ૧૯૧૫, પૃ. ૧૦૪.

૨૦૬ એ. ઈ., પુ. ૧૨, પૃ. ૨૭૩

૨૦૭ ગ. એ. રી., ૧૯૧૩, પૃ. ૨૧, અંક ૧૪૧.

૨૦૮ ગ. એ. રી., ૧૯૧૬ પૃ. ૧૨૧.

૨૦૯ ગ. એ. રી., ૧૯૧૫, પૃ. ૪૮, અંક ૪૭૮.

દક્ષિણનુ અમ્યવોળે (આધુનિક ઐહોલે) પાચસો વેપારીઓનુ નિનાસ-
રથાન હતુ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના શિનાલેખોમા વેપારીઓની આ શ્રેણી
સમઘી પુષ્કળ ઉલ્લેખો થયેના છે દાખના તરીકે, ઝાનડીભાપાના એક
શિનાલેખમા^{૨૧૦} એમ કહ્યુ છે કે, અમ્યવોળેના પાચસો ‘સ્વામીઓ,’
‘નાનાદેરીઓ’, ‘સેફિઓ’ વગેરેએ એ-૧ થઇને આહમમ’નેશ્વર દેવની
પૂજા માટે કર આપ્યો હતો વળી, ઇ સ ૧૧૬૧ના મનગોળીના
શિનાલેખમા^{૨૧૧} પ્રસિદ્ધ અમ્યવોળે (શહેર)ના પાચસો ‘સ્વામીઓ’નો
ઉલ્લેખ થયો છે તેમા કહ્યુ છે તે પ્રમાણે તેઓ “સુન્નત બાણજ ધર્મ
પાળનાર હતા’

આ વાક્ય બીજા અનેક શિનાલેખોમા પણ વપરાયેલુ જોનામા
આવેછે ‘વળજિયમ’, ‘વળજિયર’, ‘બનજિ’, ‘બણજિ,’ વગેરે વિવિધ
નામથી ઓળખાતી, વેપારીઓની ધિન્નત જ
બણજ જાતિ તિની હયાતી તે દર્શાવી આપે છે નિવિધ
વર્ગોના વેપારીઓની બનેલી આ શ્રેણી દેખીતી
રીતે બહુ પ્રાચીન સમયથી વ્યવસ્થિત થયેલી હતી, અને હિંદુસ્તાનના
દરફના ભાગમા તેણે પોનાની અસર પહોચાડી હતી નિપિના
આધારે જોને પહેના રાજેદ્ર ચોવનો શિવાલેખ કહી રાકાય એવા
એક શિનાલેખમા^{૨૧૨} વેપારીઓની આ શ્રેણીની સ્તુતિ કરેલી છે અને
કહ્યુ છે કે “તેમના કામના વખાણુ કરતા ૫૦૦ ‘વીરશાસનો’ (વેખો)
વડે તેમની પ્રશન્તિ કરનામા આવી હતી, તેઓ વીર-વળજિક (વ
વળજિય) ધર્મના પરાક્રમી રક્ષકો હતા, વાસુદેવ, કહનિ અને વીરભદ્ર
એમનાથી તેઓ જન્મ્યા હતા, તેઓ ભદ્રાગઢી (અર્થાત્ દુર્ગાદેરી ૮)-
ના ભક્તો હતા, અને ચારે દિશામાના ૧૦૦૦ (પ્રાનો)માથી, ૧૮
શહેરોમાથી, ૩૨ ‘વેનરપુ’માથી અને ૬૪ ‘વનિકાગ્રામ’માથી

૨૧૦ ગ એ રી, ૧૯૧૮, ૫ ૧૮, અક ૨૧૬

૨૧૧ એ ઈ, ૩ ૫, ૪ ૯.

૨૧૨ એ ઈ, ૫ ૪, ૫ ૨૯૬

‘મેટ્ટિઓ,’ ‘સેટ્ટિપુત્રો’ (‘સેટ્ટિપિસ્થઈ’?), ‘કવરેઓ’, ‘દંડલિઓ’, ‘ભદ્રો’, ‘ગાલુડ-ગ્રામીઓ’, ‘શિગ’ ‘શિરુપુલિ’, ‘વવદુકઈ’ (અર્થાત્ વવગઈ) વારિયણુ’ અને મીઠા લોકોના વિવિધ પેટાભાગના તેઓ બનેલા હતા.” આ ‘નાનાદેશીઓ’ મયિવારપુ (આધુનિક માઈયાપો?) મા ભેગા થયા, અને કાતૂર (મૂળ અય્યપુન-ન)ને ‘વીરપત્તન’રૂપે બદલી નાખવાનો દગલ તેમણે કર્યો, અને એ રીતે તમામ જાતીય ક્ષણામાથી તેના રહીશોને મુકત કર્યા તેમ જ (માનનીય અધિજારો પગલે ?) તેમમથ મુધી તેમને જે મળતું હતું તેનાથી બમણું મળવાનો આધકાર તેમને આપ્યો. ૫મી, તેમણે એવો પણ દગલ કર્યો કે, (૧) જેઓ ખુશી તરનાથી લોકોને ત્રામ આપીને અથવા તેમને ડેમા નાખીને (?) કર > લાગતો લિધગના હોય, અને (૨) જેઓ મનગવી રીતે લોકોની યોગદી પડાવી લેતા હોય કે બીજી રીતે તેમને દેરાન કરતા હોય, એવા વેપારી વર્ગના લોકોને તે સમયથી એ ગામમા રહેવા દેવા નહિ તદુપગત તેમણે એમ પણ જાહેર કર્યું કે, ઉપનિર્ણયની નિરૂદ્ધ વર્ગન કરનાગ લોકોને વળજિય જાતિની બહાર કાઢી મકવામા આવ્યા છે (અર્થાત્ તેમને નાનમહાર મૂકવામા આવ્યા છે) આ લેખમા વેપારીઓને માટે જે ‘નાનાદેશી’ શબ્દ વાપર્યો છે તે જ એમ બતાવી આપે છે કે અનેક દેગો માથે તેમનો વ્યવહાર ચાલતો હતો. માઈસોર રાજ્યમાના બયિગામિના એક લેખમા પણ આ વેપારીઓન માટે બહુ લાંબી પ્રશસ્તિ કરેલી છે, અને કાતૂરના લેખમા આપેલી માહિતીના ઉપરાત તેમા એમ પણ કહ્યું છે કે, કૃતયુગની શરૂઆતથી માડીને અનેક દેશોમા ગમડવાને જન્મેલા, ખુસ્કીમાર્ગે અને તર્ગીમાર્ગે જ ખડેના દેશોમા દાખલ થનારા, અને ઘોડાઓ, ઝવેરાત, અત્તરો અને દવાઓ જથ્થામથ કે છૂટક વેચનારા વીરપુરપો તેઓ હતા ૨૧૩ તેમના આ જાત્યભિમાનની સાખીતી પણ મળે છે. છેક સિદ્ધલદીપમા અને અરુદેશમા કેટલાક

શિલાલેખો છે તેમા તેમની જાતિના દાનના ઉલ્લેખ થયેલા છે. ઉપના બ્રહ્મદેશના પાગન શહેરમાનુ વૈષ્ણવ મંદિર તે ગામના વેપારીઓ (નાનાદેશી)એ બધાંયુ હતુ ૨૧૪ બસિનિધિડના લેખમા કહ્યુ છે કે 'નાહુ', 'નગર' અને 'નાનાદેશી' લોકોનો સમાવેશ એ જાતિમા થતો, અને શીરાવસ્તીમા જે ખામ સભા મળી હતી તેમા ચાર દિશામાથી ને આઠ ખૂણેથી આવેના તમામ 'સમય' (જાતિ)ના ૧૫૦૦ પ્રતિનિધિઓ, તથા 'એગિ-વીરો', 'મુણુઈ-વીરો', 'છળજિંગ વીરો', 'મગવાળો' જેવા તેમના અનુયાયીઓ તેમ જ વિવિધ સમ્રાટના અનેક લોકો, વળગત વણકરો વગેરે હાજર રહ્યા હતા. શીરવસ્તી ગામને 'નાનાદેશીય-દશમડિ-એરિ-વીરપત્તન' તરીકે જાહેર કરવુ, અને વદાય કાતૂંગના લેખમા જણાવેના અધિકારોના જેવા જ પ્રેલકાક અધિકારો એ ગામના રહીશોને આપવા એ ઉક્ત સભા મેળવવાનો હતુ હતો ૨૧૫

ઉપર્યુક્ત વેપારીઓની જાતિલાવના વિષે જે શિલાલેખો ઉપરથી માહિતી મળે છે તેમાના એક શિલાલેખમા ૨૧૬ કહ્યુ છે કે, 'સમય'-(જાતિ)નો પ્રાહ કંગનાઃ કારપાકવ કાતિ-નાયમને મારી નાખ્યા બદન પુનિયગ-એદિને કરમાથી મુક્ત રહીને અમુક ચીજોનો વેપાર કરવાનો અધિકાર નદ્યાવરચનમા ગ્રહેતા, તમામ દેશોના, અદાર 'સમય'ના વેપારીઓએ આપ્યો હતો બીજા શિલાલેખમા ૨૧૭ કહ્યુ છે કે જાતખાતાના જે હીસાળી લગુનોને મારી નાખ્યા બદન એ જ વેપારીઓએ એ જ જાતના અધિમાઃ અદેનને આપ્યા હતા

૨૧૪ એ ઈ, પુ ૭ પૃ ૧૯૭

૨૧૫ પહેલા વામ્ય સિવાયનો આ આખો પરિચ્છેદ, થોડાક સુધારા વધારા સાથે, ગ એ રી, ૧૮૧૩, પૃ ૮૮-૧૦૦, પરિચ્છેદ ૨૫ જ છે એમ કહી શકાય

૨૧૬ ગ એ રી, ૧૯૧૯, પૃ ૫, અંક ૧૦

૨૧૭ સદર, અંક ૧૧.

વેપારીઓની ઉક્ત શ્રેણીના એક અંગ વિશે (અર્થાત્ વળંગઈ જાતિ વિશે) તે સમયના લખાણોમાથી કાઢકે વિગતવાર માહિતી મળી

સકે છે. ત્રિચિનોપલી પ્રાતમાના એક શિક્ષા-
વળંગઈ અને લેખમા ૨૧૮ કહ્યું છે કે, વળંગઈ ૯૮ વર્ગોએ
ઈદંગઈ જાતિ અને ઇદંગઈ ૯૮ વર્ગોએ અંદરઅંદર એવો
કરાગ કર્યો હતો કે, સરકારી અમલદારોના

ઉત્તેજનથી વલિય ખાતાદારો તથા બ્રાહ્મણો અને વેદ્યાલ જગીરદારો
તરફથી જે ત્રાસ આપવામા આવે છે તેની સામે એકમંપ કરીને
જિલા રહેવું.

“વળંગઈ ૯૮ વર્ગો તથા ઇદંગઈ ૯૮ વર્ગો” એ વાક્ય
એમ ખતાવી આપે છે કે એવી દરેક જાતિ વિવિધ સંપ્રદાયોની બનેલી
મંદ્રશ્પ મંદયા હતી. આને અનુમોદન આપનારો તેમ જ વધુ મોટી
શ્રેણીની સ્થાપનાનો સ્પષ્ટ ખુલાસો કરનારો શિક્ષાલેખ ઉદ્દેશુરમાથી
મળી આવેલો છે. તેમાંથી નીચેની રસિક માહિતી મળી આવે છે:—૨૧૯

“અમારા રાજાના ૪૦મા વર્ષમાં અમે ૯૮ સંપ્રદાયોના
લોકો કરાર કરીએ છીએ કે, હવેથી અમે એક જ માખાપના દીકરા-
ઓની માફક વર્તીશું, અને અમારામાના ઘોઈ માણસનું જે કાઈ
હિત કે અહિત થશે તેના અમે સી લાગીદાર થઈશું. ઇદંગઈ જાતિને
હલકી પાડનાર કાઈ પણ ખતી આવશે તો અમારા હક્ક સ્થપાશે
ત્યા સુધી અમે એકત્ર રહીને અમારા હક્ક આગળ કરીશું. એમ
પણ સમજવાનું છે કે, યાતિના ઝગડા પતાવવા માટેની સમમ સભા
દરમ્યાન જેઓ ઘુરાઈનું, રણસિંગાનું અને છત્રનું ખીરુદ ધગવતા
હોય તેઓ જ અમારા વર્ગના ગણાશે. અત્યારે અને હવે પછી
જાહેરમા અમને જેઓ ઝોળખવા માગતા હોય તેમણે અમારી

૨૧૮ ગ. એ. રી., ૧૯૧૩, પૃ. ૭૩, અંક ૩૪; વળી, સરખાવો
પૃ. ૧૦૯.

૨૧૯ સદર, પૃ. ૧૦૯.

વિશિષ્ટ નિશાની-બગલાનુ પોંછું અને છટા લટકતા વાળ (૧) જોઇને અમને ઝોળખવા; અમારી સમક્ષ તુરાઇ તથા સંખ વગાડવા જોઇએ તેમ જ ઇદંગઇ લોકોની પ્રણાલિકાને અનુમરીને રણુશિંગુ વગાડવું જોઇએ. આ નિયમોની વિરુદ્ધ જેઓ વર્તશે તેઓ અમારા વર્ગના દુશ્મનો ગણાશે. ઇદંગઇ વર્ગોના વર્તન માટે (આમ) સ્થાપેલા નિયમોને ન અનુસરતા જેઓ જૂદી રીતે વર્તશે તેઓને નાતબદ્ધ મૂકવામા આવશે અને ‘અતિમાન’ તરીકે તેમને સ્વીકારવામા આવશે નહિ. તેઓને અમારી વિરુદ્ધના વર્ગના ગુનાઓ ગણવામા આવશે.”

‘વળગઈ ૯૮ વર્ગો’ની મંથ્યા પણ આવી જ રીતે ઉદ્ભવ પામેલી, એમ કહી શકાય. વળગઈ ૯૮ વર્ગોની અને ઇદંગઇ ૯૮ વર્ગોની એકત્ર મંથ્યાની પ્રવૃત્તિ વિશે અનેક લેખો ૨૨૦ ઉલ્લેખ કરે છે, પણ તેમા દક્ષિણ આર્કોટ પ્રાંતના વૃદ્ધચલમ્ ગામનો ગિવાયેખ પાછળના સમયનો (ઇ. સ. ૧૪૨૬ નો) હોવા છતાં પણ મૌથી વધારે મહત્વનો છે. તે “સારી ગિયતિમા જળવાઈ ગયેલો નથી તો પણ તેનો જે કાંઈ ભાગ બચવા પામેલો છે તેના આધારે એમ નક્કી થાય છે કે, વળગઈ અને ઇદંગઇ વર્ગોના લોકો મ્યાનિક મદિરના યોગાનમા ભેગા થયા, અને તેમણે એમ દરાવ્યું ‘કે રાજાના અમલદારો તથા “જીવિત”ના માલીકો ત્રાસ આપે છે અને કાણિમાળણ તથા બ્રાહ્મણો “રાજ-કર” ગ્રહણાવે છે તેથી વળગઈ અને ઇદંગઈ લોકોમાના કાંઈ પણ માણસે તેમને આશરો આપવો નહિ તેમ જ દેશમા જન્મેલા (બન્ને વર્ગોના લોકોમાના) કોઈએ તેમને માટે હિસાબ લખી આપવો નહિ તેમ જ તેમની લલામણો કબૂલ ગણવી નહિ. (આ કરારની વિરુદ્ધ જઈને) કાંઈ માણસ દેશદ્રોહી થાય તો તેને અણીદાર હથિયારથી ધાવત કરવો.” ૨૨૧ આ શિલાલેખ અધૂરો છે તો પણ એમ સ્પષ્ટ રીતે

૨૨૦ ગ. એ. રી., અંક ૫૯, ૩૬૧, ૩૬૨, સન ૧૯૧૪.

૨૧૧ ગ. એ. રી., ૧૯૧૮, પૃ. ૧૬૩

બતાવે છે કે, કર નાખનારા અને બિઠરાવનારા અમલદારો તરફથી ત્રાસ થતો હતો, અને વળંગઈ તથા ઇદંગઈ વર્ગોના લોકોને તે ઠરતું ભારણ વધુ લાગેલું તેથી તેવા કર બિઠરાવવામાં આવે તેની સામે થવાના હેતુથી તેમણે બંધારણવાળી સંસ્થા સ્થાપી હતી, અને દ્રોહ કરનારને મારી નાખવા સુધીનું પણ પણ તેમણે લીધું હતું. એ જ વર્ષનો, પણ તાલેર પ્રાતના કોરુક્રુષ ગામમાંથી મળી આવેલો, ખીજે એક શિલાલેખ ઉપર્યુક્ત હકીકતને પુષ્ટિ આપે છે. તેમાં એમ કહ્યું છે કે, વળંગઈની ૯૮ પેટાજાતિઓ અને ઇદંગઈની ૯૮ પેટાજાતિઓ એકત્ર થઈ, અને.....“તેમણે પાકના ઉત્પન્ન પ્રમાણે અમારા ઉપર કર ન નાખ્યો, પણ અયોગ્ય કર નાખ્યો તેથી.....અમે નાસી જવાની અણી ઉપર હતા. પછી અમને એમ લાગ્યું કે સમસ્ત દેશના અમે લોકો એક સંસ્થાએ એકત્ર થયા ન હતા તેથી અમારી સાથે અયોગ્ય (વર્તન ચલાવવામાં આવતું હતું).....હવેથી અમે માત્ર યોગ્ય હશે તેમ જ પાકના ઉત્પન્ન પ્રમાણે હશે તે જ ભરીશું, અને જે કાંઈ ગેરકાયદેસર નખાયું હશે તે અમે નહિ ભરીએ.”૨૨૨

વેપારીઓની મોટી શ્રેણીના અંશ તરીકે ગણાતી વળંગઈની સંસ્થાનું ઉપરનું વર્ણન ખાસ ઉપયોગી છે; કારણ કે, આ મંસ્થાઓ જે સંઘર્ષ ભાવનાથી કામ કરતી તેના વિષે તે ભાર દર્શાવે કહે છે, તેમ જ નાની નાની મંસ્થાઓ જે રીતે એકત્ર થઈને મોટી વ્યાપારી સંસ્થા બનતી તે રીતનો સુંદર દાખલો તે પૂરો પાડે છે.

કોત્તયમ અને કોચિન મુકામેથી મળી આવેલા ત્રણ તામ્રપત્રોમાં, તેમ જ “પમ્પનૂર પત્તોલ” નામક જે ગ્રામીન મલયાળમ્ ગ્રંથને ડૉ.

ગુંડર્ટ “મલયાળમ્ ભાષાનો જૂનામાં જૂનો અંબુવણ્ણમ્ અને નમૂનો” કહે છે તેમાં અંબુવણ્ણમ્ અને મણિ-મણિગ્રામમ્ નામ-ગ્રામમ્ વિષે ઉલ્લેખ થયેલો છે. મલયાળમ્

ની બે અર્ધસ્વતંત્ર ભાષાના ઉક્ત અથર્થોના પૂર્વાપર મધ્ય જોતાં
વેપારી સંસ્થાઓ એમ જણાય છે કે આ બે નામો વેપારી
સંસ્થાઓના હતા. સ્થાણુ ગવિના, કોત્તયમ્

ગામના તામ્રપત્રોમા તેમના નામ અનેક પ્રમેયે વપરાયેલા છે, અને
‘હમો’ માથે તેમને પણ તામ્રપત્રમા દર્શાવેલા ધનના “ગ્દક્ષા”
તરીકે નીમવામા આવેલ છે. “જકાતનુ જે ઉત્પન્ન રોજ ને રોજ
આવતુ જય તેનુ ગ્દક્ષણુ કરવુ” અને “જમીન બદલનું જગીરદારના
ભાગનું દાણુ લેવુ” એ તેમનુ કામ હતુ “તેમને કાંઈ પણ અન્યાય
થાય તો તેઓ જકાતનુ અને બાકી પડતી ગુમના કરતુ ભગણુ ન કરે,
અને પોતાને થયેલા નુકસાન બદલના ધનાજ પોતે જ લે તેઓ
પોતે જ કાંઈ ગુનો કરે, તો તેમણે પોતે જ તે ગુનાની તપાસ કરવી
જોઈએ.” અંજુવણુમ્ તથા મણિગ્રામમ્-એ જન્મેને ગામની જમીન
મફત ગણવાનો આધિકાર મળ્યો હતો આ ફકરાઓ ઉપરથી તેમ જ
“પથનુર પત્તોય”માના ઉપરથી ઉપરથી એમ જણાય છે કે,
ઉપરુક્ત વાનિવગની માફક અંજુવણુમ્ તેમ જ મણિગ્રામમ્ અર્ધ-
સ્વતંત્ર વેપારી સંસ્થાઓ હતી ગવિનોર્ણુને આપેલુ ‘મદિ’ (ગરિયા)નુ
ખીરુદ, તેને જાહેના વેપારમંધી અધિકાર, અને વીર રાવના
કોત્તયમ્ ગામના તામ્રપત્રમા ઉત્પન્નનુ માધન બતાવ્યુ છે તે તેમ જ
મણિગ્રામમ્ મથાના આગેવાન તરીકે તેને નીમી આપેલા ઉત્પન્નના
માધનો એમ માખીત કરી આપે છે કે મણિગ્રામમ્ વેપારી
મર્યા હતી. ૨૦૩

આ તામ્રપત્રોની માન ડેવટને માટે નહીં થઈ નથી. કેટલાક
વિદ્વાનો કહે છે કે, તે ઈન્ડી મનની આખી મદીના તામ્રપત્રો છે,

૨૨૩. એ. ઈ, પુ. ૪, પૃ. ૨૯૦ ઉપર શ્રીયુત વેદધ્યાનો
“વીર રાવના કોત્તયમ્ ગામના તામ્રપત્રો” નામક લેખ પ્રસિદ્ધ
થયો છે તેમાથી અંજુવણુમ્ તથા મણિગ્રામમ્ વિગેની ઉપલી માહિતી
લેનામા આવી છે.

અને બીજા કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે, તે તામ્રપત્રો છેક દમણના એટલે ધરવી સનની ચૌદમી સદીના છે. ૨૨૪ શ્રીયુત વેંકય્યા કહે છે તેમ, આ તામ્રપત્રોથી ઉક્ત મગ્યાઓ ઉત્પન્ન થયેલી એમ માનવું એ બૂલભરેલું છે. એ ત્રણ તામ્રપત્રો પૈકીનો સૌથી પહેલો તામ્રપત્ર પ્રસિદ્ધ થયો તે પહેલા અનેક વર્ષોથી અંબુવણ્ણમ અને મણિગ્રામમંત્રાલય તરીકે હયાતી ધરાવતા આવ્યા હોવા જોઈએ, એમ એશક કહી શકાય.

આથી એ તો દેખીતું છે કે, હિંદુ યુગના છેક છેવટના સમય સુધી ઉત્તમ બધારણુવાળા વેપારી મંત્રાઓ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનું વિશિષ્ટ લક્ષણ હતી.

બીજું પ્રકરણ

રાજકીય જીવનમાં શ્રેણીઓની પ્રવૃત્તિઓ
(ભાગ પહેલો)

[૧]

જે પ્રજા જે પ્રકારના ગણતંત્ર તલે પોતાનું જીવન ગુજારતી હોય તે પ્રજાના રાજકીય જીવનમાંની મધ્યમ પ્રવૃત્તિઓ તે પ્રકારના રાજતંત્ર પ્રમાણે જૂઠીજૂઠી હોય છે. જ્યાં રાજસત્તા ચાલતી હોય ત્યાં રાજાની પોતાની ફરજો અદા કરવામાં રાજાને મદદ કરવાની તેમ જ રાજા ઉપર એક પ્રકારનો દાબ રાખવાની પ્રજાની ફરજ થઈ પડે છે; અને જ્યાં ગણસત્તા સિવાયની સત્તા ચાલતી હોય ત્યાં રાજતંત્ર ચલાવવામાં જે કામો જરૂરના થઈ પડે તે તમામ

૨૨૪. મરખાવો એ. ઇ., પુ. ૪, પૃ. ૨૯૩; એ. ઇ., પુ. ૬. પૃ. ૮૩. આગલા સમયના કરતા પાંચો સમય વધારે મંલવિત લાગે છે.

કામો કરવાની પ્રજાની ફરજ થઈ પડે છે. આથી કરીને આ વિષ-
યના બે ભાગ પડી શકે છે:—(૧) ગુજસત્તાક રાજ્યો અને (૨)
.ખિનરાજસત્તાક રાજ્યો.

જે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ સૌથી પહેલી નોંધવા જેવી છે અને ખુદ
પ્રજાને પણ અત્યંત રસિક લાગતી હતી તે રાજાની ચૂંટણી ગણાય.

લગભગ તમામ વિદ્વાનો કબૂલ કરે છે કે
રાજાની ચૂંટણી. રાજાની ચૂંટણી કરવાની પદ્ધતિ વેદકાળના
લોકોને અજાણી ન હતી. જિમર કહે છે કે
કેટલાંક રાજ્યોમાં પ્રજા તરફથી રાજાની ચૂંટણી થતી તેનો ચોક્કસ
પૂરાવો મળી આવે છે. ૨૨૫ વેબર^{૨૨૫} તેમ જ બ્લુમફીલ્ડ^{૨૨૭} આ
મતને અનુમોદન આપે છે; પણ ગેલ્નર^{૨૨૮} તેની વિરુદ્ધ જઈને
દલીલ કરે છે કે પ્રજા રાજાની પ્રમંદગી ન કરતી પણ તેનો સ્વીકાર
જ કરતી. ગેલ્નરનો અભિપ્રાય વધારે મબવિત છે, એમ
મકડોનેલ^{૨૨૯} કહે છે; તેમ છતાં પણ તે એમ કબૂલે છે કે ‘કોઈક
પ્રમંદે રાજાની ચૂંટણી થતી’ એ મિદ્ધાનનો અદિકાર વેબરની
દલીલમાંથી થતો નથી.

રાજાની ચૂંટણી થતી, એ સિદ્ધાંતના અનુમોદનમાં જે ફકરા-
ઓ લિતારી શકાય તેમ છે તેથી જિમર વગેરે વિદ્વાનોની દલીલમાનુ
બળ સાબીત થઈ શકે તેમ છે એટલું જ નહિ, પણ ઉક્ત ચૂંટ-
ણીની ધમાલમાં કોઈક પ્રમંદે જે તીવ્ર દરીદ્રાઈ આવી શકે તેનો
કોઈક ખ્યાલ પણ આવી શકે તેમ છે.

૨૨૫. આ. લે., પૃ. ૧૬૨.

૨૨૬. ઈ. સ્ટુ., પૃ. ૧૭, પૃ. ૧૮૯.

૨૨૭. “હીમ્સ ઓફ અયર્વેદ,” પૃ. ૩૩૦.

૨૨૮. વે. સ્ટુ., ૨, પૃ. ૩૦૩.

૨૨૯. વે. ઈ., ૨, પૃ. ૨૧૧.

(૧) “ગભની પસંદગી કરતી પ્રગ્નની માફક તેઓ બીજના માર્યા ત્ર કનેથી નામી છૂટ્યા.” ૨૩૦

રાગને તેનું પોતાનું પૂર્વનું ગભ પાછું મોપવાની ક્રિયાના સમયમા કૌશિતકીમા^{૨૩૧} વપસયેલા અથ-
વેદના સાહિત્યમાં વવેદમાના^{૨૩૨} નીચલા બે શ્લોક ચૂંટણીની ના ઉદ્દેશ્ય પદ્ધતિ ચોક્કસ રીતે સાબીત કરે છે.

(૨) “પાણી માટે રાગ વસણ તને બોલાવે, પર્વતો માટે સામ તને બોલાવે, આ પ્રગ્ન (ચિન્ન) માટે ઈંદ્ર તને બોલાવે; બાજ બની આ પ્રગ્ન કને ગડી જી. (૩)

“બીજ લોકોના પ્રદેશ (ક્ષેત્ર)મા હદપાઠ ચક્રને રહેતા જેને બોલાવવાનો છે તેને એ બાજ દૂર (પર)થી અહીં દોરી લાવે; (બન્ને) અગ્નિનો તારે માટેનો રસ્તો જ્યાં સાર સરળ કરી આપે; તેના હે માણુમે તમે આ માણુમ વિષે ભેગા ચક્રને નક્કી કરો. (૪)

“તારા વિરોધી લોકો તને બોલાવે; તેમની વિરુદ્ધ (પ્રતિ ?) તારા મિત્રોએ (નને) પમંદ કર્યો છે, ઇંદ્ર અને અગ્નિ, તમામ દેવો-એમણે પ્રગ્ન (ચિન્ન)મા તારે માટે ક્ષેમકુશળતા (ક્ષેમ) જાળવી રાખેલ છે (૫)

“જે દોઈ માણુમ તારા આર્ધાન બદલ શંકા બતાવે, જે દોઈ બદારનો માણુમ (ત્રાહિત માણુસ તેમ કરે) તેને દૂર થવાની (અપાજ્ઞ) કરજ પાડીને, હે ઇંદ્ર ! તુ આ માણુસને અહીં પાછો સ્થાપ (અવગમય).” ૨૩૩ (૬)

૨૩૦. ઋગ્વેદ, ૧૦; ૧૨૪; ૮. બુઓ આ. લે., પૃ. ૧૬૨.

૨૩૧. કી., ૧૬; ૩૦. ૨૩૨. અથર્વવેદ, ૩; ૩; ૪.

૨૩૩. વ્હિ. અ. વે., પૃ. ૮૮. છેલ્લી ઋચાનું ભાષાતર બહુ-મણી'ડ બામ કરે છે.—“હે ઇંદ્ર ! જે સગો કે પરાયો માણુમ તારા આદેશની મામે થાય તેને હાકી કાઢ; પછી આ (રાગ)નો અહીં સ્વીટાર કરાવ.” (“હીમ્સ ઓફ ધી અથર્વવેદ,” પૃ. ૧૧૨.)

(૩) “ રાજ્ય તારી પાસે આવ્યું છે; હે એકાકી રાજા, પ્રજાના ઉપરિ તરીકે દમામ સાથે આગળ ડગ ભર.....(૧)

“ રાજપદ માટે પ્રજા તને પસંદ કરે. (૨)

“ દુરદ્વરના અંતરેથી જિતાવજે અહીં આવી પહોંચ... (૫)

“ હે ઇંદ્ર ! ઇંદ્ર ! માણસોની ટોળી કને તું આવ, કામણ કે વરણોની માફક તેં કળૂવ કર્યું છે. એણે દેવાને આહુતિ આપની નોંધએ અને લોકોને તાબેદાર કરવા નોંધએ (એમ ધારીને) તેના સ્થાનથી અહીં તને ખેલાવ્યો છે. (૬)

“ ભણું કરનારી બહુરૂપી અને સર્વવ્યાપી તમામ દેવીઓએ એકત્ર થઈને તારો માર્ગ ચોકખો કરી આપ્યો છે. તમામ લોકો એકમુરે તને ખેલાવે.....” ૨૩૪ (૭)

(૪) [રાજાને પાછો ગાદીએ બેસાડવાના સંબંધમાં કૌશિન-

૨૩૪. આ ઋચાનું ભાષાતર કરવામાં ભારે મુશ્કેલી નડે છે. શ્રીયુત રમેશચંદ્ર મુખુમદારે બ્રહ્મશ્રીશ્રી, બિહટનીનું અને જિમગનું ભાષાતર સરખાવી નોંધુ છે, અને તે પૈકીના જિમગના ભાષાતરને તેમણે અહીં પસંદ કર્યું છે.

છઠ્ઠી ઋચાનો અર્થ કરવામાં વિદ્વાનો વચ્ચે મનભેદ નોવામાં આવે છે. બિહટનીએ પહેલા વાક્યનું ભાષાતર આમ કર્યું છે — “ હે ઇંદ્ર ! મનુષ્યની માફક તું ચાલ્યો જા. ” ત્યારપછીના વાક્યમાંના “ ઘરુણેત ” શબ્દનો અર્થ જૂદીજૂદી રીતે અપાયેલો નોવામાં આવે છે. આપણે નોંધ ગયા તેમ, જિમરે ‘ઘરુણ’નો અર્થ ‘દેવો’ કર્યો છે. વેળર એમ મૂલ્યવે છે કે તે ‘ઘરણ’ (ચૂંટણી કમ્પાગ) છે. બિહટની- ‘ઘર્ણ’ (શાંતિ) શબ્દ ગણે છે. બિહટની પોતે કળૂવ કરે છે કે તેને પોતે મૂલ્યવેલો અર્થ દેવળ મનસ્વી અને ક્ષણિક સ્વરૂપનો છે. વેળરે કરેલો અર્થ અહીં બરાબર બંધ બેસે છે, કેમ કે, રાજાની ચૂંટણીનો હિલ્લેખ બીજા ઋચામાં થયેલો છે.

ક્રીએ^{૨૩૫} વાપરેલા અથર્વવેદમાના^{૨૩૬} નીચેના કકરામાં પણ
(જિમરના^{૨૩૭} કહેવા પ્રમાણે, એક જ કુટુંબના) અનેક ઉમેદ-
વારોમાથી ગમ્મની ચૂંટણી કરવાની બાબતનો ઉલ્લેખ થયેલો છે.]

“ હે દેવો ! એના આદેશ (પ્રવિશ્)થી પ્રદાશ, સૂર્ય, અગ્નિ
અથવા મેનુ પણ થાઓ. તેના હરીફો (સપરમ) તેનાથી જિતરતા
નીવડો.....(૨)

“ જે ઉચ્ચેચ પૂજ્યભાવ (મહાન)થી, હે જાતવેદમ્ ! તે
છદ્રને માટે જગ્ગ-(પયસ)નો જન્માવ કરેલો તેનાથી જ, હે અગ્નિ !
તું અહીં આ માણુમની વૃદ્ધિ કર; તેના પોતીકા માણુસો (સજાત),
ઉપર તેને શ્રેષ્ઠતા (શ્રેષ્ઠય)થી સ્થાપ. (૩)

“...હે અગ્નિ ! તેના હરીફો તેનાથી જિતરતા નીવડો.”(૪)^{૨૩૮}

(૫) [લગાઈમાં વિજય થયા બાબતની ક્રિયામાં તેમ જ રાગને
આભિષેક કરવા માટેની ક્રિયામાં ^{૨૩૯} કૌશિતકીએ^{૨૪૦} વાપરેલા
અથર્વવેદમાના^{૨૪૧} નીચલા કકરામાં પણ ચૂંટણીની પદ્ધતિનો ઉલ્લેખ
થયેલો છે.]

“ હે છદ્ર ! મારે માટે આ ક્ષત્રિયની વૃદ્ધિ કર; તું આ માણુ-
સને પ્રજા(વિશ્)નો સર્વાધીશ આગેવાન બનાવ; તેના તમામ
દુશ્મનોને નાહિમત કર (મિશક્ષ); સર્વોપરિપણાની હરીફાઈમાં તેમને
તેના તાબે કર.” (૧)

“ ગામમાં, ઘોડાઓમાં અને ગાયોમાં આ માણુસને તું ભાગ
આપ; જે માણુસ તેનો દુશ્મન હોય તેને ભાગ ન આપ...” (૨)

“ હે છદ્ર ! તેનામા મહાન દીપ્તિ મૂક; તું તેના દુશ્મનને
દીપ્તિહીન કર.” (૩)

, ૨૩૫. કૌ. ૧૬; ૨૭.

૨૩૬. અ. વે., ૧; ૯.

૨૩૭. આ. લે., ૫. ૧૬૩.

૨૩૮. વ્હિ. અ. વે.,

૫. ૯-૧૦ માંથી.

૨૩૯. ૧૭; ૨૮.

૨૪૦. ૧૪; ૨૪

૨૪૧. ૪; ૨૨.

“જે ઇદ્ર સર્વોપરિતા (? ઉત્તરવંત) અર્થે છે, જેનાથી માણસો વિજય મેળવે છે, જીતાતા નથી, જે તને પ્રજા(જન)નો સર્વાધીશ આગેવાન બનાવશે અને મનુષી જતરી આવેલા રાજાઓમા સૌથી ઉચ્ચ પણ બનાવશે તે ઇદ્ર હું તને સંયોજી આપું છું.” (૫)

“તું સર્વોપરિ (છે); તારા હરીફો, હે રાજા ! જે કાઈ તારી વિરુદ્ધના દુશ્મનો છે તે જીતરતી પંક્તિના (છે); સર્વાધીશ આગેવાન, ઇદ્રને ગોઠિયા તરીકે સાથે રાખીને, વિજય મેળવીને, તુંજેઓ દુશ્મનનો ભાવ લજ્જતા હોય તેમનો ઉપભોગ (ભોજન) સ્થાપિત કરે છે.” (૬) ૨૪૨

‘રાજકર્તા’નો ઉલ્લેખ નીચેના ફકરાઓમા થયેલો છે.

(૬) “ચરણો તેની (સોમની) આસપાસ પરિચારકો તરીકે કામ કરે છે; જે પ્રમાણે બિનબાદશાહી રાજકર્તાઓ, બંદિજનો (સ્વત) અને મુખીઓ (ગ્રામણી) રાજા(ની હાજરબાસી કરે છે) તે જ પ્રમાણે ચરણો તેની (સોમની) આસપાસ પરિચારકો તરીકે કામ કરે છે.” ૨૪૩

(૭) “જે પ્રમાણે રાજાને બિનબાદશાહી રાજકર્તાઓ, બંદિજનો અને મુખીઓ હોય છે તે જ પ્રમાણે ઘોડાને પેશા ‘પર્યંગો’ (મુખ્ય પ્રાણીની આસપાસ ફરતા પ્રાણીઓ) હોય છે.” ૨૪૪

(૮) “જેઓ રાજાઓ, રાજકર્તાઓ છે, જેઓ રથિઓ અને રસાલદારો (ગ્રામણ્યા:) ૨૪૫ છે તે આસપાસના તમામને હે ‘પણુ’ ! તું મારા તાબામા આણુ.” ૨૪૬ (પૂર્વોપર મંબંધ ઉપરથી સમગ્રય છે તેમ રાજાની ક્ષતેહની સાથેસાથે સર્વસાધારણ સમૃદ્ધિ માટે તાવિજ

૨૪૨ વ્હિ. અ. વે., પૃ. ૧૮૮-૧૮૯

૨૪૩ રા. ધા; ૩, ૪, ૧, ૭; મે. જુ. ઇ., પુ. ૨૬, પૃ. ૮૭

૨૪૪ રા. ધા; ૧૩, ૨, ૨, ૧૮; મે. જુ. ઇ., પુ. ૪૪, પૃ. ૩૦૩.

૨૪૫ “શતપથ બ્રાહ્મણ” માના ઉપર્યુક્ત ફકરાઓ સાથે સરખાવતા આ શબ્દનો અર્થ અહીં જોતા ‘મુખીઓ’ મણુવો નોંધ્યો.

૨૪૬ અ. વે; ૩, ૫, ૭. વ્હિ. અ. વે; પૃ. ૯૨.

બાધવાના મબંધમા કૌશિતકીએ ૨૪૭ વાપરેલો આ ફકરો અધર્વવેદમા
જોવામા આવે છે.)

શ્રીયુત ગ્મેશચંદ્ર મુઝુમદારે આ પ્રશ્નની આશે મંબંધ ધનવતા
તમામ મદત્વના ફકરાઓ અહીં એકત્ર કર્યા છે તેઓ પોતે વેદના
જાંઝા અભ્યાસી નથી તેથી તેમણે ઉપર આપેલા વેદમાના ગિતાગ-
ઓના અર્થના ખગપણા વિશે તેઓ ખાતરી આપી શક્યા નથી.
તેમ જના પણ એક દરે એ ફકરાઓના ભાષાતર ખગ ભાષ-અને તેના
ખરાપણા વિષે હજી શકા ભાવાર્થ નથી-તો પછી એટલું તો બેશક
સમજાય છે કે, લોકો તરફથી રાજની ચૂટણી કેટલાક પ્રમગે જરૂર
ચતી હતી ઉપર્યુક્ત તમામ ફકરાઓના સામાન્ય ભાવાર્થને બાબુએ
ગાખીએ તો પણ, ફકરા (૧)મા અને (૩)મા ગાજની ચૂટણીનો,
ફકરા (૨)મા, (૪)મા અને (૫)મા હરીફ ઉમેદવારોનો અને ફકરા
(૬)મા, (૭)મા અને (૮)મા ચૂટણી કગનાગ લોકોનો અપદ ઉલ્લેખ
થયેલો છે હરીદાર્ધમા ફતેહ મગે તેટલા માટે પ્રાર્થનાઓનો અને
વિધિઓનો ઉપયોગ છૂટથી કરવામા આવ્યો છે, અને હરીફોનો
વિનાશ કરવા બદલ ઈશ્વરાગને ગભીરતાથી આજ્ઞાન કરવામા આવેલ
છે. ફકરા (૧)મા જોવામા આવે છે તેમ, આ વિષયનો ઉપયોગ
ઉપમાના કામે કરવામા આવ્યો છે તે એમ બનાવી આપે છે કે,
રાજની ચૂટણી, એ કાંઈ અસાધારણ બનાવ ન હતો, તે વાત તો
સામાન્ય પ્રજાને સારી રીતે જાણીતી હતી મતદારોને પોતાના પક્ષમા
મેળવી લેવા માટે મત્રજત્ર આબાદ નીવડે છે એરી માન્યતાથી
[ફકરા (૮)] તેમ જ પોતાના હરીફ પોતાથી જીતગતા નીવડે ને માટે
ઈશ્વરને કરવામા આવતી લગભગ ઘ્યાજનક પ્રાર્થનાથી [ફકરા (૪),
(૫)] એમ સાબીત થાય છે કે કોઈ પ્રસગે હરીફાઈ બહુ તીવ્ર
ભાવનાથી ચતી હતી

ઉપર્યુક્ત ફકરાઓમાં પ્રજા તરફથી, ચત્તા રાજના સ્વીકારનો ઉલ્લેખ થયેલો છે, પણ પ્રજા તરફથી ચત્તા રાજની ચૂંટણીનો ઉલ્લેખ થયેલો નથી, એવો-જે અભિપ્રાય ગેન્નરે દર્શાવ્યો છે તેથી “સર્વો-પરિપણ્ણની હરીફાઈ”નો [ફકરા (૫)] તેમ જ હરીફાઈ ઉપર વિજય મેળવાય તે માટેની જે તીવ્ર લાગણી ઉપર્યુક્ત લગભગ તમામ ફકરાઓમાં ફરમાવર થાય છે તે તીવ્ર લાગણીનો ખુલાસો લાગ્યે જ થઈ શકે છે. એટલું પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે, પ્રજા રાજનો સ્વીકાર કરે તે, રામ દેશમાં બન્યું હતું તેમ, પોતાનો રાજ ચૂંટવા સંબંધી જે સત્તા પ્રજા એક સમયે ભોગવતી તેનો અવશેષ જ સાધારણતઃ ગણાય. આ રિવાજની ઉત્પત્તિ ખીજી ક્ષાત્ર રીતે સમજાવી શકાય તેમ નથી. આથી ગેન્નરના અભિપ્રાયમાં પણ પ્રાચીન હિંદુ-સ્તાનમાંની ચૂંટણીની પદ્ધતિની પૂર્વકલ્પના જોઈ શકાય છે. ખીજા વિદ્વાનો કહે છે તેમ એવી ચૂંટણીની પદ્ધતિ વિષે ઉપર્યુક્ત ફકરાઓમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો થયેલા છે. ૨૪૮

૨૪૮ “અતરેય બ્રાહ્મણ”માંનો એક ફકરો (૮, ૨, ૭) રાજની ચૂંટણીની સીધી સાબીતી પૂરી પાડે છે. રાજના અભિષેકના સંબંધમાં કહ્યું છે કે ભૂરિતિ ય ઇચ્છેદિમમેય પ્રત્યક્ષમધાવિત્યય ય ઇચ્છેદ્ દ્વિપુરુષ ભૂર્મુય ઇત્યય ય ઇચ્છેત્ ત્રિપુરુષ ઘાડપ્રતિમં ઘા ભૂર્મુયઃ સ્વરિતિ । શ્રીયુત કાલિપ્રસન્ન જયસ્વાલ કહે છે તે પ્રમાણે, આ ફકરો એમ બતાવી આપે છે કે, ચૂંટાયેલા રાજનો અભિષેક તેના પોતાના જીવનકાળ સુધીને માટે કરવાનો હોય કે જે અથવા ત્રણ પેઢી સુધીને માટે કરવાનો હોય તે પ્રમાણે વિવિધ મંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરવું જોઈએ. (“મોડર્ન ગ્રીવ્યુ”, ૧૯૧૩, ૨, પૃ. ૮૦.) પરંતુ હોમ આ ફકરાનો અર્થ જૂદી રીતે આપે છે. તે આમ અર્થ કરે છે:—“ જે અધ્યર્થ રાજનો અભિષેક કરતો હોય તે ફક્ત એ જ રાજા સારૂ આરોગ્ય ભોગવે (શબ્દશઃ ‘તે અન્ન ખાય’) એમ ઈચ્છતો હોય તો તેણે (અભિષેક કરવાના પ્રસંગે) પવિત્ર શબ્દ

“શતપથ બ્રાહ્મણ”માં તેમ જ “અથર્વવેદ”માં ચૂંટણી કરનારા લોકો પૈકી સારથિઓને અને ગામના મુખીને જ ગણાવેલા છે. મામાન્ય પ્રજાના લશ્કરી અને મુલકી વિભાગના પ્રતિનિધિઓ તરીકે એ બે પ્રકારના મતદારોને આપણે ખુશીથી ગણી શકીએ. “મદાવગ્ગ”-મા ૨૪૯ કલ્પ છે કે બિબિસાર રાજા ૮૦,૦૦૦ ગામના ઉપર રાજ્ય ચલાવતો હતો, અને તેણે ૮૦,૦૦૦ મુખીઓ (ગામિક) ની મહા બોલાવી હતી. દતકથામાની આ મંજૂઆનો પ્રશ્ન બાલુએ રાખીએ તો, જે સભામાં રાજ્યમાના દરેક ગામનો એક પ્રતિનિધિ આવેલો હોય તે મહાને તેનાથી પહેલાની કોઈ સંસ્થાના અવશેષ રૂપે ખુશીથી ગણી શકાય. વેદસાહિત્યમાં એના ઝાંખાઝાંખા દર્શન આજે પણ આપણને થઈ શકે છે. વેદકાળમાં પ્રજા તરફથી આમ રાજાની ચૂંટણી થતી, એ હકીકતથી “શતપથ બ્રાહ્મણ”માના નીચેના ફકરાનો ખુલાસો તુર્ત મળી જાય છે:—

“તુ (રાજા અને ઈંદ્ર) જ્ઞાન છે ' તુ ઈંદ્ર છે, લોકો વડે બળવાન છે (અથવા તારૂં બળ પ્રજા છે-ઈંદ્રની બાબતમાં મરતો, અને રાજાની બાબતમાં પ્રજા અથવા બેહુતવર્ગ).” ૨૫૦

“ઈંદ્ર અને અગ્નિ-તમામ દેવો-એમણે પ્રજામાં તારે માટે ક્ષેમકુશળતા જાળવી રાખેલ છે” ૨૫૧ એવી જે ખાતરી તાજેતરમાં ચૂંટાયેલા રાજાને આપવામાં આવતી તેના મહત્વનો ખુલાસો પણ

‘મુર’નું ઉચ્ચારણ કરવું.” પરંતુ ‘અન્ન ખાય’ એ સૂચક વાક્યને રાજાના અભિષેકની ક્રિયાના સંબંધમાં ન લેતા આરોગ્યના સંબંધમાં શા માટે લેવું, એ જ સમજી શકાતું નથી. ખરું જોતા અહીં રાજા-ભિષેકની વાત ઉદ્દિષ્ટ છે. આથી એકદર ભાવાર્થ લઈને શ્રીયુત કાશિપ્રસન્ન જયસ્વાલનો અર્થ શ્રીયુત ગ્મેશચંદ્ર મુખમદારે અહીં ગ્રાહ્ય રાખેલો છે.

એથી થઇ જાય છે. આ બાળનમા એટલું પણ ધ્યાનમા રાખવાનું છે કે દેશનો ઉલ્લેખ ન થતા પ્રજનો ઉલ્લેખ ધણુખર થયેલો જણાય છે એવી પ્રાર્થના કરવામા આવી છે કે રાજા “પ્રજા, પ્રજનો ઉપરિ” થાય, “પ્રજા(વિશ્વ)નો સર્વોધીશ આગેવાન” થાય, “લોખિ- (જન) નો સર્વોધીશ આગેવાન” થાય, અને “સિંહના જેવા દેખા વનો તે તમામ (દુસ્મનરૂપ) ‘પ્રજા’ને ખર્ચ જાય” ૨૫૨ “ઋગ્- વેદ” મા ૨૫૩ કહ્યું છે કે, મહાનજવાન અગ્નિએ “ચોતાના બગથી પ્રજાને દબાવી દર્દને તેને નુપના ખડિયા જેવી બનારી દીધી છે” ૨૫૪ “શતપથ બ્રાહ્મણ”મા પદબ્રહ્મ કરેના રાજા દુષ્ટઋષિ પૌસામનને ‘ગંજય’ લોકો ઉપરના રાજ્યતુ વચન આપવામા આવ્યું હતું ૨૫૫ “અથર્વવેદ”મા કહ્યું છે કે અગ્નિએ એક પ્રજા પછી બીજી પ્રજા વિષે પ્રવેશ કર્યો હતો, ૨૫૬ અને રાજાનો ઉલ્લેખ “પ્રજા(વિશ્વ)નો આ રાજા” એ રીતે તેમા કરવામા આવેલો છે ૨૫૭ આવી જાતના દાખનાઓ હતું પણ વધારે મંજ્યામા આપી શકાય તેમ છે જે સમયે ઋચાઓ ગ્યાધ તે સમયે ગજ તત્રમા પ્રજાકીય તત્ત્વનું મહત્ત્વ કેટલું હતું તે આવા દાખનાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે સમજાઈ આવે છે ૬ મ ૧૮૩૦ મા ક્રાન્સ દેશના રાજા તત્રમા પ્રજાકીય તત્ત્વ અત્યંત સખળ બની ગયેલું તે વખતે ભુધ કિવિધને ‘ફ્રિંચ લોખિનો રાજા’ એ ઠંકાળ આપીને ગજગાદીએ બેસાડવામા આવ્યો હતો, એ હકીકત જે લોખિને યાદ હશે તે લોખિ ઉપર્યુક્ત હકીકતોનો પુરેપુરો અર્થ અવસ્થ મમન શકશે

૨૫૨ અ વે ૪, ૨૨.

૨૫૩ ઋ. વે, ૬, ૬, ૫

૨૫૪ વિશ્વસનકૃત ભારાતર, પુ ૪, ૫ ૪૨

૨૫૫ શ ખા ૧૨, ૬, ૩, મે બુ ઈ., પુ ૪૪, ૫ ૨૬

૨૫૬ અ વે, ૪, ૨૩, ૧, વ્દિ. અ વે, ૫ ૧૯૦

૨૫૭ અ વે, ૬, ૮૮, ૧; વ્દિ અ વે, ૫ ૩૪૬

[૨]

વેદકાળ પછીના સમયના સાહિત્યમાં પણ રાજની ચૂંટણી કે પસંદગી વિષે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો થયેલા જોવામાં આવે છે. દાખલા

તરીકે “પત્ત-જ્ઞતક” માર્૫૮ અને “તેલ-

વેદકાળ પછીના પત્ત-જ્ઞતક” માર્૫૯ કથું છે કે, લોકોએ સમયમાં ચૂંટણીની બોધમત્તવને રાજ તરીકે ચૂંટી કાઢ્યો હતો.

પદ્ધતિ. “મદાવંશ” (અ. ૨)માં જૂની દિંદી દંતકથા આપી છે કે, સૌથી પહેલો રાજ “મદામેમત”

(સૌની સંમતિ પામેલો) કહેવાતો હતો. તે જ પ્રમાણે “શાંતિપર”- (અ. ૬૭) માં એવી દંતકથા નોંધાયેલી છે કે, સૌથી પહેલો રાજ લોકો તરફથી ચૂંટાયેલો હતો.

વળી, “રામાયણ” માં ધ્યાન ખેંચે એવો એક ફકરો છે તે એમ બતાવી આપે છે કે, રાજની પસંદગી કરવાની બાબતમાં તે સમયે પણ પ્રજાનો અવાજ સળળ તરફ “રામાયણ” માં બનાતો હતો. દાખલા તરીકે, “અયોધ્યા-ચૂંટણીની પદ્ધ-કાંડ” માર્૨૧૦ કથું છે કે, પાટવીકુંવર તરીકે તિના અંશો. રામનો અભિષેક કરવાની ઇચ્છા દસરથ રાજને થઈ ત્યારે તેમણે પોતાના રાજ્યમાંનાં રાહરોના તથા ગામડાંના મુખ્ય લોકોની સભા બોલાવી.

“નાનાનગરવાસ્તવ્યાનુ પૃથગ્જ્ઞાનપદ્ધાનપિ ।

સમાનિનાય મેદિવ્યાઃ પ્રધાનાનુપૃથિષોપતિઃ ॥” (૨, ૧, ૪૬)

હવે પછી બીજા અધ્યાયનો ૧૯ મો શ્લોક જિતારવામાં આવશે તે ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે આ સભામાં બાહ્યરો હતા તેમ જ લશ્કરીબાતાના પ્રતિનાધઓ પણ હતા. વળી તાબાના કેટલાક

૨૫૮ જ્ઞતક, પુ. ૧, પૃ. ૪૭૦

૨૫૯ જ્ઞતક, પુ. ૧, પૃ. ૩૯૫

૨૬૦ અધ્યાય ૧, ૨

ભાયાતો પણ તેમા હતા. ૨૬૧ સભા રીતસર મળી ત્યારપછી રાજાએ પોતાની યોજના તેની સમક્ષ ગ્જુ કરી અને વધારામા કહ્યું કે—

“यदिदं मेऽनुरूपार्थं मया साधुं सुमंत्रितम् ।

भयतो मेऽनुमन्यताम् कथं वा करवाण्यहम् ॥૧૬॥

यद्यप्येषા મમ પ્રીતિર્હિતમન્યદ્વિચિત્યતામ્ ।

अन्या मध्यस्थचिंता तु विमर्द्धान्यधिकोदया ॥'૧૬॥

એ રીતે આ પ્રશ્નનો છેવટનો નિર્ણય કરવાની સત્તા રાજાએ એ સભાને સોંપી એટલું જ નહિ, પણ તેની પોતાની યોજના નિષ્પયોગી જણાય તો નવી યોજના સૂચવવાની અત્તા પણ તેને તેણે આપી. તેણે મહાને અગાઉથી ચેતવણી આપી કે ફક્ત રાજાની ઇચ્છાને જ અનુમરીને આ પ્રશ્નનો નિર્ણય ન કરવો, પણ રાજાનું ખરું હિત ધ્યાનમા લઇને જ તેનો નિર્ણય કરવો ત્યારપછી સભાએ આ વિષયની ચર્ચા ચલાવી, અને છેવટે તેણે સર્વાનુમતે એવો દગવ કર્યો કે રાજાની ભનામણનો સ્વીકાર કરવો.

“तस्य धर्मार्थविदुषो भाषमाज्ञाय सर्वश ।

ब्राह्मणा बलमुख्याश्च पौरजानपदे सह ॥૧૭॥

સમેત્ય તૈ મંત્રયિતુ સમતાગતવુદ્ધયઃ ।

ऊचुश्च मनसा ज्ञात्वा वृद्ध दशरथ नृपम् ॥'૨૦॥

પગતુ રાજાને આથી મંત્રોપ થયો નહિ કદાચ રાજાની ઇચ્છાને માન આપીને જ ઉકત નિર્ણય થયો હશે, એવું પોતાનું મતવ્ય રાજાએ એ સભાને કહી ગતાવ્યું; અને પાટવીકુવર તરીકે રાજાનો સ્વીકાર કરવા માટેના કારણો એ મહાએ વિગતવાર કહી બતાવ્યા નહિ ત્રાસુધી રાજાના મનમાંથી ઉકત સંકા દૂર થઈ ગઈ નહિ સભાના મતે, જે શુભોને લીધે રાજા એ પદવીને માટે મ પૂર્ણ

રીતે લાયક હતા તે ગુણોનું નિગતના વર્ણન સભાએ ગળ મમદા કરી બનાવ્યું એટલે છેવટે વૃદ્ધ ગજને તે મલાના નિર્ણયથી સંતોષ થયો. મલાએ ગજને અભિનદન આપ્યું તેની જ રીતે રાજાએ “એ હાથ જોડીને” મજાનો નિર્ણય સ્વીકાર્યો ૨૬૨

પોતાના ભાવિ ગજની પમદગી કરવામા તે સમયે પણ મધા-ગણની રૂઢિએ પ્રજાની મત્તા કેટલી હતી તેનો દાખલો ઉપગની હકીકતથી પૂરો પડે છે એ જ મહાકાવ્યના બીજા સ્તોત્રમા પણ એ જ મત્તાના ઉદ્દેશો થયેલા જોવામા આવે છે દાખલા તરીકે, બીજા અધ્યાયના ૬૭-૨ સ્લોકમા કહ્યું છે કે, દશરથ ગજના મૃત્યુ પછી રાજાની પમદગી કરનાને “ગજકર્તાઓ” બોલા થયા.

“વ્યતીતાયાંતુ શર્ચ્યામાદિત્યસ્યોદયે તત ।

સમેત્ય રાજકર્તાર સભામીયુદ્ધિજાતયઃ ॥”

તેમનામાના ડેટવાકે લોકોએ એવી સૂચના કરી કે, ઈશ્વાકુ-વંશના એક માણસને તે જ દિનસે ગજ તરીકે નીમવો (સ્લોક ૮મો), પણ ગજશુર વચ્ચે જવામમા કહ્યું કે, ભગતને ગજ્ય મોપાયેલું હોવાથી ભગતને તુર્ત તેમજના જોઈએ અને તે આવી પહોંચે ત્યા-મુધી ગહ જોવી જોઈએ (અધ્યાય ૨, સ્લોક ૬૮, ૭) “ગજકર્તાઓએ” આ વાત કહ્યું ગઈ, અને તેથી ભગતને જોવાની મગાવવામા આવ્યા (અધ્યાય ૨, ૬૮, ૪-૭) વળી, અધ્યાય ૧, ૧૩૩મા ભગતને “ઘસિષ્ઠપ્રમુલ્લૈદ્ધિજૈ નિયુજ્યમાનો રાજ્યાય” કહ્યા છે.

વળી, “ગમાયણુ” ૧, ૪૨૧ મા કહ્યું છે કે,

“કાલધર્મં ગતે રામ સગરે પ્રકૃતિજના ।

રાજાનં રોચયામાસુરશુમતમ્ સુધાર્મિકમ્ ॥”

“રાજા સગર મૃત્યુ પામ્યા ત્યારે પ્રજાએ પોતાના ગજ તરીકે ધર્મિષ્ઠ અશુભાતને પમદ કર્યો ”

“મહાભારત”માં પણ રાજાની પસંદગીના મંગલમા પ્રજા જે સત્તા ધરાવતી હતી તેના દાખલાઓ નોંધાયેલા “મહાભારત” માં છે. દાખલા તરીકે, રાજા પ્રતીપે પોતાના પુત્ર ચંદ્રશૂની પદ્ધતિના દેવાપીના રાજ્યાભિષેકને માટે તૈયારીઓ કરી અંશો. સારે બ્રાહ્મણોએ તથા વૃદ્ધ પુરુષોએ તેમ જ શહેરના અને ગામડાના લોકોએ એ વિધિ થતો અટકાવ્યો. રાજાને આ સમાચાર મળ્યા સારે તે ચોધાર આત્મચેત્તિ પડ્યો અને પોતાના પુત્રને માટે શોક કરવા લાગ્યો. પ્રજાએ એવો દોષ મૂક્યો કે દેવાપીના તમામ આવશ્યક શુભો છે તો પણ તેની પોતાની તપશ્ચાના રોગને લીધે તે ગળના પદને માટે વાચક નથી. પ્રજાના અવાજનો છેવટે વિજય થયો, અને દેવાપીનો ભાઈ રાજા થયો.

“ અથ કાલસ્ય પર્યાયે વૃદ્ધો નૃપતિસત્તમઃ ।
 સભારાનભિપેકાર્યં કારયમાસ શાસ્ત્રત ।
 મગલાર્યાનિ સર્વાણિ કારયમાસ ચૈ વિભુ ॥૨૧॥
 તં દ્રાક્ષ્ણાઞ્ચ વૃદ્ધાઞ્ચ પૌરજાનપદૈ સદ્ ।
 સર્થં નિધારયમાસુર્દેવાપેરભિસેચનમ્ ॥૨૨॥
 સ તચ્છૃત્વા તુ નૃપતિરભિપેકનિધારણમ્ ।
 અધ્મુકઠોઽભયદ્રાજા પર્યશોચત ચાત્મજમ્ ॥૨૩॥
 ષઠં ષદાન્યો ધર્મજ્ઞઃ સત્યસઘઞ્ચ સોઽભયત્ ।
 પ્રિયઃ પ્રજાનામપિ સ ત્વગદોપેણ દૂષિતઃ ॥૨૪॥
 દીનાંગ પૃથિવીપાલં નાભિનંદતિ દેવતા ।
 ઇતિ કૃત્વા નૃપશ્રેષ્ઠ પ્રત્યપેઘન્ દ્વિજર્પમા ॥૨૫॥

(“ઉલોગપર્વ”, ૧૪૯ મો અધ્યાય)

વળી, યથાર્થ રાજા પોતાના સૌથી નાના પુત્ર પુરુને ગળગાદી ઉપર બેમાડવા માગતો હતો સારે પ્રજાએ વાધો બિદાવ્યો કે મૌર્ય મોરાર કુવરના હક્ક રૂનાવી શકાય નહિ પણી યથાર્થ પોતાના

નિર્ણય માટેનાં કારણો કહી બતાવ્યા અને પુરને રાજ તરીકેનો અભિગેહ કરવા બદલ પ્રજાને વીનવણી કરી:—મઘતોડનુનયામ્યેવં પુર રાજ્યેડભિષિચ્યતામ્ ॥

લોકોએ મંમતિ આપી ત્યારે જ ગજ્યાભિગેહનો વિધિ ધર્મ શક્યો.
 “પૌરજ્ઞાનપદૈસ્તુર્પૈરિત્યુક્તો માહુપસ્તદા ।

અમ્યપિણચત્ત તતઃ પુર રાજ્યે સ્થે સુતમાત્મનઃ ॥”

(“આદિપર્વ”, ૮૫ મો અધ્યાય.)

આ દાખલાઓથી એમ સાબીત થાય છે કે, “મહાકાવ્યના યુગ”માં પણ ચૂંટણીની પદ્ધતિ નિર્મૂળ ગઈ ન હતી. વેદકાળમાં “રાજકર્તાઓ” હતા તેમ એ યુગમાં પણ “રાજકર્તાઓ” હતા, અને તેઓ જરૂર પડતી ત્યારે રાજની પસંદગી કરવાનો અધિકાર ધરાવતા, તેમ જ કોઈકે પ્રત્યે રાજ્યે કરેલી નીમણૂકને પણ તેઓ રદબાતલ કરી શકતા.

“દીધનિકાય”માંના એક ફકરાથી આ જ બાબતનો દાખલો પૂરે પડે છે.^{૨૬૩} તેમાં કહ્યું છે કે, રેણુનો પિતા દિશપતિ મૃત્યુ પામે ત્યારપછી રાજકર્તાઓ રેણુને પોતાને રાજપદે નિયોજી તે પોતાના ગોદિયાઓને બક્ષીસ આપવાનું વચન રાજકુમાર રેણુએ આપ્યું હતું. જ્યારે રાજકર્તાઓએ કુમાર રેણુને જ રાજગાદી સોંપી. આ ફકરાથી એમ ચોક્કસ સમજાય છે કે રાજકર્તાઓ માત્ર નામની સત્તા બોગવતા નહિ પણ ખરેખરી સત્તા બોગવતા.

ચૂંટણીની આ સત્તાના અવશેષો પાછળના સમયના શિલાલેખોમાંથી પણ મળી આવે છે. દાખલા તરીકે, ઈ. સ. ૧૫૦ના ગિરનાર શિલાલેખમાં રુદ્રદામન વિશે કહ્યું છે કે, “સર્વયર્ણરભિગમ્ય રક્ષણાર્ય પતિત્વે વૃત્તેન...” (જેને તમામ વર્ણોએ પોતાના રક્ષણને માટે પસંદ કરેલો એવાએ...).^{૨૬૪}

૨૬૩ ૧૯; ૩૬ (ડિવિઝ અને કોર્પેટર, ભાગ ૨, પૃ. ૨૩૩-૨૩૪).
 ૨૬૪ એ. ઈ., પુ. ૮, પૃ. ૪૬-૪૭.

વળી ખવિમપુત્રના શિનાયેખમા^{૨૬૫}કલ્પ છે કે, ચાતુ અગળ
કતા દૂગ કરવાના હેતુથી લોકોએ પાવવશના સ્થાપક ગોપાલને ગળ
તરીકે ચૂટી કાઢ્યો હતો —

“ માત્સ્યન્યાયમપોહિતુ પ્રકૃતિમિર્લક્ષ્મ્યાઃ કરં ગ્રાહિત ।
શ્રીગોપાલ્લ ઇતિ ક્ષિતીશશિરસાં શ્રુદ્ધામણિસ્તત્સુત ॥ ”

આના સગધમા એટલું ધ્યાનમા ગખવા જેવું છે કે, યવન
અગની હકીકતના આધારે, ^{૨૬૬}હર્ષવર્ધન પણ ચૂટણીથી ગાદીએ
બેસે હતો તેણે એમ કલ્પ છે કે, ગન્ધર્વધર્નનું ખૂન કરવામા આવ્યું
ત્યાગપછી અમાલ્યો ભેગા થયા, અને તેમનામાના ભડી નામના એક
અમાલ્યે હર્ષવર્ધનનું નામ સૂચવ્યું “ તે પોતાના કુટુંબ પ્રત્યે ખૂન
દિનમેળ ધરાવે છે તેથી લોકોને તેનામા વિશ્વાસ પડશે તે ગળ
સત્તાનું ધારણ કરે, એની દરખાસ્ત દુઃ સ્વર્ણ આ બાબતમા દરેક
જથ્થા જે કાંઈ ધારતો હોય તેને અનુમરીને પોતાનો અભિપ્રાય
આપે ” આ દરખાસ્તનો ગ્રીહાગ થયો, અને હર્ષવર્ધનને ગાંગાદી
આપનામા આવી

કમકુડીના તામપત્રોમા^{૨૬૭} પણ એમ કલ્પ છે કે, પાંચ
ગળ નદિવર્ધન પણ લોકો તરફથી ચૂટાયો હતો (શ્રુત પ્રજાભિ)

[૩]

લોકોની ‘ સન્નિતિ ’ હાગ રાજકીય ક્ષેત્રમા સહકારી પ્રતિ
કરવાને લોકોને પુષ્કળ અવકાશ મળતો હતો એ સરથા બગવાન
હતી અને રાજમત્તા ઉપર અસરકારક દનાણું
‘સભા’ અને કરી શક્તી હતી, એવું માનીત કરનાગ પુષ્કળ
‘સન્નિતિ’ પૂગવા વેદકાગના આદિત્યમા મોજુદ છે તેના
વિશે સખ્યાનધ ઉપેખો થયા છે તેથી એમ

૨૬૫ એ ઈ, પુ ૪, ૫ ૨૪૮

૨૬૬ ખીન્દૃત ભારતવર, પુ ૧, ૫ ૨૨૧

૨૬૭ સા ઈ ઈ, પુ ૩, ભાગ ૨, ૫ ૩૪૬

ચોક્કસ થાય છે કે તે મમયના ગજતંત્રીની એ ખૂબ જાણીતી ખામિયત હતી કમનસીમે સાધનોના અભાવે તેની સત્તા અને વ્યવસ્થા ચોક્કસપણે નક્કી કરવાનું અશક્ય થઈ પડે છે, તેમ છતાં પણ તેનું સામાન્ય સ્વરૂપ અને મહત્ત્વ બતાવી આપે એવી જાતના પૂગવા તો મળી આવે છે

સમિતિ માત્ર નામની મગ્યા ન હતી પણ ગજ ઉપર ખરે-ખરે અસંગ્રહાદ દાબ ધરાવનારી સગ્યા હતી, એમ બતાવી આપનાર પૂગવો મળી આવે છે. કોઈ ગજએ કોઈ બ્રાહ્મણને (કદાચ તેની ગાય ખાઈ જઈને) નુકસાન કરેલું તેથી પેલા બ્રાહ્મણે એ રાજાને નીચે પ્રમાણે શાપ આપ્યો હતો—

સમિતિના સ્વરૂપ “ જે રાજા પોતાને પ્રમજ માનતો હોય અને મહત્ત્વ સં- (અને) બ્રાહ્મણનો કોળિયો કરી જવા ઇચ્છતો બંધી પેઢકાળના હોય તેનું ગજનું જ્યારે બ્રાહ્મણને હાનિ કરવા- સાહિત્યમાંના મા આવે ત્યારે નષ્ટ થાય છે ” (૬)

ઉદ્દેશો

“ આઠ પગવાળી, ચાર આખવાળી, ચાર કાનવાળી, ચાર જડબાવાળી, બે મોવાળી, બે જીભવાળી તે બ્રાહ્મણના હાનિકર્તાના ગજને હચમચાવી નાખે છે ” (૭)

“ જેમ ફાટેલી નોકા (નોં)મા પાણી લગાય છે તેમ તે એ રાજ્યમા ખરેખર ધુસે છે, જે ગજનુંમા બ્રાહ્મણને ઈજા કરવામા આવે તે રાજ્યને દુર્દૈવ તોડી પાડે છે. ” (૮)

“ માણસના મરણ પછી જે ‘કુડી’ (કાંડડી) બાધવામા આવે છે તેને જ, હે બ્રાહ્મણના હાનિકર્તા ‘ તારી પયારી (ઉપસ્તારણ) દેવોએ કહી છે. ” (૧૦)

“ રાનાર માણસ(કૃષ્ણ)ના જે આસુ તેને હાનિ કરવામા આવી ત્યારે દબ્યા તેને જ, હે બ્રાહ્મણના હાનિકર્તા ‘ તાગ લાગના પાણી તરીકે દેવોએ જાણી રાખ્યા. ” (૧૩)

“જેનાથી મરેલા માણસને નવશવવામાં આવે છે, દાઢીને ભીંજવવામાં (ઢદ) આવે છે તેને જ, હે આદ્યજુના દોનંકર્તા ! તારા ભાગના પાણી તરીકે દેવોએ જાળવી રાખ્યું.” (૧૪)

“મિત્રવરણનો વરસાદ આદ્યજુના હાનિકર્તા ઉપર વરસતો નથી; સમિતિ તેને અનુકૂળ થતી નથી; તે કોઈ પણ મિત્રને જીતીને પોતાને વશ કરતો નથી.” ૨૨૯૮ (૧૫)

નિદાની આ અખંડ માળાના છેલ્લા મણકામાં જે વાત કહી છે તેનું મહત્ત્વ કમી કરી શકાય તેમ નથી. પહેલાંના શ્લોકમાં તેમ જ આગલી ઋચામાં ૨૨૯૮ જે ભયંકર અપમાનોની ધમકી રાજાને આપવામાં આવી છે તેમની યાદી આપણે વાંચી જમ્મએ ત્યારે જ, સમિતિ સંમત ન થાય તેના પરિણામમાં જિભા ધના ભયનું ખડું સ્વરૂપ આપણા ધ્યાનમાં પુરેપુરું આવી શકે. આ ઋચાનો કનૈ રાજાને અનેક જાતના શાપ આપે છે, અને ઉચ્ચતામાં ધીમેધીમે આગળ વધીને છેવટે તેણે જે ધમકી આપી છે તે તેને અવજત સૌથી વધારે ગંભીર લાગી હોવી જોઈએ. જે રાજા સમિતિને પોતાના હાથમાં ન રાખી શકે તેની ખરેખર દયા ખાવી જોઈએ. પણ મિત્ર અને વરુણ જીવનના પ્રાણરૂપ વરસાદને અટકાવી રાખે ત્યારે બહુ લંબાયેલા વરસાદથી જેવી દુઃખદ સ્થિતિ જબી થાય તેવી રાજ્યની સ્થિતિ થઈ પડે એ દેખીતું છે.

“ઋગ્વેદ”, ૧૦, ૧૬૬, ૪ અન્યથે સમિતિનું મહત્ત્વ વધારે સિદ્ધ થાય છે. ત્રિમરે સૂચ્યું છે તેમ, રાજગાદી મેળવવામાં સકળ

૨૬૮. અ. વે., પ. ૧૯; વિહ. અ. વે., પૃ. ૨૫૩-૨૫૪. ઉપર જે ભાગ કાળા અક્ષરે જાણે છે તેનું ભાષાતર જ્ઞુમશ્રીઃ આમ આપ્યું છે:—“તેને માટે (જે રાજા આદ્યજુને સતોર્વ છે તેને માટે) સમિતિ પ્રસન્ન નથી; તે પોતાની મરજી પ્રેમાણે પોતાના મિત્રને દોરવતો નથી.”

૨૬૯ વિહ. અ. વે., પૃ. ૨૫૦

નીવડેલા અને કેવળ બળથી તેને છીનવી લેવાની ઈચ્છા રાખતા કોઈ ઉમદવારે ઝડપી કદાચ ઉચ્ચારી હશે.

“ હું ચક્રિયાતો છું અને મર્વ કાઈ કરી શકે એવા બળ મારે આહોં આપ્યો છું. તમાગ હેતુઓનો, તમાગ દરાવોનો અને તમારી સમિતિનો હું ધણી ચર્ચ પડીશ.”^{૨૭૦}

આ ઝડપી પાચમો એટલે છેલ્લો શ્લોક કદાચ પાછળથી ભ્રમેગયા લાગે છે, એમ તેના છંદના આધારે ઝિમરે સૂચવ્યું છે. એમા પણ હરીફ રાગને છેવટની ધમકી એ જ અપાઈ છે કે તેની મમિતિનો કબજો લઈ લેવામા આવશે.

વળી, “અથર્વવેદ”, ૬, ૮૮ અન્વયે, રાગને તેની પોતાની રાગગાદી ઉપર સ્થાયી રાખવાના હેતુથી છેવટે એટલી જ પ્રાર્થના કરવામા આવી છે કે, તેની અને સમિતિની વચ્ચે બનાવ રહે.

“ સ્થિર, અચળ, તું દુશ્મનોનું નિકંદન કર, જેઓ દુશ્મનનો ભાવ ભજવતા હોય તેમને (તારાથી) નીચા બેસાડી પાડ; તમામ દિશાઓ (દિશ્) અમયિત, અનુશ્ચ (સમ્રાંચ) (થાઓ); સ્થિર (એવા) તને આહોંની મમિતિ અનુકૂળ નીવડો.”^{૨૭૧}

પ્રમાદીય વહીવટના તંત્રમા મમિતિનું મહત્ત્વ કેટલું હતું, તેનો ખ્યાલ આપણે લઈ ગયા. હવે તેના ખરા બંધારણનો અને સ્વરૂપનો વિચાર આપણે કરીશું.

ઝિમર કહે છે કે, ‘સભા’ એટલે ગામડાના લોકોની મિજલસ, અને ‘સમિતિ’ એટલે પ્રગ્નની મધ્યસ્થ મિજલસ; રાગ સમિતિમા હાજર રહેતો.^{૨૭૨} પરંતુ મેકડોનેલ કહે છે ‘સભા’ અને તેમ, “શતપથ આશ્વલ્ય”, ૩, ૩, ૪, ૧૪

૨૭૦ આ. લે., પૃ. ૧૭૫.

૨૭૧ વિક્ર. અ. લે., પૃ. ૩૪૬.

૨૭૨ આ. લે., પૃ. ૧૭૨-૧૭૪.

‘સમિતિ’ વચ્ચે- તથા “છાદોઅ ઉપનિષદ” ૫, ૩, ૬ અન્વયે
 નો ભેદ. એમ અષ્ટ થાય છે કે, ગળ “સભા”મા હા-
 જર રહેતો તેમ ‘સમિતિ’મા પણ હાજર રહેતો.
 સભાને સમિતિથી જૂદી જોળખાવી શકાય નહિ, એવો જે અભિ-
 પ્રાય હિયેઆએ દર્શાવેલો છે તેને મંદડોનેયે સ્વીકારેલો છે. ૨૭૩
 જિમરે પોતાના અથવા ૧૭૪ મા પાન ઉપર ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ
 જે ફક્ત કરી છે તેના ઉપગત એમ પણ કહી શકાય કે, “અથ-
 વર્વેદ”, ૭, ૧૨, ૧ મા તો એ બે મઝાઓ વચ્ચેનો ભેદ
 બતાવ્યો જ છે.

“ પરસ્પર અનુદૂળ, પ્રજાપતિની બે પુત્રીઓ જેવી સભા અને
 સમિતિ મારે અનુગ્રહ કરે ” ૨૭૪ “અથર્વવેદ”, ૧૦, ૫-૬ મા પણ
 સભા અને સમિતિ વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવવામા આવ્યો છે

આમ આ બે સરથાઓ તફાવત અવગ હતી, એમા તો કાંઈ
 શક નથી. અલબત્ત, તેમની વચ્ચેના ભેદનુ ખરૂં અરૂપ નહીં થઈ
 શકતુ નથી. સભાનો ઉપયોગ કીડાબવન તરીકે પણ થતો હતો, એ
 વાત ઉપરથી એવું સૂચન થાય છે કે, મૂળે તે આમમડળ હોવુ
 જોઈએ. જિમરે સૂચવ્યું છે ૨૭૫ તેમ, “ ગ્રીમ દેગની ‘અમે’
 નામની સરથાની માફક એ આમમડળનો ઉપયોગ સામાજિક વ્ય-
 વહાર મારેની બેઠકના અર્થ તરીકે તેમ જ ગાયો વગેરે મળધી
 સામાન્ય વાતચીત માટે તથા કદાચ અર્ચા અને આમમામી મોદાની
 લકાઈ માટે થતો હતો ” “છાદોઅ ઉપનિષદ” વગેરે પ્રથમા જે
 ઉલ્લેખો કરેલા છે તેમનો ખુલાસો એવી રીતે કરી શકાય કે, કા
 તો આ શબ્દનો અર્થ પાઠગના સમયમા વિસ્તૃત કરવામા આવ્યો
 હતો, અથવા તો આ સ્થાનિક મસ્થાઓની મુવાકાત ગળ પોતે
 લે એ અસાધારણ ન હતુ વળી, એટલુ પણ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે

કે, સમિતિનું મહત્વ સ્થાપિત કરવા માટે હિપર જે ત્રણ દાખલાઓ આપ્યા છે તેમા 'સમિતિ' શબ્દ મોટી મંદ્યા માટે વપરાયો છે. અને "વાચસનેય સહિતા"માના^{૨૭૬} જે ફકરામા ગામડાના મુંગ-ધમા જ 'મળા' શબ્દ વપરાયેલો છે. આર્થા આ શબ્દોની ચોક્કસ વ્યાખ્યાની બાબતમા અતિચય ઊંચ ન હોતરતા આપણે સાધારણ રીતે એમ કહી શકીએ કે, 'સળા' એટલે 'સ્થાનિક મિજલસ' અને 'સમિતિ' એટલે 'મધ્યસ્થ મિજલસ'.

[૪]

સમિતિમા (તેમ જ સભામા) પક્ષાપક્ષીની ભાવના હિપર સ્વરૂપ ધરાવતી, અને તેથી વેદકાળ પછીના જ 'સમિતિ' અથવા હજાર વર્ષો દરમ્યાન હિંદુસ્તાનમાં ભાગ્યે જ 'મધ્યસ્થ મિજલસ' જેવામા આવી હોય એવી ચર્ચા અને વાદ-લાસ.^૧ ઘાટ તેમાં થતી હતી. આગળ ધપતા પહેલા આપણે આ વિષયને લગતા વેદસાહિત્યમાંના મહત્વના ફકરાઓ અહીં એકત્ર કરી લઈએ તો વધારે સારું.

(૧) (જાહેર તકરારમા સામાવાળાને જીતી લેવા માટેના વિધિ કે તાવિજ પરત્વે કીશિતકીએ^{૨૭૭} "અથર્વવેદ"માની^{૨૭૮} નીચેની ઋચા વાપરેલી છે; વ્યક્તિએ અમુક વનરૂપ-સમિતિ વિષેના સ્પતિનું મૂળ આવતાઆવતા ઇશાનખૂણામાથી વેદસાહિત્યમાંના સમિતિમા આવવું જોઈએ, બોલતાબોલતા ફકરાઓ. એ મૂળને પોતાના મોમો તેણે રાખવું જોઈએ, તેમ જ તે મૂળનું તાવિજ બાધવું જોઈએ તથા તે વનસ્પતિના સાત પાનડાની માળા પણ પહેરવી જોઈએ.)

" (મારો) દુશ્મન તકરારમા^{૨૭૯} કોઈ પણ પ્રકારે ન જીતે

૨૭૬. ૩, ૪૫; ૨૦, ૧૭. ૨૭૭. ૩૮, ૧૮, ૨૧.

૨૭૮. ૨, ૨૭. ૨૭૯. જ્યુમ્પ્રીટ્ટો સર્વત્ર 'ચર્ચા' શબ્દ વાપર્યો છે.

(જિ); તું વ્યાકુળ કરનારી, વસ કરનારી છે; (મારી) સામે તકરાર કરનારાની તકરારનો ત્યાગ કર; વેતે નીરસ કર, હે. વાતપતિ ! ” (૧)

“ ગરુડે તને શોધી કાઢી (અનુવિદ્); ફક્ત પોતાના નાળ-ચાથી તને ખોદી કાઢી; (મારી) સામે તકરાર.....” વગેરે વગેરે. (૨)

“ અસુરેને નખાવવા (સ્ત્ર) સાર છે તને પોતાના હાથ ઉપર મૂકી (જ); (મારી) સામે તકરાર.....” વગેરે વગેરે. (૪)

“ ઇંદ્રે શાસાદેને વ્યાકુળ કરેલા તેમ હું તેના વડે દુશ્મનોને વ્યાકુળ કરીશ; (મારી) સામે તકરાર.....” વગેરે વગેરે. (૫)

“શ્યામળા (નીલ) માંજસ્તી રાગહર (?) ઔપધિવાળા, કાર્ય-કર્તા હે રુદ્ર ! (મારી) સામે તકરાર.....” વગેરે વગેરે. (૬)

“ હે ઇંદ્ર ! જે અમને પજવે છે [જે અમારા વિરોધી છે (બુભશીલક)] તેની તકરારનો તું ત્યાગ કર; અમને શક્તિ અર્પ; તકરારમાં મારો હાથ લાગે રાખ.” ૨૮૦

(૨) [અર્ચામાં વિજય મેળવવા માટેની અથવા સમિતિની વારાઘાટ માટેની ક્રિયા પરત્વે “અથર્વવેદ”માંની ૨૮૧ નીચેની મંત્રા કૌશિતકીએ ૨૮૨ વાપરેલી છે.]

“પરસ્પર અનુકૂળ, પ્રગપતિની બે પુત્રીઓ જેવી સખા અને સમિતિ મારો અનુમદ કરો; હું જેના સંગમમાં આવું તે મને મદદ કરવાની ઇચ્છા કરે; હે પિતૃઓ ! જે લોકો ભેગા થયા હોય તેમની સમક્ષ હું જે મીઠાવાણું હોય તે જ ખોલું.” (૧)

“ હે સમિતિ ! અમે તારું નામ બાણીએ ધીએ; તારું નામ ખરેખર કીડા (નરિષ્ઠા) છે; જે લોકો તારામાં (સમિતિમાં) ખેસનારા હોય તેઓ મારી વાણીના જેવી વાણી કુચ્ચારે છે.” (૨)

“એકત્ર ખેસનારા આ લોકો પૈથી દૃષ્ટને દીપ્તિ, વિસ્તૃ લઈ પું; હે ઇંદ્ર ! આ આખી મિશલ (સંસદ)માં મને જે બહાર (મગ્નિ) બનાવ.” (૩)

“તમારું જે ચિત્ત દૂર થયું હોય; અહીંતહીં ચલિત થયું હોય તેને અમે આ તરફ વાળીએ છીએ; મારામાં તમારું ચિત્ત રિયર થાઓ.” ૨૮૩

(૩) [કદાચ એકરાગ માટેની કિયાના મંબંધમા “અયર્વ-વેદ” માની ૨૮૪ નીચેની ઋચા વપરાતી હતી.]

“અમે તમારાં ચિત્ત એકસાથે વાળીએ છીએ, તમારા માર્ગ એકસાથે વાળીએ છીએ, તમારા હેતુઓ એકસાથે વાળીએ છીએ; ને તરફના જે તમે પ્રતિદૂળ માર્ગવાળા છો તેમને એકસાથે આ તરફ વળવાની કરજ અમે પાડીએ છીએ.” (૧)

“હું (મારા) ચિત્તથી (તમારા) ચિત્તને અસ્ત કરું છું; (તમારા) હેતુ સાથે મારા હેતુની પાછળપાછળ આવો; હું તમારાં હૈયાને મારા તાબામાં મૂકું છું; મારા વિચારને અનુસરીને (તમારા) માર્ગ આવો.” (૨)

“મારી સાથે સ્વર્ગ અને પૃથ્વી સામેલ (છે); દિવ્ય સરસ્વતી સામેલ (છે); મારી સાથે ઈંદ્ર તેમ જ અગ્નિ સામેલ (છે); હે સરસ્વતી ! અહીં અમે સફળ થઈએ.” (૩) ૨૮૫

(૪) [ભદ્રકું નિવારણ કરવા માટેની કિયાના મંબંધમાં “અયર્વ-વેદ” માની ૨૮૬ નીચેની ઋચા કીશિતકીએ વાપરેલી છે.]

“સભામાં તારે માટે તેમણે જે (ભદ્રકું) ક્યો છે તે હું પાછો લઈ લઉં છું.” (૬) ૨૮૭

(૫) [પૃથ્વીને ઉદ્દેશીને રચેલી નીચેની સુપ્રસિદ્ધ ઋચા પરિપદમાં જતાંજતાં ઉચ્ચારવી લેઈએ, એવું કીશિતકીનું કરમાન છે.]

“હું પૃથ્વી (ભૂમિ) ઉપર તારા નામે વસ કરનાર, ચઢિયાતો

૨૮૩. વ્હિ. અ. વે., પૃ. ૩૯૬-૩૯૭. ૨૮૪. ૬; ૯૪.

૨૮૫. વ્હિ. અ. વે., પૃ. ૩૫૦. ૨૮૬. વિ. સં. ૩૧.

૨૮૭. વ્હિ. અ. વે., પૃ. ૨૭૬.

હુ, હુ દરેક પ્રદેશમાં તાબે કરનાર, સર્વવશ કરનાર, હરાવનાર
હુ "૨૮૮

(૬) [કૌશિતકી કહે છે તેમ, એ જ ઋચ્યામાનો નીચેનો
શ્લોક સમિતિને ખુશ કરવા કચ્છનારે ઉચ્ચારનાનો છે તે એ
મંથી મમિતિના મડપને મોઘે છે અને તેની સામે જુવે છે]

"હુ જે બોલુ છું તે મવથી ભરેલું બોલુ હું જે જોઉં
છું તે તેઓ મારે માટે જીતી આપે છે (૧ વન), ૩ કાતિમાન
હુ, ચચગનાવાગો હું જેઓ ઉદ્ધત (૧ દોઘત) છે તેમનો હું
નાશ કરૂં છું (૫૮) ૨૮૯

(૭) [નીચેનો શ્લોક પણ પૃથ્વીને ઉદ્દેશીને ગચ્છેની ઋચ્યામાં
જોવામાં આવે છે]

"પૃથ્વી (ભૂમિ) ઉપર જે નાઇ ગામડા, જગન, સમિતિઓ,
જે કાર્ધ યજમાનો, મિજલસો (હોય) તેમાં અમે તને ગમવું હોય
તેવું મોલીએ' (૫૬) ૨૯૦

(૮) [નીચેનો શ્લોક "નાત્યસૂક્ત" માં આપેલો છે અને નાત્યને
ઉદ્દેશો છે]

"૧ તે લોખે તન્દ્ર આગળ વધ્યો "

"૨ તેની પાછળ સમિતિ તેમજ સહા અને લક્ષ્મી તથા
માદક પેય આગળ વધ્યા' ૨૯૧

(૯) "જે પ્રમાણે હોમના યોગ્ય પ્રાણીઓવાળા વર તન્દ્ર
હોતા જાય છે, જે પ્રમાણે ન્યાયા રાજ્ય મમિતિમાં જાય છે, તે

૨૮૮ અ વે, ૧૨, ૧, કી ૩૮-૩૦, ન્હિ અ વે, ૫ ૬૭૦

૨૮૯ કી, ૨૪-૧૪, ૩૮, ૨૯, જનુમશી યજ્ઞ "હીમ્મ ઓઝ
અયવવેદ" ૫ ૨૦૬, ન્હિ અ વે, ૫ ૬૭૧

૨૯૦ ન્હિ અ વે, ૫ ૬૭૧

૨૯૧ અ વે, ૧૫, ૯, ન્હિ અ વે, ૫ ૭૮૩

પ્રમાણે શુદ્ધ કરેલો સોમ ઢગ્ગામા દાખલ થાય છે, અને જેમ જગત્તમા બેસ ગદે છે તેમ તે તેમા ગદે છે "૨૯૨

(૧૦) [અગ્નિને હૃદયીને ગ્વેલી એક ઝગ્યામા નીચેની હકીકત આપેલી છે]

"સમિતિનો તુ મારી મલાનુ અને જેઓ મલાના છે, મલામા જેમનારા છે તેમનુ રક્ષણ કર, હે ઈદ્ર' તને પુષ્કળ આગધીને તેઓ આખો જીવનકાળ પ્રાપ્ત કરે "૨૯૩

ઉપર્યુક્ત ફકરાઓથી "સમિતિ"ના સ્વરૂપ અને કામગાજ વિષે પુષ્કળ માહિતી મળી ગદે છે જે પ્રશ્ન ચર્ચાઈ ગયો છે તે પગલે તે પ્રેક્ષો પ્રકાશ પાડી શકે છે તેની ત્રીણી વિગતમા તો બીજરી સવાય તેમ નથી તેમ છતાં પણ "સમિતિ"ની મુખ્ય ખામિયતો તેમાથી આપણે જાણવી શકીએ તેમ છે એક (૭) ઉપરથી એમ જણાય છે કે, 'સમિતિ' મૂળે સામાન્ય પ્રજા(વિજ્ઞ)ની મિજલસ હતી, અને જે પાછના વેદકાગમા "નાત્યસુક્ત"ની રચના થઈ તે કાળ સુધી લોકો નામની પણ સત્તા એ સમિતિ ઉપર ધગવતા હતા ૨૯૪

અત્યારસુધીમા આપણે કહી ગયા છીએ કે પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના રાજ્યવહીવટમા સમિતિ મહત્વનો ભાગ ભજવતી હતી. એક (૮) ઉપરથી એમ જણાય છે કે, તે સમયની રાજકીય પદ્ધતિ સાથે તે એટલી બધી ઓતપ્રોત થઈ ગઈ હતી કે સમિતિ વિનાના ગમ્મનો વિચાર પણ થઈ શકેનો નહિ જેમ બેસને જગન લેઈએ, સોમગસને કન્વડો લેઈએ, દોમ કરાવનાગને હોમ કરનાગ લેઈએ, તેમ ગગને સમિતિ લેઈએ બીજી રીતે કહીએ તો, સમિતિ પ્રધાન

૨૯૨ ઋ વે, ૯, ૯૨-૬, ઝિમરકૃત આ લે, પૃ ૧૭૪.

૨૯૩ અ વે, ૧૯, ૫૫-૬, વ્દિ અ વે, પૃ ૯૯૩

૨૯૪ સુરખાવો ઝિમરકૃત આ લે, પૃ. ૧૯૪.

સ્તંભરૂપ હાથી, અને તેના વિના રાજસૂત્રાનું અસ્તિત્વ પણ કલ્પી શકાય નહિ.

આવું હોવાથી, ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને પ્રાર્થનાઓ વડે સન્નિ-
તિને મગળ સ્વરૂપ આપવામા આવતું હતું તે જોઈને નવાઈ
લાગતી નથી [અંક (૧૦)] તેના તરફથી હોમ કરવામા આવતો
હતો (હિલ્લેઆકૃત “વેદિશે માધ્યોલ્લાઝ”, ૨, ૧૨૩-૧૨૫), અને
સન્નિતિનું તથા તેના સભ્યોનું રક્ષણ સન્નિતિના આશ્રયદાતા દેવ તરીકે
કરવાનું આદ્વાન અગ્નિને ભાવપૂર્વક કરવામા આવતું હતું. હદાય
સન્નિતિની બેઠક મળતા પહેલા હૃદયના જે ભાવપૂર્ણ ઉદ્ગારો
નીકળતા હતા તેનો સુદર નમૂનો “ઋગ્વેદ” ની છેલ્લી ઋચામાથી
મળી આવે છે.

“એકત્ર યાઓ, એકઅવાજે બોલો, તમારા ચિત્ત એકગગને
પામે, જેમ પ્રાચીન દેવો પોતાના નિયુક્ત કામે એકમતે
બેમતા તેમ

અથળ સર્વસાધારણ છે, સન્નિતિ સર્વસાધારણ છે, ચિત્ત સર્વ-
માધારણ છે, તેમ તેમના નિચાર એક યાઓ.

હું તમારી સમક્ષ સર્વસાધારણ હેતુ રણુ કરૂ છું અને તમારા
સામાન્ય બલિથી પૂજન કરૂ છું

તમારો નિશ્ચય એ ને એ જ યાઓ, અને તમારા ચિત્ત એક-
રાગને પામે

સૌના વિચાર સયુક્ત યાઓ એટલે સૌ સુભાગ્યે સમત થવા
પામે” ૨૬૫

સન્નિતિમા ઐક્ય અને એકરાગ પગલે આવી ભાવભરી
પ્રાર્થના કરવામા આવતી તે યોગ્ય જ હતું, કાગ્ણુ કે, તે સમયે
ચર્યા તથા વાદવિવાદ જેટલું ઉગ્ર સ્વરૂપ લેતા તેટલું ઉગ્ર સ્વરૂપ
અગાઉ કદિ પણ લેવાતું દુઝોચર થતું ન હતું, તેમ જ પ્રજ્ઞાપ્રીય

સમિતિમા સર્વોપરિતા મેળવવા માટેની હરીદ્ધાર્થ તે સમયે જોટલી તીવ્ર બનતી તેટલી અગાઉ કદિ પણ બનતી દુઝોચર થતી ન હતી. સમિતિમા સર્વોપરિતા પ્રાપ્ત કરવા માટે જે ચિંતાતુર વિચાર અને અંતગતી ઈ-જ ઉપર્યુક્ત ફકરગ્રામી જણાય છે તેનો નમૂનો દુનિયાના બીજા પ્રદેશ પણ આદિત્યમાથી ભાગ્યે જ મળી આવશે. સમિતિમા પ્રથમ પદ પ્રાપ્ત કરવા માટે વેદકાળના હિંદુસ્તાનના દેવોને જે ભાવિક પ્રાર્થના કરવામાં આવતી હતી [અંક (૧), (૨), (૭), (૧૦)] તેનાથી વધારે ભાવિક પ્રાર્થના અગાઉ કદિ પણ પરમાત્માને કરવામાં આવેલી જણવામાં નથી. ઉક્ત હેતુને પાર પાડવા માટે વિસ્તારપૂર્વક થતી નિષમિત ધાર્મિક ક્રિયાઓ [અંક (૧), (૨)] કદાચ દુનિયાના બીજા કોઈ પણ દેશમાં થતી ન હતી. વેદકાળના હિંદુસ્તાનનો બદ્ધાદ્ધર ગજનીતિનિપુણ પુરુષ પોતાની ક્ષેત્રને માટે માત્ર દૈવી મદદ ઉપર જ આધાર રાખી બેસતો ન હતો; તાવિજ્ઞે અને મત્રના નુસખા [અંક (૪), (૫), (૬)] છૂટથી યોજ કાઢવામાં આવતા હતા, અને પોતાના હેતુને બર આણવા માટે તેમનો ઉપયોગ છૂટથી કરવામાં આવતો હતો. પોતાનો હેતુ પાર પાડવામાં મંત્રજન્ય અને તેની અસરનું નિવારણ કરનાર મત્રજન્ય [અંક (૪)] તથા ઈલિમો—તાવિજ્ઞ, વનસ્પતિના મૂળિયાનું ચર્વણ, વનસ્પતિના પાનડાની માળાનું ધારણ [અંક (૧)]—બહુ અમરકારક નીવડે છે, એવી માન્યતા અત્યાતુર લોકોમાં એટલી બધી ધર ધાલી બેઠી હતી કે, તે મોની અશક્તિતાનું ભાન પણ તેમને રહેતું ન હતું. લોકોની અતિશ્રદ્ધા વિષે આપણે ગમે તેમ માનીએ તો પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે, તેઓ ગજતંત્રનું કામ ગંભીર ભાવનાથી કરતા હતા, અને વેદકાળના હિંદુસ્તાનના સમાજમાં જાહેર જીવનની તીવ્ર લાગણી તથા ઉત્સાહભરી રાજકીય પ્રવૃત્તિ આપણુ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના ગજકીય જીવનમાની સંઘર્ષ પ્રવૃત્તિના

એક પ્રમુખ લક્ષણ બદલ આપણને બહુમાન ઊપજ્યા વગર રહેતું નથી. સમિતિ ઉપર વિજય મેળવવાની જરૂરિયાત પરત્વે લોકો પુષ્કળ ઝગૃન થયા હતા તો પણ, આ હેતુને જરૂર આણવા માટે તેઓ જે એકાકી રસ્તો લેતા તે ખરેખર માનપ્રદ હતો. તેઓ ચર્ચામાં સર્વોપરિતા મેળવીને સમિતિના સભ્યોનું સમાધાન કરી લેતા, ચર્ચામાં પોતાના હરીફ ઉપર વિજય મેળવવો; આજીવિપય બદલના પોતાના વિચારો સ્વીકારવાને હાજર સભ્યોને સમજાવવા, પોતાના વિરોધી માણસની દલીલોનું બળ તોડી પાડવું; પોતાની વાણી સભ્યોને આનંદદાયક નીવડે તેમ કરવું, અને વિવિધ અભિ-પ્રાયો ધરાવતા લોકોના ચિત્ત વાળી લેવા—એ જ હેતુથી તમામ પ્રાર્થનાઓ અને ક્રિયાઓ તથા મંત્રજાત્ર અને નિવારક મંત્રજાત્ર થતા હતા. ગજકીય આગેવાનોને ન્યાય આપવા ખાતર એટલું તો કહેવું જોઈએ કે, ગજકીય મંધજીવનમાં ઝંઘડા અને તકરાર ચાલતા હોય તેવી સ્થિતિમાં પણ એક દર સમિતિની સર્વોપરિતા અને સ્વનંતરતા વિશેના મુખ્ય સિદ્ધાંતનું ઉલ્લંઘન તેઓ કદિ પણ કરતા નહિ. વળી, એ સમિતિમાં હાજર રહેનારા લોકોની પ્રતિષ્ઠાને ખાતર એટલું પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે, તેમની પ્રામાણિકતા તથા જવાબદારીની ભાવના એટલી બધી હતી કે, મિત્રો તેમ જ શત્રુઓ સમાન રીતે એમ કબૂલ કરતા કે, ન્યાયના અને દલીલના બળ આગળ નમતું આપવું જ પડે.

વેદકાળની મહાન રાજકીય સમિતિ આવી હતી. ત્યારપછીના યુગના સાહિત્યમાંથી તેના વિશે વિશેષ માહિતી મળી આવતી નથી તો પણ એટલી માહિતી તો મળી રહે છે કે, વેદકાળ પછીના આ જૂનિ ઉપરથી એ મંરચાનો લોપ થયો સમયની રાજકીય ન હતો. “રામાયણ”માં અને “વિનય-સમિતિ. પિટક”માં દાખલો આપણે પ્રથમ જોઈ ગયા છીએ (પૃ. ૯૦ તથા ૯૨). “રામાયણ”માંના

દાખલામાં માન ગળની અથવા પાટવીડુવગની પર્મગી દગાનુ જ
 કામ હતું આગાન્ય ગજવહીનટના કામમાં મમિતિ પોતે કાઢ
 મહત્વનો ભાવ ભજવતી કે કેમ, તેનો અપદ્ધ ખુલાસો તેમાંથી થતો
 નથી “નિનયપિપ્પક માના દામવામાં બિમિમારે એગી દગર
 મુખીઓની મમિતિ થા દામે બોલાવી હતી
 વેદકાલીન મમિ તેનું વર્ણન કરેલું નથી તેમ છતાં પણ વેદ
 તિના અવગેપરૂપ કાલીન સમિતિના ખરેખરા પ્રતિનિધિ જેવી
 મંત્રીપરિપદ. મમ્યા “મંત્રીપરિપદ” હતી કૌટિલ્યે પોતાના

“અર્થશાસ્ત્ર” (પુ ૧, પ્ર ૧૫) માં તેનો

ઉત્તેજ કરેલા છે આધારણ મંત્રીમહાશયી આ મમ્યાને ચોકખી
 રીતે જુની ગણવામાં આવી છે, કેમ કે, ખામ અણીના પ્રમગે મંત્રી
 ઓને તેમ જ ઉપા મંત્રીપરિપદને (મમિણો મમિપરિપદં ચ)
 બોનાવવાનું કમ્માન ગળને દગામાં આવેલું છે “ઈદ્રની મંત્રીપરિ
 પદમાં એમદગર નિઓ દાય છે” એવું જે કથન કૌટિલ્યે કરેલું
 છે તેથી એમ અપદ્ધ થાય કે એમવા પ્રમગે તે સમ્યા મમ્યા
 મધ મમાસદોની બનતી હતી એનાક ગળનીતિજોએ ૧૨, ૧૬ કે
 ૨૦ મમામગેની મર્ચદા બાવેલી છે તેની વિચ્છ જર્જને વધાગમાં
 કૌટિલ્ય હે છે કે, મમ્યાનની જગિયાતોને અનુમરીતે મંત્રીપરિ
 દના મમામગેની મમ્યા દોની જેઠએ મંત્રીપરિપદની મત્તાના
 મંમધમાં કૌટિલ્ય ચોડખુ કહે છે કે, ગળના તેમ જ તેના શત્રુના
 પક્ષના મંમધમાં જે કાર્ત પ્રમ્નો ઉપગિયન થાય તેમનો વિચાર
 મંત્રીપરિપદના મબ્બોએ કરવાનો હાય છે, અને જામતિવાળા
 સભાગદો (મૂચિષ્ઠા) જે કાર્ત સૂચના કરે તેનો તેમ જ ફતેહ
 અપાવનારો જે માર્ગ તેઓ સૂચવે તેનો અમન ગળએ કરવો
 જોઈએ ૨૯૧ ન્યાયની દૃષ્ટિએ આ મસ્થાનો મોબો કેવો હતો, તે

૨૯૬ “કૌટિલ્યકૃત અર્થશાસ્ત્ર” આગ શામાશાસ્ત્રીનુ ભાગ ૧૨,
 પૃ. ૩૩ આગ શામાશાસ્ત્રીએ “મંત્રીપરિપદ” નો અર્થ “મંત્રીમહા”

પણુ કૌટિલ્યના એક કથન ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. કૌટિલ્યનું ફરમાન એવું છે કે, જેરહાજર રહેલા સભ્યો સાથે રાજાએ પત્રવ્યવહારથી મસક્ત થલાવવી જોઈએ (અનાસન્નૈઃ સહ પત્ર-સંપ્રેષણેન મંત્રયેત્, પૃ. ૨૯).

આ મંસ્થાના બંધારણનું વિગતવાર વર્ણન તથા સાધારણ મંત્રીઓ સાથેના તેના મંબંધ “મહાભાગ્ત”માના નીચેના શ્લોકો ઉપરથી જણાઇ આવે છે:—

x x x x

વક્ષ્યામિ તુ યથામાત્યાન યાદૃશાંશ્ચ કરિષ્યસિ । ૬॥

ચતુરો દ્રાહ્મણાન્ વૈદ્યાન્ પ્રગલ્ભાન્ સ્નાતકાન્ શુચીન્ ।

ક્ષત્રિયાંશ્ચ તથા વાઇૌ ચલિન શસ્ત્રપાણિનઃ ॥૭॥

વૈદ્યાન્ વિત્તેન સંપન્નાનેકવિંશતિસંહયયા ।

ત્રીંશ્ચ શૂદ્રાન્ વિનીતાંશ્ચ શુચીન્ કર્મેણિ પૂર્વકે ॥૮॥

અષ્ટાભિશ્ચ ગુણૈર્યુક્તં સૂતં પૌરાણિકં તથા ।

પચાશઙ્ગર્પેયયસં પ્રગલ્ભમનસ્યયકમ્ ॥૯॥

શ્રુતિસ્મૃતિસમાયુક્ત વિનીતં સમદર્શિનમ્ ।

કાર્યં વિવદમાનાનાં શક્તમયેશ્વલોદ્ભુપમ્ ॥૧૦॥

વર્જિતં વૈષ વ્યસનૈઃ સુઘોરૈઃ સત્તભિર્ભૃશમ્ ।

અટાનાં મત્રિણાં મધ્યે મંત્રં રાજોપધારયેત્ ॥૧૧॥

(“શાંતિપર્વ”, ૮૫ મો અધ્યાય.)

એ રીતે ૪ બ્રાહ્મણો, ૮ ક્ષત્રિયો, ૨ વૈશ્યો, ૩ શૂદ્રો અને ૧ સૂત મળીને મંત્રીપરિષદ બનતી હતી. ૩૭ મધ્યોની આ મંસ્થા માથી ૮ મંત્રીઓને માધારણુ કામકાજને માટે ગગ્ગ પસંદ કરતો. આમ આ મંત્રીપરિષદના મધ્યગણુમા પ્રતિનિધિત્વનો મિદાન પુરે પુરે સચવાતો દેનો; અને એ જ તેનું પ્રજાપ્રીય મૂળ બતાવી આવે છે. કેવી છે; પણ જિવર્ણુકા કાળેથી મીષુન રમેશચંદ્ર મુજુમદારે તેનો મૂળ અર્થ કાચમ રાખ્યો છે.

હિંદી બધાગણના વહીવટી તર અને ઈંગ્લાંડના બધાગણના તર વચ્ચેનું મામલો જોના જોવા કે જે પ્રમાણે ઈંગ્લાંડની મહાન ગણતંત્રભાષાથી કાયમી સલા જાળી થઈ, અને તેમાંથી મત્રીપગિવદ જાળી થઈ, અને તેમાંથી પોતાના નિશ્વાસુ મત્રીઓને પમદ કરીને રાજ્ય પોતાનું મુત્સદીમડગ નીમતો, તે જ પ્રમાણે વેદકાલીન મત્રિ નિમાથી મત્રીપગિવદ જાળી થઈ, અને તેમાંથી ઘોડાક મત્રીઓને પમદ કરીને ગજ પોતાનું ગુપ્ત મુત્સદીમડગ જાળુ કરતો તેમ છતાં પણ ઈંગ્લાંડની મહાન ગણતંત્રભાષાએ પ્રજાને વાગમામા ગજ મલા અર્પી તેમ અહીંની મમિતિએ પ્રજાને વારસામા એની ગર્ભ ધાગમમા અર્પી નહિ આ કામ પરિપદે કરવું પડતું, અને તેમા નીચેના દસ સભામદો ગ્રહેતા—આરે વેમા પાગગત થયા હોય એવા ચાર માણુમો, પ્રથમ ગણાવેના (૧જી) વર્ણના ૧જી માણુમો, (અને) કાયદાના જૂદાજૂદા (૩જી) સૂત્રો જાણનારા ૧જી માણુમો ૨૯૭

ગ્રીસના લેખમા પણ આવી મમ્યાની દયાતી નિરે અનુમોદન આપે છે દાખના તરીકે, ડાયોડોગમે ગ્વાર્ટોના રાજકીય બધાગણને અનુમરતા ગાજકીય મધારણનાગા ‘સુપ્રમિદ્ધ ગ્રીસના લેખકોએ શહેર’નો ઉદ્દેશ કરેલો છે બધાગણની નિગ ઉલ્લેખેલી તોના સબધમા તે કહે છે કે “આ જાતિમા એવી સંસ્થાઓ. જે વિવિધ કુટુંબોના જે વશપગ પગગત રાજ્ય એને લડાઇનું સેનાપતિપદ સોપાતું, અને જહોનું મડગ મર્વોપરિ સત્તા સાથે આખા રાજ્ય ઉપર અમન ભોગવતું” ૨૯૮ જહોનું આ મડગ વેદકાલીન મમિતિના અનુશોધપ

૨૯૭ “ગ્રીકમધર્મસૂત્ર”, ૨૮, ૪૯, “મનુસહિતા”, ૧૦, ૧૧૦ અને આગળ

૨૯૮ ડાયોડોગસ, પ્રકરણ ૧૦૪. મેક્ઝિક્સે પોતાના “ઈન્વેઝન ઓફ ઇન્ડિયા બાય ઍરેઝાડર ધી ગ્રેઈટ” નામક ગ્રંથના પૃ ૨૯૬-મા આ ફકરાનું અગ્રેજી ભાષાતર આપેલું છે

અક્ષબત્ત હતું. તે “ સર્વોપરિ સત્તા સાથે આખા રાજ્ય ઉપર અમલ ભોગવતું” એવું સ્પષ્ટ કથન ગ્રીસના લેખકોએ કરેલું છે તેથી તે સમયના રાજવહીવટમાં ‘સમિતિ’ અત્યંત મહત્વ ધરાવતી હતી, એવું જો કથન ઉપર કર્યું છે તેને ટેકો મળે છે. બહુમતિથી ચયેલા નિર્ણયને અનુસરવાની રાજની ફરજ હતી, એવો જો સિદ્ધાંત દૌરિલ્યે રજુ કર્યો છે તેનો દાખલો પણ એથી પૂરો પડે છે.

ખ્રિસ્તી યુગની શરૂઆતની સદીઓમાં દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં આવી સંસ્થાઓ હયાતી ધરાવતી હતી, એમ ક્ષીયુત વી. કનકસ-ભાષ્યે સાબીત કર્યું છે. તે સમયના તામિલ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના સાહિત્યનો અભ્યાસ કરીને તેઓ નીચેના નના સાહિત્યમાં નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે:—

અને શિલાલેખો- “ રાજતંત્રનો ઉપરિ અધિકારી વંશ-માં આવી સંસ્થા- રંપગગત રાજ હતો. તેની સત્તા ઉપર પાચ ના ઉલ્લેખો. મંડળોનો દાબ રહેતો હતો, અને તે ‘ પાચ

મહામંડળ ’ કહેવાતા હતા. પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની, ધર્મશુરુઓની, વૈદ્યોની, જ્યોતિષીઓની અને મંત્રીઓની તે સંસ્થાઓ હતી. પ્રજાના પ્રતિનિધિઓનું મંડળ પ્રજાના હક્ક અને અધિકાર સાચવતું; ધર્મશુરુઓ તમામ ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરાવતા; વૈદ્યો રાજાના અને તેની પ્રજાના આરોગ્યને લગતી બધી બાબતો તરફ લક્ષ દેતા હતા; જ્યોતિષીઓ જાહેર ક્રિયાઓ માટે મંગળ મુહૂર્ત દર્શાવતા અને મહત્વના બનાવોની આગાહી કરતા; મંત્રીઓ મહેસુલ લેધરાવવાનું અને ખર્ચવાનું તથા ન્યાય કરવાનું કામ સંભાળતા દરેક મંડળની સભાઓ ભરી રાકાય તથા તે પોતાનું કામકાજ કરી રાકે તેટલા માટે પાટનગરમાં દરેક મંડળને જૂદીજૂદી જગ્યાઓ નીમી આપવામાં આવતી. મહત્વના પ્રમંગે એ મંડળોના સભાસદો સિદ્ધાસનવાળા મંડપમાં ભરાયેલા રાજદરબારમાં હાજર રહેતા અથવા તો રાજની સવારીમાં આવેલ યતા.....રાજવહીવટની

સર્વ સત્તા રાજ્યને તેમ જ ‘પાય મહામહા’ને મોપાતી હતી. પાડય, ચોપ અને ચેરા ગળ્ય એકબીજાથી અત્રત્ર હતા છતાં પણ એ ત્રણે રાજ્યોમા ગજવહીવટની આ પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી, એ ખાસ જોવા જેવું છે આથી એમ માની શકાય કે, જે દેશમાથી ‘ત્રણ રાજ્યો’ના આપકા ધ્યાનાત્ કરી ગયા હતા તે દેશમા (મગધના સામ્રાજ્યમા) ગજવહીવટની જે પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી તેનું અનુકરણ તેમણે કર્યું હતું ”૨૯૯

શ્રીયુત રમેશચંદ્ર મુજુમદાર કહે છે કે આ કહેવાતા પાય મહામહા ખરે જોતા એક મહામહાની પાય સમિતિઓ જેવા હતા ઉપર્યુક્ત લેખકના કથન પ્રમાણે એ મહામહાની ઉત્પત્તિ મગધના સામ્રાજ્યમા થઈ હતી, પરંતુ શ્રીયુત રમેશચંદ્ર મુજુમદાર કહે છે કે, જે વેદકાલીન સમિતિ દ્વિદુગ્તાનના દરેક ભાગમા પોતાના અવશેષો મૂકતી ગઈ હતી તેની ફેફાળવાળી આગ્રસિરૂપ તે મહામહા હતા. ગમે તેમ હો; પણ આ મર્યાદા પ્રતિનિધિત્વવાળી હતી અને ગજવહીવટ ઉપર મત્તા ધગવતી હતી, એ વાત લેખક ધ્યાનમાં રાખવાની છે. એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, ઉક્ત મહામહા પૈકી ‘મત્રીઓ’ પણ હતા. ઉક્ત મહામહાનો એકત્ર વિચાર કરતા ઉપર્યુક્ત મત્રીપરિષદની સાથે તેમને સરખાવી શકાય, અને અમુક સુનદા મત્રીઓના મુલ્સદીમહામહાની સાથે મત્રીઓના ઉક્ત મહામહાને મરખાવી શકાય એકદરે જોતા શ્રીયુત રમેશચંદ્ર મુજુમદાર એમ માને છે કે, વેદકાળ પછીના “મહાભારત” અને “અર્થશાસ્ત્ર” જેવા સાહિત્યમા પ્રાચીન સમયની મમિતિની જે સુધરેલા સ્વરૂપની મર્યાદાનું દર્શન આપણને થાય છે તેને મળતી જ તામિલ સાહિત્યમાની ઉક્ત ગંથાઓ હતી.

૪. સ. ના બારમા સૈકાના ત્રાવળુકોગ્ના એક શિવાલેખમા ૩૦૦ કહ્યું છે કે, “ વેણુદના જસો અને પ્રાતના અમવદારો તથા પ્રતિનિધઓ ” મદ્રિના અધિકારીઓના ઉપરિ અમવદારો તરીકે

૨૯૯ “ તામિલ્સ એક્ટીન હુડ્ડે ઈસ્ટર્મ અગ્લો ”, પૃ. ૧૦૯-૧૧૦.

૩૦૦ ઈ. ઈ. ૨૪, ૫ ૨૮૪-૨૮૫.

નીમાયા હતા. ‘ત્રાવણ્કોર’નું પ્રાચીન નામ ‘વેણાદ’ હતું ઉક્ત શિક્ષાલેખ વિષે ટીકા લખનાર વિદ્વાન કહે છે કે, “એમ જણાય છે કે, આખા ગળ્ય માટે વેણાદમાં ‘જસો’ નામની મહત્વની જાહેર મંથા હતી, અને તેનું એક કામ મદિરોના વહીવટ ઉપર તેમ જ મદિરને લગતા દાનો ઉપર દેખરેખ રાખનાનું હતું ‘જસો’ની આ અદ્ભુત શ્રેણીને ખીજ કયા આધિકાર અને હક્ક મળેલા હતા, તે તો લવિબ્યમા સંગોધન થાય ત્યારે માલમ પડે પરંતુ આટલી મખ્યા-લગભગ બ્રિટિશ આમની સલાના મખ્યાના જોટલી સખ્યા-પારમી સદીના વેણાદ જેવા નાનકડા ગળ્યમાં કંઈ મદિર ઉપરની દેખરેખના કામ માટે નીમાઇ હતી, એવો અર્થ તો નહિ જ થતો હોય.” પ્રાચીન સમિતિના અવશેષરૂપ ગજમલા જેવું તો આ કાર્ત નહિ હોય ?

[૫]

‘સમિતિ’ અથવા મખ્યસ્થ મિજલસ વિષે આટલી હકીકત બસ છે. હવે મૂળે ‘મલા’ તરીકે ઓળખાતી સ્થાનિક મિજનમનો

વિચાર આપણે કરીશું

‘સલા’ અથવા સ્થાનિક મિજલસ. એક શરૂઆતના વેદજાળથી ગામડે એકમ તરીકે મળ્યાનું આવેલું છે “અગવેદ” (૧૦, ૬૨, ૧૧, ૧૦૭, ૫) મા તેમ જ “મદિના-ઓ” મા અને “બ્રાહ્મણો” મા પણ ગામડાના મુખી (ગ્રામણી)નો ઉલ્લેખ થયેલો છે ૩૦૧ આ પ્રથમ પૃ ૮૭ ઉપર જે ફક્તગણો આપવામાં આવેલા છે તેના આધારે એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, ગામડાની ચૂટણીના કામે મુખીનું ચલણ હતું જિમર કહે છે તેમ, તે મલાનું પ્રમુખમ્યાન લેતો હતો, ૩૦૨ પણ મદિરોનેવે આ મનનો સ્વીકાર

૩૦૧ વે. ધ્ર., ૧, પૃ. ૨૪૭, પાદલેખ ૨૬.

૩૦૨ આ લે, પૃ. ૧૭૨.

ઝોં નથી ૩૦૩ સભામાં તવગર તેમ જ ગરીમ લોન બેગા થતા
 “ઋગ્વેદ”, ૮, ૪, ૯ મા કહ્યું છે તેમ, તવગર લોન પૂર્ણ લખ-
 કાથી સભામાં જતા —

‘૯ ઈદ્ર’ તારો મિત્ર મુદ્દ છે અને ઘોડાઓ, ગેંધા તથા
 ગાયો ના માનવ છે તેન હમેશા ઉત્તમોત્તમ ખોગદ મળે છે, તે
 દાદગાહથી મલામાં જાય છે ” (જિમ્, આ લે, પૃ ૧૭૩)

મલામાં સર્ચાતા પ્રિયતમ વિષયો પૈકી ગાયોનો વિષય હતો.
 “૯ ગાયો . . . મલામાં તમારી ઉત્તમતાની વાત ઉચ્ચ શ્રવે
 થાય છે (”ઋગ્વેદ”, ૬, ૨૮, ૬, જિમ્, આ લે, પૃ ૧૭૩)
 સભામાં ગભીર ગજકીય સર્ચાઓ પણ થતી, અને તે વિષયના
 નિષ્ણાન મનવું, એ અત્યંત ઈષ્ટ ગણાવું —

‘જે મોમને બલિ અપે છે તેને મોમ ધગના (સદન્ય),
 સભાના (સમેય) ૩૦૪ અને યજ્ઞના (વિદ્યય) કામમાં આવાક
 હોય એવો પુત્ર આપે છે ” (“ઋગ્વેદ”, ૧, ૯૧, ૧૨૦, જિમ્
 આ લે, પૃ ૧૭૨)

“વાજસનેય-સહિતા” મા એ વાર (૩, ૪૫, ૨૦, ૧૭)
 આપેલુ પ્રાયશ્ચિત્તસૂચક વિચિત્ર સૂત્ર મલાના કામકાજ વિષે રમિક
 માહિતી પૂરી પાડે છે “ગામમાં, વેગનમાં અને સભામાં અમે જે
 કાઈ પાપ કર્યું છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત અમે યજ્ઞથી કરીએ છીએ ”
 “૩, ૪૫” મા ઉલ્લેખેલ “મહાજન-તિરસ્કારાદિક ઘનઃ” અને

૩૦૩ વે ઇ, પૃ ૪૨૭

૩૦૪ ‘સમેય’ શબ્દમાંથી સભાના સભાસભેની સખ્યા ઉપરના
 અડગનો અર્થ જેઓ કાઢતા હોય તેમની માન્યતા પૂર્વાપર સબધથી
 ખોળી દે છે સભાના સભાસદ યજ્ઞને લાયક ગુણ ધરાવનાર પુત્રની
 વાત અહીં અન્યત્ર નથી, ઇમ કે, એવો અર્થ માફીના બે પ્રસંગે-
 ધરની અને યજ્ઞની બાબતમાં-બધ બેમી શક જ નાહો

“૨૦, ૧૭” મા ઉત્તેજેલ “પક્ષપાતાદિ ચદેન.” સભામાના ઉક્ત પાપ છે, એમ ટીકાકાર મહીધર કહે છે. ચર્ચા દગ્ધ્યાન મોટા માણુમો સામે અયોગ્ય ભાષા ઉચ્ચાગતી તેનો ઉત્તેજ ઉપગના પહેલા વાક્યમા અવખત્ત યથો છે, અને મભામા ચના કામકાજના સ્વરૂપનો કાઈક ખ્યાલ એ બાબત ઉપરથી જ આવી શકે છે. ઉપર્યુક્ત બીજુ વાક્ય સભાના ન્યાય મંમધી કામકાજ પરત્વે વિચારી શકાય. “તકગગનો ફેમવો આપવામા વચ્ચે વચ્ચે જે પલપાત કરવામા આવ્યો હોય તે” એવો અર્થ એ વાક્યનો કરી શકાય.

મભા ન્યાયનુ કામ પણ કરતી, એવું બીજા ઉત્તેજોના આધારે પણ માખીત થઈ શકે છે. દાખલા તરીકે, “ઋગ્વેદ”, ૧૦ ૭૧, માના ‘કિલ્લિષ્વસ્પૃત’ શબ્દ ઉપરથી સભાની ન્યાય- (યુક્તિ) આવુ અનુમાન કરે છે, ૩૦૫ કાણુ સખંધી સત્તા કે, “આરોપથી માણુમને જે કનક લાગે છે તેને જે દૂર કરે છે તે”. એવો જ એ શબ્દનો અર્થ થઈ શકે છે પુરપમેધ યજમા જેમનો ભોગ અપાતો તેમા “સભાચર” પણ આવી જતો, તેથી આ જ વાત સાખીન થાય છે. મંકડોનેલ કહે છે તેમ “તેનો ભોગ ધર્મને અપાતો હતો તેથી ન્યાયની અદાવત તરીકેની સભાના જે સખાસદો મુકદ્દમાનો ફેસવા કરવા, ખેસતા તે પેકીના એક મભામદ તરીકે તેને ન ગણવો, એ મુકદ્દેવીનું કામ છે.” વળી, “મભામદ” એટલે “મભામા મુકદ્દમાના ફેસવા આપનાર અવાહકાર પય”, એમ પણ મંકડોનેલ કહે છે વધારામા તે એમ કહે છે કે, “માધાણુ મનુખ્યના કુગ્તા મમા સદોએ -કદાચ કુટુબના મુખ્ય માણુમોએ-મભામા વધારે પ્રમંગે દાજર રહેવું પડતું, એ બનનાજેમ છે, માધાણુ ચર્ચા અને નિર્ણય કરતા ન્યાય માટે મભાની બેદર વધારે પ્રમંગે મળતી દશે ”

મંદ્રેડોનેન મચ્છે છે તેમ, ન્યાનનું કામકાજ આખી મલા ન હતી
 હાય પણ તની કાયમી મમિતિ હતી હાય, એમ પણ બનનાનેગ છે ૩૦૬

મુખીના તામામા ગજમીય એમ તરીના ગામડાની મુખ્યા
 નિયમન કથાનામા ઉપખ યથેવા છે “ખગગ-જતક”મા ૩૦૭

કહ્યું છે કે, મટેસુવ જીવરાવવું અને રથાનિક
 જાતકોમાં ગામડા માણુઓની મદદવડે લૂગરાઓના નુમવાથી
 ની મંદેથાના ગામડાનું રક્ષણ કરવું, એ ગામડાના મુખી-
 ઉદ્દેશો. (ગામમોજક)ની કરજ હતી ખાસ કરીને

આ દાખનામા, આ કામ ગમના મત્રીને
 સોપવામા આવ્યું હતું, પરંતુ ગામડાને લૂગી લેનાગ લૂટાગઓની
 ટોળી સાથે છૂપી રીતે લળી જવાના કાગલે તેને ત્યાગપત્રી તુર્જ
 ગમએ મન હતી હતી. એ જ “જાતક”ની પ્રમાવનામા આરી જ
 ખીજ વાત આપેલી છે, પણ તેમા ફેર એટલો જ છે કે, એ પ્રમગે
 મુખીની પાયરી જાતારી નાખવામા આવી હતી, અને તેની જગ્યાએ
 ખીજ મુખીને નીમવામા આવ્યો હતો “કુવાવક-જાતક”માથી ૩૦૮
 ગામડાના બધારણ વિશે વધુ માહિતી મળે છે. એમા એમ ગ્રપટ
 રીતે કહ્યું છે કે, ગામડાના લોકો પોતાના વતનની બાબતો મલાળી
 લેતા તેમનો મુખી નીમાતો તેને દડ કગવાની અને દાર ઉપર
 જડાત નાખવાની મત્તા હતી, એમ જણાય છે, કાગલ કે, બોધિ
 સત્વના પ્રયત્નથી ગામડાના લોકોનું ચાગિચ સુધરી ગયું ત્યારે તે
 એમ બોલી ગયેલો કે, “આ લોકો પીને ચકચૂ બનના અને ખૂન
 વગેરે કરતા ત્યારે તેમણે ખરીદવા દારની કિંમતમાથી જ નહિ પણ
 તેઓ જે દડ અને જમત લગતા તેમાથી પણ દૂં ખૂન પૈસા કમાતો.”

૩૦૬ વે ઈ, ૨, પૃ ૪૨૭-૪૨૮.

૩૦૭ “જાતક”, પૃ ૧, પૃ ૩૫૪.

૩૦૮ “જાતક”, પૃ ૧, પૃ. ૧૯૮.

ખોધિસત્ત્વનુ અને તેના અનુયાયીઓનુ કામળ કાઢવાના હેતુથી તેણે ગામની સમક્ષ તેમના ઉપર ‘ લૂટારાઓની ટોળા ’ તરીકેના ખોટા આરોપ મૂક્યો હતો, પણ ગામએ તેની દુષ્ટતા પકડી કાઢી હતી અને જેમના ઉપર ખોટો આરોપ મૂકાયો હતો તેમનો ગુલામ તેને બનાવ્યો હતો તેમ જ તેનો બધો પૈસો તેમને અપાવી દીધો હતો. એ પ્રમગે ગામ તરફથી નવીન મુખીની નીમણુક ચર્ધ હોય એવુ એ ગ્રથમાથી જણાતુ નથી, અને ગામડાના લોકો પોતાના ગામડાની બામતો પોતે જ સભાળી ચેતા એવુ આપણને સ્પષ્ટ રીતે કહેવામા આવેલુ છે તેથી એમ પણ બન્યુ હોય કે, મુખીને પણ તેમણે પોતે જ પમદ કરી લીધો હોય “ ઉલટોલત્ય-જાતક ” મા ૩૦૯ મુખી- (ગામમોજક) ની ન્યાયસમંધી સત્તાનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. કાંઈ માછીમારની સ્ત્રીએ કાંઈ કનિયો ભેલો કર્યો હશે તેથી મુખીએ તેનો દડ કર્યો હતો અને “ એ દડ ભગવાની ફરજ તેને પાડવાના હેતુથી તેને બાધવામા આવેલી અને માર પણ પડેલો. ”

“ પાનીય-જાતક ” મા ૩૧૦ કહ્યુ છે કે, કાશીના રાજ્યમા એ મુખીઓએ (ગામમોજકાભ્યામ્) ગ્રાણીનો વધ અને માદક પીણા અનુક્રમે બધ કરાવ્યા હતા. પરંતુ એ ગિવાળે પગપૂર્વથી ચાલતા આવેલા છે, એવી દલીલ રજુ કરીને લોકોએ એ બન્ને પ્રકારની બધીના હુકમો રદ કરાવ્યા હતા. “ ગહપતિ-જાતક ” મા ૩૧૧ કહ્યુ છે કે, દુષ્કાળ પડ્યો તે વખતે ગામડાના લોકો એકત્ર થયા અને તેમણે પોતાના મુખીની મદદ માગી ‘ આજથી બે મહિને તમે તમારો પાક લણો તે વખતે તમારે મને અનાજના રૂપમા માફ લેણુ પાધુ આપવુ ’ એ શરતે મુખીએ તેમને માસ પૂર પાડ્યુ. જાતકોમાના આ દાખવાઓના આધારે એમ બેશક સમજાય છે કે,

૩૦૯ “ જાતક ”, પુ ૧, પૃ. ૪૮૨.

૩૧૦ “ જાતક ”, પુ ૪, પૃ ૧૪.

૩૧૧ “ જાતક ”, પુ ૨, પૃ ૧૩૪

એ મમયે રાજકીય એ-મ તરીકેના ગામડાનું બંધારણ મમાજનું સુપ્રસિદ્ધ લક્ષણ હતું. ઈડ વખતે મુખીની નીમણું મીરેમીધી રાત્ર તરફથી થતી પરંતુ આમ દરદરેલ બનતું હોય એમ લાગતું નથી. ઉપર એક ગ્રંથો ન્યું છે તેમ, આ મગ્યાનું ખરું તત્ત્વ એ હતું કે, ગામડાની બાબતો ગામડાના લોકો પોતે જ મંલાણી લેતા ઉપરના દાખનાઓ બતાવી આપે છે તેમ, મુખીને વહીવટી તેમ જ ન્યાયમગધી પુષ્કળ મત્તા હતી, પણ તેના નિર્ણય ઉપર પ્રજાના અવાજનું અમરમારું દબાણ ગહેતું હતું.

વેદમા પછીના મમયમા શહેરોની અને ગામડાની ધ્યાનિક શ્રેણીઓને માગે 'પૂગ' અને 'ગણ' સંબંધ વપગતા હશે, એમ લાગે છે. દાખના તરીકે "વીગમિત્રોદય" મા કશુ વેદકાળ પછીના છે કે "ગણશબ્દ પૂગપર્યાય" તેમ જ સમયની સ્થાનિક "પૂગ સમૂહ મિગ્રજાતિનાં મિગ્રવૃત્તિનાં પ્રસ્થાનગ્રાસિના ગ્રામનગરાદિસ્થાનામ્"

શ્રેણીઓ. "ચારનકમ", ૨, ૧૮૭ની પોતાની દીમમા વિરાનેશ્વર પણ 'ગણ'ની અમલુતી આમ આપે છે — "ગ્રામાદિ જનસમૂહ" મામાન્ય રીતે કહીએ તો, આ બન્ને સંબંધો, અનબત, માત્ર મધ્યમ મગ્યાઓ પરત્વે વપગતા હતા, પરંતુ ઈલાક પ્રમગે અમુક જાતની મધ્યમ મગ્યાઓ પરત્વે પણ તે વપગતા હતા. દાખના તરીકે, ઉક્ત પ્રમગે દીકાકારોએ ગામડાની કે શહેરની સમૂહ મગ્યા તરીકેનો તેમનો અર્થ કયો છે "પાણિની", ૫, ૩, ૧૧૨ ની દાસિકાથી 'પૂગ'ના આ અર્થને ટેકો મળે છે — "નાના જાતીયા અનિયતવૃત્તય અર્થકામપ્રધાના સ્વા પૂગા ॥" પરંતુ 'ગણ' સંબંધ તો બીજા વિશિષ્ટ અર્થમા પણ વપરાતો હતો એની નોંધ આગળ ઉપર આપણે લઈશું.

"વિનયપિટક" મા ("સુવ્યવસ્થા", ૫, ૫, ૨, ૮, ૪, ૧) વપરાયેલો 'પૂગ' સંબંધ શહેરની કે ગામડાની શ્રેણીના અર્થમા વપ-

રાયો લાગે છે. તે મમથે “મંધને ખોરાક પૂરો પાડવાનો કાઈ પૂગનો (અઙ્ગતરસ્ત પૂગસ્ત)” વારો હતો, એમ એમા કહ્યું છે. આ વાક્ય વારંવાર વપરાયેલું છે. અધ્યાપક ડાહ્યા ડેવિડ્ઝે તેમ જ એલ્ડનબર્ગે મંદિય અને મમથ સમૂહના અર્થમાં એ શબ્દ લીધો છે (મે. બુ. ઇ, પુ ૨૨, પૃ. ૭૪, ૨૮૪) તેના કરતા ગામડાની કે શહેરની શ્રેણીના અર્થમાં તેને લેવો, એ અવળત વધારે સાક છે. આપણે પ્રથમ નોંધે ગયા તેમ, પાછળના સમયના ટીકાકારે પણ ‘પૂગ’ શબ્દ શહેરની કે ગામડાની શ્રેણીના અર્થમાં સ્પષ્ટ રીતે વાપરેલો છે. વધાગમા એટલું પણ યાદ રાખવાનું છે કે, “વિનય પિટક” માં અન્યત્ર (બિક્ષુનિ-પાટિમોકખ, મંધાદિગેસ ૨) ચોક્કસ કહ્યું છે કે ‘પૂગ’ નામની શ્રેણી વકીવકી આધકાર ધરાવતી હતી, અને તેની પોતાની હકુમતમાંની કાંઈ ચોગ સ્ત્રીને સાધ્વી તરીકે અભિષેક કરવાને માટે તેની પરવાનગી લેવી પડતી. એ રીતે “વિનય-પિટક” માનો ‘પૂગ’ શબ્દ શહેરની કે ગામડાની શ્રેણીના અર્થમાં વપરાયો છે, એમ ખુશીથી કહી શકાય. ૩૧૨ આમ શરૂઆતના બીજકાળમાં આ જાનની મંરથાઓ હયાતી ધરાવતી એમ આપણને માલમ પડી આવે છે.

મંધશક્તિથી કામ કરનાર રાજકીય એકમ તરીકેની ગામડાની મંરથાનો ઉલ્લેખ કૌટિલ્યે પણ કર્યો છે. પોતાના “અર્થશાસ્ત્ર” ના વિભાગ ૩, પ્રકરણ ૧૦ માં તેણે નીચેના “અર્થશાસ્ત્ર” માં નિયમો આપેલા છે:—

ગામડાની સંસ્થા- “આખા ગામના કાંઈ કામને માટે ગામના ના ઉલ્લેખો. મુખીએ મુખાફરી કરવાની દોષ ત્યારે ગામના લોકોએ વાગફરતી તેની માથે ગુણ

“જેઓ આમ ન કરી શકે તેઓ દર યોજને ૧૨૧ પાણુ આપે ગામનો મુખી આગ કે વ્યભિચારી મિત્રાચના દોષ માણસને ગામ-માથી કાઢી મૂકે તો તેને ૨૪ પાણુનો દંડ થાય અને ગામના લોકોને (તે ગુનો કર્યા મન) ગણદાથી મરણ નહિ પણ અદાવતની મુન-સરીથી દરેકો દંડ થાય” (આર. શામાશાસ્ત્રીકૃત અગ્નિજ્ઞ ભાષાતર, પૃ ૨૧૮ ૨૧૯)

વગી,

“જે ખેડૂન કામને મારે ગામમા આવે છતા કામ ન કરે તેને જે દંડ થાય તે ગામ પોતે જાળવવી લે.....

“ જાહેર તમાશાની તૈયારીના કામમા જે માણુમ મદકાર ન કરે તેને તેમ જ તેના કુટુંબને એ તમાશો (લેશ્વર) જોવાનો દંડ મહે નહિ જાહેર રમતની કે તમાશાની તૈયારીમા જે માણુમે મદકાર ન કર્યો હોય તે માણુમ છૂપી રીતે તે સાબળતો કે જોતો પકડાય તો તેને, અથવા સોને લાલદાયક હોય તેવા કામમા મદદ કરવાની ના જે માણુસ પાડે તે માણુમને તેની પામેથી જોટલી મદદ લેણી નીકળે તેટલી મદદની કિંમતથી જોવડી કિંમત ભરી દેવાની ફરજ પાડવી ” (આર. શામાશાસ્ત્રીકૃત અગ્નિજ્ઞ ભાષાતર, પૃ ૨૨૦)

આ ફરમાનોથી ગામડાના ચોક્કમ બધારણુનુ રૂપરૂ સૂચન થાય છે ગામડાનો મુખી નીમાતો તે ગામડા સંબંધી કામકાજ કરતો, અને પોતાનુ ભારે કામ કરવામા ગામડાના લેમિની મદદ તે માગી શકતો. મુખીને તેમ જ ગામડાના લોકોને ગુનેગારોના દંડ કઢવાનો અધિકાર હતો, તેમ જ તેઓ માણુસને ગામમાથી કાઢી મૂકી પણ શકતા. આ અધિકારનો દુરપયોગ કરવામા આવતો ત્યારે મુખીનો તેમ જ ગામના લોકોનો દંડ થતો તેથી એમ જણાય છે કે, મુખીના કાર્યકારને માટેની જવાબદારી ન હોવા મા એ આધ-

કાનનો અમલ થતો હતો આથી એવો નિર્ણય પણ કરી શકાય કે, વ્યક્તિના હક્કને મગ્થાના હક્કથી છેક ગૌણ ગણનામાં આવતા ન હતા પરંતુ શ્રેણીઓની વ્યાખ્યતમા જેમ બનતું (જુઓ ૫ ૪૦) તેમ આ વ્યાખ્યતમા પણ ગામની દેખરેખનો ડેવટનો અધિગાર એ બેનુ સમાધાન કરાવનાના સાધન તરીકે ગણાતો હતો ગામડાનું સામાન્ય ભડોળ ગ્રહેતું તેમાં જે ગામલોગે અને ખેડૂતો પોતાના કર્તવ્ય પગલે એદરકાં ગ્રહેતા તેમને થતા દડ વગેરેની રકમથી વધારો થતો ગ્રહેતો પોતાના ભાગનું સાર્વભૌમિક જામ કરાની ફરજ દરેક માણસને પાડનાનો અધિકાર પણ ગામડાને હતો નીચેના નિયમના જેવા નિયમોથી ગામલોગની મધાત્મક ભાવના ઉત્તેજિત થતી —

“આખા દેશને લાભદાયક નીવડે એવા કોઈ પણ જાતના મકાનો (મિતુબધ) રસ્તા ઉપર જે લોગ પોતાના સયુક્ત પ્રયત્નથી બાધે તથા જેઓ પોતાના ગામડા રૂપાળા બનાવે એટલું જ નહિ પણ તેમનું રક્ષણ કરે તેમને રાજ તરફથી ખાસ છૂટછાટ મળે ” (આર શામાસાસ્ત્રીકૃત અગ્રેજી ભારાતર, ૫ ૨૨૧)

વેદમાળ પછીના સમયમાં છેવટ સુધી ગામડું સઘડપ રાજકીય એકમ તરીકે ચાલુ રહ્યું હતું દાખલા તરીકે, “વિધ્યસંહિતા” માં ૩૧૩ તેમ જ “ મનુસંહિતા ” માં ૩૧૪ ગામડાને રાજ્યધારણના નાનામાં નાના ગાજકીય એકમ તરીકે ગણેલું છે, અને ગામડાના મુખી- (શામિક)નો ઉલ્લેખ પણ તેમાં થયેલો છે

“મનુસંહિતા” માં ચોક્કસ કહ્યું છે કે, જે માણસ ગામડાની સરથાના કરગનો ભાગ કરે તેને ગામએ દેશપાર કરવો ૩૧૫ ધર્મ

૩૧૩ ૩, ૭ અને ૧૧

૩૧૪ ૭, ૧૧૫-૧૧૬

૩૧૫ “મનુસંહિતા” (ખુદ્ગત તરફથી સપાદિત), ૮, ૨૧૯ અને નોંધ, તેમ જ ૮, ૨૨૧

સૂત્રોમા અને ધર્મશાસ્ત્રોમા અનેક સ્થળે^૨

ધર્મસૂત્રોમાં અને ‘ગણુ’ના અને ‘પૂગ’ના ઉલ્લેખો થયેલા છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં ગા અને શબ્દો શહેરની કે ગામડાની સંવર્ણ સ મહાની સંસ્થાના માટે વપરના હતા, એમ જણાય છે. ૫ ૧ ઉલ્લેખો

ઉપર “સીતમિત્રોદય”માંથી તથા વિગ્નાનેશ્વ

રીતમાંથી જે જિનાગ આપેલા છે તેમના ઉપ બીજા માધનોના આધારે પણ આ મનને મમર્થન મળે છે પ્રથમ “યાગવલ્ક્ય, ૨, ૩૧” અને “નારદ, પ્રસ્તાવના, ૯, ૭” સરખામાંથી કળા એમ અષ્ટ થાય છે કે, ‘પૂગ’ અને ‘મમાનાર્થ’ શબ્દ તરીકે વપરના હતા, એટલે શહેરના કે ગામ ઝીંગોની સંવર્ણ સંસ્થાના અર્થમાં જ કદાચ તે વપરપેલા શકે વળી, જેઓ ‘પૂગ’ માટે (૩, ૧૫૧) અથવા ‘ગણુ’ (૩, ૧૫૪) બોગ આપે તેમને શ્રાદ્ધમાં આવવા દેવા નહિ, મનુનુ કરમાન છે, અને જેઓ ગામડા (ગ્રામ) માટે બોગ તેમને પણ તેવી ક્રિયામાં દાખલ થવા દેવા નહિ, એવી મનુ ગૌતમનુ (૧૫, ૧૬) અને વિષ્ણુનુ (૮૦, ૧૧-૧૩) કરમાન છે

આપણે “યાગવલ્ક્ય, ૨, ૧૮૫-૧૮૨” નો જિતારો પ્રથમ ૨૭ ઉપર આપી ગયા છીએ તેનો જિડો અભ્યાસ કરતા પણ અ જતનો નિર્ણય થઈ શકે છે. એમાં લેખકે સરખાનમાં શહેર (પ્રત્યેની રાજની કળોતો ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેમ કે, રાજાએ શહેરમાં સાગ લાલ્લોનો વાસ કરાવવો જોઈએ (૫, ૧૮૫). ત્યાર

૩૧૬ ગૌતમ, ૧૫, ૧૬, ૧૮; ૧૭, ૧૭, આપર્તાંબ, ૧ ૧૮, ૧૬, ૧૭, ૫ ૫, ૧૪, ૧૦; વિ. સ., ૫૦, ૧, ૭, ૮૨ ૧૩, મ. મ., ૩, ૧૫૧, ૧૫૪, ૧૬૪, ૪, ૨૦૯, ૨૧૯; યા. સં. ૧, ૧૬૧, ૩૬૧, ૨, ૩૧, ૧૯૦-૧૯૫, ૨૧૪; નારદ, પ્રસ્તાવના, ૭ બુ. મુ., ૧, ૨૮-૩૦.

પછી લેખકે ‘ગણુ’ પ્રત્યેની રાગની ફરજો ગણાવી છે; જેમ કે, જેઓ ‘ગણુ’ની મિલકત ચોરે તેમને રાગએ સજા કરવી જોઈએ, વગેરે. છેવટે લેખકે આ પ્રમાણે દીકા કરી છે:— “શ્રેણીઓ, વેપારીઓની સંઘરૂપ સંસ્થાઓ (નૈગમ) અને વિવિધ ધર્મસંપ્રદાયના અનુયાયીઓની સંઘરૂપ સંસ્થાઓ પરત્વે રાગએ આવી જ જતના નિયમો પાળવા જોઈએ.” આથી એમ સમજાય છે કે, આ સ્થળે ‘ગણુ’ શબ્દથી શહેરો (પુર) ની અથવા ગામડાની સંઘરૂપ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ્ય થાય છે; કેમ કે, તેમ ન હોય તો ‘પુર’ શબ્દ અસ્થાને યદ્યપિ પડે. આપણે પ્રથમ જોઈ ગયા તેમ, દીકાકાર વિદ્યાનેશ્વરે આ અર્થ સ્વીકાર્યો છે.

ધર્મસૂત્રોના અને ધર્મશાસ્ત્રોના યુગમાં ગામડું સંઘાત્મક સંસ્થા તરીકે ગણાતું હતું, એમ નીચેના બે ફરમાનો ઉપરથી પણ સાબીત થાય છે:—

(૧) “પોતાના મંગળ કર્તવ્યો ન કરનારા અને વેદ ન જાણનારા બ્રાહ્મણો જે ગામમાં બીજા માગીને ગુજારે કરતા હોય તે ગામને રાગએ દડ કરવો; કારણ કે, તે લૂટારાઓનું પોપણ કરે છે.” (વસિષ્ઠ, ૩, ૪; સે. યુ. ઈ., ૧૪, પૂ. ૧૭)

(૨) “જ્યારે ગાયો કે અન્ય (પ્રાણીઓ) ખોવાયા હોય, અથવા જ્યારે (ખીજી) મિલકત જોરજુલમથી છીનવી લેવાઈ હોય, ત્યારે જે સ્થળેથી તેનો કબજો લેવાયો હોય તે સ્થળેથી અનુભવી માણસોએ તેની ખોળ કરતા જવું જોઈએ.”

“જે જે સ્થળે યદ્યપિ પગલા પડતા ગયા હોય તે તે સ્થળ ગામડું હોય, ચરો હોય કે ખરાબો હોય તોપણ તે તે સ્થળે (અર્થાત્, તે તે સ્થળના સહીશોએ કે માલીકોએ) નુકસાનની ભરપાઈ કરી આપવી જોઈએ.”

મૈથી પાસેના ગામડાને અથવા ચગને જોખમદાર ગણતુ જોઈએ
 ૨ ગણતો જોઈએ ” (નાન્દ, ૧૪, ૨૨-૨૪)

આ બંને દાખલામા ગામડાને કે ગામડાના ગીચોને જોખમ-
 દાર ગણેન ૭ પરંતુ ગામડાના લોકોને અનુરૂપ હક ન અપાયા
 હતા તો આવી જોખમદારીનો પ્રશ્ન જ એવો નહિ એટલું પણ
 ખાસ ધ્યાનમા રાખના જેવું છે કે, જેઈ અમલદારનો કે અમલદારોનો
 ઉત્તેજ થયેલો નથી, ખુદ ગામડા ઉપર જ તમામ જવામદારી
 નખાયેલી છે. આથી એમ કહી શકાય કે, ગામડાને ગણ્યના મધ્યસ્થ
 એકમ તરીકે ગણવામા આવતું હતું, તેને ૨૫૪ અધિભરો મળેના
 હતા, તેની ખામ ફગ્ગે રહેતી હતી, અને એ ફગ્ગે બગમ અદા
 હતા બદલ તેણે ઉપગિઆધિકારીને જવામ આપવો પડેના હતા.

અગત્ય ભોગવતી આ આનિક મર્યાબોના અગિત્ય વિષે
 માહિત્યમાથી જે માહિતી મળે છે તેને પુગતત્વની શોધોથી પણ
 ટેકા મળે છે મમયના અનુક્રમે મૈથી પ્રથમ તો અક્ષાક્ષબાદ પાસેના
 બીતા ગામમાથી મળી આવેલી પકવેલી માગીની મુદ્રા છે તેના ઉપર
 ધગ્વી મન પૂર્વેની તીથ કે ચોથી સદીની નિપિમા ‘સદ્વિજિતિયે
 નિગમસ’ એટલા અક્ષરો કોતરેના છે મૈથ-
 પ્રાચીન શિલા લગના એક મકાનમાથી એ મુદ્રા મળી આવી
 લેખોમા ગામડાની હતી મગ્ગેન માર્શવ કહે છે તેમ, કદાચ
 સસ્થાના ઉદ્ભવો એ જ મકાનમા ‘મલ્લિજિતિ’ના નિગમ (શહે
 રની શ્રેણી)નું કાર્યાવય હશે ૩૧૭

ભક્તિપ્રાનુમાથી જડેલા દામડા ઉપરના, ધગ્વી સન પૂર્વેની
 આશરે તીથ મદીના લેખોમા ૩૧૮ ગામડાના મુખીનો ઉત્તેજ થયો

૩૧૭ આ રી આ સ ઈ, ૧૬૧૧-૧૨, પૃ ૩૧

૩૧૮ એ ઈ, પુ ૨, પૃ ૩૨૮ આ લેખમાના ‘નેગમા’ શબ્દનો
 અર્થ બુદ્ધવરે ‘શ્રેણીના સભ્યા’ એમ આપ્યો છે પરંતુ આ

છે એટલું જ નહિ, પણ ગામની શ્રેણીના મહામદોના નામ પણ આપેલા છે ૪ અને ૮૪ સાનના મથુગના જૈન લેખ^{૩૧૯} જેવા બીજા પ્રાચીન લેખોમા પણ ગામડાના મુખીનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. ઉક્ત બે જૈન લેખો પેટીના પહેલા લેખમા ગામડાના મુખીની પહેલી પત્નીનો અને ગામડાના મુખીના દીકરાની વડુનો ઉલ્લેખ થયો છે આથી એવો અર્થ થાય કે, એ કુટુંબમા મુખીની જગ્યા વશપર-પરાગત હતી

ઉપવદાનના નાગિડના ગિનાવેખમા ‘નિગમ-મહા’ (મહેર ની મહા) નો ઉલ્લેખ થયેલો છે એ મહામા તેનું પોતાનું દાનપત્ર જાહેર રીતે વચ્ચાસુ હતુ અને તે મમયના ગિવાજને અનુમરીને રીત મર નોધાસુ હતુ^{૩૨૦} એ જ ગ્રંથના બીજા એક લેખમા નાગિડના મહીશોએ એક ગામનું દાન કર્યાની નોધ કરેલી છે^{૩૨૧} એ જ પ્રમાણે સાચીના મૂપ અઃ ૨ ના કહેરા ઉપર અનરેલા લેખમા પાદુકનિકા ગામે રેલા દાનનો ઉલ્લેખ કરેલો છે,^{૩૨૨} અને અમગરાતીના મૂપ

અથના પૃ ૩૨ ઉપર કહ્યું છે તેમ, ‘નિગમ’ એટલે ‘ગામ’, એ અર્થ વધારે મધ બેમનો છે શ્રીયુત દે ગ. ભાગ૨૬૨ વહે છે તેમ ‘નૈગમા’ શબ્દ કદાચ ‘નૈગમા.’ શબ્દને માટે વપરાયો હોય “યાચન-કમ્પમૃતિ” મા તેમ જ “નાગદમૃતિ”મા રાહેરીઓની આ નામની મધરૂપ મગ્યાનો ઉલ્લેખ થયેલો છે

૩૧૯ સુડગની યાદી, અઃ ૪૮ અને ૬૬ અ

૩૨૦ એ ઈ, પુ ૮, પ ૮૨

૩૨૧ સુડગની યાદી, અઃ ૧૧૪૭ શ્રીયુત ગ્નેશચંદ્ર મુકુમદારે મો મેનાર્તના અર્થનો સ્વીકાર ન કરતા શ્રીયુત ભગવાન-રાલ ઈડિડના અને શ્રીયુત દે ગ. ભાગ૨૬૨ના અર્થનો સ્વીકાર કરેલો છે મગ્યાનો, “કાર્મોલક નેકચર્મ”, પુ ૧, પ ૧૭૭ પાદતેખ ૧

૩૨૨ એ ઈ, પુ ૨, પ ૧૧૦, અઃ ૧

ઉપર કોતરેલા એક લેખમાં ધન્યકટક નિગમના દાનનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. ૩૨૩ આથી આખા શહેરના મરાત્મક બધાઓની માખીની અલખત મળે છે

ભીતા ગામમાંથી મળી આવેલી માટીની ચાર મુદ્રાઓ ઉપર કુશન લિપિમાં 'નિગમસ' અક્ષરો કોતરેલા છે અને ત્યાંની પાચમી મુદ્રા ઉપર સુમત્રશની લિપિમાં 'નિગમસ્ય' અક્ષરો કોતરેલા છે. ૩૨૪ આથી એમ સાબીત થાય છે કે, ખ્રિસ્તી શકની પહેલી ચાર કે પાચ સદીમાં શહેરની ત્રેણી હયાતી ધરાવતી હતી. આ પ્રાંથના પૃ. ૩૧-૩૨ ઉપર વૈશાલિમાંથી મળી આવેલી માટીની મુદ્રાઓનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તેનાથી પણ આ નિર્ણયને અનુમોદન મળે છે.

ગાલિયરમાંના વૈષ્ણવસ્વામીના મંદિરના વિ. મં. ૯૩૩ ના લેખોમાંથી ૩૨૫ આપણને એવી માહિતી મળે છે કે, વેપારી મંદિરવાક, વેપારી ઇન્દુવાક અને સન્નિવાસોની મંડળાના બીજા મળેલા શહેરનો પહોવટ કરતા હતા ત્યારે આખા શહેર પોતાની માલકીની કેટલીક જમીન નવદુર્ગના મંદિરને અર્પિત કરી હતી. તે જ પ્રમાણે એ શહેર પોતાની માલકીની કેટલીક જમીન વિષ્ણુમંદિરને અર્પિત હતી તેમ જ એ મંદિરમાં તેવ તથા ફૂલહાર દરેજ પૂગ પડતા ગહે તેટલા માટે તેલીઓની તથા ખાગવાનોની ત્રેણીમાં કાચમની ભેટની રકમ ગણી હતી. આ નાનકડા લેખમાંથી એટલો ખાતરીલાયક પૂગવો મળે છે કે, શહેરની મંચપ મંચા રહેતી, અને શહેરના કામકાજ કરવા માટે તેનું તંત્ર સારી રીતે વ્યવસ્થિત હતું. એ મંચાની પોતાની માલકીની જમીન રહેતી, અને આખા ગામના નામે તે ભેટ તથા દાન આપી શકતી. ઇસ્વીસનની દસમી સદીના મધ્યભાગના સમયની શહેરની

૩૨૩ એ. ઈ., પુ. ૧૫, પૃ. ૨૬૩

૩૨૪ એ. રી. આ. સ. ઈ., ૧૯૧૧-૧૨, પૃ. ૫૬

૩૨૫ એ. ઈ., પુ. ૧, પૃ. ૧૬૧.

ઐણીની આવી જ પ્રવૃત્તિઓનો ઉત્તેજ સિયદોનીના શિક્ષાવેખમાં થયેલો છે. એના ઉપરથી એમ સમજાય છે કે, ગામનો વહીવટ “ ‘ પચકુચ ’ નામની પાચ જણની મર્યા તરફથી તથા વખતો-વખત શહેરે નીમેલા બે જણની મમિતિ તરફથી ” થતો હતો. ૩૨૬ આથી એમ જણાઈ આવે છે કે પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં બહુ પાછળના સમય સુધી શહેરની મધ્યમ મર્યાઓ હયાતી ધરાવતી હતી.

[૬]

ગામડાની કે શહેરની ઐણીનો અભ્યાસ બે દૃષ્ટિથી કરી શકાય—
(૧) તેના અધિકાર તથા તેના કર્તવ્યો વિષે વિચાર, અને (૨) આનો અમલ જે વહીવટી તત્ત્વ દ્વારા થતો તેનો વિચાર

વેદકાળનો વિચાર કરતા આપણે કહ્યું હતું તેમ, ઉક્ત અધિકારના અને કર્તવ્યોના મુખ્ય બે ભાગ પાડી શકાય—(૧) ન્યાયસંબંધી, અને (૨) વહીવટ સંબંધી ગામડાના મુખી-ગામડાની ઐણીના (ગામમોજક)ના ન્યાયસંબંધી અધિકાર આ અધિકાર અને ગ્રંથના પૃ ૧૧૮ ઉપર આપેલી જાતકકથાઓમાં તેનાં કર્તવ્યો, ઉત્તેજેલા છે ગામડાના લોકોની માથે ગઈને

મુખી આ અધિકાર વાપરતો, એમ જાતક-કથાઓમાં સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું નથી તેમ છતાં પણ “કુનાવક-જાતક” (જુઓ પૃ. ૧૧૮) ઉપરથી એમ જણાય છે કે, નિદાન કેટલાક ગામોમાં તો આ પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી તેમાં કહ્યું છે તેમ, જે દારૂક્રિયા લોકોની આલસ્યવગત બોધિમત્ત્વે સુધારી હતી તેઓ પહેલાં જે દંડ ભરતા તે પાછળથી મધ થતા જે તુકસાન

(૧) ગામડાની ગણેલું તેનો લોક મુખીએ કર્યો હતો. આ પ્રમંગે ઐણીના ન્યાય-એમ ચોક્કસ કહ્યું છે કે, ગામડાના લોકો પોતે સંબંધી અધિકાર જ પોતાના ગામડાના કામકાજ સંભાળી લેતા હતા આથી એમ માની શકાય કે, આવા

દામોમાં ન્યાયસંબંધી સત્તાનો પણ મમાવેશ થતો હતો. ઉપર્યુક્ત અન્ય પ્રસંગે જાતકકથાના લેખકોએ માત્ર એટલું જ કહ્યું છે કે, મુખીએ ગુનેગારોને મળ કરી હતી. આનો અર્થ એમ જ નથી કરવાનો કે ફક્ત મુખીને જ મુકદ્દમાઓનો નિયંત્રણ કરવાનો અધિકાર હતો; કારણ કે, ગુનેગારને કરવામાં આવતી શિક્ષા નોંધવાનો જ જાતકકથાના લેખકોનો હેતુ હતો; જે ન્યાયાધીશો ફેંસલો આપતી તેનું ખંધારણ સમજાવવાને ચોલવાનો તેમનો ધરાદો હતો જ નહિ.

“કુલાવક-જાતક” એમ પણ સાબીત કરે છે કે, પ્રમાણમાં ગંભીર પ્રકારના મુકદ્દમાઓ નિર્ણયને માટે હજુર ન્યાયસભા તરફ મોકલવા પડતાં, એ કથામાં એમ કહ્યું છે કે, મુખીએ લટારાઓની ટોળીનો મુકદ્દમો ચલાવેલો નહિ. કથાનો એકંદર ભાવાર્થ એવો છે કે, એમ કહી શકાય કે, એમ કરવાનો અધિકાર તેને હોત તો તે અવશ્ય તેણે તેમ કર્યું હોત. પરંતુ તેણે અધિકાર તેને નહિ હોય તેથી જ તેણે આરોપીઓને તપાસ માટે રાજ્ય તરફ મોકલી આપ્યા હતા. અહીં એમ કહી શકાય કે, સાથેસાથે રહેનારા રહીગોની સભાએ માણસમાણસ વચ્ચેના મુકદ્દમાના ફેંસલા કરવા જોઈએ એવું પાછળનાં ધર્મસૂત્રોએ સામાન્યતઃ દર્શાવ્યું છે તો પણ, ગંભીર ગુના (સાહસ) સંબંધીના મુકદ્દમાને તેની હકુમતમાંથી તેણે બાતલ રાખેલા છે.

આપણે પ્રથમ જોઈ ગયા તેમ. ગામડાના લોકોની સાથે રહીને મુખી જે ન્યાયસંબંધી સત્તા ભોગવતો- તેનો ઉલ્લેખ ક્રીટિક્સે પણ કરેલો છે, જે ખેડૂત પોતાના કામ બદલ બેદરકાર રહેતો તેને તેઓ દંડી શકતા અને ચોરને તથા વ્યભિચારીને ગામમાંથી હટાવવા કરી શકતા, ૩૨૭ ગામડાના લોકોની સંઘરૂપ પ્રજાતિના વિકાસનું આગળનું પગલું આ રચણે આપણને દૃઝોચર થાય છે. તેમને સ્પષ્ટ રીતે સંયુક્ત અધિકારો આપવામાં આવેલા હતા તેમ જ તેમના ઉપર

સંયુક્ત જવાબદારી પણ નાખવામાં આવેલી હતી, અને પોતાની સત્તાનો અન્યાયી ઉપયોગ તેઓ કરતા તો રાજ્ય તેમનો દડ પણ કરી શકતો.

ધર્મશાસ્ત્રોના સમયમાં પણ ગામડાની શ્રેણીની ન્યાયમંધી મત્તા ચાલુ રહી હતી. આપણે પ્રથમ જોઈ ગયા તેમ, “મનુસ્મૃતિ”-માં તેમ જ “વિષ્ણુસહિતા”માં મુખીની ન્યાયમંધી સત્તાના ઉલ્લેખો થયેલા છે. પરંતુ “બૃહસ્પતિ-સ્મૃતિ”ના પહેલા અધ્યાયના ૨૮મા શ્લોકથી ૩૦મા શ્લોકમાં ગામડાના લોકોની ન્યાયમંધી સત્તાનું સંતોષકારક વર્ણન જળવાઈ રહેલું છે (જુઓ પૃ. ૫૧)

આ બધી હકીકત ઉપરથી એમ જણાઈ આવે છે કે, દેશની ચાર માન્ય ન્યાયાધીશીઓ પૈકીની એક ન્યાયાધીશી તરીકે ગામડાની સમ્મતા ગણાતી હતી. પ્રતિદાની દૃષ્ટિએ તેનું મ્યાન ખીજી હતું, અને (કારીગરોની) શ્રેણીઓના ફેસલા ઉપર કરેલા વિવાદની સુનાવણી તે કરી શકતી હતી એમ પણ લાગે છે કે, ગંભીર પ્રકારના ન હોય એવા ગુનાના તમામ મુકદ્દમા તે ચલાવી શકતી “નારદ સ્મૃતિ”માંના નીચેના ફકરાઓ એમ બતાવી આપે છે કે, ન્યાય-સભાના સભ્યો નરીકેની પોતાની મિથિતિના અંગે પોતાના માથે કટલી મોટી જવાબદારી ગ્રહેલી હોય છે તેનું ભાન લોકોને કરાવવાના ભારે પ્રયત્ન પ્રાચીન કાળના ધારાશાસ્ત્રીઓ કરતા હતા —

“કા તો ન્યાયસભામાં ખીજકૃત પ્રવેશ ન કરવો, અથવા તો ચોગ્ય અભિપ્રાય આપવો જે માણસ મૂંઝો જિભો ગ્રહે છે અથવા ન્યાયવિરુદ્ધ અભિપ્રાય આપે છે તે પાપી છે.

“અન્યાયનો ચોથો ભાગ સાક્ષીને મળે છે, ચોથો ભાગ ન્યાયાધીશીના તમામ મલાસદોને મળે છે, અને ચોથો ભાગ રામને મળે છે.

“એટલા માટે ન્યાયાધીશીમાં પ્રવેશ કર્યા પછી દરેક મવાહકાર

પએ યોગ્ય અભિપ્રાય આપવો અને પ્રેમની તથા તિરસ્કારની અવ-
ગણના કરી, એટલે તેને પોતાને નરકમાં જવાનું થાય નહિ.”
(મે. જી. ઈ., પુ. ૩૩, પૃ. ૩૮-૩૯.)

“નારદમૃતિ” માના નીચવા કકગઓથી એમ પણ માનીત
થાય છે -, ‘ પ્રદો ’ ન્યાયમલામાં આગળપડેનો ભાગ લેતા, અને
ન્યાયમલાના પ્રમુખ તરીકે વર્ગિત ન્યાયાધીશ ગણેતો:—

“ જે પ્રમાણે વાઢકાપ કરનાર વૈષ વાઢકાપ માટેના શસ્ત્રોવડે
તીર ખેંચી કાઢે છે, તે જ પ્રમાણે વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશ મુકદ્દમામાંથી
(અન્યાયનું) તીર ખેંચી કાઢવું જોઈએ.

“ ન્યાયસભાના સભ્યોનો આખો મમદ એમ જાહેર કરે કે
‘આ ન્યાયી છે’ ત્યારે મુકદ્દમામાં તીર ફૂટ થાય છે—નહીતર એ
તીર એમાં ગૂંધે છે.

“ જેમાં હૃદયો ન હોય તે ન્યાયસભા નથી. જેઓ ન્યાયી
ફેમયો ન આપે તેઓ પ્રદો નથી.....” (મે. જી. ઈ., પુ. ૩૩,
પૃ. ૩૯-૪૦.)

ઉપર્યુક્ત બીજા ફકરાનો અર્થ અનિશ્ચિત છે. એનો અર્થ એમ
થતો હશેકે, આરોપીનો ગુનો સાબીત થવા માટે સર્વાનુમતિ હોવી જોઈએ.

ગામડાની ધ્યાનિક સભાની ન્યાય સમંધી સત્તાના દાખલા
પૂરા પાડે એવા કેટલાક મુકદ્દમાઓ દક્ષિણ
ગામડાની મસ્થાના હિંદુસ્તાનના દસમાં અને આગમાં સૈકાના
ન્યાયસંબંધી અધિ-શિક્ષાલેખોમાંથી મળી આવે છે. એમાંના
કાર વિષે દક્ષિણ કેટલાક મુકદ્દમાનો સારાશનીએ આપ્યો છે. ૩૨૮
હિંદુસ્તાનના શિ- (૧) પોતે કર ભરવાને લાયક નથી એવું
લાલેખોના પૂરાવા. જે સીએ. કહેલું તેની પાસેથી ગામડાના અધિ-
કારી(?)એ કર માગેલો. તેણે એ બાઈની

૩૨૮ અંક ૧ થી ૩ સુધીનો સારાશ, ગ. એ. રી., ૧૯૦૭, પરિચ્છેદ.
૪૨ (પૃ. ૭૭) માંથી અહીં જતાયો છે.

કસોટી કરી હશે. એ બાઈએ એ પીધુ, અને તે મરી ગઈ. “ચાર દિશાઓ(મા), અઢાર પ્રાતો(મા) અને વિવિધ દેગો(મા)” વસતા લોકોની સભા મળી, અને તેણે હરાવ્યું કે એ માણસ ગુનેગાર છે. પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાના હેતુથી તેણે મદિરમાં દીવો બાળવા માટે ૩૨ ‘કાશુ’ આપ્યા.

(૨) કોઈ એક શરૂ શિકાર કરવા ગયો, પોતાનું નિશાન ચૂક્યો, અને કોઈ વેણાળનું ખૂન તેણે કર્યું “ઝોગણ્યાએ મી પ્રાતો”ના એકાદ એકત્ર થયા, અને તેમણે પેલા શરૂને ગુનેગાર હરાવ્યો. તેને કોઈ મદિરને ૬૪ ગાયોની બેટ આપવાની ફરજ પડી.

(૩) લેખ વટકવટક છે. પગંતુ તેનો જે ભાગ સાચ્યુત છે તેના આધારે એમ જણાય છે કે, કોઈએક માણસે પોતાની પત્નીને ધક્કો માર્યો તેથી તે કદાચ પડી ગઈ અને પરિણામે મરી ગઈ. “ચાર દિશાના દોઢ હજાર માણસો” (બેગા થયા અને તેમણે) પતિને ગુનેગાર હરાવ્યો. તેને મદિરમાંના દીવા માટે તળવીજ કરવાની ફરજ પડી.

(૪) ગજકેસરીવર્માના ગજકાળના એક લેખમાં એમ લખ્યું છે કે, કોઈ એક માણસે ગોળી મારીને પોતાના જ ગામના બીજા માણસને બૂલથી મારી નાખ્યો. એ ગામ જે પ્રાતમાં હતું તે પ્રાતનો ગુનો અને ત્યાંના લોકો એકત્ર થયા, અને તેમણે એવો ઠગવ કર્યો કે, ગુનેગારે બેદરકારીથી કરેલા ગુના માટે તેને મોતની સજા ફરમાવવી નહિ, પણ મ્યાનિક મદિરમાં તેણે દીવો બળતો રાખવો જોઈએ. તે પ્રમાણે તેણે ૧૬ ગાયોની બક્ષીસ આપી તેના દૂધમાંથી ઘી બનાવીને તેનો દીવો બાળવામાં આવ્યો. ૩૨૯

(૫) બીજા એક લેખમાં કહ્યું છે તેમ, ૩૩૦ ગુનેગાર શિકાર

૩૨૯ ગ. એ. રી., ૧૯૦૦, પૃ. ૧૧, પરિચ્છેદ ૨૬.

૩૩૦ ગ. એ. રી. ૧૯૦૦, અંક ૭૭.

કરવા ગયેલો ત્યાં નિશાન ચૂકવાથી તેણે કોઈ માણુમને દાર કરેલો-
પ્રાતના લોકો તુર્ત બેગા થયા, અને તેમણે દગાવ્યું કે, એ ગુનેગારે
સ્થાનિક મદિરને ૧૬ ગાયોનું દાન કરવું

જે મુકદ્દમાઓ પરત્વે નિયમો કરેલા ન હતા તેમના ફેસવા
માટે ખાસ ન્યાયમલાઓ પણ પ્રાચીન ધાગશાસ્ત્રીઓએ ઠગવી આપી
હતી ગૌતમ કહે છે કે, આવી ન્યાયમલામા નિદાન નીચેના દસ
સબ્યો હોવા જોઈએ:- ચારે વેદમા પાગંત હોય એવા ચાર માણુસો;
પ્રથમ ગણાવેલા (ત્રણ) વર્ણના ત્રણ માણુસો, (અને) કાયદાના જૂદા-
જૂદા (ત્રણ) મુત્રો જાણનારા ત્રણ માણુસો. (“ગૌતમ.” ૨૮, ૪૮-૪૯.)

ખૂનના મુકદ્દમાના ફેસવા બદલ ખાસ ન્યાયમલા આગળ
વિવાદ કરવામા આવેલો તેનો ખરો દાખલો દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના એક
શિવાયેખમાથી ૩૩૧ મળી આવે છે. હરણના શિકારમા એક માણુસ
અચાનક દાર થયો. ગુનેગાર પાસે કયા પ્રકારનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવું,
એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાના હેતુથી ઓલકરની ગ્રામસભાના બ્રાહ્મણો-
મુખ્ય મહાલના ગ્રહીશો તેમ જ પેટામહાલોના રહીશો એકત્ર થયા,
અને તેમણે દગાવ્યું કે, ગુનેગારે મદિરને દીવાની બક્ષીસ આપવી.

અરગબુના મદિરમા પૂજા કરવાનો કોનો અધિકાર ગણાય,
એ મબધીનો મુકદ્દમો ખીજે દાખલો પૂરો પાડે છે. ન્યાયાધીશે
વિવિધ ‘અપ્રહાર’ના ‘મહાજનો’ને આ ગૂંચવણભરેલા પ્રશ્નનો
નિર્ણય કરવાનું કામ સોંપ્યું, અને છેવટે તેમણે જે નિર્ણય કર્યો તે
બદલ તેણે પોતાની સમતિ આપી. ૩૩૨

શિલાલેખોમા ‘પચ-મંડળી’, ‘પાયાલી’, અને ‘પાયાલિક’,
સજ્જ વપરાયેલા જોવામા આવે છે તેમનો ઉત્પત્તિ આના સંબંધમા
અહીં કરી શકાય. ફ્લીટ કહે છે તેમ તે “લવાઈથી તકરારનો

૩૩૧ ગ. એ. ગી., ૧૯૧૦, પૃ. ૬૫, પરિચ્છેદ ૩૦.

૩૩૨ ગ. એ. ગી., ૧૯૧૪, પૃ. ૬૬-૬૭.

નિર્ણય કરવો, કોઈ મદદત્વના કામે સાક્ષી થવું તથા મંજૂરી આપવી, વગેરે કામને માટે એકત્ર કરેલ આધુનિક પંચાયત - પાચ (કે વધારે) માણસના પંચ - જ " ગણી શકાય. ૩૩૩

ગામડાના લોકો જે વહીવટી અધિકાર ભોગવતા તેમાં આધુનિક સુખાના, આયાધીરાના અને મુધગર્ધના

(૨) ગામડાની શ્રે- અધિકારનો સમાવેશ થતો હતો, એમ લાગે છીના વહીવટી છે. પૃ. ૧૧૮ ઉપર ઉલ્લેખેલા " ખરસર-અધિકાર જાતક" ઉપરથી એમ જણાય છે કે, મુખીને

રાજા તરફ મહેમુલ જીધરાવવું પડતું અને સ્થાનિક માણસોની મદદથી દેશમાં શાંતિ જાળવવી પડતી. પૃ. ૧૧૮ ઉપર ઉલ્લેખેલા "કુલાવક-જાતક" ઉપરથી એમ સમજાય છે કે, ગામનો મુખી રહેતો તે છતાં પણ ગામના લોકો પોતાના વતનમાં કામકાજ સંભાળી લેતા. આથી એમ માની શકાય કે, આવાં કામ મુખીના હાથે થતાં તો પણ ખર્ચ જેટલો ગામલોકોએ જ કરવાનાં હતાં. આના સંબંધમાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, ગામડાની સંસ્થાઓ ચાલુ રહી ત્યાં સુધી આ બે કર્તવ્યો તેમના મુખ્ય કર્તવ્યો ગણાતાં હતાં. ધર્મશાસ્ત્રોમાં ચોખ્ખું કહ્યું છે કે, પ્રાચીન સમયની ગામડાની સંસ્થાઓ ઉપર્યુક્ત બન્ને કર્તવ્યો કરવા ઉપરાંત મુધગર્ધનાં કામકાજ પણ કરતી. ૩૩૪ "બૃહસ્પતિ-સ્મૃતિ" માં ગામડાની શ્રેણીનાં કર્તવ્યો પૈકી નીચેનાં કર્તવ્યો ગણાવેલાં છે:—"સભામંડપ બંધાવવો; (મુચ્ચકર-ને આપવાના) પાણી માટેના હોજ બંધાવવો; મંદિર બંધાવવો, ૨૮૫ તળાવ બંધાવવાં; બાગમગીચા કરાવવો; ધર્મગ્રંથોમાં દરમિયાન"

૩૩૩ ફીટ-"કુમ ઉરિક્ષા-સ," પૃ. ૨૨, પાદ્મપ પ.

સન્ધારો કડવા માટે નિગુધાઝ કે ગરીબ લોકોને ગદન આપવી;
સગેવરો, કૃષા વગેરે ખોદાવવા, અને પાણીના વહેણમાં અંધ જાધવા.” ૩૩૧

આ કામો કડવા માટેનો ખર્ચ ઘણુ કઠીને અંશુકત બડોળ-
માથી કરવામાં આવેલો હતો જનકકથાઓ (પૃ. ૧૧૮) તેમ જ પૃ.
૧૨૧ થી ૧૨૩ ઉપર આપેલા કોટિયના વચનો એમ માનીત કરે છે કે,
શહેરો અને ગામડા ૬૩ કઠી શક્તા અને જકાત જેવા સેણા વિ-
ગવી શક્તા. આશિષના જિવાલેખ (પૃ ૧૨૮-૧૨૯) ઉપરથી એમ
જણાય છે કે, શહેરોની તેમ જ ગામડાની પોતાની મહિયારી મિલકત
રહેતી હતી.

જે વહીવટી તંત્ર દ્વારા આ કામો થતા હતા તેનો વિચાર હવે
આપણે કરીશું. અંશના ઉપરિ મુખી હતો;
ગામડાની સંસ્થા- અને તેને સિલાસેખોમાં ‘આમાધિપ’, ‘આમણી’,
ઓતું વહીવટી તંત્ર ‘આમદૃટ’, ‘આમપતિ’ અને ‘પદ્ધિય’ કહેા છે
તથા જનકકથા ‘ગામભોજક’ કહેા છે. મુખીની
જગ્યા ઘણા પ્રમંગે વંશપરંપરાગત રહેતી તો પણ કોઈક પ્રમંગે રાજ
તરફથી પણ તેની નીમણુક થતી. ૩૩૭ બે, ત્રણ કે પાચ મળ્યેની
સભા તેને મદદ કરતી. આ મંશાની બંધારણની રૂએની મત્તા
“નારદસ્મૃતિ” (અધ્યાય ૧૦) માં અને “બૃહસ્પતિ-સ્મૃતિ” (અધ્યાય
૧૭) માં કોઈક વિગતે આપેલી છે. શ્રેણીઓનો વિચાર કળા (પૃ.
૪૦ થી ૫૦ ઉપર) આ હકીકત આવી ગયેલી છે, એટલે તેનું પિત્રપેપણ
કરવાની જરૂર નથી. શ્રેણીઓની બાળતમાં પ્રમંગાનુસાર જે કહેલું
છે તે ગામડાની સંસ્થાને પણ તેટલા જ અંશે લાગૂ પડે છે. એટલું
કહેલું બમ થશે કે, મુખી અને તેની મદદગાર સભા પુરુષ અધિકાર
ભોગવતા તો પણ આખરે તો તેઓ મામાન્ય પ્રબળને જવાબદાર
રહેતા. ગામલોકો પોતાના મહિયારા કર્તવ્યો બજાવવાને સભામંડપમાં

૩૩૬ પૃ ૩૯-૪૦ ઉપર આ ફકરાની પૂર્ણ ચર્ચા કરેલી છે તે જુઓ.
૩૩૧ “રેશ અંડ મિદે”, પૃ. ૯૩.

નિયમિત રીતે મળતા પોતાના પેગાનિયમો વડનાનો અને મલા સદોની હાજરી સખવી નિયમો ધવ્વાનો અધિકાર તેમને હતો સલામા રીતસરવાદનિવાદયતો, અને નાલીગ્વાતઅપણ અગ્નપ્રયુનહતુ

આવી મરથાઓના વહીવટી તનના કામ નજર વિશે મેર્ગેસથેની સના વર્ણનથી બહુ રસિય માહિતી પૂરી પડે છે પાનિપુત્ર સહેગના વહીવટનું જે વર્ણન તેણે કરેલું છે તે સુપ્રસિદ્ધ છે બીજી સ્થાનિય મરથાઓને પણ એ વર્ણન ખુસીથી લાગુ પાડી શકાય એ આખા તનનું વર્ણન એ હતું કે, સાધારણ મલા તથા તેની નાનીનાની મમિતિઓ દ્વાગ મુધગર્ધનો વહીવટ ચાલતો, અને દરેક સમિતિને એક જ ખાતુ સોપવામા આવતું મેર્ગેસથેનીસના વર્ણનને ભત્તિગોતુના દાખડા ઉપરના શિનાલેખથી ટેકા મળતો દોાય એમ નાજે છે, કમ ન તેમા શહેગના રહીશોની મમિતિનો ઉત્તેજ થયેનો છે (જુઓ પૃ ૧૨૬-૧૨૭) દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના બીજા અનેક લેખો ઉપરથી એમ માખીન થાય છે કે, પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના છેક છેવટના મમય સુરી હિન્દ તન ચાલુ રહ્યું હતું

[૭]

ગામડાની મરથાઓના બહુ મનોરજી દાખનાઓ દક્ષિણ હિંદુ ગ્તાનમાથી મળી આવે છે અનેક શિનાલેખો ઉપરથી એમ માખીન થાય છે કે તેમની વ્યવસ્થા બહુ નિચા દક્ષિણ હિંદુસ્તાન પ્રકારની હતી અને જૂના વખતના રાજમધા માની ગામડાની રજુના ખતિ મદસ્તવના અંગ તરીકે તેઓ સમ્પ્રથાઓ

મનાતી હતી દાખના તરીકે, "માહિય ઇન્ડિયન ઇન્કિપ્શન્સ, પુ ૩, લાગ ૧ (પાન ૧-૨૨)"

મા પ્રસિદ્ધ થયેલા ઉપન વિચ્છુમદિમાના ચોદ શિનાલેખો ઉપરથી આવી મરથાઓના ન્વરૂપ અને જવા બુ રિરે બહુ બોધક માહિતી મળે છે દરેક શિનાલેખના મદસ્તવના ભાગનો આગસ રાજઆનમા આપીશુ તો ઘી થઈ પડશે

(૧) વ્યાજના ઉત્પન્નમાથી ૧૨ આઠણોને જમાડવાની અને બીજા કામો કરવાની ગતે, કોઈ એક ગામના અધિકારીએ બીજા એક ગામની સગથાને અમુક ભારના સોનાની ચાપણુ સોપી હતી. (પૃ. ૩.)

(૨) કોઈ એક માણસે મહામલાને જમીનનો કકડો એવી શરતે આપી દીધો કે, દેવને અમુક ભાગના ચોખા ધરાવવામા તેના ઉત્પન્નનો ઉપયોગ કરવો. એ શિલાલેખના છેવટના ભાગમા આમ લખેલું છે — “મહામા મારી હાજરી હોવાથી અને મેં (તેનું) કરમાન માલજ્યુ હોવાથી (દયાણુ દલાણુ) મેં—મધ્યમે—(આ) લખ્યું છે. (પૃ. ૫)

(૩) કોઈ એક માણસે સભા કનેથી જમીનનો કકડો વેચાતો લીધો હતો, અને એક બગીચાના નીલાવ માટે તે કકડો ગામવેડાને તેણે સોપી દીધો હતો. (પૃ. ૬.)

(૪) કોઈ એક દાનવીર માણસે લોઢાને પાણી પૂડું પાડવાના હેતુથી હોજ બધાવેલો તેના મંમથમા કામે લાગેલા વિવિધ માણસોને ચોખા પૂગ પાડવાનું કામ, એ માણસ તરફથી સભાને જમીનનો કકડો મળ્યાથી, મહાએ પોતાના માથે રાખ્યું હતું. (પૃ. ૭.)

(૫) સભાને અમુક વજનના ચોખા ચાપણુરૂપે મળેલા તેના વ્યાજ તરીકે દર વર્ષે અમુક વજનના ચોખા આપવાનું સભાએ કબૂલ કર્યું હતું. “જે તે વર્ષ માટે ચૂંટાયેલા મહાજનો (વિરમકાલ) (ચોખા) અપાવે. (પૃ. ૮.)

(૬) આ શિલાલેખમા મહાની બેઠકનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. એમા ગામના “દાનો (૧) (સંમધી વ્યવસ્થા) માટે ચૂંટાયેલા મહાજનો” અને “સત્તનના (મદિરનો વહીવટ કરનાર) અધિકારીઓ” પણ હતા. ઘણું કરીને સભાએ મદિરને દરરોજ પહોચાડવાના ચોખાનું અને તેમનું પ્રમાણુ દરાવી આપ્યું હતું છેવટે એમ કહ્યું છે કે, પિડારીના મદિર સિવાયના અન્ય સ્થળે ગામના પાનવાળા (પાન) વેચે તેમની

પાસેથી સરોવરના ભડોળ ખાતે સોનાના (ઝેક) ‘કલંબુ’નો દંડ લેવાનો અધિકાર “સરોવર (ઉપર દેખરેખ રાખવા) માટે ચૂંટાયેલા મહાજનો”ને રહેશે. (પૃ. ૧૧.)

(૭) આ શિક્ષાલેખ બહુ વૂટકવૂટક છે, અને તેનો ભાવાર્થ પુરેપુરો સ્પષ્ટ નથી. તેમા “ જે જમીન સલાની સામાન્ય માલીકીની મિલકત છે તે”નો ઉલ્લેખ થયો છે, અને સલા તરફથી અમુક શરતે એ જમીનનું વેચાણ કરવા મંજૂરી મળેલાત એ શિક્ષાલેખમાં છે. “ચાલુ વર્ષ માટે ચૂંટાયેલા મહાજનો” અમુક કામો કરતા ચૂકે તો તેમનો દંડ થાય, એમ એમા કહ્યું છે. પરંતુ એવાં કામો કયા તે તેમાંથી સમજાતું નથી. (પૃ. ૧૨.)

(૮) વ્યાજમાથી દરરોજ બે બ્રાહ્મણોને જમાડવાની શરતે સલાએ અમુક વજનના ચોખાનું દાન સ્વીકાર્યું હતું. (પૃ. ૧૩)

(૯) જે જમીનો બદલનું દાણ પૂરા બે વર્ષ સુધી ભરાયું ન હોય અને તેથી જે જમીનો ગામની માલીકીની બની ગઈ હોય તે જમીનો વેચી નાખવાનો અધિકાર ગામને આપ્યા બદલનો રાજનો હુકમ આ શિક્ષાલેખમાં છે. (પૃ. ૧૫)

(૧૦) આ શિક્ષાલેખમાં એમ કહ્યું છે કે, ગામની સલાએ પોતાની સામાન્ય માલીકીની અમુક જમીનનો કકડો અને પોતાની માલીકીનો પાણીનો રેંટ રાજના કાઠ નોકરને વેચેલા, અને તે માણસે ગામના સરોવરમાં ફરતી બે નોકાના નીલાવ માટે એ જમીન બક્ષીસ તરીકે આપી દીધી હતી. (પૃ. ૧૬.)

(૧૧) “ ચાલુ વર્ષ માટે ચૂંટાયેલા મહાજનો ” અને “ સરોવર (ઉપર દેખરેખ રાખવા) માટે ચૂંટાયેલા મહાજનો ” સુદા મહાસલા એકત્ર મળી, અને મંદિરના વ્યવસ્થાપકની વિનંતિના આધારે તેણે તાજેતરમાં ખેડવા લાયક કરેલી પડતર જમીનનો એક કકડો મંદિરના અંગના અમુક અમુક કામને માટે બક્ષીસરૂપે જૂદો પાડી આપ્યો. (પૃ. ૧૮.)

(૧૨) મંદિરમાંની પૂજના અંગની જરૂરિયાતો માટે ગામની

(૧) વ્યાજના ઉત્પન્નમાથી ૧૨ બ્રાહ્મણોને જમાડવાની અને બીજાં કામો કરવાની શરતે, કોઈ એક ગામના અધિકારીએ બીજા એક ગામની સરથાને અમુક ભારના સોનાની ચાપણુ સોપી હતી. (પૃ. ૩.)

(૨) કોઈ એક માણસે મહાસભાને જમીનનો કકડો એવી શરતે આપી દીધો કે, દેવને અમુક ભારના ચોખા ધરાવવામાં તેના ઉત્પન્નનો ઉપયોગ કરવો. એ શિલાલેખના છેવટના ભાગમાં આમ લખેલું છે:—“સભામાં મારી હાજરી હોવાથી અને મેં (તેનું) દરમાન સાભળ્યું હોવાથી (ક્ષાણુ ક્ષાણુ) મેં—અધ્યસ્થે—(આ) લખ્યું છે. (પૃ. ૫.)

(૩) કોઈ એક માણસે સભા કનેથી જમીનનો કકડો વેચાતો લીધો હતો, અને એક બગીચાના નીલાવ માટે તે કકડો ગામલોકોને તેણે સોંપી દીધો હતો. (પૃ. ૬.)

(૪) કોઈ એક દાનવીર માણસે લોકોને પાણી પૂરું પાડવાના હેતુથી હોજ બંધાવેલો તેના સંબંધમાં કામે લાગેલા વિવિધ માણસોને ચોખા પૂરા પાડવાનું કામ, એ માણસ તરફથી સભાને જમીનનો કકડો મળ્યાથી, સભાએ પોતાના માથે રાખ્યું હતું. (પૃ. ૭.)

(૫) સભાને અમુક વજનના ચોખા ચાપણુરૂપે મળેલા તેના વ્યાજ તરીકે દર વર્ષે અમુક વજનના ચોખા આપવાનું સભાએ કબૂલ કર્યું હતું. “જે તે વર્ષ માટે ચૂંટાયેલા મહાજનો (પિરુમક્કલ) (ચોખા) અપાવે. (પૃ. ૮.)

(૬) આ શિલાલેખમાં સભાની બેઠકનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. એમાં ગામના “દાનો (૧) (સંબંધી વ્યવસ્થા) માટે ચૂંટાયેલા મહાજનો” અને “સત્તનના (મંદિરનો વહીવટ કરનારા) અધિકારીઓ” પણ હતા. ધણું ઠરીને સભાએ મંદિરને દરરોજ પહોંચાડવાના ચોખાનું અને તેલનું પ્રમાણુ દરેક વર્ષે આપ્યું હતું. છેવટે એમ કહ્યું છે કે, પિંડારીના મંદિર સિવાયના અન્ય સ્થળે ગામના પાનવાળા (પાન) વેચે તેમની

નવમી, દસમી અને અગિયારમી સદીમાં એક જ ગામની સભાએ કરેલા ફરમાનો ઉક્ત ચૌદ શિલાલેખોમાં નોંધાયેલા હોવાથી, ઉક્ત ગ્રામસંસ્થાની વ્યવસ્થા અને મહત્તા વિષે તેમાંથી સારામાં સારો પૂગવો મળી શકે છે.

ગામડાની આવી સંસ્થા વિષેની વધુ માહિતી ખીન્ન શિક્ષા-લેખોમાંથી એકત્ર કરી શકાય તેમ છે. પરંતુ આવા શિલાલેખો જૂદા-જૂદા સમયના અને જૂદાજૂદા સ્થાનના હોવાથી, તેમનામાંથી જે માહિતી મળે તે વડે એકસરખી અર્થક હકીકત ઊભી કરવાનું હિતાવહ લાગતું નથી. તેમ છતાં પણ આવા શિક્ષાલેખોનો અભ્યાસ કાળજીપૂર્વક કરવાથી દક્ષિણ હિંદુસ્તાનની ગ્રામસંસ્થાઓના વિશિષ્ટ લક્ષણોનો સર્વ સાધારણ ખ્યાલ આપણે બાંધી શકીએ, એવી આશા રહે છે.

ઉક્તના શિલાલેખો ઉપરથી જણાય છે તેમ ગામડાની આ સંસ્થાઓનું સૌથી વધારે મહત્વનું અંગ સભા અગર મહામલા ગણાતી હતી. ગામડાને લગતી બધી બાબતોમાં સાધારણ સભા, તે સર્વોપરિ અધિકાર ભોગવતી હતી; અને દક્ષિણહિંદુસ્તાનમાંના શિલાલેખોમાં તેનો ઉલ્લેખ વારંવાર થયેલો જોવામાં આવે છે. આ શિલાલેખોનો અભ્યાસ કાળજીપૂર્વક કરતાં એમ જણાઈ આવે છે કે, જૂદાજૂદા સ્થળે અને કદાચ જૂદાજૂદા સમયે પણ આવી સંસ્થાનું બંધારણ જૂદુંજૂદું રહેતું હતું. તિરુમુક્કલના મંદિરમાંના શિલાલેખમાં^{૩૩૮} કહ્યું છે તેમ, સ્થાનિક સભામાં ગામના યુવકો તેમ જ વૃદ્ધો તેની રચના અને બેસતા. આથી એમ સમજાય છે કે, તે ગામ-તેનો દરજ્જો, ડાના મોટેરા પુરણોનો માત્ર સમુદાય હતી. પરંતુ અનેક શિલાલેખોમાં સભાને ગામલોકાથી

સભાએ બગીચા સાથેનું એક ગામ મદિરને લખી આપ્યું હતું. આ બક્ષીમની શરતો નીચે પ્રમાણે હતી —

“ આ ગામમાંથી કોઈ પણ જાતનો કાં નિવસવાનો અધિકાર અમને ગરેગે નહિ આવૂ વર્ષ માટે ચૂટાયેલા અમે (મહાજનો), મરોવર (હિપર દેખરેખ ગખવા) માટે ચૂટાયેલા અમે (મહાજનો) અને બગીચા (હિપર દેખરેખ ગખવા) માટે ચૂટાયેલા અમે (મહાજનો) આ ગામમાં વસેલા ગરીબો પામેથી સભાના હુકમથી વેઠ કમવવાનો હક્ક ધગની શકીશું નહિ

“(તે) કોઈ યુનો (કે) પાપ જાહેર થાય તો ફક્ત દેવ (અર્થાત્, મદિરના અધિકારીઓ) આ ગામના સ્તીજાને (તે માટે) દડ કરી શકશે. (આ પ્રમાણે) કમન કરીને અમે (અર્થાત્ સભાએ) પાંચર હિપર (આ) કાનગચ્છુ.

“અમે બેદરકારીથી આમાં નિષ્ફળ નીવડીએ તો દગરોજ એકસો ને આઠ ‘દાનમ’ દડ તરીકે આપવાનું અમને (મહાજનો) કખૂલ છે ” (પૃ ૨૦.)

(૧૩) આ શિવાલેખ અધૂરો છે જે ભાગ મોજુદ છે તેમાં કહ્યું છે કે, મહાસભાની એક મેકક ભરાઈ હતી તેમાં “આવૂ વર્ષ માટે ચૂટાયેલા મહાજનો, મરોવર (હિપર દેખરેખ ગખવા) માટે ચૂટાયેલા મહાસદો અને (ખીજ બધા) પ્રતિષ્ઠિત માણસો” હાજર ગયા હતા (પૃ ૨૧)

(૧૪) ગામમાંના એક ખેડૂતના પુત્રે પાડોશની જમીનનો કકડો બક્ષીસ તરીકે લખી આપ્યો હતો તેના ઉત્પન્નમાંથી, જે મડપમાં બ્રાહ્મણો ધણુખડ આવતાજતા હતા તે મડપમાં પાણી તથા બિના-મણા પૂગ પાડવાનું તથા મડપમાંના કુડ આગળ રેટ બેસો કરવાનું હતું હતું

દર વર્ષે જે મહાજનો ગામના કામકાજ સંભાળે તેમણે આ દાન હિપર દેખરેખ રાખવી જોઈએ. (પૃ. ૨૧)

નવમી, દસમી અને અગિયારમી સદીમા એક જ ગામની સભાએ કરેલા ફરમાનો ઉક્ત ચૌદ શિલાલેખોમા નોંધાયેલા હોવાથી, ઉક્ત ગ્રામસરથાની વ્યવસ્થા અને મહત્તા વિષે તેમાથી સારામા સારા પૂરાવો મળી શકે છે.

ગામડાની આવી સંસ્થા વિષેની વધુ માહિતી ખીચ્છ શિલાલેખોમાંથી એકત્ર કરી શકાય તેમ છે. પરંતુ આવા શિલાલેખો જૂદા-જૂદા સમયના અને જૂદાંજૂદા સ્થાનના હોવાથી, તેમનામાંથી જે માહિતી મળે તે વડે એકસરખી અર્થાંક હકીકત જોવી કરવાનું હિતાવદ્દ લાગતું નથી. તેમ છતાં પણ આવા શિલાલેખોનો અભ્યાસ કાળજીપૂર્વક કરવાથી દક્ષિણ હિંદુસ્તાનની ગ્રામસરથાઓના વિશિષ્ટ લક્ષણોનો સર્વ સાધારણ ખ્યાલ આપણે બાધી શકીએ, એવી આશા રહે છે.

ઉક્તના શિલાલેખો ઉપરથી જણાય છે તેમ ગામડાની આ સંસ્થાઓનું સૌથી વધારે મહત્ત્વનું અંગ સભા અગર મહાસભા ગણાતી હતી. ગામડાને લગતી બધી બાબતોમા સાધારણ સભા, તે સર્વોપરિ અધિકાર ભોગવતી હતી; અને દક્ષિણહિંદુસ્તાનમાના શિલાલેખોમા તેનો ઉલ્લેખ વારંવાર થયેલો જોવામા આવે છે. આ શિલાલેખોનો અભ્યાસ કાળજીપૂર્વક કરતાં એમ જણાઇ આવે છે કે, જૂદાજૂદા સ્થળે અને કદાચ જૂદાજૂદા સમયે પણ આવી સંસ્થાનું પંધારણ જૂઠુંજૂઠું રહેતું હતું. તિરુમુક્કુલના મંદિરમાના શિલાલેખમા^{૩૩૮} કહ્યું છે તેમ, સ્થાનિક સભામાં ગામના યુવકો તેમ જ વૃદ્ધો તેની રચના અને બેસતા. આથી એમ સમજાય છે કે, તે ગામ-તેનો દરજ્જો. ડાના મોટેરા પુરખોનો માત્ર સમુદાય હતી. પરંતુ અનેક શિલાલેખોમાં સભાને ગામલોકાથી

સભા ક્રેટલા સભ્યોની બનતી તેનો અપેક્ષા ઉત્તેજ આગ્ર પ્રમગે થયેનો છે તામિન ભારાના એક શિનાલેખ ૩૪૨ અન્યથે, તિગેમુગની સભામાં ૩૦૦ માણસો અને ૪૦૦ના શહેરીઓ હતા. ૭૬૬ નિક માદિત્યના કાનડી ભારાના એક શિનાલેખમાં ૩૪૩ કહ્યું છે કે, કુન્નુરના ૧૦૦૦ મહાજનો જમીનનું દાન રનાને બેગા થયા હતા પહેલા સુન્ન પાલ્યના એક શિનાલેખ ૩૪૪ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, ગામની સભામાં ૫૧૨ સભ્યો હતા વળી, પશ્ચિમ આનુકંપશના રાજા ત્રિભુવનમલના એક શિનાલેખમાં ૩૪૫ કહ્યું છે કે, ગામના બસો ૩૪૬ મહાજનોને તથા તેના મુખી કાનિદમને અમુક દાન કરવામાં આવ્યું હતું આ શિનાલેખ આડતરી રીતે એમ પણ સાબીત કરે છે કે, ગામનો મુખી રહેતો બીજા શિનાલેખો પણ આ પદવીની હયાતી પૂરવાર કરે છે

જે ગામની સભા હોય તે ગામના મહત્તમ પ્રમાણે ગામની સભાનો દરજ્જો રહેતો હતો કેટલાક પ્રમગે એમ પણ કહ્યું છે કે, ગામની સભાની બેઠક ભરી રામય તેટલા માટે રામજો મલામડપ બધાવી આપતા ૩૪૭ પરંતુ સાધારણ રીતે આવી સભા રથાનિક મલિરોમાં ભેગી થતી, અને ક્રેટલાક પ્રમગે તો આના પ્રમે આમ-લીના ઝાડનો ધાયડો પણ અનુકૂળ ગણાતો ૩૪૮

૩૪૨ ગ એ રી, ૧૮૦૮, પ ૨૩, અક ૨૧૨

૩૪૩ ગ એ રી, ૧૮૧૪, પ ૫૫, અક ૫૦૬

૩૪૪ ગ એ રી, ૧૮૧૮, પ ૧૫૩, પગિન્ડેદ ૪૩

૩૪૫ ગ એ રી, ૧૮૧૯, પ ૧૮, અક ૨૧૩

૩૪૬ આ મખ્યાથી સભાનો પોતાનો ઉત્તેજ ન થતા સભાની એક સમિતિનો ઉત્તેજ થતો હોય એ સભવિત છે

૩૪૭ ગ એ રી, ૧૮૧૬, પ ૧૧૬

૩૪૮ ગ એ રી, ૧૮૧૦, પ ૮૦, પગિન્ડેદ ૨૧, ગ એ રી, ૧૮૧૬, પ ૨૩, અક ૨૬૦

‘મહાજનો’ નામની સંઘરૂપ સંસ્થાનો ઉલ્લેખ અનેક પ્રમંજે થયેલો જોવામા આવે છે. સાધારણ રીતે આ શબ્દ બ્રાહ્મણ કૃષીવ-
દાર માટે વપરાતો હતો; પરંતુ કેટલાક પ્રમંજે

મહાજનો સ્થાનિક સત્તાધીશ સભા માટે પણ તે વપરાતો હોય, એ બનવા જોગ છે. ઇસ્વી સનની આદમી સદીના શરૂઆતના ભાગના કુમાર વિક્રમાદિત્યના લક્ષ્મીચરના સ્તલ-
લેખમા સુધરાઇની હદમાની ત્રેણીઓ વગેરેના જેવી અન્ય સંઘરૂપ સંસ્થાઓની સાથેસાથે અજાણેદા એકમ તરીકે મહાજનોનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. ૩૪૯ શબ્દકૃતવંશના બીજા કૃષ્ણ ગગ્ગના કાનડી ભાષાના એક શિલાલેખમા ત્રણુઓ મહાજનોના દાનનો ઉલ્લેખ થયેલો છે, ૩૫૦ અને ઇ. સ. ૬૦૨-૬૦૩ ની સાલના એ જ ગગ્ગના બીજા એક શિલાલેખમા ૧૨૦ મહાજનોની મમતિથી અમુક બ્રાહ્મણોએ કરેલા દાનોના ઉલ્લેખ થયેલા છે. ૩૫૧ પશ્ચિમ ચાતુક્યવંશના ત્રિલોક્યમલ રાજાના ઇ. સ. ૧૦૫૩-૧૦૫૪ ની માસના એક શિલાલેખમા કહ્યું છે કે, રમ્યુરના ૧૨૦ મહાજનોએ જિનની પૂજાના કામે બગીચાની, પાણીવાળા ખેતરની, પાચ ધરોની અને એક ઘાણીની બક્ષીમ આપી હતી. ૩૫૨

ચાતુક્યવંશના ત્રિભુવનમલ્લ ગગ્ગના ઇ. સ. ૧૧૧૨ના શિલાલેખમાથી ૩૫૩ આ મંથાના ગ્વરૂપ અને બંધારણ વિશે આપણને કાંઈકે માહિતી મળી શકે છે. ‘અગ્રદાર’ ઇદ્રેજેના મદદેવને ધરાવવાના નૈવેદ્ય, અન્નકૂટ, દાન તથા ઝોચ્છવના વાઘા માટેના માધનો પૂરા

૩૪૯ એ. ઈ., પુ. ૧૪, પૃ. ૧૮૬.

૩૫૦ ગ. એ. રી., ૧૯૦૪, પૃ. ૩૯, અંક ૫૩.

૩૫૧ એ. ઈ., પુ. ૧૩, પૃ. ૧૯૦.

૩૫૨ ગ. એ. રી., ૧૯૧૯, પૃ. ૧૬, અંક ૨૦૧.

૩૫૩ એ. ઈ., પુ. ૧૩, પૃ. ૩૬.

પાડવા માત્ર ગળએ આપુ ગામ બક્ષીમ તરીકે આપુ હતું “મદાન અપ્રદાર ઈદેના મુખીના તથા બાકીના ચાગ્ર મો મદાજનોના હાથમાં” ઉક્ત મિલકત મોપવામાં આવી હતી. એ લોકો મર્વ પ્રકારના મદ-ગુણો ધરાવતા હતા તેમ જ વેદોમાં પાગલ હતા, એમ તેમાં હતું છે. અહીં એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે, ચાગ્ર મો મદાજનો અપ્રદારની મત્તાધીરા મર્યાદાપ દતા, અને ગામડાની સામાન્ય ગમ્તાના મુખીના જેવો તેમનો પાત્ર મુખી હતો તે જ પ્રમાણે આનુક્રમિકતા બીજા જગદેકમલ ગામના ઇ. મ ૧૧૬૧ ની આસના મનગોળીના શિક્ષા-લેખમાં ૨૫૪ એમ હતું છે કે, મદાગ્રહ મદિગાજના મુખીપણા નીચેના મણિગવક્ષીના પાત્ર મો મદાજનોની મંમતિથી ગળએ દાન કર્યું હતું આ મંથાને ‘પાત્ર મો’ તરીકે પાત્ર ઉલ્લેખેલી છે, એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

જે દર્શકત ઉપર એકન કરી છે તેથી એવી ખાતરી થાય છે કે, જે પ્રમાણે આધારણ ગામડા ઉપર ગામડાની મંથાનો અમલ ચાલતો તે જ પ્રમાણે અપ્રદારો ઉપર મદાજનોની મંથાનો અમલ ચાલતો. ‘૩૦૦’ની, ‘૪૦૦’ની અને ‘૫૦૦’ની મંથા એમ ૨૫૪ કરે છે કે, એ મંથા બધા જ ઉમ્મગવાયક બ્રાહ્મણ પુરોહીની બનતી ન હતી, પણ તેમના પ્રતિનિધિઓની બનતી હતી. પરંતુ આ કામે કયા મિદ્દાતને અનુમરીને ચૂંટણી થતી, એ નક્કી કરવાનું આત્યારે મુશ્કેલ થઈ પડે છે. બ્રહ્મદેવ ગામોના મંમધમા જે પદ્ધતિને ઉલ્લેખ આપણે ઉપર કરી ગયા તેને મળતી જ નિશ્ચિત્વની પદ્ધતિ આ કામે પ્રચલિત હોય, એ અભવિત છે.

[૮]

ગામડાની મંમધપ સંસ્થાઓમાં -
ધરાવતી હતી તો પણ, ઘણાખરા પ્રસ

સત્તા
મિતિના

દાથે વિગતવાર વહીવટી કામ ચતુ દશે, એમ ગામડાની સહાની લાગે છે. આપણે પ્રથમ વાંચી ગયા તેમ, સમિતિઓ. ઉક્તના શિક્ષણમા ચાર પાંચ મમિતિઓનાં નામ તો ગણાવેલાં છે : —

(૧) ચાલુ વર્ષ માટે ચૂંટાયેલા મહાજનો. (૫, ૭, ૧૧, ૧૨, ૧૩,)

(૨) દાનો માટે ચૂંટાયેલા મહાજનો. (૬.)

(૩) સરોવર માટે ચૂંટાયેલા મહાજનો. (૬, ૧૧, ૧૨, ૧૩.)

(૪) બગીચા માટે ચૂંટાયેલા મહાજનો. (૧૨.)

(૫) દર વર્ષે ગામના કામકાજ સંભાળનારા મહાજનો. (૧૪)

ઉપર્યુક્ત સમિતિઓ પૈકીની બીજી, ત્રીજી અને ચોથી મમિ-
તિના સ્વરૂપનો અને કામકાજનો ખ્યાલ તો તેના નામ ઉપરથી જ
આવી શકે છે. પહેલી અને પાંચમી સમિતિ એ ને એ મંસ્થા માટે
જૂદાજૂદા નામે ઓળખાતી હશે, અને બીજી સમિતિઓ સામાન્ય
અને પરચુરણ કામકાજ નહિ કરતી હોય તે એ જ મમિતિઓ
કરતી હશે. જૂદાજૂદાં ગામોની આવી સમિતિઓના અભ્યોની મંખ્યા
અને તેમનું બંધારણ જૂદાંજૂદાં હશે. દાખલા તરીકે, ઉત્તરમસ્તુરમાના
જે શિક્ષણોમા વધારાની ચાર મમિતિઓનાં નામ આપેલાં છે તે
આ પ્રમાણે : — “ વાર્ષિક દેખરેખની મમિતિ ”; “ ન્યાયન નવી
દેખરેખની મમિતિ ”; “ સુવર્ણની દેખરેખની મમિતિ ”. અને

અત્રીના ચોવ વગના કટવાકે શિવાયેજોમા ૩૫૬ ગામડાની વધાગની
 ટ્રેલીકે મમિતિઓના નામ ગણાવેવા છે તે આ પ્રમાણે - (૧)
 “મગી- (કુદુંચ) ઉપર દેખરેખ ગખનાગ મદાજનો”; (૨) “ખેતરો
 ઉપર દેખરેખ ગખનાગ મદાજનો”, (૩) “બગો (મખ્યાના) મદા-
 જનો” (૪) “ગામડા ઉપર દેખરેખ ગખનાગ મદાજનો”; અને (૫)
 “ઉદ્યોગનો (માનુઓ ?) ઉપર દેખરેખ ગખનાગ મદાજનો.” “મદિ-
 ગના કામડાજની વ્યવસ્થા કરનારી સમિતિ”નો ઉલ્લેખ પણ થયેલો
 છે પરંતુ એ મમિતિ ઉપર્યુક્ત (૪) અને (૫) આકવાળી મમિતિના
 લેવી જ દશે પહેલા ગજગજના ઇ. મ ૬૯૬ ના સિલાયેખમા ૩૫૭
 પણ “ મરોવર ઉપર દેખરેખ ગખનારી મમિતિ ”નો અને “ગામડા
 ઉપર દેખરેખ ગખનારી મમિતિ”નો ઉલ્લેખ થયેલો છે. તદુપગ
 “ જમીનમાપણીમ મધી મમિતિ”નો ૩૫૮ અને “ ન્યાયસંબધી
 મમિતિ ”નો ૩૫૯ ઉલ્લેખ પણ થયેલો છે “ ન્યાયમંબંધી મમિતિ”-
 મા તો એક જીમભામદ પણ હતી.

આનુચરશના ખીજ ભીમ ગજના (ઇ મ ૬૩૪-૬૪૫)
 મનુષીપત્તનના તામ્રપત્રોમા ૩૬૦ “પાચની મમિતિ”નો તથા “મમિ-
 તિની બેદમ (ઘાર-મોઢી)માના વાક-ચતુર યુવકો”નો ઉલ્લેખ
 થયેલો છે. આથી એમ જણાય છે કે, આ મમિતિઓમા યુવકો પણ
 ભેગતા અને ચર્ચામા દૂરથી ભાગ લેતા. નતમ્ ગામના ત્રણ શિવા
 લેખોમા બે મમિતિઓનો ઉલ્લેખ થયેલો છે તે પેટ્ટીની “સવત્સર-
 ચારિયમ્” નામની સમિતિ (“ વાર્ષિક દેખરેખની સમિતિ ”)મા

૩૫૬ ગ. એ રી, ૧૯૦૫, પૃ. ૪૯, પરિચ્છેદ ૭, ૧૯૧૫,
 પૃ ૧૧૫-૧૧૬.

૩૫૭ ગ એ. રી, ૧૯૧૮, પૃ. ૧૪૩

૩૫૮ ગ. એ. રી, ૧૯૧૪, પૃ. ૩૦

૩૫૯ ગ એ રી, ૧૯૧૦, પૃ. ૯૮-૯૯, પરિચ્છેદ ૩૫.

૩૬૦ એ ઈ, ૫, પૃ. ૧૩૭-૧૩૮.

૧૨ મહાસદ્દો ગ્રહેતા, અને તે ગામની મહાસભાનો એક ભાગ હતી ગામના મેઈ અમલદારનું અગર અમલદારોની મમિતિનું નામ “ઉર-ચારિયમ્” હતું, અને તેનું કામ દેખીતી રીતે ગામની જમીનો અગર રીતે ખેડાય તે જોવાનું તથા ઉત્પત્તિ ભેગું નાનું હતું.

આ મમિતિઓના બધાગણનું બુદ્ધિ તથા વિગતનાં વચન ઉત્તરમહાનુભાના જે શિનાતખોમાથી મળી આવે છે તે જમીનો પાછના મમયનો શિનાતખ આમના મમયના મમિતિઓનું વિનાલેખનું મુધાગરધાગ માથેનું ૨૫૩૫ હોવાથી અહીં આપણે પાછના મમયના વિનાલેખનું ભાષાતર જિતારીય એટલે આ મમિતિઓ જે પદ્ધતિ અન્યથે બધાતી તેનો ખ્યાલ આપણને આરી શકશે ૩૧૧

“ ૬૦ વર્ષે એક નાર ‘વાર્ષિક દેખરેખ’ ‘બગીચાની દેખરેખ’, અને ‘સરાવગની દેખરેખ’ (માટેની સમિતિ) ચૂંટવા માટેના નિયમો આ રીતે (અમે, સભાના સભ્યોએ) ધડયા

- (૧) “ (ઉત્તરમહાનુભા) ત્રીસ લક્ષા (વિભાગ) ગ્રહેશે
- (૨) “ આ ત્રીસ લક્ષાઓ પૈકીના દરેક લક્ષામા જેઓ ગ્રહેતા હશે તેઓ ભેગા થશે અને ‘જિપાડવાની ચિઠ્ઠી’ (જુઢવોલૈ) માટે માણસો પસંદ કરશે

“ પોતાનું નામ જિપાડવાની ચિઠ્ઠીમા દાખલ થાય અને (તે જિપાડવાની ચિઠ્ઠી માટેના પાત્રમા) નખાય, એમ જે વિગતો ભેગા તેની લાયકા નીચે પ્રમાણે લેવી જોઈએ —

() ‘ સાચની જમીનના ચોથા ભાગ (ચેલિ)નો તે માની લેવો જોઈએ

૩૧૧ ગ એ રી, ૧૮૮૬, પૃ ૨૩ આ મ ગી ૧૮૦૮-૧૮૦૫, ૮ ૧૪૦ બન્ને વચ્ચેનો ભેદ જણાના જુઓ ગ એ રી, ૧૮૮૮, પૃ ૨૭-૩૦

(ખ) “ પોતાની જ જમીન ઉપર બાધેલુ તેનું પોતાનું ઘર હોવું જોઈએ

(ગ) “ તેની ઉંમર ૭૦ થી ઓછી અને ૩૫ થી વધારે વર્ષની હોવી જોઈએ.

(ઘ) “ તેને મત્રગ્રાહણનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ; (અર્થાત) તેને પોતાને ૨ આવડતુ હોવું જોઈએ તેમ જ (ખીજ લોકોને) તે શીખવતા તેને આવડતુ હોવું જોઈએ.

(ડ) “ કોઈની પાસે જમીનનો અષ્ટભાગ (ચિલ્લિ) જ હોય તો પણ, તેણે એક વેદનો અભ્યાસ કર્યો હોય અને ચાર ભાષ્યો પૈકીના એક ભાષ્યનો અભ્યાસ કર્યો હોય અને (ખીજ લોકોને) તે એ શીખવી શકે તેમ હોય તો બપોડવાની ચિઠ્ઠીમાં તેનું નામ દાખલ કરી શકાય અને (પાત્રમાં તે ચિઠ્ઠી) નાખી શકાય.

(ચ) (“ઉપર્યુક્ત લાયકી જેઓ ધગવના હોય) તે પૈકીના (૧) જેઓ કામકાજથી સારી રીતે જાણીતા હશે અને પવિત્ર નિયમો પ્રમાણે વર્તતા હશે તેમને જ પસંદ કરવામાં આવશે; અને (૨) જેમણે પ્રામાણિક રીતે કમાણી કરી હશે, જેમના મન શુદ્ધ હશે, અને જેઓ હેતુ ત્રણ વર્ષથી આ સમિતિઓમાં (ની કોઈ સમિતિમાં) નહિ હોય તેમને પણ પસંદ કરવામાં આવશે.

(છ) (૧) “ જેઓ આમાંની કોઈ સમિતિમાં હશે પણ જેમણે પોતાના દિમાગ રજુ કર્યા નહિ હોય તેઓ (ના નામ) તથા નીચે જણાવેલા તેમના સગામંજીની (ના નામ) બપોડવાની ચિઠ્ઠીમાં દાખલ કરી શકાશે નહિ અને (પાત્રમાં તે) નાખી શકાશે નહિ :

(૨) “ તેમની માતાની નાની અને મોટી બહેનોના પુત્રો;

(૩) “ તેમની કાકીઓના અને તેમના મામાના પુત્રો;

(૪) “ તેમની માતાના ભાઈઓ;

(૫) “ તેમના પિતાના ભાઈઓ;

(૬) “તેમના પોતાના ભાઈઓ;

(૭) “તેમના સસરા (?),

(૮) “તેમની પત્નીના ભાઈઓ;

(૯) “તેમની બહેનોના પતિઓ;

(૧૦) “તેમની બહેનોના પુત્રો,

(૧૧) “લાયકી ન ધરાવતા માણુઓની પુત્રીઓને પરણેલા જમાઈઓ;

(૧૨) “તેમના પિતા;

(૧૩) “તેમના પુત્રો.

(જ) “ (૧) જેમની સામે ગેઝકાયદેમર સભોગની અથવા તે (ક) બ્રહ્મહત્યા, (ખ) મઘપાન, (ગ) ચોરી, (ઘ) ગુરુપત્ની સાથે બલિયાગ અને (ઙ) એ ચાર પ્રકારના ગુના પૈકીના કોઈ ગુનામાં મામેલગીરી—એ પાપ મહાપાપો પૈકીના પહેલા ચાર પાપ (પૈકી એક કે વધુ પાપ) કર્યાની નોંધ થઈ હશે તેઓ(ના નામ), તથા (૨) ઉપર્યુક્ત તેમના સગાસંબંધી(ના નામ) જીપાડવાની ચિઠ્ઠીમાં દાખલ કરી શકાશે નહિ અને (પાત્રમાં તે) નાખી શકાશે નહિ.

(ઝ) “ (હલકા લોકો સાથે) સગતિ રાખ્યાબદલ જેમને નાત-બહાર મૂકવામાં આવ્યા હશે તેઓ પ્રાયશ્ચિત્તની ક્રિયા કરશે નહિ તથા સુધી તેઓ(ના નામ) જીપાડવાની ચિઠ્ઠીમાં દાખલ કરી શકાશે નહિ અને (પાત્રમાં તે) નાખી શકાશે નહિ.

(ઞ) “ જેઓ અતિમાહમિક હશે તેઓ(ના નામ) જીપાડવાની ચિઠ્ઠીમાં દાખલ કરી શકાશે નહિ અને (પાત્રમાં તે) નાખી શકાશે નહિ. [મૂળ શિલાલેખનો આ ભાગ ખડિત હોવાથી આ આખી કલમ મૂળ લખાણમાં સચવાઈ રહી નથી.]

(ટ) “ જેમણે ખીન્ન લોકોની મિત્રતા ચોરી કે લૂટી હશે તેઓ(ના નામ) જીપાડવાની ચિઠ્ઠીમાં દાખલ કરી શકાશે નહિ અને (પાત્રમાં તે) નાખી શકાશે નહિ.

જેરે કાઢી જતનો અવિહિત ખોગક (૧) ખાધો હશે
 ક્રિયા કર્યાના કારણે જેઓ શુદ્ધ થયા હશે તેઓના
 જીવાડવાની ચિઠ્ઠીમાં નાખવ કડી શકાશે નહિ
 (કામ કરવાને પગદ થયા માડ પાત્રમાં તે) નાખી

(૧) જેમણે.... પાપ કર્યા હશે [અહીં પણ મૂળ
 ખોડિત થયેલું છે] અને પ્રાયશ્ચિત્તની ક્રિયા કરીને જેઓ શુદ્ધ
 કરી હશે, (૨) જેઓ ગામના કટકરૂપ હશે અને પ્રાયશ્ચિત્તની ક્રિયા
 કરીને શુદ્ધ થયા હશે, (૩) જેમણે ગેરકાયદેસર મંજોગનો ગુનો કર્યો
 હશે અને જેઓ પ્રાયશ્ચિત્તની ક્રિયા કરીને શુદ્ધ થયા હશે, તે તમામ
 સોમો(ના નામ) જિંદગીપર્યંત (આમાની ગ્રંથ) સમિતિ માટે જીવાડવાની
 ચિઠ્ઠીમાં નાખવ કરી શકાશે નહિ અને (પાત્રમાં તે) નાખી શકાશે નહિ.

“આમ ગણાવેલા આ તમામ જથ્થાને બાતલ કરીને ત્રીમ
 લતામાં જીવાડવાની ચિઠ્ઠીને માટે નામો લખાશે, અને (ઉત્તરમધ્ય-
 રના) બાર ગામડાના ત્રીસ લતા પૈકીનો દરેક લતા અપાહેલું પરખી-
 ડિયું તૈયાર કરશે અને (તેમાં શુ છે તે દર્શાવનારી) ચિઠ્ઠી બહારથી
 તેના ઉપર બાધશે. (એ પરખીડિયા) એક વામણમાં નાખવામાં
 આવશે. (આ કામને માટે) બોલાવેલી, જુવાન અને વૃદ્ધ (સભામંદો)
 સાથેની, ગામડાની મજાની, પૂરી હાજરીવાળી એક વચ્ચે, જીવાડ-
 વાની ચિઠ્ઠીઓ બિલાડવામાં આવશે. તે દિવસે મદિરના જે પૂજારીઓ
 ગામમાં હાજર હશે તેઓ ગામના જે મંડપમાં (?) સજાની એકક
 બરાશે તેમાં, એક પણ અપવાદ વગર જેમશે મદિરના પૂજારીઓના
 મધ્ય ભાગે વૃદ્ધમાં વૃદ્ધ પૂજારી જિભો રહેશે અને હાજર રહેતા તમામ
 લોકો જોઈ શકે એવી રીતે એક (ખાલી) વાસણ જીતું કરશે. જે
 નાના બાળકને આ બાળકનું કાર્ષ ભાન નહિ હોય તે ત્રીમ લતા(માંથી
 આવેલા પરખીડિયા પૈકીનું) એક (પરખીડિયું)
 આપશે. (એ પરખીડિયામાં) નાખી શકાશે નહિ.”

હાવવામાં આવશે અને તેને (મારી પેરે) હવાવવામાં આવશે (એ નાના બાળકના હાથે) આ વામણુમાથી એક ચિઠ્ઠી બેપડાવવામાં આવશે, અને તે લવાદને સોપવામાં આવશે ચિઠ્ઠીને હવાયો લેતા લગાદ પાચે આગળીઓ પહોળી ગળીને પોતાની હાથેરીમાં તે વેગે આ પ્રમાણે પોતાને મળેલી ચિઠ્ઠી (ઉપર લખેલું નામ) તે વાચી બતાવશે તેણે વાચેલી ચિઠ્ઠી મડપમાં તે વખતે હાજર ગહેવા તમામ પૂજારીઓ વાચી બતાવશે આ પ્રમાણે વાચી બતાવેલું નામ નોંધી લેવામાં આવશે (અને સ્વીકારવામાં આવશે) એ પ્રમાણે ત્રીસ વાર પૈનીના દરેક લગ્ના માટે એક માણસ પમદ કરવામાં આવશે

“આ રીતે ચૂટાયેલા ત્રીસ માણસો પૈકી જેઓ બગાડે ‘બગીચાની દેખરેખ (માટેની સમિતિ)’ માં અને ‘સરોવરની દેખરેખ (માટેની સમિતિ)’ માં રહ્યા હશે અને જેઓ જ્ઞાનમાં આગળ વધેલા હશે તથા જેઓ ઉમ્મરમાં આગળ વધેલા હશે તે (બાર જણ) ને ‘વાર્ષિક દેખરેખ (માટેની સમિતિ)’ માટે પસંદ કરવામાં આવશે બાકીના માણસો પૈકી બાર જણને ‘બગીચાની દેખરેખ (માટેની સમિતિ)’ માટે પમદ કરવામાં આવશે, અને બાકીના છ જણની ‘સરોવરની દેખરેખ (માટેની સમિતિ)’ બનશે છે રી બે સમિતિ મોઢે અભિપ્રાય લઈને (?) પમદ કરવામાં આવશે જે મહાત્મનો આ ત્રણ સમિતિના મર્યાદા હશે તેઓ પૂરા ત્રણમાં ને માત્ર દિવસ સુધી અધિકારપદે ગહેશે અને પછી નિવૃત્ત થશે સમિતિમાં હોય એવો ગૌરવ માણસ ઇર્ષ્યાના બદન તકસીગવાન જણાશે તો તેને (એકદમ) દૂર કરવામાં આવશે આ બોન નિવૃત્ત થાય ત્યાંપછી સમિતિઓ નીમના માટે (હિતગમસ્તુગ્ના) બાર ગામોમાંની ‘ન્યાય મળધી દેખરેખ ગળનારી સમિતિ’ના મર્યાદા નવાદની મદદથી બેસક ભગે આ કુમારના (ચૂટણીના) નિયમો આપ્યા છે તેને અનુમરીને ચિઠ્ઠીઓ બેપડાવીને પમદગી કરવામાં આવશે

“ ‘પચ-વાર-નારિયમ’ અને ‘સુનારુની દેખરખ (માટેની સમિતિ) માટે નીમ લત્તામાં જીપાડવાની ચિઠ્ઠી માટે નામો લખવામાં આવશે, બહારથી બાવેની ચિઠ્ઠી(વાળા) નીમ (પગમીડિયા)એક વામ છુમા મૂકવામાં આવશે અને (પ્રથમ વર્ણવ્યા પ્રમાણે) નીમ ચિઠ્ઠી જીપાડવામાં આવશે આ નીમ ચિઠ્ઠીમાંથી બાગ માણુમોને પમદ કરવામાં આવશે આ બાગ માણમોમાના ઠ માણમોની ‘સુવર્ણની દેખ રેખ (માટેની સમિતિ) બનશે, અને બાકીના ઠ જાણુની ‘પચ-વાર-નારિયમ બનશે બીજા વર્ગે આ (મે) મમિનિઓ (નીમના) માટે ચિઠ્ઠીઓ જીપાડવાના સમયે (તે વર્ગે) આ મમિનિઓમાં જે લત્તાઓનું પ્રતિનિધિત્વ આની ગયું હશે તે લત્તાઓને બાતન ગખવામાં આવશે, અને બાકીના લત્તાઓમાંથી મોટે અલિપ્રાય લઈને (૧) નીમછુમા કરવામાં આવશે જેઓ ગધેડે બેઠા હશે અને જેમણે જોઈ સહી કરી હશે તેઓ(ના નામ) જીપાડવાની ચિઠ્ઠીમાં દાખલ કરી શકશે નહિ અને (પાનમાં તે) નાખી ચકાશે નહિ

“ લવાગે અને જેમણે પ્રામાણિક રીતે કમાણી કરી હશે તેઓ (ગામના) હિમાળ ગખશે જેણે હિમાળ રાખ્યો હશે તે (જે મુદત દરમ્યાન અધિકારપદે હશે તે મુદત માટેનો) હિસાબ મોની હિસાબી સમિતિના મહાજનોને રજુ કરશે નહિ અને તે પોતે પ્રામાણિક જાહેર થશે નહિ ત્યાં સુધી ફરીથી તે પદે તેની નીમછુક ચર્ચ શકશે નહિ જે માણમ હિસાબ લખતો હશે તે પોતે જ હિસાબ રજુ કરશે, અને તેનો હિસાબ બધ કરવાને બીજા હિમાબી માણસને લાવવામાં આવશે નહિ

“ આમ આ વર્ગથી યાનવ્યદ્રદિવાકરો માત્ર જીપાડવાની ચિઠ્ઠી વડે હમેશા સમિતિઓની નીમછુક યમે આવી ગ તજા થઈ હતી ”

સમિતિઓની પમદગી માટે ઉપર જે વિગત નિયમો આપેલા છે તેથી ગામડાની મર્યાદાઓના પ્રજ્ઞસત્તાક સ્વરૂપનો ઉત્તમોત્તમ દાખલો મળી ગયો છે એથી એમ ગ્પષ્ટ થાય છે કે, સંઘર્ષ સરથાના

કર્તવ્યો મુખ્યત્વે કરીને ઉક્ત સમિતિઓ દ્વારા બળવાતાં હતાં, અને તેથી જ નીતિબ્રજતા થતી અટકાવવા માટે આટલી બધી અગમચેતી રાખવી પડતી હતી. પ્રજાકીય તત્ત્વવાળું બંધારણ હોય તેમા બ્રજતા આવે, એ સ્વાભાવિક છે; તેમ છતાં પણ તેની લાવનાને તથા શક્તિ-મત્તાને નુકસાન કર્યા વગર એ બ્રજતા દૂર કરવાનો પ્રયત્ન આ રીતે કરવામાં આવતો હતો. આ કામે જે નિયમો ઘડાયા હતા તે ખરેખર ધ્યાન ખેંચે તેવા છે, અને તેમા ચતુરાઈ તેમ જ અગમચેતી દેખાઈ રહી છે. ઉપર્યુક્ત નિયમોમાની કેટલીક શરતો માટે તો આપણને માન ઊપજ્યા વગર રહેતું નથી. સાચની જમીનનો ચતુર્ધાશ (ચેલ્લિ) પણ જેની પાસે પોતાની માલીકીનો ન હોય તે આમાની કામ મમિતિ માટે ઉમેદવાર તરીકે સાધારણ રીતે ઊભો થઈ શકતો નહિ તો પણ અમુક જાતની કેળવણી પામેલા માણસો પરત્વે અપવાદ સ્વીકારવામાં આવતા હતા. જેઓ હેદ્દા ત્રણ વર્ષ સુધીમા કામ મમિતિમા આવ્યા ન હોય તેમને જ પસંદ કરી શકાય, એવો જે ‘(ચ)’ નિયમ આપેલો છે તે અક્ષયત્ત દરેક મામલાસીને આ મમિતિઓમા કામ કરવાની તક મળે તે હેતુથી તેમ જ તે પોતે જે સભામા હોય તે સભાના જોખમદાર સભ્ય થવા માટેની લાયકી તેને મળે તે હેતુથી ઘડવામા આવ્યો હતો. ૩૧૨ સભાસદોની પસંદગી કરવા માટેની પદ્ધતિ એવી કાળજીપૂર્વક યોગ્ય હતી કે લાયકશક્ત કે અંગન લાયકગ થવાનો સંભવ જ ન રહે. પ્રાચીન અને અર્વાચીન દુનિયામાંના પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમા જે પદ્ધતિ પ્રચલિત હોવાનું આપણે જાણીએ છીએ તેની સાથે ઉક્ત પદ્ધતિ સારી રીતે સરખાવી શકાય તેમ છે.

૩૧૨ ચોક્કસશના એક શિલાલેખમા આ સિદ્ધાંતને આથી પણ વધારે વિસ્તૃત કરવામા આવ્યો છે. તેમા કહ્યું છે તેમ, જૂની પદ્ધતિ પ્રમાણે જેઓ વર્ષના અંતે પોતાની જગ્યા ખાલી કરવાનું કબૂલ કરે તેમના હાથે ગામડાનો વહીવટ કરાવવાની વ્યવસ્થા સભાએ કરી હતી. (ગ. એ. રી., ૧૯૧૫, પૃ. ૧૮, અંક ૯૨.)

ઉપર્યુક્ત નિયમોનો અમલ કેવી રીતે થતો તેના મંબંધમાં એક શિલાલેખમાથી^{૩૬૩} આપણને માહિતી મળે છે. તેમા કહ્યું છે કે, ગામના જે હિસાબી ઇસમે છેતરપંડી કરી હતી તેને બરતરફ કરવાની અને તેના વંશજોને તથા સગામંબંધીને ગામના હિસાબ લખવાની બંધી કરવાની 'વ્યવસ્થા' ગામની સભાએ કરી હતી.

ગામડાની શ્રેણીએ જે માણસોની નીમણૂક કરી હોય તેઓ જે દેવા કરે તેને માટે તે સંસ્થા જવાબદાર ગણાય, એવું ધોરણ તે સમયે હોવાનું માખીત થાય છે. પહેલા કુલોતુંગના રાજકાળના ૪૮મા વર્ષના (ઈ. સ. ૧૧૧૭-૧૧૧૮ના) એક શિલાલેખમાં^{૩૬૪} કહ્યું છે તેમ, જે બે ઇસમો ઈ. સ. ૧૧૧૫-૧૧૧૬માં ગામનો હિસાબ લખતા હતા તેમણે દેવા કર્યા, અને તે દેવાં પતાવ્યા વગર તેઓ ગામ છોડીને ચાલ્યા ગયા. જે ગ્રામસંસ્થાની નોકરીમાં તેઓ હશે તેણે અમુક ખેતરો વેચી નાખીને એ દેવાનો નિકાસ કરવો પડ્યો હતો.

ઉત્તર આર્કટ પ્રાંતના ક્ષેત્રદેશમ્ નામક ગામમાંથી મળી આવેલા અનેક શિલાલેખોમાથી^{૩૬૫} ગ્રામસભાના કામકાજ વિષે કેટલીક રસિક માહિતી મળી શકે છે. તેમાંથી એમ જણાય છે કે, એ ગામ 'અમ્રદાર' હતું, અને તેમાં 'ગણુપ્પેરમક્રમ' અથવા 'ગણુવારિયપ્પેરમક્રમ' નામની વ્યવસ્થિત ગ્રામસંસ્થા હતી. એ શિલાલેખોમાં ઘણુંબધું એ મળાના અને તેની પ્રવૃત્તિઓના ઉલ્લેખો થયેલા છે. તેના તાબામાં અનેક સમિતિઓ કામ કરતી હોવી જોઈએ. એમાંની એક સમિતિ ગામ (ગણુવારિયમ)ના કામકાજ સંભાળનારી મગિતિ હતી, અને બીજી એક સમિતિ મંદિર (અમિલવારિયમ)નાં કામકાજ સંભાળનારી સમિતિ હતી. મંદિર માટેની ઉક્ત સમિતિનો હિસાબી

૩૬૩ ગ. એ. રી., ૧૯૦૫, પૃ. ૨૭, ૫૪.

૩૬૪ ગ. એ. રી., ૧૯૦૭, પૃ. ૭૬, પરિચ્છેદ ૩૯.

૩૬૫ ગ. એ. રી., ૧૯૧૬, પૃ. ૧૧૫-૧૧૬.

અમલદાર “ત્રૈસાત્મવટિકામધ્યગત” ૩૬૬ અર્થાત્ “ત્રૈસાત્મ્ય (નામક) પાદશાગાનો લવાદ” કહેનાતો હતો. અક ૧૯૪ના શિવાલેખમા ઉપર જેણે દાન ‘ગણપારિચય’ના જે મહાજનો તે વર્ષે કામ કરતા હતા તેમને મહામલાએ સોંપ્યું હતું, અને એ લોકો નિષ્કળ નીનડે તો તે મમિતિના દરેક મળ્ય પામેથી ‘વ્રદામતો’ (એટલે કે, એ દાનમા જેઓ ગસ લેતા હોય તેઓ ?) રાગ નરકે દડ વસુન કરે, એમ કહ્યું હતું, એવું એમા કહ્યું છે સભાના તાબામા ઇટલાક ‘મધ્યસ્તો’ (લવાદો) પણ ગ્રહેતા તેઓ મરોનર મગધી હિસામ રાખતા, અને તેમને દરેક જોખાના ચાર ‘નાનિ તથા દર વર્ષે શુદ્ધ મોનાના માત ‘કવળુ’ અને ઠાપડની એક જોડ મળતા સભા તરફથી તપામાના માટે હિમામ ગળુ કરવાના પ્રમગે આના દરેક ધર્મમે પોતાના હાથમા લાનચોગ લોટ પકડવાની કસોટીમાથી પસાર થવું પડતું તે એમાથી મહીસનામત રીતે પમાર થઈ જતો (અને તેથી શુદ્ધશુદ્ધિનો દરતો) તો વધાનની ગકમ (પાદશોન ?)નો ચાથો ભાગ બહીસ તરીકે તેને મળતો પરંતુ તેનો હાથ દાઝતો (અને તેથી તે દૂષિત હતો) તો તેને ૧૦ ‘કવળુ’નો દડ થનો, પણ તેને વધારાની કાંઈ શારીરિક શિક્ષા થતી નહિ ‘ગણપરેમકન નામની મગ્ધા મહામભાની આધાગણુ મળા હતી, પરંતુ મદિગના વ્યવસ્થાપક તરીકે પણ તે કાંઈ પ્રમગે કામ કરતી હતી, એમ જણાય છે મદિગની વ્યવસ્થા કરનારી મગ્ધા તરીકે તેના સભાસદોએ એવી કબૂલત આપેલી જણાય છે કે, મદિગને જે મોતુ સોપનામા આવ્યું હોય તેનો નાશ તેઓ કરે તો મદિગના મહેશ્વરોને દરેક સભાસદ ૨૪ ‘દાનમ’નો દડ ભરે

[૯]

ગામડાની એણીઓ ગામડાની જમીન ઉપર સંપૂર્ણ અધિકાર

૩૬૬ આ અમલદારના સમઘમા ઉક્તવનો બીજો શિવાલેખ પણ જુઓ

બોગમની હતી, અને ગામડાની આતંકિત વ્યવસ્થાની વાતનમા તેના
 મમમા દર્ધ માયુ ધાલતું નહિ પણ ગામ
 આમમલા અને જમાથી જે કનુ હિતવન્ત આસનુ હોય તેને
 મધ્યસ્થ સરકાર માટે તેઓ જવાબદાર ગણાતી આને એક
 વચ્ચેનો સંબંધ, નખલો મોબુદ છે ગજનુ મહેસુલ ભગવા
 નગર બાપી રથુ હતુ તેથી એક ગ્રામ
 મલાના મભામદોને પદ્મીને પ્રેમના નાખનામા આપ્યા ત્યાજબાદ
 બાકીનુ મહેસુલ ભરી દેના માફ તે ગામડાની સભાના પ્રેરનાર બ્રાહ્મણ
 મભામદોએ ૨૦૦ 'દાશુ' વધને ૮૦ 'વેલિ' જમીન વેચી દીધી
 ત્યારે મામનો જાત પડ્યો ૩૧૭

તિરુનમના શિનાલેખ ૩૧૮ ઉપરથી એમ મમજાય છે કે,
 ગજના અમનદારો ગ્રામસરસ્થાના કિસાણ વખતોવખત તપાસતા
 ઉકનમાનો બાગમો શિવાલેખ તેમજ બીજા પ્રેરવાક શિવાનેજો ૩૧૯
 એમ બતાવી આપે છે કે, કર્તવ્યનો પરિત્યાગ કર્યા બદલ ગ્રામસભા
 દડને પાન નીવડતી પડેના ગજરાજનો ઈ મ દલદનો શિવા
 લેખ ૩૭૦ પણ આ વાત નમિક નિગત માથે કહે છે તેમા એમ
 કથુ છે કે, ત્રિભુવન-મહાદેવી-ચતુર્વેદિ-મગધમ ગામની મલા એક
 મડપમા બેગી થઈ, અને ગેઇ માણુમે જે ગામ મલા પાસેથી
 ખરીદ્યુ હતું અને ધ્યાનિક મદિને લખી આપ્યુ હતુ તે ગામના
 મમધમા તેણે આ પ્રમાણેના કશર કર્યો હતો - "ઉક્ત સભા 'સિદ્ધાય',
 'દડાય' અને 'પચનાગ' સિવાયનો ઇર્ધપણુ કર બિધગવશે નહિ આની
 વિરદ્ધ તે વર્તન કરે અગર 'શિદિનગર' જેના જે કર પ્રથમ દરેલા

૩૬૭ ગ એ રી, ૧૯૧૩, પૃ ૧૦૯

૩૬૮ સા ઈ ઈ, પુ ૩, ભા. ૧, અક ૫૭

૩૬૯ ગ એ રી, ૧૯૦૩, અક ૩૪૨ તથા ૩૪૩, ગ એ રી,
 ૧૯૧૧, અક ૨૬૮

૩૭૦ ગ એ રી, ૧૯૧૮, પૃ ૧૪૩.

કેરની યાદીમાં દાખલ ન હોય તે કર તે નાખે તો તે કાયદેમર ગણાશે નહિ. આ ગામના સંબંધમાં જે તે વર્ષમાં કામ કરતી 'મરોવગની દેખરેખ માટેની સમિતિ'ના તથા 'ગામની દેખરેખ માટેની સમિતિ'ના અને 'ઘરમૈશેસ્વાર'ના મધ્યે 'અમંજિ' તરીકે ચોખ્ખા કે ડાગર રૂપે ટ્રોઈ પણ વ્યવસ્થા મહેનતાણી લેશે નહિ મમિતિના જે મધ્યે આવા કચ્છુ ઉત્પન્ન ઓળવશે અને એવા કર નાખવા માટેના હુકમ ઉપર સહી કરશે તેમને મોનાના રૂપ 'કલ'નું નોંં દંડ કરી શકાશે, અને તે દંડ 'દિવકનમીઓ' (મદિરના વ્યવસ્થાપક) ગ્રામવગે. આ દંડ ભર્યા પછી પણ, 'ધર્મોસન' (વરિષ્ઠ ન્યાયાધીશી) જે ગ્રામ દરારે તે ગ્રામે અને આ કચ્છમાં જે દર દરો છે તે દરે તેમણે ('વારિયમ'ના સલામતોએ) 'ધર્મોસન'ને દંડ ભરવો પડશે 'વારિયમ'ના જે હિમાળી અમલદારે ગેરકાયદેમર નિધરાણું કરવા હીધુ હશે તેણે 'વેત્તિ' ભરવું પડશે જેઓ આ કચ્છમાં પગલે 'નનો' ભણશે તેમની પામેથી તથા જેમણે આમ કરવા બદલ તેઓને ઉમ્મર્યા હશે તેમની પામેથી 'દિવકનમીઓ' પદર 'કલ'નું નોંં દંડ 'ધર્મોસન'ને અપાવશે; અને ત્યારપછી પણ આ જ કચ્છમાં અને અનુ-અરવાની કચ્છ તેમને પાડવામાં આવશે" તિગ્મવપુગમના શિક્ષા-અમા એવો દાખલો નોંધાયેલો છે કે, મદિરને જે મહેસુલ સખી આપવામાં આવેલું તેનો થોડોક ભાગ ગ્રામમત્તા ઓળવતી હતી તે બદલની કચ્છાદ મદિરના અધિકારીઓએ ગમ્ત મમલ કરી તે ઉપરથી ગમ્તએ એ મમાનો દંડ કર્યો હતો ૩૭૧ બીજી તરફથી જોના, ગામની દદમાના ટ્રોઈ મદિરના નોકરો કાઢ અથોગ્ય કામ કરના તો તે હકીકત ગ્રામમત્તા ગમ્ત સમક્ષ ગળું કરી શકતી. ૩૭૨

ગ્રામમત્તા જે નિયમો ધડતી તેમાના કેટલાક નિયમો બદલ ગામની મલુરી મેળવતી પડતી. દાખલા તરીકે, ઉત્તરમ-પુરના ઉપ

૩૭૧ ગ. એ. ગી., ૧૯૦૭, પૃ. ૭૧.

૩૭૨ ગ. એ. રી., ૧૯૦૮, પૃ. ૮૩, પરિચ્છેદ ૨૮.

યુક્ત નિયમોના અતમા કહ્યું છે કે, “ આવી ગળતણ થઈ હતી ” તે જ પ્રમાણે ઉક્તમાના નવમા શિક્ષાલેખ ઉપરથી જણાય છે કે, જેમણે કર ન ભર્યા હોય તેમની જમીન વેચી નાખવાનો અધિકાર આમમખાને આપનાર ગવનનું ફરમાન થયું હતું (ગ. એ. મી., ૧૯૧૦, પૃ ૯૨ ઉપર આપેલા બીજા દાખવાઓ પણ સગખાની જોવા જેવા છે) બીજી તરફથી જોતા, ગામડાના દરજ્જાને અમર કરે એવું નર્થ ગાહી ફરમાન થયું તો તેને નોંધતા પહેલા તથા દકતરખાનામા દાખલ કરતા પહેલા આમમખાની અનુમતિ માટે તેના તરફ મોકલવું પડતું. વીર રાજેન્દ્રના એક શિક્ષાલેખથી આ વાત સાબીત થાય છે. ૩૭૩

૬. ૨ ની બારમી મદીના ત્રાવણુનેરના જે શિવાયેજો ૩૭૪ પણ આમસલાના આ અધિકાર બદલના મુંદર દાખવા પૂર્ગ પાડે છે. તેમાના પહેલા લેખમા કહ્યું છે કે, મદિરના દૈનિક નૈવેદ્યની વ્યવસ્થા કરવાના હેતુથી વેણાદના શાહી અમલદારોએ ડાગરની કેટલીક જમીનનું દાન કર્યું હતું બીજા લેખ શાહી અમલદારોએ અને ગામલોનાએ એકત્ર થઈને કરેલો દસ્તાવેજ છે. તેમા એમ કહ્યું છે કે, ગળતણને અનુસરીને તેમણે મદિરના નોકરોને ડાગરની જમીન લખી આપી હતી. અક્ષયત ગોણુ ખર્ચ તથા વપાત તેમાથી કરી શકાય, એની શરત રાખી હતી. એ લેખના અતમા આમ લખ્યું છે — “આના સાક્ષી તરીકે તત્કાલિ ગામના અમે લોકોએ અમારી સહી (આમા કરી છે)” એમ અતેમહીઓ કરેલી જોવામા આવે છે. ઉક્ત જે શિક્ષાવેજોના સંપાદકે આ પ્રમાણે નોંધ લખી છે — “એટલું ખામ ધ્યાનમા રાખવા જેવું છે કે, રાજગણનો અમલ કરવાનો અને એક રીતે તેને અનુમતિ આપવાનો અધિકાર તત્કાલિના લોકોને હતો.

૩૭૩ એસ. કે આયગારકૃત “ એન્સાઈ ઇન્ડિયા ” ના પૃ. ૧૭૭-૧૭૮-મા આનો ઉલ્લેખ થયેલો છે.

૩૭૪ ઈ. ઝાં., પુ ૨૪, પૃ. ૨૫૭-૨૫૮.

ગૌણ ખર્ચ અને કષાત કૃત્વા મબધી જે શરત આ (ખીજ) શિવા-
લેખમા દાખવ છે પણ પહેલા શિલાલેખમા દાખવ નથી તે એમ
બતાવી આપે છે કે, ગ્રામસરથાની પોતાની હદમા આવેલી જમીન
ઉપર ગ્રામસરથા પોતે અમુક લાગતો નાખતી હતી.” ત્રાવ-
ણુમેગના ખીજ એક શિવાલેખના (જેનો મારાશ પાછળથી આપવામા
આવશે તેના) આમુખ ઉપરથી એમ મમળાય છે કે, તેમા જે જાહેરાત
કરેલી છે તે “ગજના અમલદારો, ગ્રામમલ્લાના સભાસદો અને
ગામલેખિ વચ્ચે વાટાઘાટ યર્ષ ત્યાગપછી ” કૃત્વામા આવી હતી.
પાટવવશના અનેક શિવાલેખો ઉપરથી એમ માળીન થાય છે કે,
જમીનના દાન સબધી અથવા જમીનને દાણમાથી મુક્ત કર્યા બદ-
લના તમામ ગજશામનો તે જમીન જે ગામની હોય તે ગામની સભા
તરફ રીતસગ મોકલી આપવા પડતા. ગ્રામમલ્લા ત્યાગપછી મળતી,
સગકારી હુકમનો રીતકાર કરતી, દાણમાથી મુક્ત કરેલી જમીનની
જાહેરાત વહીવટી હુકમ કાઢીને કરતી અને ડોઈક પ્રમગે સીમાઓ
નક્કી કરતી ૩૭૫

હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન રાજનીતિમા ગ્રામસભા જે મહત્વનું સ્થાન
ભોગવતી તેની સાખીતી આપનારા ખીજ કેટલાક શિલાલેખોનો ઉલ્લેખ
અહીં કરી શકાય. ચોલનશના ત્રીજા ગજરાજના એક શિલાલેખમા
મુમ્મદ સોળાપુરમ્ ગામના ગ્લીશો મારફત પોતાના અમલદારને
ગજકુમરે કરેલા હુકમની નોંધ કરેલી છે. ૩૭૬ પાટવવશના કૃત્વશેખર-
દેવના શિવાલેખમા સ્થાનિક મદિગેનો ખીજે ‘ગ્રાકાર’ બાધવા માટે જરૂરના
કેટલાક ઘર વળતર આપીને ખરીદી લેવા વિષે (ગજની) સૂચનાના
આધારે ગ્રામમલ્લાએ કરેલા હુકમની નોંધ કરેલી છે. ૩૭૭ પહેલા
રાજધિરાજના ઈ. સ ૧૦૪૮ના શિવાલેખમા કહેલું છે કે, રાજરાજ-

૩૭૫ ગ. એ. રી, ૧૯૧૭, પૃ. ૧૧૦, પરિચ્છેદ ૮

૩૭૬ ગ. એ. રી, ૧૯૦૯, પૃ ૧૦.

૩૭૭ ગ. એ. રી, ૧૯૧૭, પૃ ૨૭, અંક ૪૦૮.

ચતુર્વેદિ-મગનમ ગામની મહા ગામના ઉપરિ અમલદારની સાથે
મહાપમા મળી, અને અમુક મદિરની ગાળીખની જમીન ઉપર
ઓઠામા ઓઠા દરે કર નાખના નિયે ગજનત્રીની મદીધી નીક-
ઝેથી ગજનનાનો અમન તેણે ઝો ૩૭૮

એમ જણાય છે -, કેટલાક પ્રનગે પ્રજાકીય કામકાજના
અગે ગ્રામસભાના સભ્યો રાજની રમર મુલાકાત પણ લેતા હતા-
રોખરદેવના ગજકાળના પાચમા વર્ષના એ- શિવાયેખમા ૩૭૯
એમ કહ્યું છે કે, તિરુપુત્તુરની મહાના સભાસદો નામદાર મહાગ
જાને માનપૂર્વક વદન કરવા જતા હતા, અને મુમાફરી બદલના
ખર્ચ માટે નાણા તેમને જોઈતા હતા ઉક્ત મુલાકાત કદાચ પ્રજા
હિતની હશે તેથી સભાએ મદિરની જમીન દાણમાથી મુખ
દરી, અને ખાતાદારો તરફથી તેને ૧૨૦ 'કુ' મળ્યા ૩૮૦

ગ્રામસભા અને ગજ વચ્ચેનો મધ્ય ખગ ચાત કરણનો
ગહેતો, એવું અને. ઉત્તેખોના આધારે જણાય છે કે કવિએ
રાજની મુતિ કરનારી પ્રશન્નિ યોજી હતી
ગ્રામસભા અને ગજાએ એવું ગગાન કર્યું હતું કે, ગ્રામસ
રાજ વચ્ચેનો ભાએ તે કાવ્ય માણગવું અને તેના ગુણ
સુશીલ સખંધ નક્કી કરવા દેખીતી રીતે ગ્રામમજાને એ
કાવ્યથી મતોર થયો હતો, અને તેથી તેણે
જમીનનું દાન કર્યું હતું ૩૮૧ ગજના આરોગ્યના કારણે અગર તો
ગજના વિજયની જિજવણીને માટે ગ્રામમજાએ જમીનનું દાન
કરેલું અગર તો ખીજા ધર્મના અને સદાચરના કામ કરેલા તેની

૩૭૮ ગ એ રી, ૧૯૧૮, પ ૧૪૭

૩૭૯ ગ એ રી, ૧૯૦૯, પ ૮૪, પગિએદ ૨૮

૩૮૦ સગખાવો ગ એ રી, ૧૯૦૮, પ ૧૭, અક
૧૦૩, ૧૦૪

૩૮૧ ગ એ રી ૧૯૧૯, પ ૬૬, અક ૧૯૮

નોંધ અનેક શિવાલેખોમાં થયેલી છે ૩૮૨ અલગુદિના એક શિવા-
લેખ ૩૮૩ ઉપગ્રથી એમ સમજાય છે કે, ગજકુબની કાર્ત્ત વ્યક્તિ
માદી હતી તે સારી થાય તેટલા માટે આમસભાના ખર્ચે મંદિરમાં
ખાસ પ્રાર્થનાઓ ગાનવામાં આવી હતી ખીન એક શિવા-
લેખમાં ૩૮૪ એમ કહ્યું છે કે, ગજકુમારની માથે ગદીને આમસભાએ
ખીનાના પાણીની ટાડી ખુશ્તી મૂકી હતી અને દેવની પ્રતિષ્ઠા કર-
વાની ક્રિયા કરી હતી

[૧૦]

આમસભાના આધાગ્યુ આધિગગ્નેા તથા તેના કર્તવ્યનેા ઘણે
મારેા ખ્યાલ ઉજ્જનના શિનાન ના ઉપગ્રથી આની શરૂ છે તેઓ
મેશક એમ સાળીન રે છે કે ગામડાની
આમસભાના અ અહીંઓ સંપૂર્ણતાની ટોચે પહોંચી હતી
ધિકાર અને તેનાં તેઓ દેશના બધાગ્યુનુ મુખ્ય અમ ગણાતી
કર્તવ્ય હતી, અને ગામની તમામ વ્યવસ્થા તેમને
માખવામાં આવી હતી બડવા લાયક તેવા
કેવી તેમ જ હતી તમામ જમીનના સ્વતંત્ર માલી તરીકે તની
આમગમ્યા કામ કરતી, અને કુન મહમુન બદલ તે સરકારને
જવાબદાર રહેતી નાહ જમીનના માલીક પોતાના ભાગને કર
ભગવામાં ચૂકતો તો તે જમીન આમસભાની આમાન્ય માલીનીની
મની જતી અને બાકી ખચાતી રકમ વસુન કરવા માટે તે જમીન
વેચી દેનાનો આધિગગ આમસભાને હતો ૩૮૫ (અક ૯, ૫,

૩૮૨ ગ એ ગી, ૧૯૦૯, પૃ ૨૬ અક ૧૮૫, ૧૯૬, ગ.
એ રી, ૧૯૧૯, પૃ ૯૬, પગિન્ડેદ ૧૮

૩૮૩ ગ એ રી, ૧૮૯૯, પૃ ૨૦, પગિન્ડેદ ૫૩

૩૮૪ ગ એ રી, ૧૯૧૮, પૃ ૩૨, અક ૪૪

૩૮૫ પહેલા ત્રણેય ચોતેવના સમયના એક શિવાલેખથી

૧૦) ૩૮૧ ન્યાય ચૂંટવાનો મત ત્ર અધિકાર પણ આમનભા ભોગવતી હતી એમ જણાય છે (અંક ૧૦, વર્ગી, જુઓ પૃ. ૧૩૦.)

ઉક્તના પૂર્વોક્ત શિક્ષણોને પૃથક્કરણ કાળક્રમવૃત્ત કરીશું તો એમ જણાઈ આવશે કે, પોતાના નાનકડા કર્તવ્યક્ષેત્રમાં રાજ્યના તમામ અધિકાર આમનભા પોતે ભોગવતી હતી. એ મંવડપ સમયાની પોતાની મહિયારી મિલકત ગેરેતી (૩,૭,૯,૧૦), અને મદિગની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા (૬,૧૧,૧૨) જેવા પ્રગણિતના કામો માટે તે એ મિલકત વેચી શકતી (૩,૭,૯,૧૦). આ કામ તેના કર્તવ્યો પૈકીનું મહત્ત્વનું કર્તવ્ય ગણાતું. વર્ગી તમામ પ્રકારના પ્રગણીય દાનના જુએદાર તરીકે પણ તે કામ કરતી અને દાનકર્તાઓએ દગવેલી આપેલા કામો વ્યાજમાથી કરવાની ગરેતે તેને નાણાની (૧), જમીનની (૨,૩,૪,૧૦,૧૪) અને ડાગની (૫,૮) યાપણે મળતી આવા દરેલા કામો આ પ્રમાણે હતા આજીવોને જમાડવા (૧), મદિગા મ્થાપિત કરેલા ભગવાનને ચોખ્ખા ધગવવા (૨), અમુક અમુક માણુઓને ડાગ પૂરી પાડવી (૪,૫) ફૂલગાડો બગીચો નીભાવવો (૩), નોકાઓ નીભાવરી (૧૦) અને આજીવોને પાણી તથા બિનામણા પૂગ પાડવા (૧૪) આમનભા બજાગનું નિયમન કરી શકતી અને અમુક માવના વેચાણ માટે અમુક ગધી આનો બીજો દાખલો પૂરો પડે છે. ગ્લાગિગિની જમીનના મૂલ માવીમ ચઢી ગયેલા બાકી કર ભગવાની વ્યવસ્થા કર્યા વગર બીજા કોઈ મ્થેત્રે વચવા ચાલ્યા ગયા ત્યારે તેમના તરફથી ૧૫ વગસ સુધી એ જમીન ઉપર કર ભર્યા બાદ ગ્લાગિગિની આમસભાએ એ જમીન જાહેર લીલાઉથી વેચી નાખી હતી (ગ. એ. રી., ૧૯૧૫, પૃ ૯૮) બીજા દાખલા માટે જુઓ ગ. એ. રી., ૧૯૧૦. પૃ. ૯૨.

૩૮૬ આ અને આની પછીના અંક પૂર્વોક્ત ઉક્તના શિક્ષણોના અનુક્રમમાં દર્શાવે છે.

રાવી આવી શક્તી (૬) તે રીતસર ૨૦ નાખી શકી (૧૦), અને
 બીજા ઉપયોગની અમુક વસ્તુઓ પગલે મિત્રો લાગત પણ ૧૫-
 રાવી શક્તી ગામના ગ્રહીણો પાસે વેર રાવરાનો અધિ ૧૦ પણ તેને
 હતો (૧૨) તેથી પ્રમતે જીજ્ઞાસા ગામો ઉપર પણ તેની હસ્ત
 આવતી આવે છે દાખલો ઉકાનના બારમા વિનાનખમાથી મળી ગ્રહ
 છે તેમા હું છે તેમ દોઢેક ગાઉ દૂર આવેલુ ખીલુ ગામ ઉક
 લની ગ્રામસભાના તામામા હતુ, અને તળ ઉકાનમાના મંદિરની
 જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાના હેતુથી તમામ પ્રમતના સમાધી તથા
 ધારા મુજબની લાગતમાથી મુકત થેલુ એ ગામ એ ગ્રામસભાને
 લખી આપવામા આવેલુ હતુ

[૧૧]

ગહદાગીના રમ્તાઓની તથા પાણીની નહેરોની યોગ્ય મહાગ
 ગામનાની બાબતમા પણ ગ્રામમથા ગામ મળી ગામતી હતી,
 એમ લાગે છે ઉત્તરમ નુગમાના એમ શિના
 રાહદાગીના રમ્તા લેખમા ૩૮૭ એમ કલુ છે કે એ ગામનો
 ની અને પાણીની અમુક રમ્તો પાણી તમે ઝમોગાઇ ગયો હતો
 નહેરોની યોગ્ય અને ટોરોની અવગજવગ માટે પણ નાનાયક
 સંભાળ થઇ પડ્યો હતો આથી એ રમ્તો પડોગો
 ગ્વાનુ ગ્રામસભાએ રંગ યુ આ પ્રમે ગામ-
 લોખને વગતર આપી કેવી જમીન ખરીદી લેવી પડે તેમ હતુ
 આવી રીતે વગતર આપીને જમીન ખરીદનાનુ તથા પેનો ૨ તો
 પહોળો રનાનુ ગ્રામ બગીચાની ફેખરેખ માટેની મમિતિ ન મોપ-
 નામા આ યુ હતુ

નહેરુ મમ ગ્રામમથા પોતાના માથે લેતી તેના દાખલા
 અનેક શિનારેખોમાથી મળી આવે છે લખના તરીકે ત્રિચિનો રહી

પ્રાતના જે સિવાયખામા ૩૮૮ આમનભાએ પાળીમાનો ડ્યગેમદર
 દર કરના માટ કરી વ્યવસ્થાનો ઉત્તેજ છે તળાવમાથી દરગેજ
 ૧૪૦ ટોપલીઆ ભરીન નાન કાઢીને પાળ ઉપર નાખવો પડતો
 હતો આ કામે નાના મહેલમા ૭ મજુરો, એક તપામાલી કામ
 માટ, એક મુતાન, એક લાદાર અને ટટવા માછીઓ હતા અને
 રિનાયખા એમ માખીત કરે છે કે, ખાનગી વ્યક્તિઓ આમનભાને
 ગમનુ દાન કરી તેના વ્યાજમાથી આમનભાએ દર ને તળાવ
 માનો કચરોઠાદન ઠંદાનવો પડતો અને પાળ ઉપર તે નખાવવે
 પડતો એક પ્રમગે દાનવીર વ્યક્તિના પરોપકારના કામ બદલ
 આમનભાએ પોતાનો મતોર જાહેર કર્યો હતો, અને અમુક વ્યક્તિઓ
 તે વ્યક્તિને તેણે મુક્ત કરી હતી કચરોઠાદવ દૂર કરવાના કામે
 વાપરવાની 'ખીજી નોક' ના નીલાવને માટે પણ ખીજી એક દાન
 મંડળએ કર્યું હતું ખીજી એક શિનારેખમા એમ કહ્યું છે કે, ઉત્તર-
 મદનુગની આમસભાએ અમુક દાનનો સ્વીકાર કર્યો હતો, અને રચાનિક
 તળાવમાથી દર મહિને કચરોઠાદવ દૂર કરવાની વ્યવસ્થા કરવાનું
 કામ તેણે પોતાના માથે લીધું હતું ૩૮૯

'એરિપત્તિ' જેવા ખાનગી દાનોના ઉત્પન્નમાથી તળાવોના અમા-
 રનામનો ખર્ચ કરવામા આવતો તદુપરાત આ જ કામે 'એરિ-આયમ'
 નામનો દર પણ રીતસર જિઘગવવામા આવતો ૩૯૦ ઇસ્વી સનની
 દમમી સદીના ચાલવશના એક શિનારેખમા ૩૯૧ એમ કહ્યું છે કે,

૩૮૮ ગ એ રી, ૧૬૦૩, અને ૩૪૭, ૩૪૩

૩૮૯ એ રી આ સ ઇ, ૧૬૦૩-૧૬૦૪, પૃ ૨૦૬ અને
 આગળ ઉપર પ્રસિદ્ધ થયેલા શ્રીયુત વેડેયાના લેખના આધારે આ
 પરિચ્છેદ લખેલો છે

૩૯૦ ગ એ રી, ૧૬૧૬, અને ૧૪૦, વળી સરખાવો ગ.
 એ ગી, ૧૬૧૬, અને ૬૬.

૩૯૧ ગ એ રી, ૧૬૦૨, અને ૧૭૮.

તળાવનું સમારકામ કરાવના પાછળ થનારા ખર્ચમા પોતાનો ફાળો આપવાનું ગામલોકોએ કબૂલ કર્યું હતું ગામની 'સરોવરની દેખરેખ માટેની સમિતિ' આ ફાળા જિવરાવતી, અને દર વર્ષે ડ્યરોડાદત્ત દ્વર કરવાની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ તે પોતાના માથે લેતી

આમ નહેરોના કામે ગ્રામમલ્લાને ખાનગી દાનો મળતા તેમ જ તે પોતે ઉપયુક્ત સર્વસાધાગ્રણ કર જિવરાવતી તદ્દુપરાત નહેરોના કામે પેસો ભેગો કરવા સાર ગ્રામમલ્લા ખીજ તદ્દખીજ પણ કરતી ચોલવશના એક શિનાલેખમા ૩૯૨ કલ્કુ છે કે, કોઈ વ્યક્તિએ ગ્રામ સભાને ૧૦૦ 'ડાશુ'નું દાન કર્યું હતું તેમાથી મદિગમા નૈવેદ્ય પૂર પાડવાની તથા એ જ વ્યક્તિએ એ મદિરમા બધાવેન મલામ કપમા શિનધર્મ મળેલી વ્યાખ્યાન કરાવવાની વ્યવસ્થા ગ્રામસભાએ કરવી, એમ હતું હતું પરંતુ સભાએ પાણીના પૂઠથી નહેરોને થયેલા નુક- માનનું સમારકામ કરવામા એ રકમ ખર્ચાઈ હતી ખીજ એક શિવાલેખમા ૩૯૩ એમ કલ્કુ છે કે, કેટલાક ખાતાદારોએ પોતાની જમીન બદલનું દાણ ભર્યું ન હતું ગ્રામસભાએ તેમના તરફથી દાણ ભરી દીધું અને તળાવના લાભાર્થે ત્રણ વર્ષને માટે એ જમીન લઈ લીધી એ મુદતની અદર એના ખાતાદારો પોતાની બાકી રકમ ભરી દેવામા ચૂકે તો તળાવના લાભાર્થે તેમની એ જમીન વેચી નાખવામા આવે, એમ તેમા હતું હતું

નહેરોને માટે ખાનગી જમીનો વળતર આપીને ખરીદી લેવાની પૂર્ણ સત્તા ગ્રામસભાને હતી ચોલવશના એક શિવાલેખમા ૩૯૪ એમ કલ્કુ છે કે, નવીન બાધેના તળાવના ભાદામા જે ખેતરે આવી ગયા હતા તેમના બદલામા ગ્રામમલ્લાએ નવીન જમીન તે ખેતરોના માલીકોને આપી હતી.

૩૯૨ ગ એ. રી, ૧૯૧૨, પૃ ૧૬, અંક ૨૧૪.

૩૯૩ ગ એ રી, ૧૮૯૮, અંક ૬૧.

૩૯૪ ગ એ રી, ૧૯૦૭, અંક ૮૪.

આ વિવિધ કામો અલગત “સરોવરની દેખરેખ માટેની સમિતિ”ની સીધી દેખરેખ નીચે કરવામા આવતા હતા.

[૧૨]

નહેરોની યોજના ગમે તેટલી નારી રીતે ઘસાઇ હોય તો પણ કોઇ પ્રમંચે તે નિષ્કળ નીવડવાનો સંભવ રહે છે. આવું થતું દશે ત્યારે ગામડાઓ દુષ્કાળના અને અછતના પંજનમાં અપહતાં હશે. આવા પ્રમંચે ગ્રામસભા ઉપર ભારે જોખમદારી આવી પડતી; અને જે સામીતી મળી આવે છે તે એમ બતાવી આપે છે કે, ગ્રામસભા દ્વિમતથી એ પ્રમંચો સાચવી લેતી.

રાજરાજના રાજકાળના છઠ્ઠા વર્ષના અસંગૃહિતા શિક્ષાલેખમાં ૩૯૫ કહ્યું છે કે, એ લક્ષ્યામાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો હતો.

ખેતાના પેટને માટે ડાંગર ખરીદવા સારૂ તેમ જ દુષ્કાળમાં રાહત. ખેતીને માટે ખી તથા અન્ય જરૂરી ચીજો

ખરીદવા સારૂ ગામલોકો પાસે કાંઈ બડોળ ન હતું. કેટલાંક કારણોને લીધે રાજના ખજાનામાંથી દુષ્કાળપીડિત લોકોને દુઃખમાં કાંઈ મદદ મળવાની આશા ન હતી. આથી ગ્રામસભાએ સ્થાનિક મંદિરના ખજાનામાંથી મંદિરનાં ધરણાં અને વાસણો રૂપે અમુક જગ્યાનું મોનું તથા રૂપું બિછીનું લીધું. એના બદલામાં ગ્રામસભાના સભાસદોએ દેવમંદિરને ૮૩૬ ‘વેસિ’ જેટલી જમીન ગૂંદી દાદી આપી. મંદિરમાંથી બિછીના લીધેલા સોનારૂપાનું વ્યાજ એ જમીનના ઉત્પન્નમાંથી ભરવાનું હતું હતું.

ચોલવંશના એક શિક્ષાલેખમા પણ એમ કહ્યું છે કે, “ખેડા વખત”ને લીધે તથા “દાણની અછત”ને લીધે ગ્રામસભાએ મંદિરના ખજાનામાંથી અમુક રકમ બિછીની લીધી હતી. ૩૯૬

૩૯૫ ગ. એ. રી., ૧૮૯૯, પૃ. ૨૦, પરિચ્છેદ ૫૩

૩૯૬ ગ. એ. રી., ૧૯૧૪, પૃ. ૪૫, અંક ૩૯૭

ગ્રામસભા ઉપર ટેટી ભારે જોખમદારી ગ્હેતી તે તથા ગ્રામ સભા પોતાની ફગ્જો ટેટલી નિમકલલાલીથી જમ્મવતી તે મગ્કાર સારી રીતે મમજતી હતી આથી કરીને ગામની ગ્થાનિક પગિગ્થિનિ ધ્યાનમા લઈને મગ્મરી મહેસુનનુ નિયમન કરવાની સત્તા ડોઈક પ્રમગે મગ્ગા ગ્રામસભાને આપતી વીગ રવિ ફેરવવમાના ડે'નમ શમ્ના ૪૧૦ મા વર્પના (શક ૧૧૫૬-૧૧૫૭ ના અથરા ઇ મ ૧૭૭૪-૧૨૭૫ ના) મનનિક્કગઈના શિનાલેખમા આનો ઘણો મુદ્દા દાખવો નોંધાયેલો છે તેથી તેનો સાગશ નીચે આપ્યો છે —

“ વેણાદમા અમન ભોગવતા જે વફાદાર મરદારોને અને ડાઉન-તુરની મલાના જે મલામદોને તેમ જ ને ગામના જે લોખિને તથા જે પ્રદન તિરુનિક્કમનને સગ્કારી મહેસુન બિધગનનાની સત્તા આપવામા આની હતી તેમીએ પગ્ગપગ વાટાઘાટ ઝરી ત્યારપડી ૪૧૦ મા વર્પમા નીચેનુ ફગ્માન પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યુ છે આ વાટાઘાટ ફગ્માન થયેથી સમજીને અનુસરીને અમે એવુ ફરમાન કરીએ છીએ કે, સગ્કારી જમ્મીન બદલ જે ફગ્ લેનાનો હોય તે ડાગરકપે (અમુક માપના) હિસામે બિધરાવવો અનાવૃષ્ટિની અને પગિણામે પાક ન જીઓ હોય તેની જાતુમા મલાના મલાસગે અને ગામયોગે જમ્મીનો તપામી જોશે અને કપી જમ્મીનમા પાક થયો નથી ને કપી જમ્મીનમા પાક થયો છે તે નક્કી કરગે જે જમ્મીનમા પાક નહિ જીઓ હોય તેના ઉપગ ધાગ મુજબના કરના રૂ જેટલો ફગ નાખવામા આવશે તે જ પ્રમાણે કરને પાત્ર હોય એવી તમામ જમ્મીનોમા ખીનકુન પાક જીઓ ન હોય તો મલાના મલામદોએ અને ગામયોગે ગેએ આ કામના અમનદારોને નિવેદન કરવુ, એટલે જતે તપાસ કરના મદરુ અમનદારની ખાતરી થગે તો, કુન બિધગણનો માત્ર રૂ બિધરાવવામા આવરો મલાના મલામદો અને ગામયોગે અદર અદર કળૂન થગે, અને બન્યુ તકકુજ ગળવુ એ જ તેમનામાના મોટા ભાગના લોખિને માગે એક ને એક માર્ગ છે, એની અગજ

સૌ મળીને ગુજરાતે તો મરકારને દાણ ભરતી તમામ જમીનો ઉપર (પછીના પાકના વખતે જિવગવાય એવી રીતે) આ જિવગણું (ધારા મુજબના દરનો રૂ) કાગવી નાખવામા આવશે, પણ તેના ઉપર વ્યાજ લેવામા આવશે નહિ "૩૯૭

[૧૩]

ઉપરની કલમ [૯] મા આપણે દેહી ગયા છીએ કે, ગામડાની મંયધકર્તા તમામ જાબનો ઉપર ગ્રામસભા સ્વતંત્ર અધિકાર ભોગવતી હતી, એવું શિલાલેખો ઉપરથી સાબીત થાય ગામડાની જમીન છે. ગ્રામસભા ગામડાની જમીનના માલીક અને ગામલોકો જેની હતી, અને જમીન વેચવાની ૩૯૮ તથા ઉપરગ્રામસભાની જમીનને દાણમાથી મુક્ત કરવાની ૩૯૯ સત્તા સ્વતંત્ર સત્તા. ગ્રામસભાને હતી, એમ અનેક શિલાલેખો ઉપરથી સાબીત થયું છે. એક પ્રમંગે તો રાણીએ પણ ગ્રામસભા પાસેથી જમીન ખરીદી હતી. ૪૦૦ ગ્રામસભા કર નાખી શકતી તેમ જ વિવિધ પ્રકારની લાગતો પણ જિધરાવી શકતી અને લોકોપયોગી કામો માટે નાણા ડાહીના લઈ શકતી. ૪૦૧ ગ્રામસભા જુદામી ચર્ચ શકતી નહિ, તેમ જ બંધારણ મુજબના વહીવટનો અને બીજાં દબાણોનો દાખ તેના ઉપર રહેતો, એવું વિક્રમ ચોક્કસ એક શિલાલેખથી સાબીત થાય છે. ૪૦૨ તિરુનૈયુરની ગ્રામસભાના

૩૯૭ ઇ. સ. પુ. ૨૪, પૃ. ૩૦૮ અને આગળ

૩૯૮ ગ. એ. રી., ૧૯૦૪, પૃ. ૩૨, અંક ૩૮૬; ૧૯૦૭, પૃ ૧૬, અંક ૭૧; પૃ. ૩૨, અંક ૨૮૭, ૨૯૧; પૃ. ૩૩, અંક ૨૯૭.

૩૯૯ એ. ઇ., પુ. ૩, પૃ. ૨૮૫; ગ.એ. રી., ૧૯૧૯, અંક ૧૫૩.

૪૦૦ ગ. એ. રી., ૧૯૦૫, પૃ. ૩૨, અંક ૬૬૯.

૪૦૧ ગ. એ. રી., ૧૯૧૯, પૃ. ૬૭, અંક ૨૧૨; સરખાવો ગ. એ. રી., ૧૯૧૮, પૃ. ૧૪૩માંથી ઉપર્યુક્ટ હિતારો.

૪૦૨ ગ. એ. રી., ૧૯૦૯, પૃ. ૯૬, પરિચ્છેદ ૪૬.

સભ્યોના હાથમા એ ગળાએ બસો નેવુ 'કાશુ' મોખ્યા હતા, અને મૂળ રૂમ અકમદ ગહેવા દધને તેના વ્યાજમાથી અમુક મદિરમા નેવેછ પૂર પાડવાની શરત તેણે કરી હતી આ (રકમ) માટે દર 'કાશુ'ના એ 'કવમ' લેખે દર વર્ષે વ્યાજ (તરીકે) ડાગરના પાચમો માત્ર 'કવમ' માપી આપવાની ફરજ ગ્રામસભાના મહામદોને પડતી હતી આ (હિપન્ન)માથી વિગતવાર દરાવેલા દર પ્રમાણે દહાડામા ચાર વાગ નેવેછ ધગવવાની તજવીજ ગમના નોકરોએ તથા ગ્રામમહાના મળ્યોએ ભેગા મળીને કરવી પડતી

ગ્રામમહાના આવી જ જાતના કર્તવ્યના સત્તર દાખલા ૪૦૫ તાજેગના મદિરમાના ચોલવશના શિલાલેખોમાથી મળી આવે છે. ગ્રામમહાને જે ચાપણ સોપવામા આવતી તેના વ્યાજ તરીકે તેણે મદિરને નાણાની રકમ અથવા અમુક દરેલા વજનની ડાગર આપવી પડતી

તામિલભાષાના એક શિલાલેખમા કહ્યું છે કે, ગ્યાનિક મદિરમા દીવો બાળવાની શરતે ગ્રામસભાને અમુક જમીનનું દાન મળ્યું હતું ૪૦૬ એ દાન ઉપર દેખરેખ ગાખવાનું કામ 'સરોવરની દેખરેખ માટેની વાર્ષિક મમિતિ'ને સોપવામા આવ્યું હતું ખીજા એક શિલાલેખમા ૪૦૭ કહ્યું છે કે, દરરોજ પાચ બ્રાહ્મણોને જમાડવા માટે મોનાના ૭૫ 'કવળુ'નું દાન ગ્રામસભાને મળ્યું હતું તિરકોવાનુરના મદિરોમાના જે ચાદ શિલાલેખો દૃશ્યે પ્રમિદ કરેલા છે તે ૪૦૮ પેટ્ટીના ૭ શિલાલેખોમા એમ કહ્યું છે કે, ગ્રામસભા અમુક દરાવેલા પરાપકારના કામ કરે એ શરતે તેને નાણાની અને ડાગરની ચાપણ સોપવામા આવી હતી

૪૦૫ મા. ઈ. ઈ., ૨, અક ૯ થી ૧૯, ૨૫ થી ૨૮, ૩૫, ૫૪.

૪૦૬ ગ. એ. રી., ૧૯૦૫, પૃ ૩૩, અક ૬૮૫.

૪૦૭ ગ. એ. રી., ૧૯૧૯, અક ૧૫૫.

૪૦૮ એ. ઈ, પુ ૭, પૃ. ૧૩૮ અને આગળ.

કોઈક પ્રસંગે આમસભાને મુદતબંધી થાપણ મળતી, અને તેના વ્યાજ તરીકે અમુક જમીન-ખાસ કરીને મદિગે લગતી જમીન-બદલના દાણની માફી તે આપતી આવી ખતના એક પ્રસંગે એવી નોંધ થઈ છે ૪૦૯ કે, ગ્થાનિક મદિરના પૂજારીએ ફાળો બદલ-રાવીને ૧૬૦ 'કાશુ' ભેગા કર્યા હતા, અને મદિગના અગતી જમીનને દાણમાથી મુક્ત કરવા માટે આમસભાને તે રકમ થાપણ તરીકે તેણે સોંપી હતી એવા જ ખીજા એક પ્રસંગે ૪૧૦ બજારમા બીભી કરેલી દુકાનો ઉપગ્રનો કર ભેગો કરવાનો અધિકાર આમસભાએ સ્થાનિક મદિરને વેચી દીધો હતો.

નિરનામન-જૂમાના બે શિવાલેખામા ૪૧૧ એમ કહ્યું છે કે, ગ્થાનિક મદિગમા દીવા બાળવા માટે ધીનો અમુક દરાવેયો જથ્થો પૂરો પાડવાની શરતે આમસભાને ૧૦૦ "અમર (અને) અજગ્ર મોટા ઘેટા"ની ભેટ મળી હતી 'અજગ્ર' અને 'અમર' શબ્દનો અર્થ એવો લેવાનો છે કે, જે ઘેટા મરી જાય અમર વસુકી જાય તેમના બદલામા દગમ્યાનમા બીઠરી આવેલા ખીજા ઘેટા મલાને મોપવામા આવે.

કોઈક પ્રસંગે આમસભાએ મ્વીઠારેવી થાપણમા ગામસોના વધારાની મદદ આપતા ગગ્ગજ ચોવના એક શિવાલેખમા ૪૧૨ કહ્યું છે કે, નઈ એક વેપારીએ અમુક રકમનું દાન કર્યું હતું તેના વ્યાજમાથી તિરવિદનકર્મની આમસભાએ તથા તેના મ્વીનોએ દીવો કાયમને માટે બાળતો ગખવા સાડ તેય પૂર પાડવું, એવું કર્યું હતું કોઈક પ્રસંગે આવા દાનની બાબતમા પેટી તરીકે બેવડો વ્યવહાર કર્યો.

૪૦૯ ગ. એ. રી., ૧૯૧૮, પૃ ૧૫૦.

૪૧૦ ગ. એ. રી., ૧૯૧૧, પૃ ૩૨, અંક ૩૨૧.

૪૧૧ એ. ઈ, પુ. ૭, પૃ. ૧૩૭

૪૧૨ ગ. એ. ગી., ૧૯૧૧, પૃ. ૨૭, અંક ૨૬૧.

ધગડો કરતી, અને ટાઇક પ્રસંગે તો મદિર તરફથી ઉત્પન્ન થવાનું દાણુ તે તદ્દન માફ કરતી ૪૧૯ ચોલવણના એક શિનાયેખમા તો એવું પણ મગ્ધાન છે, મદિરના અગ્ની મર્ધ પણ બાળત પરત્વે માધ લાગત ઊગાવની નહિ ૪૨૦

મટલાક પ્રમગે મદિરને ફૂલમાળાઓ ૪૨૧ તથા અન્ય ચીજો ૪૨૨ નિયમિત રીતે પૂરી પડે તેટલા માટે ગ્રામસભા જમીનનું દાન કરતી વળી, સ્થાનિક મદિરોમા દીના બાળવા માટે ૪૨૩ તથા કીર્તનો કમનવા માટે ૪૨૪ પણ ગ્રામસભા વ્યવસ્થા કરતી બીજા અનેક શિનાયેખો ઉપરથી એમ પણ જણાય છે કે, મદિરમા નૈવેદ્ય ધગવવાના કામે ગ્રામસભા પોતે જમીનનું દાન કરતી અથવા તો ખાનગી અક્તિઓને જમીન ખરીદવામા મગ્ધતા કરી આપતી ૪૨૫

વળી, વિદ્યાદાન માંથી તેમ જ ધર્મદાય મગ્ધાઓ માટે પણ ગ્રામસભા તજવીજ મગ્ધી ઘણુમફ આવી મગ્ધાઓ ગ્ધાનિક મદિરોના અંગે ગહેતી હતી રાજેન્દ્ર ચોના સમય (આશરે ઇ સ ૧૦૨૫) ના

૪૧૯ ગ એ રી, ૧૮૧૬, અક ૪૨૬, પ૩૮ (પૂ ૩૭), ૪૩૦
(પૂ ૩૭), ૫૦૮ (પૂ ૪૨), ૧૬૦૫, પૂ ૨૮, અક ૫૫૩,
૧૬૦૬, પૂ ૩૩, અક ૨૬૨ થી ૨૬૪

૪૨૦ ગ એ રી, ૧૬૧૫, અક ૧૩૩, પૂ ૨૧, ૬૭

૪૨૧ ગ એ રી, ૧૬૧૮, પૂ ૧૫૦

૪૨૨ ગ એ રી, ૧૬૦૭, પૂ ૧૩, અક ૪૩, પૂ ૪૦,

અ ૪૨૨, ૧૬૦૮, પૂ ૪૪-૪૫, અક ૪૮૬ થી ૪૮૨

૪૨૩ ગ એ રી, ૧૬૦૮, પૂ ૨૫, અક ૭૪૬

૪૨૪ ગ એ રી, ૧૬૦૬, પૂ ૪૭, અક ૪૨૩, ૧૬૧૫, પૂ
૨૧, અક ૧૨૬

૪૨૫ ગ એ રી, ૧૮૧૧, પૂ ૩૨, અક ૩૧૪, ૩૭૫, ૨૭૮ થી ૩૮૦,
મગ્ધાવો ૧૬૧૮ નો અક ૪૦૫ અને ૧૬૧૬ નો અક ૩૦

એક શિક્ષાલેખમાં^{૪૨૬} આ જાતની પ્રવૃત્તિનો મુંદર દાખલો નોંધાયેલો છે. એમાં એમ કહ્યું છે કે, ગગનને વિજય મળે નમૂનેદાર સંસ્થાને। તે હેતુથી રાજરાજ-ચતુર્વેદિ-મગલમ્ ગામની દાખલો। સભાએ રાજરાજ-વિષ્ણુમૂર્તિના મંદિરમાંના

ભગવાનને માટે નીચે પ્રમાણે તજવીજ કરી આપી હતી. વેદાભ્યાસ માટે વિદ્યાર્થીગૃહ અને પાઠશાળા નીભાવવાના મુખ્ય હેતુથી નીચેની વિગતે આવું દાન કરવામાં આવ્યું હતું:—

(ક) મંદિરમાં ‘તિરુવાય્મોળિ’ ના મંત્રો ઉચ્ચારવા માટે ચાર પાંડિતો નીમવામાં આવ્યા હતા, અને તેમાંના દરેક પાંડિતને દરરોજ ત્રણ ‘કુરણિ’ ડાગર મળતી. આ ખર્ચને પહોંચી વળવા સાર અર્ધ ‘વેલિ’ અને બે ‘મા’ જેટલા વિસ્તારની જમીન આપવામાં આવી હતી.

(ખ) એ જ મંદિરના અંગના ‘મહ’માં પચીસ શ્રી-વૈષ્ણુલોને જમાડવા માટે એક ‘વેલિ’ અને ચાર ‘મા’ જેટલા વિસ્તારની જમીન આપવામાં આવી હતી.

(ગ) આનિ-અનુળમ્નો સપ્તાહ-મહોત્સવ બેવા સાર આવતા એક હજાર વૈષ્ણુલોને અને પૂજારીઓ(દાસ)ને ખોરાક પૂરો પાડવાના હેતુથી સાર ‘કલમ’ ડાગર અને ત્રણ ‘કલંજુ’ સોના માટે પણ તજવીજ કરવામાં આવી હતી.

(ઘ) દેવમૂર્તિને રથમાં પધરાવી મચારીરૂપે ગામમાં ફેરવવાના ખર્ચને માટે, તે પ્રમંગે ભીખારીઓને કપડા વહેંચવાના ખર્ચને માટે, મૂર્તિને પહેરાવવાના વાધા ખરીદવાના ખર્ચને માટે, નૈવેદ્ય અને સ્નાન તથા ફૂલમાળા બદલના ખર્ચને માટે, અમુક ક્રિયાઓ કરવા બદલના ખર્ચને માટે, અને એવા બીજા પરચુરણ ખર્ચને માટે અર્ધ ‘વેલિ’ અને બે ‘મા’ જેટલા વિસ્તારની જમીન તથા થોડું સોનું આપવામાં આવ્યાં હતા.

નીચેના વિદ્યાર્થીઓને જમાડવામાં આવતા:—

(ક) ઋગ્વેદ ભણનારા ૭૫ ;

- (સ) યજુર્વેદ ભણનારા ૭૫ ;
 (મ) છાંદોગ-સામ ભણનારા ૨૦ ;
 (ઘ) તત્ત્વવક્ત્ર-સામ ભણનારા ૨૦ ;
 (ઙ) વાજસનેય ભણનારા ૨૦ ;
 (ચ) અથર્વ ભણનારા ૧૦ ;
 (છ) બૌદ્ધાયનીય ગૃહ્ય અને ગણ ભણનારા ૧૦ .

એ રીતે ઉપર્યુક્ત ત્રણે ભણનારા ૨૩૦ બ્રહ્મચારીઓ હતા, અને તેમા ઉપાવનારનો અભ્યાસ કરનારા ૪૦ વિદ્યાર્થીઓનો બનેરો કમ્તા કુલ ૨૭૦ ની સખ્યા થતી હતી. એ પૈકીના દરેક જણને દરરોજ ૭ 'નાળિ' ડાગર મળતી.

તદુપગત નીચેના વિદ્યાર્થીઓ હતા:—

- (જ) વ્યાકરણ ભણનારા ૨૫ ;
 (ઝ) પ્રભાકર ભણનારા ૩૫ ; અને
 (ઞ) વેદાંત ભણનારા ૧૦.

આ ૭૦ વિદ્યાર્થીઓ પૈકીના દરેક જણને દરરોજ એક 'કુરાણુ' અને બે 'નાળિ' ડાગર મળતી.

જે 'નાળિ' વ્યાકરણ શીખવતો તેને એક 'કલમ' ડાગર મળતી, અને પ્રભાકર શીખવનારને એક 'કલમ' ડાગર મળતી; અને વેદાંત શીખવનારને એક 'કલમ' અને એક 'તુણિ' ડાગર મળતી.

વેદો શીખવવા માટે નીચેની વિગતે દસ અધ્યાપકો નીમવામાં આવ્યા હતા:—

- (૧) ઋગ્વેદ શીખવવા માટે ૩;
 (૨) યજુર્ શીખવવા માટે ૩;
 (૩) છાંદોગ શીખવવા માટે ૧;
 (૪) તત્ત્વવક્ત્ર-સામ શીખવવા માટે ૧;
 (૫) વાજસનેય શીખવવા માટે ૧;
 (૬) બૌદ્ધાયનીય ગૃહ્ય અને કલ્પ તથા કાંદક શીખવવા માટે ૧.

ઉપયુક્ત અધ્યાયકોને અપાતા પારિતોષિકની વિગત પણ આપવામાં આવેલી છે. એમ જણાય છે કે, આખા મહેકમના નીભાવને માટે જે ૬૧૬ 'કલ'નું મોનુ અને ડાંગર જરૂરનાં હતા તેને માટે મંદિરને ૪૫ 'વેલિ' જમીન સોંપવામાં આવી હતી.

કેટલાક પ્રસંગે ખીજ લોકોએ રથાપેલી ધર્મોદાય સંસ્થાને નીભાવ ગ્રામસભા પોતે કરતી. એક શિક્ષાલેખમાં એમ કહ્યું છે કે, રાજેન્દ્ર ચોક્ક રાજના અરિઅના અર્થે તેના મેનાપતિએ મંદિરને જે દાન કરેલું તેના અંગની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા સાથે ત્રિભુવન-મહાદેવી-અતુર્વેદિ-મંગલમ્ ગામની ગ્રામસભાએ જમીન ખરીદી હતી.

- (ક) મોટા પાયા ઉપર નૈવેદ્ય, પૂજા વગેરે કરવાની,
- (ખ) મહોત્સવો જાળવવાની અને વૈષ્ણવોને જમાડવાની,
- (ગ) વેદ શીખવનારા ૧૨ આચાર્યોને જમાડવાની,
- (ઘ) ખીજ વિષયો શીખવનારા ૭ આચાર્યોને જમાડવાની,
- (ડ) વેદ શીખનારા ૧૬૦ વિદ્યાર્થીઓને જમાડવાની, અને
- (ચ) ખીજ ૭૦ વિદ્યાર્થીઓને જમાડવાની

તજવીજ કરવાના હેતુથી વાર્ષિક ૧૨,૦૦૦ 'કલમ્' ડાંગરનું ઉત્પન્ન આપનારી ૭૨ 'વિયે' જમીન ખરીદવામાં આવી હતી. દરારેલા ત્રણ કર મિવાયના ખીજ તમામ કરમાંથી એ જમીનને મુક્ત કરવામાં આવી હતી, અને અમુક રકમ ભરવાની તથા અમુક કર્નોઓ બજાવવાની કમજમાંથી વિદ્યાર્થીઓને તથા આચાર્યોને મુક્ત કરવામાં આવ્યા હતા. ૪૨૭

શિક્ષાલેખો ઉપરથી તો એમ પણ સાબીત થાય છે કે, સદાચતને નીભાવ કરવા માટે ગ્રામસભા જમીન વેચતી. ૪૨૮ આવી જાતના અનેક દાખલાઓ આપી ચકાસ તેમ છે: પરંતુ ગ્રામસભાની પગપકારી પ્રજાતિઓ દર્શાવી આપવા માટે ઉપયુક્ત દાખલાઓ બમ યર્ધ રહેશે.

૪૨૭ ગ. એ. રી., ૧૯૧૯, પૃ. ૯૬, પરિચ્છેદ ૧૮.

૪૨૮ ગ. એ. રી., ૧૯૧૯, પૃ. ૬૧, અંક ૧૫૧, ૧૫૨.

[૬૬]

ગામની સદીસલામતીને માટે ગ્રામમલા જોખમદાર ગણાતી, એમ માખીન કુનાગ જે સિલાલેખો તિરખુતૂર ગામમાંથી મળી આવેલા છે. ૪૨૯ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંના પોતાના ગામના રક્ષક તરીકે કદાચ સાથી પહેલા હુમલાના મમયે છાવણી આમસભા નાખી પડેલા મુમલમાનોએ એ ગામમાંના મદિગા મુલામ ક્યો આથી કરીને એ ગામના ગદીગો અસ્વસ્થ થઈ ગયા એ અણીના પ્રમગે વિશાલચદેવ નામના ઈસમે એ મંદિરની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી અને નૈતિક તથા ધાર્મિક અધોગતિમાંથી લોકોને તેણે બચાવ્યા દરેક જણ જે પાક લે તેમાંથી અનાજનો અમુક જથ્થો આપીને તથા મદિગી બાબતમાં અમુક અધિકાર આપીને વિશાલચદેવ તરફનું પોતાનું ઋણ અદા કરવાનું ગામલોકોએ પોતે થઇને માહોમાહે કરાવ્યું બીજા સિલાલેખમાં એમ કહ્યું છે કે, તિરખુતૂરની ગ્રામસભાએ જે વર્ષ પૂર્વે માધવ-અકવર્તિન નામના માણસને 'પાદિમ્પવવ'નો અધિકાર આપ્યો હતો. ' (બહારના હુમલાથી) ગામનું રક્ષણ, એવો આ શબ્દનો અર્થ થતો હશે, એમ લાગે છે મુમલમાન લોકોના હુમલાની બીજી ગ્રામસભાએ આડું પગલું ભર્યું હોય, એ બનવા જોગ છે.

૪૩૧ી સનની નવમી સદીથી માંડીને મત્તરમાં સદી સુધીના મદદશિષ્ તાતુકાના મંખ્યાબધ સિલાલેખો એમ બતાવી આપે છે કે, પોતાના ગામના અવેશાભિમાની વીર પુરુષો પ્રત્યે તેમ જ પોતાના ગામને માટે વીગ્નાથી તેમણે આપેલા ભોગો પ્રત્યે ગામલોકો હમેશા બહુ માનની દૃષ્ટિથી જોતા હતા. એમાંના કેટલાક સિલાલેખોની વિગતો તો બહુ રમિક માહિતી પૂરી પાડે છે. હવે ગામના કોઈ માણસે દુશ્મનોના ત્રણચાર વિનાશક હુમલાથી ગામનું રક્ષણ સફળતાથી કર્યું હતું તેથી તે ગામના મુખીએ તેને એક ખેતરની બહીસ ૪૨૯ ગ. એ. રી., ૧૯૦૯, પૃ. ૮૨-૮૩, પરિચ્છેદ ૨૭.

આપી હતી આશરે ૪ સ ૬૬૪ મા અય્યપદેવના એરેગા નામના નોકરે ચોન લોખ સાથે લડીને જીત મેળવી હતી તેથી પેન્ડેરના તમામ લોકોએ તેના વખાણ કર્યા હતા કદાચ મેઘ જાતિનું મેઘાઇ ગામનું ગદાણ કરવા જતા લોહી રેડાયું હશે તે મનથી દાણથી મુક્ત થયેલા દાનના ખીજ પણ અનેક ઉત્તરેઓ થયેના જોનામા આવે છે ૪૩૦ વળી, પહેલા ગજરાજના રાજકાળના આદમા વર્ષના મન દાહુના શિનાલેખમા એમ કહ્યું છે કે, કનિષ્ઠેરમાણુ નામના માણુએ પોતાના ગામને વિનાશમાથી બચાવતા પોતાને પ્રાણ ખોયો હતો પોતાના દેશને માટે પ્રાણપાપણ કરનાર એ વીરપુરુષના પુણ્યાર્થે એ મુલકના ભલા ગામનોખેએ સ્થાનિક મદિગા માયમનો દીવો બાળે રાખવા માટે વ્યવસ્થા કરી આપી હતી ૪૩૧

તિરુમેયાનમ્ ગામના શિવાલેખમાથી ૪૩૨ ગામલોખની સડ શક્તિની ભાવના વિષે ગસિક માદિતી મળી આવે છે નાલગ ગામની ગ્રામસભા પોતાના ગામના આમલીના ઝાડ નીચે બેગી થઈ, અને તેણે દગાનુ કે, ગામલોખેએ પોતાના ગામના હિનથી વિરહ અગર તો તિરુમેયાનમ્-ઉડયારના મદિરની વિરહ અને એવી બીજી મઝ્યાઓની વિરહ કાઈ પણ પગલુ ભગ્વુ નહિ, અને જે લોખ તેમ કરશે તેમણે 'ગ્રામદ્રોહિનુ'ને થતી શિક્ષાના જેવી શિક્ષા ભોગવવી પડશે, તેમ જ જે લોકો આ નિર્ણયથી વિરહ વર્તન કરશે તેમને શિવનિગનો અપરાધ કથા દેવામા નહિ આવે, વગેરે, વગેરે

વિરોધી રાજઓ પણ ગામના મનાતમક અવરૂપનો સ્વીકાર કરતા હતા દાખના તરીકે, કુલગેણમ્ ગામના શિનાલેખમા મળ્યું છે તેમ, પહેલા પરાતક ગામએ મદુરા ગામ જીતી લીધું ત્યારે કુલ પ્રણમ્ ગામની ગ્રામસભાના સભાસદો ઉપર ૩૦૦૦ 'કનણુ'

૪૩૦ ગ એ રી, ૧૯૧૭, પૃ ૧૧૪, પરિચ્છેદ ૧૮

૪૩૧ ગ એ રી, ૧૯૧૩, પૃ ૬૬, પરિચ્છેદ ૨૧

૪૩૨ ગ એ રી, ૧૯૧૧, પૃ ૭૫, પરિચ્છેદ ૩૦

સોનાની ખડખી નાખી, અને તે લોકોએ એ ગૃહ આપવાનું કહ્યું.
 ૪૩૩ પટેલા કુવળેખના ગજકાળના ૩૬મા વર્ષના તિરપત્તુના
 શિવાયેખમા ૪૩૪ કહ્યું છે -, વ'નુવનાડાવાન નામના કાઈ માણસે
 તિરપત્તુ ગામ કમળે કહ્યું તેણે અમુક દરખાસ્તો કરી તેનો સ્વીકાર
 કરવાનું આમગણના સભામંદોને અને એ ખાનગી વ્યક્તિઓને તેણે
 કહ્યું એ લોકોએ તેમ કુવાની ના પાડી, અને ઘણા લોકો ગામ
 છોડીને ચાલ્યા ગયા આમગણના જે સભ્યોને હાથ કમી શકાયા
 તેમને તેમ જ પેલી એ ખાનગી વ્યક્તિઓને આ પદ્ધતિનો સ્વીકાર
 કુવાની કુજ પાડવાના દેતુથી તેણે મદિગમા કેદ કરી દીધા પાઠ-
 ળથી રાજાએ બધી વાતનો નિવેડો આપ્યો પગલુ હુમલો કુના
 માણસને પોતાની યોજનાનો સ્વીકાર કગવવા મારે આમસભા ઉપર
 જુનમ કુવાની જરૂર પડી, એ જ એમ બનારી અ પે છે કે, ગામનું
 સંઘાત્મક સ્વરૂપ બધાગણનું એણે મદસ્વનું આગ હતુ કે, કાઈ મિત્ર
 કે શત્રુ તેની આવગણના કરે, એ અશક્ય હતુ.

[૧૭]

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના નાના ગામોમા ઉચ્ચ પ્રકારની વ્યવસ્થા
 ધરાવતી સરૂપ મળ્યાઓ દયાતી ધનવતી તેના ઉપગત ત્યાના પ્રાંતોના
 લોકોની મંયુક્ત પ્રવૃત્તિમા પણ કેટલાક પ્રમુખ
 પ્રાંતોના લોકોની મંધાત્મક ભાવના દેખા દેતી હતી પદ્ધતિવશ
 સઘરૂપ પ્રવૃત્તિ. ના એક શિવાયેખમા ૪૩૫ આવિનર્ધ નહીતી
 ઉત્તર દિશાએ અને પેણુધની દક્ષિણ દિશાએ
 આવેલા દેશના ગીરીશ વચ્ચે ચયેલા કરાગની નોંધ ચયેલી છે. વળી,
 ગજમહેશમા મજેલી અને બીજા સભાસદોના ઉપરાત 'આદ પ્રાંતોના
 સોગ' જણુની બનેલી મોટી પ્રાતિક સભાનો ઉલ્લેખ પણ ચયેલો

૪૩૩ ગ. એ રી, ૧૯૧૨, પૃ. ૬૩, પરિચ્છેદ ૧૫.

૪૩૪ ગ. એ રી, ૧૯૦૯, પૃ. ૮૩, પરિચ્છેદ ૨૮.

૪૩૫ ગ. એ. રી., ૧૯૦૭, પૃ. ૧૮, અક ૯૬.

છે. ૪૩૬ આવી મંદરૂપ પ્રવૃત્તિઓના મૂળમાં ઘણુંખડ સર્વમાધારણ ધાર્મિક ભાવનાનું દર્શન થતું હતું આનો સુદ્ધ દાખલો પહેલા કુવો-ત્તંગ રાજ્યના કુડમિયામલૈના સિવાલેખમાથી મળી આવે છે. (ઇ. સ. ૧૦૦૫-૧૦૦૬). ૪૩૭ એમાં એમ કહ્યું છે કે, (કદાચ પુદુકોટ્ટે રાજ્યના મોટા ભાગરૂપ) રદ્દપાદિકોડ-ચોવ-વવનાડુ નામના પ્રાતમાં રહેતા લોકોએ જે માણસો (દેખીતી રીતે આદ્યજ્ઞ) સાથે એવો કરાર કર્યો હતો કે, એ પ્રાતમાં જે પાનની આયાત થાય તે બદલ દલાલી જીવરાવવી, અને તેથી જે ઉત્પન્ન આવે તેમાંથી અમુક મંદિરને દર વર્ષે ૩,૦૦૦ સોપારી અને પાનના ૭૫૦ પડા પૂગ પાડવા. આ બ્યવસ્થા ઉપર દેખરેખ ગાખવા માટે એ પ્રાતના લોકોને તથા 'લક્કર (પદ્મ)ના નિષ્કલક પાયસો માણસો'ને નીમવાના આજ્ઞા હતા.

આવા જ જાતના ઐક્યનો બીજો એક દાખલો જટાવર્મન વીર-પાડ્યના રાજકાળના દસમા વર્ષના કામગ્સવલ્લિ ગામમાંના શિલા-લેખમાંથી મળી આવે છે. ૪૩૮ એમાં એમ કહ્યું છે કે, ૭૬ પ્રાતોના ૧૮ મહાલોના રહીશો ભેગા થયા, અને વેપાગ્ની અમુક ચીજોમાંથી તેમને જે આવક થતી તે મંદિરના સમારકામ બદલના ખર્ચને પહોંચી વળવા સારૂ તેમણે જૂદી કાઢી આપી.

આવી જાતની પ્રવૃત્તિના થોડાક વધુ દાખલા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના શિલાલેખોમાંથી મળી આવે છે. મનગોળિના શિલાલેખમાં ૪૩૯ કહ્યું છે કે, ધ્યાનિક મંદિરના જરૂરી ખર્ચની તથા રિવાજ મુજબની ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવાના ખર્ચની બ્યવસ્થા કરવા માંડ અચ્ચાવેલેના પાયસો 'સ્વામીઓ,' મલ્લિગવળિના પાયસો 'મહાજનો,' સ્થાનિક

૪૩૬ એ. ઇ., પુ. ૫, પૃ. ૨૩.

૪૩૭ ગ એ. રી., ૧૯૦૫, પૃ. ૩૨, પરિચ્છેદ ૧૭,

૪૩૮ ગ. એ રી., ૧૯૧૫, પૃ. ૧૦૪, પરિચ્છેદ ૩૬.

૪૩૯ એ. ઇ., પુ. ૫, પૃ. ૨૩.

‘રોહિયાઓ’ (સેટ્ટિ) નામનો લોકો, માન ભગવાન કામ કરનાર
 ‘રોહિયાઓ’ (સેટ્ટિ), પાનના ગામિંગ લોકો, ધાત્મીઓની શ્રેણી,
 તર્કવાદિ દર્શનના લાટ અને ગાર્લ માટેનો મુદ્રાધિપતી, અનેક
 પ્રાતોના ‘ગવરે લોકો’, મુમ્મુગિદ્- અને ‘આદ પ્રાતોના ચોળ’ જણ
 વગેરે ભેગા થયા ત્યાં હાલમન વીગ વચ્ચાળના શિનાલેખમા ૪૪૦
 મદિગની જડગિયાનો માટે એમુગરે-નાકુના લોકોએ જમીનનું દાન
 કરેલું તેની નાધ થયેલી છે તન્નેદ્ર ચોનના એક શિવાલેખ ૪૪૧
 ઉપગથી આપણને એમ પણ મમજાય છે કે, ત્રણ પ્રાતોના મદીશોએ
 મદિગના નો રને જમીન પો લખી આપી હતી વગી, પહેલા પગ
 તમના એક શિનાલેખમા ૪૪૨ એમ કહ્યું છે કે, અમુક મદિગમા
 પૂજા થતી ગહે તેટલા માટે પ્રાર્થ પ્રાતના મદીશોએ ઐરિગક લવા
 જમ ભર્યું હતું લનાજમની વિગત આ પ્રમાણે આપી છે - દરેક
 ખેતન દીકરું કે ‘પપુમ’, દરેક લક્ષના પ્રમગે વગ્ગળ તરફથી કે
 ‘પણુમ’ અને વડું તરફથી કે ‘પણુમ’, વગેરે બીજા એક શિનાલે
 ખમા ૪૪૩ કહ્યું છે તેમ, અમુક પ્રાતના મદીશોએ મડપમા ભેગા
 થઈને એવો કગર કર્યો હતો કે, નદીની ખાલુએ બધા બાધવાના
 હેતુથી અને મદિ ને પાણીના પૂગથી ચતું નુમ્સાન અટકાવવાના હેતુથી
 દરેક ગામ પાસેથી એક ‘માડઈ’નું બેધરાણું કરવું પાડવવશના
 એક શિનાલેખમા ૪૪૪ એવો ઉલેખ થયેલો છે કે, આગ પ્રાતોના
 ખેડુતોએ સર્વાનુમતે અમુક મદિગને ડાગરના અમુક જથ્થાનું દાન
 કરવાનો હિત કર્યો હતો

૪૪૦ ગ એ રી, ૧૯૦૭, પ ૪૨, અક ૪૪૪

૪૪૧ ગ એ રી, ૧૯૦૯, પ ૫૭, અક ૫૮૧

૪૪૨ ગ એ રી, ૧૯૧૧, પ ૬૯

૪૪૩ ગ એ રી, ૧૯૧૨, પ ૩૫, અક ૪૦૪

૪૪૪ ગ એ રી, ૧૯૧૨, પ ૪૭, અક ૧૨

પ્રાતોના ગીગોએ હગવ ક્યો દતો. બીજા એક શિવાલેખમા^{૪૪૮} એમ કહ્યું છે કે, અમુક જમીનના કોનકળમા સુરારો હગવા માટે અદાર મહાસોના ગીગો એકાબગનાયગના પ્રમુખપણા નીચે એકદા થયા હતા. બીજા એક શિવાલેખ^{૪૪૯} ઉપગ્રથી વધાગમા એમ જણાય છે કે, કૃષ્ણા નદીની બન્ને બાજુઓના અદાર પ્રાતોના વિનિધ રહીશોએ દરેક નીકા દીદ મહેસુલ તગીકે એક મદાન 'દુલમ' આપવાનો હગવ ક્યો હતો શિવાલેખમા એવો દાખલો પણ નોધાયો છે^{૪૫૦} કે, હગનુ ભાગ્ય વધુ હતુ તે બદલ પોતાનો વિરોધ જાહેર કરવાના હેતુથી ૧૦ ગામેના ખેડતો પોતાના ખેતરો છોડીને આવ્યા ગયા હતા, અને તેના પરિણામે કરનુ ભાગ્ય રીતમગનું કરવામા આવ્યુ હતુ

આ અથના પૃ. ૧૩૨ ઉપર આમમલાના ન્યાયમંત્રી અધિકાર વિશે અર્થો કરેલી છે તેના અગે આ-રી સહિયારી પ્રજ્ઞતિઓના બીજા દાખલાઓ આપણે નોધી ગયા છીએ.

[૧૮]

આની ક્ષણિક મંધાત્મક પ્રજ્ઞતિઓનો વિકાસ થતા પ્રાતોની સંપદપ મર્યાઓ બધાતી, એવુ શિવાલેખોના આધારે કહી શકાય તેમ છે. બે આમમલાઓના કાયગના ઐક્યનો પ્રાતોની શ્રેણીઓ. ૨૫૯ દાખલો નદિવર્માના ઉદયેદિરમ્ના તાત્ર-પત્રોના અંતમા તામિલભાષામા કરેલી નોધમાથી મળી આવે છે.^{૪૫૧} એ નોધ પહેલા પગતક રામ (ઇ. સ. ની દસમી મહી)ના ગજકાળના ૨૬ મા વર્ષની છે, અને તેમા આ પ્રમાણે લખ્યુ છે -“ અમે કાચિવચિવની આમસલા(ના સલામદો)એ,

૪૪૮ ગ. એ. રી, ૧૯૧૩, પૃ. ૭૨, અંક ૨૮.

૪૪૯ એ ઈ, પુ ૩, પૃ. ૯૨.

૪૫૦ ગ. એ. રી., ૧૯૧૪, પૃ ૭૪, અંક ૨૬.

૪૫૧ એ ઈ., પુ. ૩, પૃ. ૧૪૪.

અને અમે ઉદય-ચંદ્ર-મંગલમ્ની ગ્રામસભા(ના સભાસદો)એ (આ પ્રમાણે કબૂલ કર્યું છે)—અમે આ બે ગામ(ના રહીશો) એકત્ર થયાથી (અને) એક થયાથી (આજ)ની (તારીખ)થી એક ગામ તરીકે આબાદ થઈશું. ”

ત્રીજા કુલોતુંગના રાજકાળ દરમ્યાનના તિસ્વરંગુલમ્ના શિલા-લેખમાં આખા પ્રાતની મંથાનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. દેશની અસ્વસ્થ સ્થિતિમાં વક્ષ-નાડુ મહાલના રહીશોની સભાએ જાહેર કર્યું હતું કે, તે સમયથી તેઓ પવિત્ર તિસ્વરંગુલમ્ ગામની તથા (તેના) ‘ દેવદાન ’ ગામડાની અતુઃસીમામાં વસતા ખેડૂનોનું રક્ષણ કરશે. આવા સંરક્ષણ દરમ્યાન મલાનો કાંઈ મળ્ય ખેડૂતોને લૂટતો કે ખેડૂતોની ગાયો ચોરતો કે ખેડૂતોને બીજી કાંઈ જાતની કનડગત કરતો માલૂમ પડશે તો થયેલા ગુના બદલ દડ તરીકે મંદિરને બે ‘ મા ’ પીતની જમીન ગ્રામસભા લખી આપશે. ૪૫૨ ‘ હગ્ગદે ’ (મુખી ?) અને ‘ સામંત ’ લોકોની પ્રાતિક સભાનો ઉલ્લેખ પણ એક શિલા-લેખમાં થયેલો છે. ૪૫૩ “ પ્રાતના નિબ્ધન ક પાચ સો (માણસો) ” નો અને “ પ્રાતના મુખી ” નો ઉલ્લેખ પણ એક જગે થયેલો છે. ૪૫૪ આ બધા દાખલાઓના આધારે આપણે સ્વાભાવિક રીતે એવો નિર્ણય કરી શકીએ છીએ કે, નિધાન અમુક અમુક પ્રમંગે તો આખા મહાલની કે પ્રાતની અથવા એવા મોટા લોકમમૂહવાળા કાંઈ વિસ્તારની કાયમની સંસ્થા હમાતી ધસવતી હતી. બીજા પૃથિવીપતિના ઉદયે દિરમ્ના તાત્રપત્રોમાં જમીનના દાન સંગ્રહે જેવાં કાયદાનાં સૂત્રો આપેલા છે તેવા સૂત્રોનો ખુલાસો આથી તુર્ત મળી રહે છે. ૪૫૫

૪૫૨ ગ. એ. રી., ૧૯૧૫, પૃ. ૯૯, પરિચ્છેદ ૨૭, અને અક ૨૭૧ તથા ૨૭૩, પૃ. ૩૧.

૪૫૩ ગ. એ. રી., ૧૯૧૯, પૃ. ૧૭, અંક ૨૦૯.

૪૫૪ સા. ઇ. ઇ., પુ. ૨, ભાગ ૩, પૃ. ૩૬૦.

૪૫૫ સદર, પૃ. ૩૮૯.

“ પ્રાંત (નાટુ) (ના ર્દાઓ) ને એ રીતે એકત્ર કરીને, (દાખલ
આપેલી) જમીન (ની મીમાઓ) ઉપર (તેમને) ચલાવેલી.....
વગેરે વગેરે.” દેખીતી રીતે આ લખાણમાંથી પ્રાંતના તમામ
લોકોનો અર્થ કાઢી શકાય નેમ નથી, પણ તેમના પ્રતિનિધિઓનો
અર્થ કાઢી શકાય તેમ છે. મજરામાં ચોક્કસ એક શિક્ષણભંડાર
બાર 'નાટુ'ઓની મદદમળાનો ઉલ્લેખ થયેલો છે, અને પશ્ચિમ
આસુમવંશના ત્રિભુવનમધ્ય રાજ્યના એક શિક્ષણભંડાર ૪૫૭ નિધિ
સ્થળોના ૩૦,૦૦૦ પ્રતિનિધિઓનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. અલગત
દક્ષીણતરફી કોઇ પ્રકારની સંપૂર્ણ સંસ્થાનો ઉલ્લેખ માય છે; પરંતુ
તેના ખરા સ્વરૂપ વિશે ચોક્કસ માહિતી મળી શકતી નથી.

[૧૬]

અંતમાં, દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંની ઉચ્ચ સંપૂર્ણ ગ્રામસંસ્થાઓની
પ્રાચીનતા અને તેમના વિસ્તાર વિશે આપણે જે જોણ કરીએ
પશ્ચિમવંશના રાજા નંદિવર્માના કમુદ્રિ
દક્ષિણ હિંદુસ્તાન- તામ્રપત્રોના આધારે ૪૫૮ આપણે જોશું એ
માંની ગ્રામસંસ્થા- કદી સમીએ કે, તે ગ્રામમાં લોકોની મુક્તિ
ઓની પ્રાચીનતા જાતની અવસ્થિત લાવના હોવી જોઈએ છે
અને તેમનો ન હોત, તો જમીનના ધન વિશેના સ્વ
વિસ્તાર. ફરમાન વિશે ગ્રામલોકોની અનુમતિ મર્યાદા
ન હોત, અને ગ્રામલોકોએ જાહેર કાર્યો
ફરમાનો અનુમોદન આપીને એક રીતે તેને બદલા રાખ્યું
હોત. નંદિવર્મા રાજા ઈ. સ. ની આઠમી સદીના પ્રથમાર્ધમાં
મર્યો હોવો જોઈએ; ૪૫૮ અને તેથી, શિક્ષણભંડારના આધારે, ૪૬૦

૪૫૬ ગ. એ. રી., ૧૬-૬, ૪. ૪૬, અંક ૬૦૦.

૪૫૭ ગ. એ. રી., ૧૬-૧૬, ૪. ૧૮, અંક ૨૧૪.

૪૫૮ સા. ઈ. ઈ., અંક ૭૪ પ ૩૮.

૪૫૯ સા. ઈ. ઈ., ૧, ૪.

વહેના તે સમય જોટલી જૂની ઉત્તર ગ્રામમગ્ધાઓ હોની જોઈએ,
 એમ હાન તુરત તા આપણે કરી શકીએ નવમી સદીમા પણ તે
 ચાલુ ગી હતી, એમ કવચર્માના ઉક્તિના એ શિનાનેપો ૪૬૦
 [અક (૫) અને (૮)] તથા નરસુણના અમમમુદ્રમના શિનાનેપ ૪૬૧
 ઉપગ્રથી મ્હી શકાય તેમ છે ધ મ ની દમમી સદીમા અને
 ત્યાગપછી ઉક્ત સરથાઓનો નિમ્મસ થયો હતો, એમ ઉપયુક્ત
 ચોનવશના અને પડ્યશના અનેક શિનાનેપો ઉપગ્રથી તેમ જ
 ચાનુમ્મશના જીમ જીમ ગમ્મના મસુનિપત્તનના તામ્રપત્રો ૪૬૨
 ઉપગ્રથી સારી પેઢે માખીત થાય છે મસુનિપત્તનના ઉક્ત તામ્રપત્રો
 ઉપગ્રથી તા એમ પણ સાખીત થાય છે તેનુગ પ્રદેશમા તેમ જ
 તેની દક્ષિણે તામિર દેશમા એ મગ્ધાઓ અગ્નિત્વ ધરાવતી હતી,
 એમ જણાય છે ૬ આખા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમા આવી મગ્ધાઓની,
 જાણે, જાળ જ પથરાઈ ગઈ હતી ચોનવશના ગજગજદેવ રામને
 તાજેગમા બધાવેના એક જ મહિમા નીભાનના સધિમા આની
 મગ્ધાઓ ધરાવનાગ ૨૬૬ ગામોનો ઉ રખ થયેનો છે, ૪૬૩ એ
 હમીકત આપણે ધ્યાનમા લઈશુ તો આવી મગ્ધાઓ ના મોટા
 વિસ્તારમા ફેનાઈ ગઈ હતી તેનો ખ્યાન આપણને આની શરો

શુજગનમા પ્રાચીન ાળમા પણ મહિમા નીભાન મટિ અમન્ત
 નગર તથા ગ્રામના પચ ઉપગ્ર ડેની ફગ્ગ નાખવામા આતી, તેનો
 ખ્યાન સાગગદેવના પાલણપુગના શિનાનેપ ઉપગ્રથી આવી શક છે x

૪૬૦ સા ઈ ઇ, ૩, ૫ ૮

૪૬૧ એ ઇ, ૫ ૮, ૫ ૮૬

૪૬૨ એ ઇ, ૫, ૫ ૧૩૮ અને આગળ

૪૬૩ જુઓ ૫ ૧૭૨ અને ૫ ૧૭૪

x જુઓ પરિશિષ્ટ

“પ્રાત(નાહુ)(ના જીમો)ને એ રીતે એકત્ર કરીને, (દાનમા આપેલી) જમીન(ની સીમાઓ) ઉપર (તેમને) ચલાવેને..... વગેરે વગેરે.” દેખીતી રીતે આ લખાણમાથી પ્રાતના તમામ લોકોનો અર્થ કાઢી શકાય તેમ નથી, પણ તેમના પ્રતિનિધિઓનો જ અર્થ કાઢી શકાય તેમ છે. મજબૂત ચોલના એક શિવાલેખમા ૪૫૬ ખાર ‘નાહુ’ઓની મહામહાનો ઉલ્લેખ થયેલો છે, અને પશ્ચિમ આલુકવશના ત્રિભુવનમલ્લ ગજના એક શિવાલેખમા ૪૫૭ વિવિધ ગ્રથોના ૩૦,૦૦૦ પ્રતિનિધિઓનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. અવખત આ હકીકતથી દોષ પ્રકારની સંઘર્ષ મંથાનો ઉલ્લેખ થાય છે, પરંતુ તેના ખરા સ્વરૂપ વિષે ચોક્કસ માહિતી મળી શકતી નથી.

[૧૮]

આતમા, દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાની ઉક્ત મંથરૂપ પ્રામસંસ્થાઓની પ્રાચીનતા અને તેમના વિસ્તાર વિષે આપણે જે મોલ કહીશું.

પણવવશના રાજા નદિવર્માના કસકુડિના દક્ષિણ હિંદુસ્તાન-તામ્રપત્રોના આધારે ૪૫૮ આપણે ભેરક એમ માંની પ્રામસંસ્થા-કહી શકીએ કે, તે ગામમા લોકોની અમુક ઓની પ્રાચીનતા જાતની વ્યવસ્થિત ભાવના હોતી જોઈએ, તેમ અને તેમનો ન હોત, તો જમીનના દાન વિષેના રાજાના વિસ્તાર. ફરમાન વિષે ગામબોક્ષની અનુમતિ મંગાઈજ ન હોત, અને ગામબોક્ષને જાહેર રીતે તે ફરમાનને અનુમોદન આપીને એક રીતે તેને બહાલ રાખ્યું જ ન હોત. નદિવર્મા રાજા ઈ. સ. ની આઠમી સદીના પ્રથમાર્ધમા ચર્ચ ગયો હોવો જોઈએ, ૪૫૯ અને તેથી, શિવાલેખોના આધારે, વહેવામા

૪૫૬ ગ. એ. રી, ૧૯૯, પૃ. ૫૯, અંક ૬૦૦.

૪૫૭ ગ. એ. રી, ૧૯૧૯, પૃ. ૧૮, અંક ૨૧૪.

૪૫૮ મા. ઈ. ઈ., અંક ૭૪, પૃ. ૩૬૦.

૪૫૯ સા. ઈ. ઈ., ૧, પૃ. ૧૧.

વહેલા તે સમય જેટલી જૂની ઉક્ત ગ્રામમંસ્થાઓ હોવી જોઈએ, એમ હાલ તુરત તો આપણે કહી શકીએ. નવમી સદીમાં પણ તે ચાલુ રહી હતી, એમ કપવર્માના ઉક્તવના એ શિલાલેખો ૪૯૦ [અંક (૫) અને (૮)] તથા વરગુણના અંબસમુદ્રમના શિલાલેખ ૪૯૧ ઉપરથી કહી શકાય તેમ છે. ઇ. સ. ની દસમી સદીમાં અને ત્યારપછી ઉક્ત મંસ્થાઓનો વિકાસ થયો હતો, એમ ઉપર્યુક્ત ચોલવંશના અને પાંડ્યવંશના અનેક શિલાલેખો ઉપરથી તેમ જ ચાલુક્યવંશના બીજા બીમ રામના મસુલિપત્તનના તામ્રપત્રો ૪૯૨ ઉપરથી સારી પેઠે માખીત થાય છે. મસુલિપત્તનના ઉક્ત તામ્રપત્રો ઉપરથી તો એમ પણ સાબીત થાય છે કે તેણુ પ્રદેશમાં તેમ જ તેની દક્ષિણે તામિલ દેશમાં એ મંસ્થાઓ અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી. એમ જણાય છે કે આખા દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં આવી મંસ્થાઓની, જાણે, જાળ જ પથરાઈ ગઈ હતી. ચોલવંશના રાજરાજદેવ રામએ તાન્નેરમાં બધાવેલા એક જ મંદિરના નીભાવના સંગ્રહમાં આવી મંસ્થાઓ ધરાવનારા ૨૬૬ ગામોનો ઉલ્લેખ થયેલો છે, ૪૯૩ એ હકીકત આપણે ધ્યાનમાં લઈશું તો આવી મંસ્થાઓ કેટલા મોટા વિસ્તારમાં ફેલાઈ ગઈ હતી તેનો ખ્યાલ આપણને આવી શકશે.

ગુજરાતમાં પ્રાચીનકાળમાં પણ મંદિરના નીભાવ માટે સમસ્ત નગર તથા ગ્રામના પચ ઉપર કેવી ફરજ નાખવામાં આવતી, તેનો ખ્યાલ સારંગદેવના ખાલજુપુરના શિલાલેખ ઉપરથી આવી શકે છે. x

૪૬૦ સા. ઇ. ઇ., ૩, પૃ. ૮.

૪૬૧ એ. ઇ., પૃ. ૬, પૃ. ૮૬.

૪૬૨ એ. ઇ., ૫, પૃ. ૧૩૪. અને આગળ.

૪૬૩ જુઓ. પૃ. ૧૭૨ અને પૃ. ૧૭૪.

x જુઓ પરિશિષ્ટ.

ત્રીજું પ્રકરણ.

રાજકીય જીવનમાં શ્રેણીઓની પ્રવૃત્તિઓ.

(ભાગ બીજો.)

[૧]

રાજસત્તાક રાજ્યોમાં વસતા લોકોની સંઘર્ષ પ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન આચાર્યશ્રી આપણે કર્યું છે. રાજસત્તાને સહાયકારક થઈ પડતી તથા યોગ્યદષ્ટા અંશે તેના તાબામાં બિન-રાજસત્તાક રહીને કામ કરતી વિવિધ સભાઓ દ્વારા આવી રાજ્યો. પ્રવૃત્તિઓ થતી હતી. તદુપરાંત ગ્રામીન હિંદુ-સ્તાનમાં બિન-રાજસત્તાક રાજ્યો પણ હયાતી ધરાવતાં હતાં, અને તેમાં એવી સંસ્થાઓને કામ કરવાને વધુ અવકાશ મળે તેમ જ વધુ સ્વાર્તાત્મનું વાતાવરણ મળે, એ સ્વાભાવિક હતું. કમનસીબે તેવી સંસ્થાઓ વિષે આપણને જ્ઞેષ્ઠ એ તેટલી માહિતી મળી શકતી નથી. તેમ છતાં પણ સંઘાત્મક સંસ્થા તરીકે પ્રજા સર્વોપરિ સત્તા બોગવતી તેની બિનચુક સાબીતી તેમના અસ્તિત્વથી જ મળી રહે છે. આ વિષયના પહેલા ભાગમાં રાજસત્તાક રાજ્ય-માંના લોકોની સહાયકારી પ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન આપણે કર્યું તેમાં આવી જાતની પ્રવૃત્તિઓના સ્વરૂપનો તેમ જ જે સંસ્થાઓ દ્વારા તે પ્રવૃત્તિઓ થતી તે સંસ્થાઓનો વિચાર આપણે કરવો પડ્યો હતો. આ બીજા ભાગમાં તો આપણે આવી પ્રવૃત્તિઓ કરનારી સંસ્થાઓનો જ વિચાર કરીશું; કારણ કે, રાજ્યવહીવટનાં તમામ ખાતાં સંબંધી બધી બાબતોમાં તેવી સંસ્થાઓનો હાથ હોવો જોઈએ.

વર્ગો પૂર્વે અધ્યાપક ડાર્મસ ડેવિડ્ઝે બૌદ્ધ સાહિત્યમાંના કેટલાક ઉદ્દેશોના આધારે આવાં ‘પ્રજાસત્તાક’ રાજ્યોનું અસ્તિત્વ

સ્વીકાર્યું હતું. ૪૬૪ તેમની પછી શ્રીયુત કાલિપ્રસન્ન જયસ્વાલ “મોડર્ન રીવ્યુ”ના અંકોમાં ૪૬૫ અને અધ્યાપક દે. સ. ભાંડારકરે “કાર્મોઈકલ સેક્યમ્” (પૃ. ૧, પૃ. ૧૪૬ અને આગળ)માં આ વિષયને વધુ વિગતે એડયો છે. આ વિદ્વાનોની દલીલોને અન્ય વિદ્વાનોએ પૂર્ણાંશે ટેકા આપ્યો નથી તો પણ, પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં બિન-રાજસત્તાક રાજ્યો હયાતી ધરાવતા હતા, એવી તેમની મુખ્ય દલીલનો સ્વીકાર અત્યારસુધીમાં માધારણુતઃ થયેલો છે. આ ગ્રંથમાં ‘શ્રેણી’ઓના વર્ણન પરત્વે જે પદ્ધતિ આપણે સ્વીકારેલી છે તે જ પદ્ધતિને અનુસરીને આવા રાજ્યોનું વર્ણન કરવાનો પ્રયત્ન હવે આપણે કરીશું.

બિન-રાજસત્તાક તંત્રની પ્રાચીનતા વિશે એમ માનવાને કારણ મળે છે કે, વેદકાળમાં પણ બિન-રાજસત્તાક વેદકાળમાં બિન-રાજ્યો અગણ્યા ન હતા. “ઋગ્વેદ”માંની રાજસત્તાક રાજ્યો, નીચેની ઋચામાં ૪૬૬ અદ્યજનસત્તાક રાજ્ય-વહીવટનું સ્પષ્ટ દર્શન ઝિમરને થાય છે:—

“રાજાઓ (રાજાન) સમિતિમાં બેગા થાય છે ત્યારે જે વૈદ્ય હોય છે, જે રાગનું નિવારણ કરે છે અને દૈત્યનો નાશ કરે છે તેનામાં ઔપધિઓ (ઔપધી) એકત્ર થાય છે.”

ઝિમર એમ માને છે કે, રાજ્યવહીવટની જે પદ્ધતિમાં રાજ્ય ઉપર એક જ પ્રતાપી રાજા રાજ્ય કરતો ન હોય પણ ગણકુટુંબની અનેક વ્યક્તિઓ એકત્ર થઈને રાજ્ય ભોગવતી હોય તે પદ્ધતિનો

૪૬૪ “બુદ્ધિસ્ટ ઈડિયા”, પૃ. ૧, ૨, તથા ૧૯ અને આગળ.

૪૬૫ “મોડર્ન રીવ્યુ”, ૧૯૧૩, પૃ. ૫૩૫ અને આગળ.

૪૬૬ ૧૦, ૯, ૧૬. મેક્ડોનેલ આ ઋચાનો જૂદો અર્થ કરે છે. તેણે ઝિમરે કહેલા અર્થનો સ્વીકાર કર્યો નથી. તેમ છતાં પણ તે એમ માને છે કે, આવી પરિસ્થિતિ શક્ય તો હતી જ. (વે. ઇ., ૨, ૨૧૬.)

ઉત્તેષ આ ઋચામાં થયેલો છે. તે એમ પણ કહે છે કે, રાગન ચૂંટણીને લગતા “અથર્વવેદ”માંના (ઉપર્યુક્ત) કેટલાંક દેવગાઓમ અપજનમતાકે રાગ્યના માણસે બીજા માણસો ઉપર આધિપત્ય મેળવવા માટે કરેલી હરીફાઈનો ઉત્તેષ થયેલો છે પોતાની દલીલના મમર્થનમા દાખલા આપતા તે કહે છે કે, “અથર્વવેદ, ૧, ૯, ૩”માં “પોતાની જાતના લોકો (મજાત) ઉપર” ઉમેદવારને આધિપત્ય અપાવવાને અગ્નિને પ્રાર્થના કરવામા આવી છે; “અથર્વવેદ, ૩, ૪, ૩”માં સફળ થયેલા ઉમેદવાર તરફથી એથી ધન્ય દર્શાવવામા આવી છે કે, “તાગી પોતાની જાતના લોકો તાગ તાબામા આવે”; અને “અથર્વવેદ, ૮, ૨૨, ૧-૨”માં “ક્ષત્રિયને પ્રજા- (વિદ્વા)નો સર્વમતાધીશ આગેવાન બનાવવાને” તથા “રાજકુટુંબના (ક્ષત્રાનામ્) ઉપરિ ગગ્ગ તરીકે તેને સ્થાપવાને” ૪૧૭ ધ્વનિને વિનિતિ કરવામા આવી છે. જિમર કહે છે કે, પ્રાચીન જર્મન જાતિઓમાં—દાખલા તરીકે, ચેરશી પ્રજામા—જે જાતનું અપજનમતાકે રાગ્યતત્ત્વ હયાતી ધરાવતું હતું તે જાતનું રાગ્યતત્ત્વ પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમા પ્રચલિત હતું. (જર્મનીના ઉક્ત દાખલામા, પ્રથમ આર્મિનિયસ તથા તેનો મગામર્ધી ગાન્ય ચલાવના હતા, અને તેઓ ગાગ્ગના ઇંકાબથી ઝાળખાતા હતા પરંતુ આર્મિનિયસ આખી પ્રજાનો એકાકી રાગ થવા માગતો હતો. છેવટે લડાઈ થઈ તેમા આર્મિનિયસ હારી ગયો હતો.)

“અવેસ્તા”માં અપજનમતાકે ગાન્યપદ્ધતિના સ્પષ્ટ ઉત્તેષો થયેલા છે તેથી જિમરના અભિપ્રાયને વધુ અનુમોદન મળે છે. સ્પીગલે ૪૬૮ “યજ્ઞ, ૧૯, ૧૮”માંથી ૪૬૯ આ વાત પૂરવાર કરી ૪૬૭ જિમર, પૃ. ૧૬૫.

૪૬૮ પૃ. ૬૮૩.

૪૬૯ ડૉ. આઇ. જે. એસ. તારાપોરવાળાએ આનું સબ્દશ. લાપાં-તર આ પ્રમાણે આપ્યું છે.—

છે. એમાં બે પ્રાંતોની રાજસત્તાની સરખામણી કરેલી છે. એ પૈકીની એક રાજસત્તામાં ઝરયુસ્ત્રના ઉપરાંત ધરના, શેરીના અને શહેરના આગેવાનોનો સમાવેશ થતો હતો; પરંતુ બીજા પ્રકારની રાજસત્તામાં “દેશનો રાજા” ઉલ્લેખેલો છે તેનો ઉલ્લેખ એમાં થયેલો નથી.

વેદકાળમાં બિન-રાજસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ હયાતી ધરાવતી હતી તેનો વધુ પૂરાવો શ્રીયુગ કાલિપ્રસન્ન જયસ્વાલે આપેલો છે.^{૪૭૦} તેઓ “ઐતરેય બ્રાહ્મણ”માંના એક ફકરાનો ઉલ્લેખ કરે છે (૭, ૩, ૧૪). એમાં એમ કહ્યું છે કે, ઉત્તરકુરુઓમાં અને ઉત્તરમદ્રોમાં આખી જાતિને રાજ્યપદ અપાતું હતું, અને તેમના “વૈરાજ્ય” (રાજા પિતાના રાજ્યો) કહેવાતાં હતાં.

આ મતની વિરુદ્ધમાં બે મુદ્દા ઊઠે છે. પ્રથમ તો એ કે, “ઐતરેય બ્રાહ્મણ” ના એ જ ફકરામાં એમ કહ્યું છે કે, એ બે જાતિઓ દિમાસ્યની પેલી મેર (પરેણ દિમવંતં) વસતી હતી; અને તેથી દિહુસ્તાનમાં પ્રચલિત હોય એવા પ્રકારનાં તરીકે તેમનાં રાજ્યનો સ્વીકાર થઈ શકે નહિ પરંતુ ઝિમરે^{૪૭૧} સમજળ

“ (એ પાત્ર) નાયકો કોણ (છે)? ધરનો (નાયક), શેરીનો (નાયક), શહેરનો (નાયક), દેશનો (નાયક), (અને) પાત્રનો ઝરયુસ્ત્ર જે દેશો જરથોસ્તી કાયદા તજેના દેશોથી જૂદા (છે) તેનો (નાયક છે).

“ઝરયુસ્ત્રનું રથ (શહેર) ચાર નાયકોના તાબામાં છે. (તેના) નાયકો કોણ (છે)?

“ ધરનો (નાયક), શેરીનો (નાયક), શહેરનો (નાયક) અને ચોથો ઝરયુસ્ત્ર (પોતે). ”

૪૭૦ “મૅન્ડર્ન રીવ્યુ”, ૧૯૧૩, પૃ. ૫૩૮.

૪૭૧ આ. લે., પૃ. ૧૦૨.

વિહટનીએ એનો તરજુમો નીચે પ્રમાણે કર્યો છે:—

“જે એક હજાર ઉપર રાજ્ય ભોગવતા હતા, અને દસ હજાર હતા તે વૈતહવ્યો બ્રાહ્મણની ગાય મારી ખાવાથી નાશને પામ્યા.”
(વિહટનીકૃત “અથર્વવેદ,” પૃ. ૨૫૧.)

ઝિમરે, ૪૭૩ મુરે અને બીજા વિદ્વાનોએ આનાથી જરા જુદું પડતું નીચેનું ભાષાતર કર્યું છે —

“વીતહવ્યના જે વશબે એક હજાર માણુમો ઉપર રાજ્ય ચલાવતા હતા, અને સખ્યામા દસ હજાર હતા, તેમણે બ્રાહ્મણની ગાય મારી ખાધી ત્યાગપછી તેમનો પગભવ થયો.” (મુરકૃત “ઓરી-ગ્લિનવ સમ્પ્રદાય ટેકસ્ટસ,” ૧, ૨૮૫)

મતભેદ ગમે તેવો હોય તો પણ એટલી વાત તો ચોક્કસ છે કે, એક હજાર વૈતહવ્યો કોઈ પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય ભોગવતા હતા, અને તેથી અહીં અત્પજનમત્તાક કે પ્રજાસત્તાક રાજ્યતત્ર અનુભવતી પ્રજાનો ઉદ્ભવ થયો છે એમ બેશક કહી શકાય તેમ છે ૪૭૪ એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે, પાછળના સમયની બિન-રાજસત્તાક રાજ્યતત્રવાળી પ્રજાની માફક એ પ્રજા પણ બ્રાહ્મણ-વિરોધી હતી.

[૨]

વેદકાળ પછીના સમયમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યતત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતું હતું, એમ અનેક પૂરાવાથી સાબીત થી શકાય તેમ છે. કાલાનુક્રમે સૌથી પહેલું પાણિનિકૃત વ્યાકરણ વિચારવાનું આવે

૪૭૩ આ લે, પૃ. ૨૦૦.

૪૭૪ ‘એક હજાર ઉપર રાજ્ય ચલાવતા એક હજાર લોકો,’ એવો જે અર્થ મુરે અને ઝિમરે કર્યો છે તે આપણે માન્ય ગાખીએ તો રાજ્યતત્ર પ્રજાસત્તાક હોવું જોઈએ ૧,૦૦૦ની સખ્યા અનખત રૂઢિપ્રધાન સમજની જોઈએ.

કારણે આખી એમ જણાવ્યું છે કે, એ બન્ને જાતિઓ તળ દિંદુ-
સ્તાનમાં—કાશ્મીરમાં અને તેની આસપાસના પ્રદેશમાં—વસતી હતી.
તે એમ પણ કહે છે કે, મધ્યદેશમાં રહેનારા લોકોને કાશ્મીર ‘પરેણ
હિમવત’ લાગે એ આભાવિક છે.

ખીને મુદ્દો એ છે કે, જે “વૈરાજ્ય” શબ્દને શ્રીયુત કાલિ-
પ્રમન્ન જયન્નાલે “ગગ્ગ વગગ્ગા રાજ્યો”ના અર્થમાં લીધો છે
તેને મંદ્રડોનેલે તથા કાચે ૪૭૨ કોઇ પ્રકારની રાજસત્તા દર્શાવનારા
શબ્દ તરીકે ગણ્યો છે. ચાર દિશામાંના રાજ્યતંત્રના સ્વરૂપનો ઉલ્લેખ
કરનારા નીચેના ચાર વાક્યો આપણે સરખાવી જોઇશું તો એ એ
વિદ્વાનોનો ઉક્ત અર્થ બંધ બેસતો નથી:—

“યે કે ચ પ્રાચ્યાનાં રાજાનઃ સામ્રાજ્યાયૈષ તેઽભિવિચ્યતે ॥”

“યે કે ચ સત્વતાં રાજાનઃ મોહ્યાયૈષ તેઽભિવિચ્યતે ॥”

“યે કે ચ નીચ્યાનાં રાજાનઃ ચેઽપાચ્યાનાં સ્થરાજ્યાયૈષ
તેઽભિવિચ્યતે ॥”

“યે કે ચ પરેણ હિમવંત જનપદા ઉત્તરકુરથ ઉત્તરમદ્રા
ઈતિ વૈરાજ્યાયૈષ તેઽભિવિચ્યતે ॥”

છેલ્લા વાક્યમાં “રાજાનઃ”ના સ્થાને “જનપદા” શબ્દ
મૂક્યો છે તે કોઇ અચાનક બની આવેલું ગણી શકાય નહિ. એમાં
પ્રગલ્ભતાક રાજ્યતંત્રનો ઉલ્લેખ થયો છે, એવા શ્રીયુત જયસ્વાયના
મતને આથી અનુમોદન મળે છે.

“અથર્વવેદ” માનો એમ શ્લોક (૫, ૧૮, ૧૦) એમ ગોક્ષ
પૂરવાર કરે છે કે, વેદકાળમાં બિન-રાજસત્તાક રાજ્યતંત્રનું અસ્તિત્વ
હતું. બ્રાહ્મણની ગાયનો વધ થતા જે ગાયોનો વરમાદ વરમાવવામાં
આવેલો તેના અંગે એ શ્લોક લખાયેલો છે. એ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

“યે સહસ્રમ્ ઝરાજન્નાસન્ દશશતા ઉત્ત ।

તે બ્રાહ્મણસ્ય ગાં જગ્ધા વૈતદ્વ્યા પરામધન્ ॥”

વિહટનીએ એનો તરજુમો નીચે પ્રમાણે કર્યો છે:—

“જે એક હજાર ઉપર રાજ્ય ભોગવતા હતા, અને દસ હજાર હતા તે વૈતહવ્યો બ્રાહ્મણની ગાય મારી ખાવાથી નાશને પામ્યા.”
(વિહટનીકૃત “અયર્વેદ,” પૃ. ૨૫૧.)

ઝિમરે, ૪૭૩ મુરે અને બીજા વિદ્વાનોએ આનાથી જરા જુદું પડતું નીચેનું ભાષાતર કર્યું છે:—

“વૈતહવ્યના જે વંશજે એક હજાર માણસો ઉપર રાજ્ય ચલાવતા હતા, અને સંખ્યામાં દસ હજાર હતા, તેમણે બ્રાહ્મણની ગાય મારી ખાધી ત્યારપછી તેમનો પરાજય થયો.” (મુરકૃત “ઓરી-નિનસ સંસ્કૃત ટેક્સ્ટસ,” ૧, ૨૮૫.)

મતભેદ ગમે તેવો હોય તો પણ એટલી વાત તો ચોક્કસ છે કે, એક હજાર વૈતહવ્યો દ્વાર્ધ પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય ભોગવતા હતા; અને તેથી અહીં અલ્પજનમત્તાક કે પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્ર અનુભવતી, પ્રજાનો ઉલ્લેખ થયો છે એમ બેશક કહી શકાય તેમ છે. ૪૭૪ એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે, પાછળના સમયની બિન-રાજસત્તાક રાજ્યતંત્રવાળી પ્રજાની માફક એ પ્રજા પણ બ્રાહ્મણ-વિરોધી હતી.

[૨]

વેદકાળ પછીના સમયમાં પ્રજામત્તાક રાજ્યતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતું હતું, એમ અનેક પૂરાવાથી સાબીત કરી શકાય તેમ છે. કાલાતુકમે સૌથી પહેલું પાણિનિકૃત વ્યાકરણ વિચારવાનું આવે

૪૭૩ આ. લે., પૃ. ૨૦૦.

૪૭૪ ‘એક હજાર ઉપર રાજ્ય ચલાવતા એક હજાર લોકો,’ એવો જે અર્થ મુરે અને ઝિમરે કર્યો છે તે આપણે માન્ય રાખીએ તો રાજ્યતંત્ર પ્રજાસત્તાક હોવું નોંધીએ. ૧,૦૦૦ની સંખ્યા અલ્પત્ત રૂઢિપ્રધાન સમજવી જોઈએ.

પાણિનિદ્રુત ઠે એમા ગજપ્રીય મધરૂપ સમ્યાઓના
 વ્યાકરણમા અગ્નિત્વના સ્પષ્ટ ઉદ્યોગો યથેના છે દાખના
 મ ધોના ઉલ્લેખ તરીકે, “સઘે ચાનોત્તરાધ્યે” ૪૭૫ સૂત્ર
 એમ બતાવી આપે છે કે, તે કાગમા
 મધરૂપ સમ્યાના સ્વરૂપનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ વેઠાને હતો ખરો,
 કારણ અહીં નગ મમૂહથી ‘સઘ’ને તદ્દન જૂનો ગણ્યો છે,
 અને તેથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, મધની સ્પષ્ટ વ્યવસ્થા ગેતી,
 અને તે સમ્યા ધાગવોજીથી બધાયેલી હતી

વળી અધ્યાપક દે ગ લાડારકરે -હું છે ૪૭૧ તેમ, બીજા
 એક સૂત્રના ૪૭૭ આધારે પણ આ જ નિર્ણય થઈ શકે છે એ સૂત્રમા
 પાણિનિ કહે છે કે, જેમ ‘સઘાત્’ સંખ્દ કે નગ મમૂહ સૂચવે છે તેમ
 ‘સઘ’ સંખ્દ નગ સમૂહ સૂચવતો નથી તે તો ‘ગણુ’ એટલે
 ખાસ પ્રકારનો સમૂહ અથવા ‘સઘરૂપ મમૂહ’ સૂચવે છે વળી,
 સઘાવ-લક્ષણેશ્વર્યનિનામણ-એવા પાણિનિના સૂત્ર” તન્મ શ્રીયુત
 કાવિપ્રસન્ન જયરનાને આપણુ ખ્યાન જેમુ છે તેનો અર્થ એવો
 છે કે, “ સઘના આક અને લક્ષણ પરત્વે (અર્થાત્, દર્શાવનાને) જે
 નામોના અતમા નૂ, ચન્નકેન્ન હોય તેનામને અણપ્રત્યય લાગે છે” ૪૭૮
 આથી સઘોની હયાતી સાબીત થાય છે એટલું જ નહિ, પણ મધના
 અમ અને લક્ષણ પણ હતા એમ જણાઈ આવે છે એ ‘લક્ષણુ’
 પાઠળના સમયના સરકૃતસાહિત્યમાના ‘લાઘન’ ગણી શકાય, એમ
 શ્રીયુત જયરનાન કહે છે ૪૭-

અનેક સૂત્રોમા પાણિનિએ ‘પૂગ’ ૪૮૦ ‘નાત’ ૪૮૧ અને ‘આ
 યુધજનિસઘ’ ૪૮૨ નામ- સઘરૂપ સમ્યાઓ ગણાવી છે ‘પૂગનો

૪૭૫ ૩, ૩, ૪૨ ૪૭૬ “કાર્માર્ધક ન લેખ્યર્સ, ર્સર્ટ સીરીઝ,” પૃ ૧૪૧-૧૪૨
 ૪૭૭ ૩, ૩, ૩૬ ૪૭૮ જ બી ઓ રી સો, પુ ૫, પ ૨૭
 ૪૭૯ જ બી ઓ રી સો, પુ ૫, પ ૨૭ ૪૮૦ ૫, ૩, ૧૧૨
 ૪૮૧ ૫, ૩, ૧૧૩ ૪૮૨ ૫, ૩, ૧૧૪

અર્થ આપણે પ્રથમ ચર્ચા ગયા છીએ ‘નાત’નો ખરો અર્થ કરાવવાનું કામ અધઃ થઈ પડે છે, અને એનો કોઈ ચોક્કસ અર્થ હજી સુધી અપાયેલો જાણ્યો નથી “કાશિકાલાધ્ય”માં એની મંમજુતી આ પ્રમાણે આપી છે - “નાનાજાતીયા અનિયતવૃત્તય ઉત્સેધજીવિન સઘા વ્રાતા ॥” ૪૮૩ આમાંના પહેલા વિશેષણથી તે સામાજિક સરઘાથી જૂદી પડે છે, અને બીજા વિશેષણથી તે ઔદ્યોગિક મંથાથી જૂદી પડે છે ત્રીજા વિશેષણનો અર્થ “વધ કરીને જીવતા” એમ થાય છે, એવું શ્રીયુત રમેશચંદ્ર મુજુમદાર કહે છે આ અર્થ પ્રમાણે, ‘નાત’ એટલે પાછગના સમયના ‘ઠગી’ના જેવી ‘લૂટાગની ટોળી’ કાત્યાયનના ૪૮૪ “નાનાયુધધરા વ્રાતા સમયેતાસ્તુ કીર્તિ તા” ૪૮૫ એ વાક્યથી આ મતને ટેકો મળે છે ‘આયુધજીવિસઘ’ એટલે ‘હઠાચક્ર લો’નો મધ’ “પાણિનિ, ૫, ૩, ૧૧૭ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, આ પશ્તિમાં યૌધેય લો’નો સમાવેશ થતો હતો યૌધેય લો’નો ઇતિહાસ હવેપછી વિગતનાર આપવામાં આવશે, પરંતુ આના દાખલાઓથી એમ બેશક સાબીત થાય છે કે, ‘આયુ ધજીવિમધ’ શબ્દથી સ્વતંત્ર રાજકીય સૂત્રાઓનો અથવા તો બિન-રાજસત્તાક ગાળ્યોનો ઉલ્લેખ થતો હતો.

[૩]

ત્યારપછી બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્યમાંથી આપણને ટેકલીક

૪૮૩ “જૂદી જૂદી જાતિના, ગુજગનના ચોક્કસ સાધન વિનાના, અને વધ કરીને જીવતા (લો’નો) સઘ તે નાત”

૪૮૪ “વીરમિત્રોદય,” ૫ ૪૨૬ ઉપર ઉદ્દ્યુત

૪૮૫ “પોતાના હાથમાં વિરિધ હથિયારો ધનનનાગ લો’નો સઘ ‘નાત’ કહેવાય છે” ‘ઉત્તમેધ’ એટલે પણ ‘મધ’ હોવાથી, ‘ઉત્સેધજીવિનઃ’ શબ્દથી વિવિધ પ્રકારના રોગિદા મજુરોનો સઘ દર્શાવતો હોય, એ સંભવિત છે

નથી તેઓ તાવર્તિસ દેવોની સખાના જેવી નિઝીઓની આ મહા
(પરિસમ) નિહાળે, નિઝીઓની આ સખા જુએ, નિઝીઓની
આ સખા મગખાવે ”૪૧

બુદ્ધ ભગવાન પ્રજાસત્તા ગણ્યત્રની આમતમા દેનદૂત જેવા
હતા ધર્મત્રની પોતાની પદ્ધતિમા તેમણે પ્રજાની તત્ત્વોનો સ્વીકાર
કર્યો હતો, અને જે શક્તિઓ વળિત્ર્યનો અનનત ન થતા હોત
થાય તે (ઉપર્યુક્ત) શક્તિ તેમણે પોતે વળિત્ર્યનો બતાવી હતી ૪૯૨
એટલું પણ ધ્યાનમા રાખવાનું છે કે પોતાની જાતિના વ્યાધુને માટે
પણ લગભગ એ જ શબ્દો વાપરીને એની જ યરતો તેમણે દર્શાવી
હતી ૪૯૩ દેખીતી રીતે જીન જોડામા મમ મરી રહેના
આ મે બધારણો વચ્ચેનું મૂઠ મામ્ય તેઓ જોઈ શક્યા હતા, અને
અન્ને બધાઓમા મમાન અવશ્યે મહેના હતા એમ અવાધિ રીતે
તેઓ સમજી ગયા હતા

જાતકથાઓની પ્રાગ્તાનિ ઉપધ્યાઓમાથી નિઝી જાતિના
સોમ નિરે ટીની માહિતી મળી આવે છે લખના તરીકે, ‘ એકપદ્ય
જાતક (અક ૧૪૮, ૧, ૫૦૪) મા મ્હું છે કે, વૈશાનિ નગ
રમા “ રાજ્ય અનાવવાને હમેશા માન હજાર માત સો ને સાત
રાજાઓ હતા, અને તેટલા જ ઉપરાંત, મેના રાજાઓ અને ખજા
નથીઓ હતા ’ ‘ સુ નકાનિગ-જાતક ” (અક ૩૦૧, ૩, ૧) મા
થોડીક વધારે વિગત સાથે એની જ માહિતી આપી છે - “ દત
વ્યા મ્હે છે કે રાજકુમાના સાત હજાર સાતમો ને સાત નિઝી
વીઓ વેસાનિમા વસતા હતા અને તે તમામને દીન ને તમરા
કરવાની ટેવ પડી હતી ’ તદુપગત “ ભદ્રસાન-જાતક ’ (અક
૪૬૫ ૪, ૧૪૮) મા “ વેસાનિ નગરમાના જે તમામથી ગજ

૪૮૧ સે પુ ઈ, ૬ ૧૧, ૫ ૩૨ ૪૮૨ મે પુ ઈ, ૫ ૧૧, ૫ ૪
૪૮૩ સે પુ ઈ, ૫ ૧૧, ૫ અને આગળ

[આ પ્રમાણે જ્ઞાનદને પ્રશ્ન કરતાકરતા અને તેના તરફથી જ્ઞાન મેળવતામેળવતા હોય, જે બીજી રાજનો પગાતા વનિજ્યનોની એકર્મી પ્રશ્નનુ અવશ્ય કસ્યાણુ થાય તે જુદા ભગવાને આ પ્રમાણે જણાવી —]

“ હે આનંદ ! જ્ઞાસુધી વનિજ્યનો ઐક્યથી એકત્ર થશે અને પોતાના નામ ઐક્યથી પાર પાડશે, જ્ઞાસુધી ૩૬ ન હોય એવો કોઈ પણ કાયદો તેઓ ધડશે નહિ, ધડાયેલો કોઈ પણ કાયદો તેઓ ૨૬-બાતલ કરશે નહિ, અને પૂર્વકાળમા સ્થાપિત થયેલી વનિજ્યનોની પ્રાચીન પ્રણાલિકા પ્રમાણે તેઓ વર્તશે, જ્ઞા સુધી તેઓ વનિજ્યન વૃદ્ધોને માન આપશે અને ચાહશે અને પૂજ્ય ગણશે અને મદદ આપશે, તથા તેમનુ કલ્પુ કરવુ એ પોતાની ફગ્ગ છે એમ ગણશેજ્ઞાસુધી વનિજ્યનોની અવનતિ ન થતા ઉન્નતિ થશે એવી આશા ગણવી. ” ૪૬૦

આથી એમ સમજાય છે કે, આ બાબતમા પ્રશ્નમતાકે ગભ્ય-તત્રમા રદગુણો હતા તથા દુર્ગુણો પણ હતા. એક તરફથી જુવાન અને જલ્દ સભાસદોની બનેલી, રાજ્યમા સર્વોપરિ મત્તા ધરાવતી, નવા કાયદા ધડવાની સત્તા ધરાવતી અને જૂના કાયદા રદબાતલ કરવાની સત્તા ધરાવતી સામાન્ય સભા હયાતી ધરાવતી હતી, ત્યારે બીજી તરફથી સબજ રાજસત્તાકે રાજ્યપદ્ધતિમા ગિરતાનો જે ગુણ હોય છે તે તેમનામા ન હતો તેમ જ તેમના ઐક્યનો ભગ થવાનો તથા કાલિકારક ફેરફારો દાખવ કરવાની ધગ્ગ તેમનામા બની થવાનો સભવ હમેશા રહેતો હતો. તેમ છતા પણ, એકંદરે સૌ લોકો તે મગ્ગા તરફ માનની દષ્ટિથી જોતા, અને જુદા જુદા ભગવાન પણ તેના વખાણુ કરતા વિરઝીઓને ઉદેશીને જુદા ભગવાને કલ્પું છે કે, “ હે ભાઈઓ ! જે ભાઈઓએ તાવર્તિસ દેવાને કદિ જોયા

- નથી તેઓ તાત્કાલિક દેવોની સખાના જેવી લિચ્છવીઓની આ મહા (પરિસમ) નિહાળે, લિચ્છવીઓની આ સખા જુએ, લિચ્છવીઓની આ સહા સરખાવે. ”૪૯૧

બુદ્ધ લગવાન પ્રજ્ઞમત્તાક રાજ્યતંત્રની બાબતમાં દેવદૂત જેવા હતા. ધર્મતંત્રની પોતાની પદ્ધતિમાં તેમણે પ્રજ્ઞક્રીય તત્ત્વોનો સીકાર કર્યો હતો, અને જે શરતોએ વર્ણિત્યનો અવનત ન થતા ઉત્તર યાય તે (ઉપયુક્ત) શરતો તેમણે પોતે વર્ણિત્યનોને બતાવી હતી. ૪૯૨ એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે પોતાની જાતિના કલ્યાણને માટે પણ લગલગ એ જ શબ્દો વાપરીને એવી જ શરતો તેમણે દર્શાવી હતી. ૪૯૩ દેખીતી રીતે જીવનના બે ભિન્ન ક્ષેત્રોમાં કામ કરી રહેલા આ બે બંધારણો વચ્ચેનું ગૂઢ મામ્મ તેઓ જોઈ શક્યા હતા, અને બન્ને બંધારણોમાં સમાન અવગુણો રહેલા હતા એમ સ્વાભાવિક રીતે તેઓ સમજી ગયા હતા.

જાતકકથાઓની પ્રાસ્તાવિક ઉપકથાઓમાંથી લિચ્છવી જાતિના સોફો વિશે કેટલીક માહિતી મળી આવે છે. દાખલા તરીકે, “એકપણ્ડ-જાતક” (અંક ૧૪૯, ૧, ૫૦૪) માં કહ્યું છે કે, વૈશાલિ નગરમાં “ ગત્ય ચલાવવાને હમેશા માત હજાર માત મો ને માત રાજાઓ હતા, અને તેટલા જ ઉપગણે, મેનાપતિઓ અને ખજાનચીઓ હતા. ” “સુવક્ષિગ-જાતક” (અંક ૩૦૧, ૩, ૧) માં થોડીક વધારે વિગત સાથે એવી જ માહિતી આપી છે:— “ દંત-કથા કહે છે કે, ગજકુંડળના સાત હજાર માનમો ને માન વિચ્છવીઓ વેસાલિમાં વમતા હતા, અને તે તમામને દલીલ ને તકરાર કરવાની ટેવ પડી હતી. ” તદુપરાંત “ ભદ્રસાવ-જાતક ” (અંક ૪૬૫, ૪, ૧૪૯) માં “ વેશાલિ નગરમાંના જે તળાવમાંથી ગમ્મ-

૪૯૧ સો. જુ. ઈ., ૬ ૧૧, પૃ. ૩૨. ૪૯૨ મે. જુ. ઈ., પૃ. ૧૧, પૃ. ૪.

૪૯૩ સો. જુ. ઈ., પૃ. ૧૧, પૃ. અને આગળ

ઓના કુટુંબો ધર્મક્રિયાર્થે મિચન કરવા માટે પાણી લેતા હતાં તે તળાવ ” નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. તેમા એમ કહ્યું છે કે, “ એ તળાવની પાસે અંદગથી તેમ જ બહારથી મજબુત પહેરો ગોઠવવામા આવ્યો હતો, તેના ઉપર લોદાની જાળી પાથરેલી હતી; અંદર પેસવાને પક્ષોને પણ અવકાશ મળતો નહિ. ” એ જ જાતકમાં એવી કથા કહી છે કે, ક્રેસલના સેનાપતિએ પોતાની પત્નીને એ તળાવમા સ્નાન કરાવીને એ તળાવની પવિત્રતાનો લંગ કર્યો તેથી ગુરુએ થયેલા પાપ સો સિંચવી રાખ્યો તેની પાછળ પડ્યા હતા.

જાતકોની જે પ્રાસ્તાવિક ઉપકથાઓમાથી ઉપયુક્ત હકીકત અહીં આપી છે તે જે તે બનાવ બન્યા પછી વર્ષો વીત્યે, અક્ષબત્ત, લખાયેલી છે તો પણ, આપણે તેમાની હકીકતને છેક જ અવિશ્વસનીય તો ન જ ગણી શકીએ. તેમા જે આકાશ્યો આપેલા છે તેને આપણે ખાસ મહત્ત્વ ન આપીએ તો પણ તેમા જે સામાન્ય પદ્ધતિ વર્ણવી છે તે ખરેખરી વસ્તુસ્થિતિથી બહુ જૂદી પડતી નહિ હોય એમ આપણે ગણી લઈ શકીએ. દાખલા તરીકે, જે “ સાત હજાર સાત મો ને સાત ”ની મંજ્યા એમાં ગણાવી છે તેને શ્લોકપ્રધાન આપણે માનીએ તો પણ, એટલું તો આપણે સ્વીકારવું જોઈએ કે, રાત્રીની સર્વોપરિ મહામાં ઘણાઘણા સભાસદો રહેતા, અને તેથી તેને પ્રજાકીય સભા આપણે ગણવી જોઈએ. “ મહાપરિનિર્વાણ-સુત ”માના પુદ્ગલગવાનનાં વચનમાંથી આપણે જે સારોદ્ધાર કર્યો છે તેની માથે આ વાત બંધ એમે છે. તમામ સભાસદોને દલીલ અને તકરાર કરવાની ટેવ પડી હતી, એવું જે કથન “ સુવ્રજાલિંગ-જાતક ” મા કરેલું છે તેથી એમ કદાચ સાબીત થઈ શકે કે, પ્રજાપ્રતિનિધિસભા રાત્રીમંધારણનું કેવળ ઔપચારિક અંગ ન હતું, પણ તે પ્રવૃત્તિમાન અને બલિષ્ઠ હતી અને રાત્રીતંત્રમાં ખરેખરી સત્તા બોગવતી હતી. આવી મહાના મહાસદોનો દરબને કેવો હતો, તેમ જ તેમણે કેવી જોખમદારીનું કામ કરવું

પડતુ, તેનો ખ્યાલ વૈશાલિમાના તળાવ વિષેની વિચિત્ર હકીકત ઉપરથી આપણને આવી શકે છે. એ આખી કથા ત્રિપત્તીના કાલ-વામાં પ્રજ્ઞની કલ્પનાનો અંશ અલગત હોવો જોઈએ, પગલું એમાંથી કાઢક અરો ઐતિહાસિક સત્ય આપણે ન મેળવી લઈએ તો પરી-ક્ષાત્મક ભાવનાની ખામી આપણામાં છે એમ ગણાય. એમ જણાય છે કે, રાજ્યમાં રાજાનો અભિષેક થાય છે તેમ ઉક્ત સર્વોપરિ સભાના દરેક સભાસદે અમુક રીતનો અભિષેક કરાવવો પડતો; અને વૈશાલિ નગરમાં આ કામ માટે ખાસ વપરાતા તળા-વમાં સ્નાન કરવું, એ અભિષેકની ક્રિયાનું મહત્ત્વનું અંગ મનાતું. એ સભાના સભાસદોમાં કેટલો બધો વિશ્વાસ રખાતો તેની, તેમ જ તેમના હોદ્દાના અંગે તેમના ઉપર કેટલી બધી જોખમદારી રહેતી તેની પુરેપુરી સાબીતી ઉક્ત પવિત્ર ધર્મક્રિયાથી જ આપણને મળી રહે છે.

હવે સ્વાભાવિક રીતે એવો પ્રશ્ન થાય છે કે, એ સભાસદોની પમંદગી કેવી રીતે થતી હશે ? “એકપણ્ય-જાતક” (૧, ૫૦૪) ઉપરથી એમ જણાય છે કે, સાત હજાર સાત સો ને માત્ર રાજાઓ હતા તેવા ને તેટલા ઉપરાજો, મેનાપતિઓ અને ખજાનચીઓ પણ હતા. આનો અર્થ એ થાય કે, રાજ્યવહીવટના કામે જરૂરના તમામ અમલદારો દરેક સભાસદ પાસે રહેતા હતા. આથી એમ લાગે છે કે, સભાનો દરેક સભાસદ એકેક વહીવટી એકમનો ઉપરિ હતો. બીજી રીતે કહીએ તો, આખા રાજ્યમાં અનેક વહીવટી એકમો રહેતા, અને તેમાંનો દરેક એકમ નાનકડા રાજ્યના જેવો હતો તેમ જ તેમાં સંપૂર્ણ વહીવટી તંત્ર જોવામાં આવતું. આખા રાજ્યનું તંત્ર મહાના હાથે ચાલતું. એ સભામાં ઉક્ત નાનકડા રાજ્યોના ઉપરિઓ એમતા. એ ઉપરિઓની પાસે તેમના મુખ્ય અમલદારો રહેતા. જે લોકો અંધેન્સના નગરરાજ્યના ક્લીરથેનિયન બધારણથી વાકેફગાર હશે તેમને વૈશાલિના નગરરાજ્યમાં તેનો આબેહુલ નમુનો મળી આવ્યા વગર રહેશે નહિ; કેમ કે, અંધેન્સમાં પણ મધ્યસ્થ સભા રહેતી; ‘ઉમીમ’

નામક નાનકડા સ્થાનિક એકમોના પ્રતિનિધઓ એ મળ્યામા એમતા, એ સ્થાનિક એકમો પોતપોતાની હદમા પોતપોતાના કામો કરી લેતા, કેમ કે તેઓ “અમલદારો, સલાઓ અને સહિયારી મિત્ર ધગવનારી મધરૂપ મગ્ધાઓ” હતી

લિચ્છવીને ‘ગણ’ નામ આપવામા આવ્યું છે. આ ગ્રંથના

પૃ. ૧૨૪ ઉપર આપણે કહી ગયા છીએ કે,

ગણનું સ્વરૂપ સ્મૃતિમાહિત્યમા ગામડાની કેસહરોની મંધરૂપ મસ્થાઓ માટે એ શબ્દ વપરાતો હતો.

શિક્ષાલેખોના તેમ જ મિત્રાઓના આધારે એમ પૂરવાર થઈ ગયું છે કે, સ્વતંત્ર રાજકીય શ્રેણીઓ માટે પણ એ શબ્દ વપરાતો હતો. શિક્ષાલેખોમા માલવગણના અને યૌધેયગણના ઉલ્લેખો જોવામા આવે છે. સમુદ્રગુપ્તના અન્ધાલાબાદના સ્તંભલેખમા તેમને ગળ્યોથી સ્પષ્ટ રીતે જૂદા મળેલા છે. તેમણે જે મિત્રાઓ પકડેલા તે જોતા એમ એમકે કહી શકાય છે કે, તેઓ સ્વતંત્ર મંદાત્મક સંસ્થારૂપ હતા. વિજયગદના સ્તંભલેખમા એકબીજાં કહ્યું છે કે, યૌધેયગણ પોતાના નાયકની પસંદગી કરતો, અને તે નાયક સેનાપતિ તરીકે પણ કામ કરતો. ૪૯૪

“વીરમિત્રોદય ” (પૃ. ૪૨૬) મા કાલ્યાણનું નીચેનું કથન ઉદ્ધૃત કર્યું છે:—

“કુલાનાં હિ સમૃદ્ધસ્તુ ગણઃ સંપરિકીર્તિત ઇતિ ॥ ”

‘કુલ્’ ધાતુનો અર્થ ‘એકત્ર થવું’ થાય છે તેથી ‘કુલ’

૪૯૪ “યૌધેયગણપુરસ્કૃતસ્ય મહારાજમહાસેનાપતેઃ ॥ ” કહીને તેનું ભાષાતર આમ કર્યું છે:—“યૌધેય ગણના નાયક બનાવેલા મહારાજનો ને મહાસેનાપતિનો ” (ગુ. ઈ., પૃ. ૨૫૨) આ ભાષાતર વિશે વાધો ન લઈ શકાય; કેમ કે શબ્દકોશમા ‘પુરસ્કૃત’ નો અર્થ ‘વરેણું’ આપેલો છે.

શબ્દનો અર્થ 'સમૂહ' અથવા 'જાતિ' થાય છે ૪૯૫ આ અર્થ લેતા 'ગણ' નો અર્થ 'વિરિધ સમૂહોનો મગ્ગ' અથવા 'વિરિધ જાતિ એનો સમૂહ' થાય જાતકકથાઓના આધારે નિરૂપીઓની સર્વોપરિ સહાના બધારણ વિષે ઉપર જે મત દર્શાવ્યો છે તેને આ વાત બધ બેસે છે આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે આમાની દરેક જાતિ નાનકડા ગાંધ્યરૂપ હતી તથા અમનદારોનું સંપૂર્ણ મહેકમ તેમા હતું, અને આખા રાજ્યનો વહીવટ કરનારી સર્વોપરિ મહામા આ જાતિઓના નાયક બેસતા ગાંધ્યના નાનામા નાના વહીવટી એકમોના નાયકોની બનેલી મધ્યમ સહાનો દાખલો "મહાનગ્ગ" (૫,૧) મા મગધના રાજ્યના સમધમા નોધાયેનો છે, એ ધ્યાનમા લેના જેવું છે બિંબિ સાન્ના ગજકાગ દરમ્યાન સહા મળી હતી લિરૂપીઓના જે બધારણની ચર્ચા અહીં આપણે કરી ગયા છીએ તે એ જ મમયમા અસ્તિત્વ ધરાવતું હતું

મહાનીગ્ગના પગ્લોનાસની રાત્રિએ પ્રવેલી પ્રસાના મગધમા જૈન "કપસૂત્ર" આમ હો છે - "નથ મહાર્જે નવ લેચ્છર્જે કાસી કોસલસ્ય અદુરસ વિ ગણરાયાણો ૪૯૬ આમાના 'નથ ગણરાયાણો' નો અર્થ ચોક્કસ નથી મર્વો

લિરૂપી ગણના પરિ સહાના પેના દેનાતા ૭૭૦૭ લિરૂપી રાજ્યો પૈકીના નવ નગરોનો ઉદ્દેશ એમા વહીવટી રાજ્યો પૈકીના નવ નગરોનો ઉદ્દેશ એમા અમલદારો. થયો હોય, એમ આપણે માનીએ, પરંતુ એનો અર્થ એ થાય કે, નિરૂપી ગણના બહુ જ

મર્યાદિત ભાગમા જૈન સપ્રદાય ફેલાયેલો હતો અને જૈન લેખક આવી હકીકત કબૂલ રાખે એ બનનાજોગ નથી એનો બીજો અર્થ

૪૯૫ શ્રીયુત દે રા ભાગરકા 'કુલ'નો અર્થ 'કુટુંબ' કરે છે, અને ગણનુ બધારણ જૂદી રીતે સમજાવે છે (જુઓ કા લે, પુ ૧, પૃ ૧૬૦ અને આગળ)

૪૯૬ જેમણે તરફથી સપાદિત "કપસૂત્ર", પૃ ૬૫

નમા બુદ્ધના પિતા શુદ્ધાદનને (જેને અન્યન માધ્યાન્યુ શરેગી તરીકે શાક્ય શુદ્ધાદન કહેના છે તેન) 'રાજ' કહ્યા છે "

અધ્યાપક દાર્લસ ડેનિઝના અભિપ્રાય બદલ ડેટલોક મહત્વનો નિરોધ થયેલો છે તખના તરીકે, પોટર્મ એવો અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે, કપિનવરુના અને તેની આમખામના પ્રદેશનો મમાવેશ કાસ લતા ગાંત્યમા થતો હતા તેથી શાક્ય ગાંત્યની કે શાક્ય ગાંત્યની વાત આપણે કરી શકીએ નહિ " આવો અભિપ્રાય ધનવરાનુ મુખ્ય કારણ એ લાગે છે કે, " લક્ષ્માન-ગ્નનક " ની પ્રાગ્તાનિક ઉપકથામા પોતાના પ્રદેશ વિષે ઉપેખા કરતા શાક્યોએ પોતે જ કાસવ પરત્વે ' આળાપવસિટ્ઠાન શબ્દ વાપરેલો છે (અ. ૪૬૫, ૪, ૧૪૫) આ શબ્દનો પૂર્ણ અર્થ ચોક્કસ નથી એવું ડેનિઝને તેનો અર્થ એવો કયો છે કે, કોમન ગાંત્યને શાક્યોનું કાષ્ઠક માન્ય દેણું હતું ગમે તેમ હો, પણ એ જ જાત માં અપેક્ષા રીતે જણાવ્યું છે કે, કપિનવરુ કોમન રાજાની મીમાની બહાર આવેલું હતું નિઃકુલે શાક્યોનો નાશ કરનારો દગવ કયો ત્યારે બુદ્ધ ભગવાને કપિનવરુની દિશામા પ્રયાણ કર્યું, અને એ ગામની પામે કોઈ એક ઝાડની નીચે તેઓ બેઠા " એ મ્થાની લગોનગ વિહૂલના ગાંત્યની હદ ઉપર જમર અને ઘટાનાણ વડનું ઝાડ જિલુ હતું " ૫૦૦ આથી એમ સાબીત થાય છે કે, શાક્યોનો પ્રદેશ કોમન રાજ્યની હદની લગોનગ હતો, અને તે કોમન રાજ્યની હદમતની બહાર હતો.

અધ્યાપક દાર્લસ ડેનિઝના અભિપ્રાય બદલ ખીન્ને વિરોધ શાક્યોના ગાંત્યબધારણ પરત્વે છે થીયુત દે ગ બાહારર એમ કહે છે કે, જેમ કોઈ પણ સાધારણ ગાંત્ય ઉપર પગપગીત રાખી રાજ્ય કરે તેમ શાક્યોના પ્રદેશ ઉપર વશપગ પરાધી જિતરી આવેલો.

૪૯૯ " ઑન મવન ચગ " પૃ ૨, પૃ ૩

૫૦૦ " નાન, " ૪, પૃ ૧૫૦ " તત્તો અત્થિદુરે વિહૂલમસસ રજ્જસીમાય . . "

શાક્ય ગણના રાજ્યતંત્રને સ્વરૂપ. હક્કદાર રાજા રાજ્ય કરતો હતો. ૫૦૧ અહીં એમ કહી શકાય કે, જાતકોની આસ્તાવિક ઉપકથાઓથી એમ સાબીત થાય છે કે, શાક્યોનું રાજ્યબંધારણુ લિચ્છવીઓના રાજ્યબંધારણુથી જૂદું પડતું ન હતું. “કુણ્ડ-જાતક” (અંક

૫૩૬, ૫, ૪૧૨ અને આગળ)માં શાક્યોની અને તેમના પાડોસી કૌશિય ગણની વચ્ચે થયેલા ઝગડાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. એ આખા વર્ણુનનો અભ્યાસ કાળજીપૂર્વક કરતા એમ ખેશક કહી શકાય છે કે, જે મિદ્ધાંતો લિચ્છવીઓના રાજ્યતંત્રમાં જણાતા તે જ સિદ્ધાંતો શાક્યોના રાજ્યતંત્રમાં જણાતા. દરેક ગણને નહેરના કામે રાહિણી નદી જોધતી હતી એ નદીના સંબંધમાં એ બન્નેની વચ્ચેનો ઝગડો ગંભીર સ્વરૂપે પહોંચ્યો, સારે આવા કામ કરવા નીમાયેલા અધિકારીઓ પાસે શાક્યો ગયા અને તેમણે તેમને બંધી હકીકત કહી, અને તેમણે રાજાઓના સમૂહને (અથવા રાજકુલુબને ૫૦૨) આ હકીકતનું નિવેદન કર્યું. દેખીતી રીતે એ રાજાઓએ ઠરાવ્યું કે, એ બન્ને ગણે લડાઈ કરવી; અને તેથી શાક્યો એકત્ર થયા ને લડવાને તૈયાર થઈ ગયા. એ રાજાઓની મંજૂરી ચોક્કસ આકડાથી દર્શાવવામાં આવી નથી તો પણ બુદ્ધ ભગવાનના અંગરક્ષકો તરીકે અઢીસો રાજકુમારો નીમાયા હતા, તે જોતા એ સંખ્યા ઘણી મોટી હોવી જોઈ એ.

વસ્તુસ્થિતિના આ વર્ણુનમાં કોઈ વ્યક્તિગત રાજસત્તાનો ઉલ્લેખ થયો નથી એટલું જ નહિ, પણ શાક્યોના તમામ નાયકોને ‘રાજાઓ’ કહ્યા છે. એક સ્થળે બુદ્ધ ભગવાને આમ પ્રશ્ન કર્યો છે :—“હે બળવાન રાજાઓ ! તમે અહીં કેમ આવ્યા છો ?” વળી, અન્યત્ર આમ પણ કહ્યું છે :—“આસ્તિકો યદને રાજાઓએ કહ્યું કે, વગેરે

૫૦૧ “કાર્માઈકલ લેક્ચર્સ,” પ્રથમ શ્રેણી, પૃ. ૧૬૧.

૫૦૨ “અજ્ઞચા રાજકુલાર્ન કથેસુ” (પૃ. ૪૧૩.)

વગેરે ” “સમુદ-વાણિજ-જાતક” (અક ૪૬૬, ૪, ૧૫૮) મા દેવ દત્તનો ત્યાગ શાક્યોના તમામ ગણઓએ (સવયગજ કુલેદિપિ) કર્યો હતો તેથી દેવદત્તે પોતે દિવગીરી જાહેર કરી છે તે જ પ્રમાણે “ભદ્રમાલ-જાતક” (અક ૪૬૫, ૪, ૧૪૪ અને આગળ) ઉપરથી એમ જણાય છે કે, શાક્ય ગણની પુત્રીઓ પૈકીની એ પુત્રીનું માથું લગ્ન માટે ઢગવાના હેતુથી ગમ્મ પમેનદિએ પોતાના એક દૂતને મોકલ્યો હતો એ મદેરો મળતા શાક્યો ભેગા થયા, અને તેમણે તે બાબતમાં વિચાર ચલાવ્યો અહીં પણ ક્રાઇ રાજાને મદેરો કલ્યાણો ઉલ્લેખ થયો નથી પરંતુ પરાગત રૂઢિ પ્રમાણે તો એક રાજા બીજો કાઈ રાજા હોય તો તેના તરફ એમનીને મોકલ્યે ઉપગતા પ્રસંગે આમ થયું નથી તેથી એમ અવશ્ય માની શકાય છે કે, જે અર્થમાં આપણે ગમ્મને ઓળખીએ છીએ તે અર્થમાં શાક્યોનો કાઈ રાજા ન હતો દામીથી અને મહાનામથી ઉત્પન્ન થયેલી ‘વાસલ ખતિયા’ને કોસમના ગમ્મએ ‘શાક્ય ગમ્મની પુત્રી’ કહી છે, એ ખરૂં, પરંતુ અન્યત્ર (પૃ ૧૪૭ ઉપર) મહાનામને ફક્ત ‘મહાનામ શાક્ય’ કહ્યો છે, અને વાસલ ખતિયા પોતાના પુત્રને કહે છે કે, “હે પુત્ર ! તારા બાપદાદા શાક્ય રાજાઓ છે ” જુવાન શાક્યોને પણ ‘રાજકુમારો’ કહ્યા છે

ઉપરના પ્રમાણોથી શાક્યોના બધાંજનું વિગતવાર જ્ઞાન મેળવવામાં આપણને મદદ મળતી નથી તો પણ, શાક્યોનું ગળબધારણ બિન-રાજમતાક હતું, એવો જે અભિપ્રાય અધ્યાપક દ્વાર્ધસ ડેવિન્કે દર્શાવ્યો છે તેને એનાથી પૂર્ણ અનુમોદન મળે છે ‘શાક્ય-રાજ’ તરફ ઓળખાવવામાં આવેલા ભવિષ્યને વશ પરરાગત રાજા ગણવે જોઈએ, એવો જે અભિપ્રાય અધ્યાપક દે. રા. ભાડારકરે દર્શાવ્યો છે ૫૦૩ તેનો સ્વીકાર ભાગ્યે જ થઈ શકે તેમ છે. જાતભિમાથી ઉપર આપેલા દાખલાઓથી એમ બેશક સાબીત થાય છે કે, લિચ્છવીઓ

માફક શાક્યોના કેટલાક રાજાઓ હતા, અને તેઓ ગત્ય ચના-
વનારી મર્વોપતિ મહાના કદાચ મભાસદો હતા વળી, 'ઉપગન્તે'
(ઉપરાજાનો^{૫૦૪}) નામક અમનદારોના વર્ગની હમીયત આપણને
મળે છે, અને તેથી એવો સભવ ગ્હે છે કે, લિચ્છવી નામનો
માફક શાક્ય રાજાઓ નાનકડા વહીવટી એકમના ઉપગિઓ પણ
હતા આથી પ્રમાણોના આધારે તો એમ કહી શકાય છે કે, શાક્ય
સોમિનુ રાજ્યમધ્યગણુ નિચ્છવીઓના રાજ્યમધ્યગણને અનેક અંશે
મળતુ આવતુ હતું

બૌદ્ધ અને જૈન ગ્રંથોમા જે બીજા ગણોનો ઉલ્લેખ થયેનો
છે તેમના બધાગણુ નિરે અપણુને માધ્ય પણુ નિગતવાગ માફિતી
મળતી નથી કદાચ એમના બધારણો નિચ્છવીઓના અને શાક્યોના
બધાગણુને મળતા જ દશે એક દરે જોતા, આવા પ્રગ્તસત્તાઃ મિદ્ધાતો
અન્યથે જે ગત્યોનો વહીવટ ચાલે તો તેમની આબાદી પણ પુષ્કળ
જણાતી આગતશત્રુના મત્રીઓને બુદ્ધ ભગવાને આપેતા જનામ
નિચ્છવીઓની નૈસર્ગિક શક્તિમત્તાનો મબગ પૂરાવો છે "એન્ધપણુ-
જાતક" (અક ૧૪૯, ૧, ૫૦૫) ઉપરથી પણ એમ માન્ય પડે છે
કે, "તે મમયમા વૈશાનિ અજમ આમાદી ભોગવતુ હતુ એ
શહેરની આગપામ રેનડી દિવાય હતી, અને એમાની દરેક દિવાય
પગ્ગપગ ચાગ ગાઉ દૂર હતી, અને પહેરેગીરો મારેના બુગ્ગને ધગ
વનારા ત્રણ દગ્ગાજ (એ શહેરને) હતા" તિચ્છવી સોમના
વખાણુ બુદ્ધ ભગવાન કગ્ગા હતા એ વાત આગળ આવી મધ્ય છ
બુદ્ધ ભગવાને કહ્યું છે તેમ, આવા ગત્યોમા પગ્ગપગ વિગેધનો
દુર્ગુણુ મુખ્ય હતો, અને વૈશાનિના નાયમે વચ્ચે વૈમનમ્ય પેદા કરીને
આગતશત્રુએ જે રીતે^{૫૦૫} વૈશાનિનો મનને લીધો હતો તે બીજા

૫૦૪ "જાતક," પુ ૫, ૫ ૪૧૩ સીની ૧૫

૫૦૫ સગ્ગાવો ટર્નકૃત 'અદ્ધમ્યા' નું ભાસાતર જ એ

સો બે, પુ ૭, ૫ ૬૯૪ અને આગળ

અનેક નાન્યોના માથે આવી પડેલી અવદશાનો કદાચ આદર્શ નમૂનો પૂરા પાડે છે.

આમ બૌદ્ધ ઋષો સ્પષ્ટપણે માનીત કરે છે કે, પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના કેટલાક નાન્યોમા પ્રજાસત્તાક રાજ્યનંત્ર પ્રચલિત હતું, સર્વોપરિ પ્રજાપ્રતિનિધિમલા તેની મુખ્ય ખામિયત હતી; અને પાટનગરમાના ‘સચાગાર’મા તે મજાની બેઠકા નિયમિત રીતે ભગતી. આપણ પ્રથમ કહી ગયા છીએ કે, યુદ્ધ ભગવાને પોતાના ધર્મનંત્રમા પણ એવી જ પ્રજાતત્ત્વવાળી પદ્ધતિ દાખલ કરી હતી. સ્વાભાવિક રીતે બૌદ્ધ ઋષોમા ધર્મતંત્રના પ્રજાકીય તત્ત્વ વિષે વધારે વિગતે લખેલુ છે, અને તેથી ધાર્મિક મલાઓમા કયા ધોરણે દામકાળનો વહીવટ થતો તેનો ચોક્કસ ખ્યાલ આપણે બાધી શકીએ છીએ. વર્ષો પૂર્વે ઓહનબર્ગ^{૫૦૬} આ કાર્યપદ્ધતિના કેટલાક ઉપયોગી તત્ત્વો નોધ્યા હતા. ત્યાંબાદ શ્રીયુત દાક્ષિપ્રમન્ન જયન્વાયે આ વિષય પદ્ધતિમર જણ્યો છે એટલુ જ નહિ, પણ બિન-રાજસત્તાક રાજ્યોના બંધાગલુ વિષે મહત્ત્વની માહિતી ઉદ્ઘૂત કરી છે.^{૫૦૭} તે કહે છે કે, “બૌદ્ધ મંથની કાર્યપદ્ધતિ રાજ્યની સર્વોપરિ તેમના મૂળભૂત રાજકીય મંત્રની કાર્યપદ્ધતિને સલાની બેઠકોની ઘણા અંશે મળતી આવતી હતી, એમ આપણે કાર્યપદ્ધતિ. ખુશાથી સ્વીકારી શકીએ.” શ્રીયુત દે. ગ. ભાગ૫૬રે પણ આ મતનું સમર્થન કર્યું છે;^{૫૦૮} અને, ‘રૂપિ’, ‘પ્રતિષ્ઠા’ જેવા વિશિષ્ટ શબ્દોનો અર્થ સમજાવવાને યુદ્ધ ભગવાન ચોખ્યા નથી તેથી એ શબ્દો યુદ્ધકાળમા પ્રચલિત થયેલા અને સુવિદિત હોવા નોઈએ, એવો જ અભિપ્રાય

૫૦૬ “યુદ્ધ”, પૃ. ૩૪૯.

૫૦૭ “મોડર્ન રીવ્યુ”, ૧૯૧૩, પૃ. ૬૬૪ અને આગળ.

૫૦૮ “કાર્મોલકલ લેકચર્સ”, પ્રથમ શ્રેણી, પૃ. ૧૮૪.

જોઈએ ડાઈ વિદ્વાન નિષ્ણાન બિંકણુ સઘ મમજી નીચેની
ગહેગત કર —

“ ‘ પૂજ્ય મહાગયો ’ મધ માફ કહ્યું માલગે. આ ફલાણો-
ફલાણો માણુમ પૂજ્ય અમુકઅમુક પામેથી ઉપમપદાની દીક્ષા લેવાની
છન્ગ ગપે છે...સવ તૈયાગ હોય તો અમુકઅમુકને ઉપજાયા નીમીને
સઘ ફલાણાફલાણાને ઉપમપદાની દીક્ષા બક્ષે. આ નત્તિ છે. ’

“ ‘ પૂજ્ય મહાગયો ’ સવ માફ કહ્યું માલગે આ ફલાણો-
ફલાણો માણુમ પૂજ્ય અમુકઅમુક પામેથી ઉપમપદાની દીક્ષા લેવાની
છન્ગ ગપે છે અમુકઅમુકને ઉપજાયા નીમીને સઘ ફલાણાફલાણાને
ઉપમપદાની દીક્ષા આપે છે. અમુકઅમુકને ઉપજાયા નીમીને
ફલાણાફલાણાને ઉપમપદાની દીક્ષા આપવાની તરફેણમા પૂજ્ય
ભાઈઓ પૈકીના જોઓ હોય તેઓ ચૂપ રહે, અને જે ભાઈ તેની
તરફેણમા ન હોય તે બોલે. ’

“ ‘ બીજી વાર હું આપને આ પ્રમાણે વિદિત કરું છું પૂજ્ય
મહાગયો ’ સઘ માફ કહ્યું સાલગે.....’ (પૂર્વવત્.)

“ ‘ ત્રીજી વાર હું આપને આ પ્રમાણે વિદિત કરું છું પૂજ્ય
મહાગયો ’ મધ માફ કહ્યું સાલગે.....’ (પૂર્વવત્.)

“અમુકઅમુકને ઉપજાયા નીમીને સઘે ફલાણાફલાણાને
ઉપમપદાની દીક્ષા બક્ષી છે. સઘ તેની તરફેણમા છે તેથી તે ચૂપ
છે. આમ હું સમજી છું” (મિ. જી. ઈ., ૧૩, ૫. ૧૧૯-૧૭૦.)

અહીં વિધિનું સંપૂર્ણ વર્ણન આપેલું છે. જે કોઈ માણસે
પહેલવહેલું તે સાલજીયુ હશે તેને પણ તે તુર્ત મમજીયુ હશે
જુદ ભગવાને તે સમયના પ્રચલિત ધારાધોગજીનું માત્ર અનુકરણ
કર્યું હોત તો તેમણે વધારે ટૂંકાણમા પતાવ્યું હોત. વળી, “મહા-
વગ્ગ, ૯, ૩” મા આપેલી નિયમાવલિથી એમ જણાય છે કે,
જુદ ભગવાન કોઈ રાજકીય સંઘની વિધિનું માત્ર અનુકરણ કરતા
નહતા પણ વિધિની આખી પદ્ધતિ નવેસર ઘડી કાઢતા હતા. આથી,

ઉપર્યુક્ત વિધિ તે સમયે પ્રચલિત હતી, અને પોતાની સંસ્થાઓમાં ઉપરિચિત યતા વિશિષ્ટ પ્રસંગો માટે કેવળ અનુકરણ રૂપે જુદા ભગવાને તે વિધિ દાખલ કરી હતી, એવું જુદા ભગવાનના ઉક્ત વિધિવર્ણન ઉપરથી કહી શકાય તેમ નથી. પોતાના મતના સમર્થનમાં શ્રીયુત જયસ્વાલ એટલી જ દલીલ પોતાની દફનના આધારે કરે છે કે, જૈન સંઘનું બંધારણ રાજકીય સંઘ (પ્રજાસત્તાક રાજ્ય) ના બંધારણ ઉપરથી ઘડાયું હતું. પોતાનો ધર્મમંત્રદાય સંસ્થાપિત કરવાના કામે જુદા ભગવાનને તે સમયના પોતાના પડોસના પ્રજાસત્તાક રાજ્યોમાંથી પ્રેરણા મળી હતી, એમ સાધારણ રીતે આપણે માની શકીએ તો પણ, તેમણે બંધારણ ઘડવામાં ખાસ કરીને અનુકરણ કર્યું હતું અથવા તો દરેક બંધારણમાના પ્રજાસત્તાક સિદ્ધાંતો ઉપરાંત પણ કેટલીક બાબતોનો રીકાર કર્યો હતો, એમ કહેવું એ વધારેપડતું ગણાય.

આથી, જૈન સમ્રાજ્યના વિગતવાર નિયમો મહાન પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની રાજકીય સભાની કાર્યવિધિને લાગૂ પાડી શકાય, એમ કહેવું એ જોખમભરેલું ગણાય. તેમ છતાં પણ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની કાર્યપદ્ધતિ કેટલા દરજ્જે વિકસિત થઈ હતી તેનો સામાન્ય ખ્યાલ બાંધવા સારૂ ઇતિહાસકાર એ નિયમોનો અભ્યાસ કરે તો તેને લાભ થાય તેમ છે. એ નિયમોનું પૃથક્કરણ કાળજીપૂર્વક કરતાં તેમાંથી કેટલાક વિશિષ્ટ તત્ત્વો આપણને મળી આવે તેમ છે. પ્રજાસત્તાક સભાના કામકાજની સાથે એ તત્ત્વો એટલો બધો ગાઢ અને લગભગ અંગભૂત સંબંધ ધરાવે છે કે, માત્ર એક જ જીવનક્ષેત્રમાં એ નિયમો જાણીતા થયા હતા, એમ માનવું એ મુશ્કેલ —અરે, લગભગ અશક્ય— થઈ પડે છે. મોટી સભાઓના કામકાજની સફળતાના સંબંધમાં એ નિયમો એટલા બધા અનિવાર્ય થઈ પડે તેમ છે કે, એક જીવનક્ષેત્રમાં એ નિયમો જાણીતા થયા હોય તો બીજા જીવનક્ષેત્રમાં પણ તે જાણીતા થયા હોવા જોઈએ, એમ આપણે અવશ્ય માની

શકીએ. દાખલા તરીકે, મહા અમુક બાબત વિષે વિચારણા કરવાનું કામ અમિતિને સોંપી શકતી, એમ “સુલ્લવગ્ગ, ૪, ૧૪, ૧૯ અને આગળ” માં આપણે વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણે અન્યતઃ એમ માની શકીએ કે, પ્રાચીન મમયની આપણી ધાર્મિક કે ગજકીય મહાઓ ગૃયવણભરેલા પ્રાચીન વિષે વિચારણા કરવાનું કામ અમિતિને સોંપીને કામનો તુર્ત નિકાલ કરવા બાબતની હાલની પદ્ધતિથી અગ્નણી ન હતી મહાનું કામકાજ મદગનાથી થાય તેટલા માટે આ તરત એટલું બધું આસ્થક હતું, અને માધાગણ માણસને પણ તેની ઉપયોગિતા એટલી બધી સ્પષ્ટ હતી, કે મુજે તે ધાર્મિક સભાના અગે ઉપસ્થિત થઈ હોય કે ગજકીય મહાના અગે ઉપસ્થિત થઈ હોય તે પણ, એકનું અનુકરણ બીજાએ અવશ્ય કર્યું હોય તેથી એ જ ધોરણે આપણે દેખી શકીએ, તે બાદ પ્રથમા કાર્યપદ્ધતિ મંજૂરી જે નિયમે આપેલા છે તેના આધારે પ્રજાસત્તાક ગજ્યની પ્રજાપ્રતિનિધિમહાની નીચેની મહત્વની ખાસિયતો આપણા ધ્યાનમાં આવે છે:—૫૦૯

(૧) સભામાં દરેક મુકવાના મંજૂરમાં ચોક્કસ નિયમે દેવા હતા (બાદમંપ્રદાયમાના દાખલા માટે જુઓ “સુલ્લવગ્ગ”, ૪, ૨, ૨, ૧૧, ૧, ૪)

(૨) મહાસદોની કાયદેસર કિમાન હાજરી બદલ નિયમ દર્શો હતો. (જુઓ, “મદાવગ્ગ”, ૯, ૩, ૨.)

(૩) સભામાં મતભેદ થતા બહુમતી ઉપરથી સભાનો અભિપ્રાય નક્કી થતો. મતની ગણતરી કરવાની બાબતમાં ધોગણ દરેક હતું, અને મતપત્રિકાથી મત આપવાની પદ્ધતિ અગ્નણી ન હતી (જુઓ, “સુલ્લવગ્ગ,” ૪, ૯, ૪, ૧૪, ૨૬)

(૪) ગૃયવણભરેલી બાબતોની વિચારણા કરવાનું કામ

૫૦૯ “મોડર્ન રીવ્યુ,” ૧૯૧૩, ૫ ૬૬૪ અને આગળ ઉપર પ્રસિદ્ધ થયેલો શ્રીયુત જયગ્વાવનો લેખ સરખાવો.

મમિતિએને મોપાતુ, અને મમિતિમા તેનો નિર્ણય થઈ શકતો નહિ તો એ કામ પાતુ મમા તરફ નિર્ણયાર્થે જતું (ભુઓ, “સુ’ ૧૧૩”, ૪, ૧૪, ૨૪)

(૫) ગેરદાજી રહેના માણસના મત વિશે ચોક્કમ નિયમો દેવા હતા (ભુઓ “મદાવચ્ચ,” ૬, ૩, ૫-૬) તેમ જ ગેરકાયદે-મગ્ધ પામેલી મમાએ કામોને પાછળથી કાયદાનુ રવરૂપ આપવા વિશેષણ ચોક્કમ નિયમો દેવા હતા (ભુઓ “સુ’ ૧૧૩,” ૧૨, ૧, ૧૦)

[૪]

પ્રગતિ વિચારના મધ્યમા બૌદ્ધ માહિત્યમાથી જે માહિતી મળે છે તેના ઉપગત ગ્રીક લેખકોના લખાણોમાંથી પણ ઉપયોગી માહિતી આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. ઇ. સ. પૂર્વે એથી પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાં મદીના અનભાગમાં મદાન મૌર્ય મામ્રાજ્યની નનાં પ્રજાસત્તાક ઘટના થઈ રહી હતી તે મધ્યે અમીગસત્તાક અને અલ્પજન તેમ જ પ્રજામત્તાક ગાંધ્યતત્રો - બિન-ગાંધ્ય-સત્તાક રાજ્યો વિ સત્તાક રાજ્યતત્રો-હયાતીમાં હતા, એમ એથી પે ગ્રીક લેખકોનો પૂગાર થાય છે મેગેસ્થેનીસ થોડા સમય પૂરાવો.

મુધી હિંદુસ્તાનમાં રહ્યા હતા એટલે અમીગ-મત્તાક અને પ્રજાસત્તાક ગાંધ્યતત્ર વચ્ચેનો તફાવત તેને મારી રીતે જાણીતો હોવો જોઈએ, એમ માની શકાય. આથી કરીને “ તેના સમયમાં ઘણાખરા શહેરોમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય-તત્ર પ્રચલિત હતું ” (મેક્ઝિંડવકૃત ભાષાતત્ર, પૃ ૪૦), એવું જે કથન થયેલું છે તેનો વ્વીકાર કરનામાં આપણે આનાકાની કરી જોઈએ નહિ તે જ પ્રમાણે “માટેકોરે, સિંધે (અને અન્ય જાતિ) રતતત્ર છે અને તેમનો કોઈ રાજા નથી ” (સદર, પૃ ૧૪૩-૧૪૪) તેમ જ “ જે લેધે દગિયા પાસે વસે છે તેમનો કોઈ રાજા નથી ” (સદર, પૃ ૧૫૬), એવું જે કથન ઉક્ત લેખકે કરેલું છે તેની સમજૂતી પણ ઉપયુક્ત કથનના આધારે આપી શકાય તેમ છે

પરંતુ મેર્જરથેનીસના સમયમા પ્રજ્ઞમત્તાક રાજ્યો દના તેનો સ્વીકાર દિઠ નામક લેખકે કર્યો નથી. તેના અભિપ્રાય મુજબ, ઉક્ત ગ્રીક લેખકનો ભાવાર્થ ફક્ત એટલો જ હતો કે, મગધ જેવા મહારાજ્યના પડોસમા કેટલાક શહેરો અથવા નાના રાજ્યો પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જાળવી રહ્યા હતા; મહારાજ્યના રાજ્યતંત્રથી તેમનું રાજ્ય તંત્ર જૂદું પડતું હતું, એવો તેના કથનનો ભાવાર્થ છે જ નહિ. ૫૧૦ દિકનો આ અભિપ્રાય ગ્રાહ્ય રાખી શકાય તેમ નથી. તેનું એક કારણ તો એ કે, તેમણે પોતાના મતના સમર્થનમાં કાંઈ કારણો દર્શાવ્યા નથી; અને બીજું કારણ એ કે, પ્રજ્ઞમત્તાક અને અમીર-સત્તાક રાજ્યતંત્ર જેવી જાણીતી સંસ્થાઓના સંબંધમાં ગ્રીસનો મુત્સદ્દી પુરપ જૂલ કરે, એ માની શકાતું નથી. તદુપરાંત બીજા ગ્રીક લેખકોનાં કથનોથી મેર્જરથેનીસના વર્ણનને પુષ્ટિ પણ મળે છે. દાખલા તરીકે, એરિયન કહે છે કે, સેક્રેકોટસના સમય પહેલાં ત્રણ વાર હિંદુસ્તાનમાં પ્રજ્ઞમત્તાક રાજ્યતંત્રની સ્થાપના થઈ હતી. ૫૧૧ આ બાબતોનું આધારભૂત જ્ઞાન ગ્રીક લેખકોને ન હોય શકે, એ ખરું; પરંતુ આ પ્રકારની પ્રણાલિકા પણ હિંદુસ્તાનના લોકોમાં પ્રચલિત હોય તે આ મુદ્દાની સાબીતીમાં બહુ મદદગાર થઈ પડે. વળી, દેખરેખ રાખનારા અધિકારીઓના વર્ગના સંબંધમાં એરિયન ભાર દબને કહે છે કે " જ્યાં લોકોનો રાજા હોય છે ત્યાં તેઓ રાજાને બધી વાતનું નિવેદન કરે છે, અને જ્યાં લોકો સ્વારાજ્ય ભોગવતા હોય છે ત્યાં તેઓ ન્યાયાધીશેને બધી વાતનું નિવેદન કરે છે. " ૫૧૨ અહીં એરિયને રાજસત્તાક અને પ્રજ્ઞમત્તાક રાજ્યો વચ્ચેનો ભેદ બતાવ્યો છે, એમાં તો કાંઈ જ શક નથી.

વળી, 'સેંજર્સે'નો ઉલ્લેખ કરતાં કિંવટસ કર્ટિયસ કહે છે કે,

૫૧૦ દિક, પૃ. ૯૦.

૫૧૧ " એરિયન્સ ઇન્ડિકા, " મેક્ઝિંડલકૃત ભાષાંતર, પૃ. ૨૦૩

૫૧૨ " એરિયન્સ ઇન્ડિકા, " મેક્ઝિંડલકૃત ભાષાંતર, પૃ. ૨૧૨

તેમથી પસંદ કરેલા સાગમા માગ ૧૦૦ માણુએને.....તેની
ચેતાની સાથે મોડવવાની વિનંતિ તેણે તેમને કરી. ૧૫૧૪

વળી, એન્ગ્લિન કહે છે કે, “ હાઇકૅમિમની પેલી બાબુનો પ્રદેશ
અત્યંત ક્ષણદૃષ્ટ ગણાતો હતો, અને નગગજનો આગ બેઠતો હતો,
લડાઈ ઠવામા બહાદુર હતા, અને ઉત્તમ પ્રકારના આતર્ગિર રાજ્ય-
તત્ર તળે જીવન ગુજરતા હતા, કારણ કે, પ્રજા ઉપર અમીરો સત્તા
ભોગવતા હતા, અને તે અમીરો ન્યાયપુર મગ અને મિત્તનસર
સત્તાનો ઉપયોગ કરતા હતા. ૧૫૧૫ એ જ પ્રદેશના મુખ્યમા ગૂંબો
પણ લખી ગયો છે કે, ત્યાં “ અમીરસત્તાકે ગત્યતત્ર છે, તેમા
પાત્રસો મહાસદો છે, અને તેમાનો દરેક સભામદ ગત્યને એક
હાથી આપે છે ” ૧૫૧૬

ગ્રીક લેખકોએ મેગોઈ, ઍગ્રીફીકેલ, ઍગ્રોઈ, ઍફ્રોરટેઈ વગેરે
બીજી વિવિધ જાતિઓનો ઉલ્લેખ પણ કરેલો છે. એ જાતિના
લોકોનું ગત્યતત્ર બિન-ગજસત્તાક અરૂપનું (પ્રજાસત્તાક કે અમીર-
સત્તાક) હતું, એમ લાગે છે એટલું પણ ધ્યાનમા રાખવા જેવું છે
કે, જે હિંદી રાજ્યોની સાથે ઍથેક્રાકર સબધમા આવ્યો હશે
તેમાના ધણાખરા ગત્યો આવા જ પ્રકારના હતા આથી એમ
ખુશીથી માની શકાય કે, ઇ. સ. પૂર્વે ચોથી મહીમા પળખતી
આદર ગજમત્તાકે રાજ્યતત્રના કરતા બિન-ગજસત્તાકે ગત્યતત્ર
વધારે પ્રચલિત હતું

[૫]

ઇ મ પૂર્વે ચોથી મહીમા બિન-ગજસત્તાક રાજ્યો સિવા
ગ્રીક લેખકોના વર્ણન મળતી ચોમ્મ દીકા મૈયર્ માત્રાન્ત્યના સુપ્ર-

૫૧૪ મેક્રિફીકલ, પૃ ૭૯-૮૧

૫૧૫ મેક્રિફીકલ, પૃ ૧૨૧

૫૧૬ મેગોથેનીસ—ઈડિકા, પૃ ૬૭

સિદ્ધ સમ્યાપદ કૌટિલ્યે લખેના “અર્થશાસ્ત્ર”-

“અર્થશાસ્ત્ર”માં થી પૂરી પડે છે

ખિન રાજસત્તાક કૌટિલ્યે ‘મધરૂપ મમ્યાઓ’ વિષે આપ્યું
રાજ્યો વિષે પ્રકરણ (પૃ ૧૧, પ્રકરણ ૧) લખેલું છે અને
અર્થ તેમના બે વર્ગો નીચે પ્રમાણે પાડેલા છે -

“કાંભોજ-સુરાદ્ર-ક્ષત્રિય-શ્રેણ્યાદયો વાર્તાશ્ચોપજીવિનઃ ॥”

“લિચ્છવિક ધૃજિક-મલ્લક-મદ્રક-કુકુર-કુર-પાચાલાદયો
રાજશબ્દોપજીવિન ॥” (પૃ ૩૭૬)

પહેલા વર્ગમાં ક્ષત્રિય શ્રેણીઓનો સમાવેશ થતો હતો તેઓ
વેપારનો, ખેતીનો અને લશ્કરી ધંધો કરતી હતી શ્રેણીઓની અર્થો
આપણે કરી ગયા છીએ તે વખતે આની હકીકત આની ગઠ છે
અહીં એટલું જ કહીશું કે, કૌટિલ્યના વખાણનો ભાવાર્થ એવો છે
કે, મધિક નમગે એ શ્રેણીઓનું ન ગણકીય કારકીર્દિ બોગવતી હતી

બીજા વર્ગમાં લિચ્છવિઓનો, ઋજિઓનો, મદ્રઓનો, મદ્રઓનો,
કુકુરોનો, કુરઓનો અને પાચાઓનો સમાવેશ થતો હતો તેઓ ‘ગર્જ’
શબ્દનો ઉપયોગ કરતા હતા ૫૧૭

૫૧૭ “રાજશબ્દોપજીવિન” એ શબ્દનો અર્થ કરવામાં
મોટી મુશ્કેલી ઊભી થાય છે “રઘુનશ, ૩, ૩૫”માં “નૃપેણ ચક્રે
યુધરાજશબ્દમાક્” એ વાંચ્ય છે તેમાં જે ‘યુધરાજશબ્દમાક્’
[અર્થાત્ ‘ગમનની (તેના દગલન મદ ?) પદની’ અથવા ‘ગમનનું
ખીરક’] છે તેની સાથે ઉક્ત શબ્દને સમ્બાની શકાય તેમ છે
પરંતુ ‘ઉપજીવિનઃ’ શબ્દનો જે સામાન્ય અર્થ થાય છે તે અહીં
બધા બેમનો નથી શ્રીયુત શામાશાસ્ત્રીએ “એ મધરૂપ મમ્યાઓ...
‘ગર્જ’ના ખીરદથી જીવે છે” એવું જે ભાષાતર કર્યું છે તેના કાર્ધ
અર્થ થતો નથી, કાન્ય ક, કોઈ પણ માણસ ખીરદથી શી રીતે
જીવી શકે? આપટેકુંત મરદૂન શબ્દોચ્ચ “ઉપજીવ” ધતુનો અર્થ

લિચ્છવીઓ 'રાજ' શબ્દનો ઉપયોગ કરતા, એ હકીકતને ખીંદ સાહિત્યથી ટેકે મળે છે, એમ આપણે વાચી ગયા છીએ. "અર્થ-રાજ"થી એમ સાબીત થાય છે કે, લિચ્છવીઓ અગત્યશૂન્ય હુમલામાંથી બચી ગયા હતા; અને ઈ. સ. પૂર્વે ચોથી સદીના અંત સુધી અથવા તેા ત્રીજી સદીના પ્રારંભ સુધી તેમનું પ્રગ્નસતાકે રાજ્યતંત્ર ચાલુ રહ્યું હતું. લિચ્છવીઓના બંધારણનો ઠાંઠક ખ્યાલ આપણે મેળવી ગયા છીએ. આપણે એમ માની લઈ શકીએ કે, કૌટિલ્યના સમયમાં તેમાં કાઈ બહુ ફેરફાર થયેલો નહિ; તેમ જ કૌટિલ્યે ગણાવેલી બીજી મંત્રચાઓનાં બંધારણ એ જ પ્રકારનાં હતાં. આ બાબતમાં કૌટિલ્યે બહુ માહિતી પોતાના ગ્રંથમાં આપેલી નથી; પરંતુ તેણે જે કાઈ કહ્યું છે તે આ પ્રશ્નના મુખ્યબંધમાં આપણે જે અભિપ્રાય બાંધેલો છે તેને બરાબર બંધ બેસતું આવે છે.

શ્રેણીની સામાન્ય સલા રહેતી, અને વહીવટી અમલદારો (મુખ્યા:) તેના તાબામાં રહેતા, એમ નીચેના ફકરાથી સિદ્ધ થાય છે:—

“સત્તી વા સ્ત્રીલોલુપં સંઘમુલ્યં પ્રરૂપયેત્—” સમુષ્મિન્ પ્રામે દરિદ્રકુલમપસૃતં; તસ્ય સ્ત્રી રાજાર્દા ગૃહાણેનામ્” ઇતિ । ગૃહીતાયામર્ધમાસાંતરં સિદ્ધવ્યજનો વૃષ્યસંઘમુલ્યં મધ્યે

“—નો ઉપયોગ કરવો” એમ આપેલો છે, અને તે અર્થના સમર્થનમાં “મહાભારત”માંથી આ વાક્ય તેમણે ઉદ્ધૃત કરેલું છે:—
 “તદેતદ્ધારતં નામ કવિચિસ્તૂપજીવ્યતે ॥” ઉપયુક્ત બન્ને શબ્દોને આ અર્થ બરાબર બંધ બેસે છે. “મહાભારત”માંના ઉપલા વાક્યમાં ‘ઉપજીવ્’ શબ્દનો સૂચિત અર્થ એવો છે કે, કવિઓ “મહાભારત”નો ઉપયોગ કરે છે એટલું જ નહિ, પણ પોતાનાં લખાણો માટે તેમાંથી સાધનસામગ્રી પણ મેળવી લે છે. આથી એમ કહી શકાય કે, અહીંના પ્રસ્તુત પ્રસંગે પણ લિચ્છવીઓ ‘રાજ’ શબ્દનો ઉપયોગ કરતા એટલું જ નહિ, પણ એથી તેમને પોતાના સંધાત્મક અસ્તિત્વ માટેનું સાધન અગર તત્ત્વ મળી રહેલું.

પ્રક્રોશેત્—“અસૌ મે મુખ્યાં માર્યાં સ્તુપાં મગિનીં દુહિતરં
યાઽધિચરતિ” ઇતિ । તં ચેત્ સંઘો નિગૃહ્ણીયાત્ , રાજૈનમુ-
પગૃહ્ણ યિગુણેષુ વિક્રમયેત્ ॥” (પૃ. ૩૭૮.)

અહીં આપણે શ્રેણીની સામાન્ય સભા ગણી લેવી જોઈએ;
કારણ કે, ‘મધ્યે’નો અર્થ ‘સભાના મધ્યે’ સિવાય બીજો કંઈ હોઈ
શકે નહિ. ‘મુખ્ય’ વિરહની ફરિયાદો સાંભળવાનો અને તેમને શિક્ષા
કરવાનો અધિકાર સભાને હતો તેથી ‘મુખ્ય’ એ સભાના તાબામાં
હોવો જોઈએ.

શ્રીયુત શામાશાસ્ત્રીએ ‘મુખ્ય’નો અર્થ ‘ગણનો નાયક’ આપ્યો
છે. (પૃ. ૪૫૭, ૪૫૮.) સર્વોપરિ આગેવાનનું અસ્તિત્વ આથી સૂચિત
થાય છે, એમ ગણી શકાય. પરંતુ આવો અર્થ કરવાને કંઈ આધાર
નથી. ‘સંઘમુખ્યાંઞ ધર્મિષ્ઠાન્’” (પૃ. ૩૭૭), “મિશ્રુકી યા
પ્રિયમાર્ય મુખ્ય ધૃયાદ્ અસૌ તે મુખ્ય”...(પૃ. ૩૭૬) વગેરે
લખાણોથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે અનેક ‘મુખ્ય’ હયાતી ધરાવતા
હતા. આથી, ‘મુખ્યાઃ’ એટલે ‘વહીવટી અમલદારો,’ એમ મન-
જવું જોઈએ.

સભાના સભામદો ‘રાજ’ કહેવાતા હતા. ‘રાજશબ્દોપજીવિનઃ’
ઉપરથી તેમ જ ‘રાજશબ્દિભિરવરુદ્ધમથક્ષિપ્તં ચ’ વગેરે વાક્યો
ઉપરથી આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. દેખીતી રીતે સભાના ટુકમથી જ
માણસ અવક્ષિપ્ત (હદપાર) થઈ શકતો. આથી ‘રાજશબ્દિ’ શબ્દ
સભાના સભામદો માટે વપરાતો હોવો જોઈએ. બીજી રીતે કહેતા,
દરેક સભાસદ ‘રાજ’નું બીરદ ધરાવતો હતો. અધારણના પ્રગ્નસત્તાક
૨૨૩૫ વિગે નીચેના ફકરામાં કૌટિલ્યે બરાબર સૂચન કર્યું છે:—

“ સંઘમુખ્યઞ સંઘેષુ ન્યાયવૃત્તિહિતઃ પ્રિયઃ ।

દાંતો યુત્તજનસ્તિષ્ઠેત્ સર્વચિત્તાનુયત્તકઃ ॥” (પૃ. ૩૭૬)

અર્થાત્, મંથે જે કર્મમાર્ગ મંલુર રાખ્યો હોય તેને ‘મંથ-
મુખ્યે’ અનુસરવો પડતો.

ગણોની ઉપર્યુક્ત યાદી ખરેખર બહુ સૂચક છે. હિંદુસ્તાનની પૂર્વદિશાના વૃજિકો, લિચ્છવિકો અને મલ્લકો, તેના મધ્યભાગના કુરુઓ અને પાચાઓ, તેના વાયવ્યકોણના મલ્લકો અને તેના નૈઋત્ય-કોણના કુકુરો તેમા ગણાવેલા છે આથી એમ જણાઈ આવે છે કે, મૌર્યકાળની શરૂઆતમા આખો ઉત્તર હિંદુસ્તાન આ પ્રજનમત્તાકે ગાળ્યોથી છવાઈ ગયો હતો. ગજને લસકર, મિત્ર કે લાભ મળે તેના કરતા ગણની મદદ મળે તે વધારે માફ ગણાય, એમ કહીને કૌટિલ્ય પોતે પણ કળ્યે છે કે, એ પ્રજનમત્તાકે રાજ્યો પુષ્કળ મત્તા ભોગવના હતા. આમ એ જ મમયના હિંદુસ્તાનનું જે વર્ણન ગ્રીક લેખકોએ કરેલું છે તેને કૌટિલ્ય અનુમોદન આપે છે તેમ તેમા વૃદ્ધિ કરે છે.

પરંતુ ચક્રવર્તિવાદની પ્રગતિ યઈ રહી હતી એટલે મંવરપ રાજકીય પ્રવૃત્તિઓના આ તમામ કેદરસ્થાનો તેના મપાટામા આવી જાય, એ નિર્મિત જ હતું. મહાન મૌર્ય સામ્રાજ્યના મંસ્થાપકના ખટપટી મત્રીએ પોતાના અવિચારી સિદ્ધાંતોથી વિનાશના ણી રાખ્યા. સામ્રાજ્ય સંબંધી તે જે વિચારો ધરાવતો હતો તેની માથે સ્વતંત્ર પ્રજાસત્તાક ગાળ્યોની હયાતીને મેળ મળે તેમ ન હતું; અને તેથી માગ કે નરસા ઉપાયો વડે એવા રાજ્યોની મત્તાનો નાશ કરવાનું કામ એ મહામત્રીએ શરૂ કરી દીધું.

કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર”માનું ‘મધ’ વિષેનું પ્રકરણ જે કોઈ વાચકે તેને તુર્ત લાગી આવશે કે, તેણે જાણે નિશ્ચયથી તથા સતત અને આગ્રહી પ્રયત્નથી આ કામ ચલાવ્યું હોય. “મંત્રની શક્તિનું તત્ત્વ તેના સભામહોનાં ઐક્યમા રહેલું છે,” એવું જે કથન ગૌતમ બિન-રાજસત્તાક બુદ્ધે કરેલું તેના બાવાર્થ તે તુર્ત સમજી રાજ્યો ઉપર તેની ગયેલા; અને તેથી એ મંથોમા વિખવાદ જોઈ વિનાશકે અસર કરવાના હેતુથી જ તેણે પોતાના અવહાર મુત્સદીપણાનો અને આબાદ યુક્તિઓ ખોળી કાઢ-

વાની પોતાની અજ્ઞા સક્તિનો ઉપયોગ કર્યો. તેણે એવો મુખ્ય સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત કર્યો છે કે, “આ સૌ મંથોમા પ્રવેશ કરીને અને તેમનામા ધર્મો, તિરસ્કાર અને બીજાં અગાધના કારણો હોય તે બોળી કાઢીને ગુપ્તચરોએ તેમનામા વ્યવસ્થિત વિખવાદના બી રોપવા જોઈએ.” ગુપ્તચરો વિવિધ પ્રકારના રાખવાતુ તેણે દર્શાવ્યું હતું; અને તેમણે માર્ગો તથા ઉપાયો પણ વિવિધ લેવા, એવું દર્શાવ્યું હતું.

“આ માણસ તમારી નિંદા કરે છે” એમ ખાનગીમા જોને તેને કહીને તેમણે પરસ્પર તિરસ્કાર ઉપગ્રવવો જોઈએ; વિદ્વાન, કળા, છૂત કે રમતગમત પરત્વે અમુક બાળતમા તકરાર ઉપસ્થિત થાય તે પ્રમંથે તેમણે શિક્ષકના વેશે પરસ્પર વૈમનમ્ય બંધુ કરાવવું જોઈએ; દારૂની દુકાનોમા અને નાટકશાળાઓમા હલકા લોકોના વખાણ કરીને ‘તામસી ગુપ્તચરો’એ સંધોના નાયકો વચ્ચે લડાઈ જગાવવી જોઈએ, અને આ તમામ પ્રમંથે પેલો જોશમ્મ અને આપખુદ મત્રી નીચ પક્ષને માણસોની તથા નાણાની મદદ ખાનગી રીતે આપે અને ઉચ્ચ પક્ષની મામે તેને ચઢાવે આટલેથી જ બસ ન હતું. ચક્રગુપ્તના એ બ્રાહ્મણ મત્રીએ પોતાનો હેતુ માધવા માટે દારૂનો તથા સ્ત્રીજાતિનો ઉપયોગ છૂટથી કરવામા પણ પાછી પાની કરી ન હતી. દાખલા તરીકે, “કોઈલડાઈના પ્રસંગે (વિષ્કમકાલે) ગુપ્તચરોએ પીડાવાળાનો વેશ લઈને પુત્રજન્મના કે લગ્નના કે મૃત્યુના બહાને મદનપ્રસન્ના ભેગવાળા દારૂના મેંકડો કટોગ ખુશાલીના ચિહ્ન (નંવેચનિક) તરીકે છૂટથી વહેચવા જોઈએ.” મંધોના નાયકના મનમા ગ્રેમની લાગણી જગૃત કરવાના હેતુથી મોહક ધોવન અને સૌંદર્ય ધરાવતી સ્ત્રીઓને પ્રદર્શિત કરવી જોઈએ, અને પછી એવી સ્ત્રીને પરપુરુષ પામે જવાની કૃજ પાડીને અગર તો પરપુરુષે તેવી સ્ત્રીતુ હરણ બળાતકારે કર્યું છે એવો દોષ કરીને તેમણે તે સ્ત્રીના આશકો વચ્ચે અગડો કમવવો જોઈએ; તેના પરિણામે જે લડાઈ થાય તેમા તામસી ગુપ્તચરોએ તેમાના એક જથ્થાને મારી

નાખવો અને કહેવું કે “પ્રેમના પરિણામમાં એ આમ માર્યો ગયો.” સ્ત્રીમૈંદર્પથી મોહવશ કરીને પુરુષનો નાશ કરવા માટેની બીજી યુક્તિ-એને તો આપણે જાણી કરીશું; પણ તેમાંની એક યુક્તિની નોંધ લીધા વિના તો ચાલે તેમ નથી. એવી મૂચના યજ્ઞ છે કે બીજારણના વેશમાં મુમયરે વદ્યેના ધણીને આમ કહેવું:—“યૌવનમદ્યથી જાડેલા આ (બીજા) નાયકે તમારી પત્નીને મોહવશ કરવા મને મોકલી છે... તેની મામે છપી રીતે પગલા ભરવા જોઈએ.” આનું પરિણામ આશ્ચર્ય દેખીતું છે.

[૬]

“મારા ખુદાવદ બાદશાહ તમામ મંધેના એકાદ્રી રાજ બની રહેવા જોઈએ” (પૃ. ૩૭૯), એવો પોતાનો મહાન આદર્શ સાધવાને કૌટિલ્યે આ અને આવી યુક્તિઓનો કૌટિલ્યના ચક્ર-પ્રયોગ દર્શો હતો, એ આદર્શ કદાચ અનેક વર્તિવાદમાંથી અંશે સુધાયો પણ હતો; કેમ કે, મૈર્થકાળમાં સંઘસક્તિની ભા-આ પ્રબળ સંધો હપાત રહ્યા હોય તેની કાંઈ બના ભચ્ચી ગઈ. એકસ સાખીતી મળી શકતી નથી. તેમ છતાં પણ જે સંઘસક્તિની ભાવનાને લીધે તેઓ પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રહ્યા હતા તે એટલાં બધાં જોડાં મૂળ ધાલી બેઠી હતી કે, એક ચક્રવર્તી રાજના કેવળ દુરમાનથી એ ભાવના જાગૃત્તથી બિખરી જઈ શકે તેમ ન હતું. ચંદ્રગુપ્તની શક્તિથી અને આજીવનની બુદ્ધિથી સ્વપાયેલી પ્રબળ અને એકદમ રાજસત્તાની પડતી ચનાની સાથે સ્વતંત્ર રાજકીય મંથોએ પોતાનું માથું ફરીથી ઊંચક્યું, અને કેટલાક સંધો તો મહત્ત્વની ને કીર્તિની ટોચે પણ પહોંચી ગયા. સિદ્ધાઓના આધારે એમ સાખીત થાય છે કે, મૈર્થ સામ્રાજ્યની પડતી ચક્ર ત્યારપછીના સિક્રમાં વૈધેયોએ, માલવોએ, વૃધિયુઓએ, અર્જુનાયનોએ, ઔદુંબરોએ અને દ્રુપિદોએ પોતાની સ્વતંત્રતા સ્થાપી દીધી હતી. પ્રજાસત્તાક રાજ્યો તરીકે વિચિત્રિકા,

જાનિકો, કુરઝો અને પાચાલો વિષે આપણા સાલજવામા કાંઈ આવતું નથી, એ વાત ખરી; પણ તેમના બદલામા માલવો, યૌધેયો, અર્જુનાયનો અને બીજા લોકો ગિલા થયા હતા. દેહ મરે છે પણ આત્મા જીવતો રહે છે, એ ખરેખર સત્ય છે. મગધની આમ-પાસના પ્રજાસત્તાક રાજ્યો સદાને માટે નાબૂદ થઇ ગયા, એ વાતની ના કહી શકાશે નહિ. તે પૈકીના ફક્ત લિચ્છવીઓ ઇતિહાસમા ફરીથી દેખા દે છે; પણ તેઓ તે સમયે નેપાળમા રાજસત્તાક ગણ્યતત્ત્વ તથા જીવન ગુન્નરતા હતા. આમ કૌટિલ્યના સિદ્ધાંતોનો અમલ અભયબી ઉપજાવે તેટલા પૂર્ણાશે થવા પામ્યો હતો. તેમ છતાં પણ ત્યારપછીના સમયમા રાજકીય વિચારોમા જખરો ફેરફાર થઇ ગયો. જે વિચારોથી કૌટિલ્યે પોતાનું લખાણ કર્યું હતું તે વિચારો, થોડાક સૈંકા સુધી ચક્રવર્તિવાદનો સ્વાદ ચાખ્યા પછી, હિંદુસ્તાનના લોકોને જૂના જમાનાના ઘર્ષ પડ્યા. કૌટિલ્યની અમર લાગવા ન પામે એવી રીતે રાજકીય મંબ્રદાથો મ્થપાયા, અને પ્રજાસત્તાક ગણ્યોના વિનાશને માટે કૌટિલ્યને જેટલી ધગશ હતી તેટલી જ ધગશ એ ગણ્યોના હિતને માટે, તેમની આબાદીને માટે તથા તેમના અવિગત અસ્તિત્વને માટે તેઓ ધરાવતા હતા. “મહાભારત”ના “શાંતિપર્વ”ના ૧૦૭મા કાંડમા તેમના લખાણોનો મુદર નમ્નો જળવાઈ રહેલો છે. ૫૧૮

૫૧૮ “મહાભારત”ના જૂદાજૂદા ભાગોનો મમય અટકજે પણ નક્કી કરવાનું બની શકે એમ નથી તેમ છતાં પણ, પ્રગ્તુત પ્રસંગે એ કામ પ્રમાણમા સહેલું ઘર્ષ પડે છે, કેમ કે, “મહાભારત”નો આ ભાગ કાલાનુક્રમે કૌટિલ્યનું ‘મંથ’ વિષેનું પ્રકરણ લખાયા પછી લખાયો હતો, એમ સાબીત કરવાને આપણી પામે મ્યનત્ર આત્મિક પૂરાવા છે. પાણિનિએ એ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે તે ઉપગ્રથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, પ્રથમ તો તમામ મંવાત્મક સરથાઓ માટે ‘મંથ’ શબ્દ વપગતો હતો. પછીથી બ્રાહ્મ મંબ્રદાથે એ શબ્દનો પ્રયોગ એકદશ્યુ કર્યો; અને સિદ્ધાંતોના આધારે

હિંદુ કાડનો ખરો અર્થ મમળવવાનું તથા પ્રાચીન હિંદુતાનના પ્રગતસત્તાક ગળ્યો સાથેનો તેનો મંમંધ બતાવી આપવાનું માન

શ્રીયુત કાલિપ્રસન્ન જયમ્વાલને ઘટે છે. પરંતુ બિન-રાજસત્તાક તેઓ એટલું ન સમજી શક્યા કે, એથી રાજ-રાજ્યોની હયાતી કીધ વિચારોનો નવો યુગ ધ્વંસાયો હતો, અને ની તરફેણમાં નવા કૌટિલ્યના મંપ્રદાયના ગજકીય વિચારોના રાજકીય સિદ્ધાંતો પ્રત્યાગાતરૂપ એ 'યુગ હતો. પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના ગજકીય આદર્શોના તબક્કા કાલાતુકમે ગોચરવવાનું ભાગ્યે જ બની શકે છે, અને તેથી જે થોડા પ્રસંગે એ કામ આપણે સાધી શકીએ છીએ તેને ખાસ મહત્ત્વ મળે છે. અતઃ રાજકીય મધોના મંમંધમા આપણે જોઈ ગયા છીએ કે, મહાન ગૌતમ બુદ્ધ તેમના પ્રત્યે માનની દૃષ્ટિથી જોતા હતા, અને તેમના સમયમા તેઓ આબાદી ભોગવતા હતા. પરંતુ મગધનો પ્રગતિમાન ચક્રવર્તિવાદ તેમનું અગ્નિત્વ માખી શક્યો નહિ; અને ગૌતમ બુદ્ધના જ સમયમા તેમનામાના વધારે મહત્ત્વના મધો પૈકીના એક સંઘનો વિનાશ કરવાની શરૂઆત અગ્નિતશત્રુના મત્રીએ કરી દીધી હતી. જે અવિચારી રીતે તેણે વનિજ્યનોમા ક્વદના બીજ રાખ્યા હતા તેનું વિગતવાર વર્ણન “અકકથા”મા આપેલું છે, ૫૧૯ અને રાજનીતિશાસ્ત્રના સંપ્રદાયના જે વિચારોનો મહાન પ્રતિનિધિ કૌટિલ્ય થઈ પડ્યો હતો તે વિચારોનો વ્યવહાર દાખલો તેનાથી પૂરો પડે છે, એમ આપણે ખુશીથી કહી શકીએ સિદ્ધાંત અને વ્યવહાર એકમાથે કામ

જણાય છે તેમ, મૌર્યકાળ પછીના રાજકીય સધો જ ‘ગણ’ શબ્દનો એકદશ્યુ ઉપયોગ કરવા લાગ્યા. સધાત્મક સંઘા માટે કૌટિલ્યે ફક્ત ‘સધ’ શબ્દ વાપર્યો છે, અને “શાંતિપર્વ”ના ૧૦૭મા કાડમા ફક્ત ‘ગણ’ શબ્દ વાપર્યો છે. આથી “મહાભારત”નું પ્રખુત પર્વ કૌટિલ્યના પ્રખુત પ્રકરણ પછી લખાયું હતું, એમ માની શકાય છે. ૫૧૯ જ. એ સો બે., ૭, પૃ. ૯૯૪માનું દર્શનુ ભાષાતર.

કરી રહ્યા હતા, અને તેના પગિણામમાં મૌર્યસામ્રાજ્યની પ્રગતિની માથે-સાથે એ રાજકીયસંઘોના ક્ષનાક્રાંતિયા ચર્ચ ગયા હતા. મૌર્યોના સ્વદેશમાં આવો વિનાશ એટલો બધો થઈ ગયો હતો કે, ત્યાગપછીના અનેક યુગોમાં કોઈ પણ પ્રમંડે રાજકીય સંઘનું નામ પણ આપણા વાચનામાં આવતું નથી. પરંતુ જે ભાવનાથી એ રાજકીય મંદો ગ્રથપાયા હતા તે ભાવના કોઈ જટ નાજૂદ ચર્ચ જાય તેમ ન હતું. રાજકીય સંઘોની વૃદ્ધિ અને પ્રગતિ પગલે અનુકૂળ અભિપ્રાય ધરાવનાર નવીન રાજકીય મંત્રદાયથી તેમ જ મૌર્યોની વજ્રમુષ્ટિ દૂર થવાની માથે અનેક મંદો યુગ: સ્થાપિત થયા તેથી આ વાત માખીન થાય છે

“મહાભારત”ના “શાંતિપર્વ”નો ૧૦૭મો કાંડ રાજકીય વિચાર-

રાના ઉકાનનીન મંત્રદાયનો નિદર્શક છે, એમ

ખિન-રાજસત્તાક કહી શકાય. આ વિષયનું મહત્ત્વ ધ્યાનમાં રાખ્યો અને તેમના લઈને એ આખો કાંડ અહીં ગજદશ ગીતા-કથ્યાણની શરતો રવામાં આવ્યો છે, અને ત્યારપછી તેનું વિષે “મહાભાર- શુભરાતી ભાગાતર પણ આપણામાં આવ્યું છે, ત”માંનું અજબ

વિવરણ.

યુધિષ્ઠિર ઉવાચ—

ગણાનાં ધૃત્તિમિચ્છામિ ધોતું મતિમતાં ચર ॥૬॥

યથા ગણાઃ પ્રવર્ધંતે ન મિચંતે ચ ભારત ।

અરીઘ વિજિગીપંતે સુદૃઢઃ પ્રાપ્નુર્યંતિ ચ ।૭॥

ભેદમૂલો વિનાશો દિ ગણાનામુપલક્ષયે ।

મંત્રસંવરણ દુર્યં ઘટુનામિતિ મે મતિ ॥૮॥

પતદિચ્છામ્યદં ધોતું નિગિલેન પરંતપઃ ।

યથા ચ તે ન મિચેર સ્તથ મે ચદ ભારત ॥૯॥

મીષ્મ ઉવાચ—

ગણાનાં ચ શુલાનાં ચ રાણાં ભરતસત્તમ ।

धैरसंदीपनावेतौ लोभामर्षौ नराधिप ॥१०॥
 लोभमेको हि घृणुते ततोऽमर्षमनंतरम् ।
 ततोऽमर्षसंयुक्ताधन्योन्यजनिताशयो ॥११॥ ५२०
 चारमप्रवलादानैः सामदानविभेदनैः ।
 क्षयव्ययभयोपार्यः प्रकर्षतीतरेतरम् ॥१२॥
 तत्रादानेन भिद्यन्ते गणाः संघातवृत्तयः ।
 भिन्नाः विमनसः सर्वे गच्छन्त्यरिपशं भयात् ॥१३॥
 भेदे गणा विनश्युहिं भिन्नास्तु सुजयाः परैः ।
 तस्मात् संघातयोगेन प्रयतेरन् गणाः सदा ॥१४॥
 अर्थाश्चैवाधिगम्यन्ते संघातयत्नोरुपैः ।
 बाह्याश्च मर्षी कुर्वन्ति तेषु संघातवृत्तिषु ॥१५॥
 ज्ञानवृद्धाः प्रशंसन्ति शुश्रुषन्तः ५२१ परस्परम् ।
 विनिवृत्ताभिसंधानाः सुखमेधन्ति सर्वशः ॥१६॥
 धर्मिष्ठान् व्यग्रहारांश्च स्थापयतश्च शास्त्रतः ।
 यथायत्नं प्रतिपश्यतो विवर्धन्ते गणोत्तमाः ॥१७॥
 पुत्रान् भ्रातृन्निगृह्णन्तो विनयन्तश्च तान् सदा ।
 विनीतांश्च प्रगृह्णन्तो विवर्धन्ते गणोत्तमाः ॥१८॥
 चारमप्रविधानेषु कोपसनिचयेषु च ।
 नित्ययुक्ता महाबाहो वर्धन्ते सर्वतो गणाः ॥१९॥
 प्राज्ञान् शूरान् महोत्साहान् कर्मसु स्थिरपौरुषान् ।
 मानयन्तः सदा युक्ता विवर्धन्ते गणा नृप ॥२०॥
 द्रव्ययतश्च शूराश्च शस्त्रज्ञाः शास्त्रपारगाः ।
 कृच्छास्यापत्सु समृद्धान् गणान् संतारयन्ति ते ॥२१॥
 क्रोधो भेदो भय दंडः कर्षणं निग्रहो धधः ।

५२०. ३३३३३३३३ आश्रुतिभां "तौ क्षयव्ययसंयुक्ताधन्योन्यं
 च विनाशिनौ" छे, ५५३ तेने॥ सत्ता५३३३ अर्थ वेसतो नदी.

५२१. 'शुश्रुषन्तः' शब्द पांयवो.

નયત્યરિચર્શં સઘો ગણાન્ ભરતસત્તમ ॥૨૨॥
 તસ્માન્માનયિતવ્યાસ્તે ગણમુખ્યાઃ પ્રધાનતઃ ।
 લોકયાત્રા સમાયત્તા ભૂયસી તેષુ પાર્થિવ ॥૨૩॥
 મત્રગુપ્તિઃ પ્રધાનેષુ ચારશ્વામિત્રકર્પણ ।
 ન ગણાઃ કૃત્સ્નશો મત્ર ઓતુમર્હતિ ભારત ॥૨૪॥
 ગણમુખ્યૈસ્તુ સભૂય કાર્યં ગણદ્વિતં મિયઃ ॥૨૫॥
 પૃથગગણસ્ય ભિન્નસ્ય ઘિતતસ્ય તતોન્યયા ।
 અર્થાઃ પ્રત્યયસીદતિ તથાનર્થા ભયતિ ચ ॥૨૬॥
 તેષામન્યોન્યભિજ્ઞાનાં સ્વશક્તિમનુતિષ્ઠતામ્ ।
 નિમ્નદ્વઃ પંઢિતૈઃ કાર્યં ક્ષિપ્રમેધ પ્રધાનતઃ ॥૨૭॥
 કુલેષુ કલહા જાતાઃ કુલઘૃદૈરુપેક્ષિતા ।
 ગોત્રસ્ય નાશં કુર્યતિ ગણભેદસ્ય કારકમ્ ॥૨૮॥
 આભ્યંતરં ભયં રક્ષ્યમસાર ઘાદ્યતો ભયમ્ ।
 આભ્યતરં ભય રાજન્ સઘો મૂલાનિ કૃંતતિ ॥૨૯॥
 અકસ્માત્ પ્રોધમોદાભ્યાં લોભાદ્વાપિ સ્વભાષજાત્ ।
 અન્યોન્યં નાભિભાષંતે તત્પરાભયલક્ષણમ્ ॥૩૦॥
 જાત્યા ચ સદશાઃ સર્વે કુલેન સદશાસ્તયા ।
 ન ઘોષોગેન યુદ્ધયા ધા રૂપદ્રવ્યેન ધા પુનઃ ॥૩૧॥
 ભેદાશૈવ પ્રદાનાશ્ચ ભિષંતે રિપુભિર્ગણાઃ ॥
 તસ્માત્સંઘાતમેવાહુર્ગણાનાં શરણ મદત્ ॥૩૨॥

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે, “ હે બુદ્ધિશાળી યુગ્ધોમાના ઉત્તમોત્તમ પુરુષ ! ગણોની જતિ સામગ્રીવા હું ઈચ્છું છું (૬), કેવી રીતે ગણો જલ્દિ પામે છે અને તેમનામાં ભેદ પડતો નથી; તેઓ દુશ્મનોને જીતી લે છે અને મિત્રો પ્રાપ્ત કરે (૭). ગણોનો નાશ મુખ્યતઃ ભેદને લીધે થાય છે, અને મારા મતે અનેક વસ્તુના વિચારો યુદ્ધ રાખવાનું બહુ અગત્ય છે (૮). આથી, હે દુશ્મનોને દમનકર ! (તેમના

(વિ) બધુ નિગનનાર સાલગના ધ્વજિધુ ધુ અને ખાસ કરીને, હે ભારત ! તેઓમા ખી રીતે બેઠ ન પડવા પામે તે મને કહો (૯)''

બીજમે શુ કે ' હે ગમ્મ ! ભગ્નોમાના મવેત્તમ ! ગજોમા, ડુજોમા, અને ગમ્મજોમા લોભ અને અસહિષ્ણુતા વૈર પેદા કરે છે (૧૦) જે માણસ લાભે લેવાય છે તે અમહિષ્ણુ થઈ પડે છે, અને આવા મે (માણસા) વચ્ચે અનિષ્ટ ભાવના જાગૃત થાય છે (૧૧) ગુપ્તચરો, મત્રીઓ અને લશ્કર વડે, મામ, દાન અને બેઠ વડે તથા માણસોના તથા નાણાના નુક્કમાનના ભય વડે અદ્વચ્ચર લડાઈ જાગે છે (૧૨) જેના અસ્તિત્વનુ તત્ત્વ ઐક્ય છે તે ગણોમા આ ઉપાયોથી બેઠ પડે છે, અને લિન્ન તથા વિમનસ થયેના તેઓ ખીકથી દુસ્મનને વશ થાય છે (૧૩) બેઠથી ગણોનો વિનાશ થાય છે, લિન્ન થયેના તેઓને પારકા લોભિ ઝટ જતી જાય છે, તેથી ગણોએ ઐક્ય સાધવાને હમેશા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ (૧૪) ગણોપર પોતાનુ બળ ને પોતાના પ્રયત્નો એકત્ર કરે તો દ્રવ્ય મેળવી શકાય તેમ છે, અને તેઓ ઐક્ય માધે છે ત્યારે બહાગના સત્તાધીશો પણ તેમની સાથે મૈત્રી બાધે છે (૧૫) જેઓ પરસ્પર સનાહ સાલગવા ધ્વજિ છે તેમને જ્ઞાનજ્ઞ લોભિ વખાણે છે, જેઓ સ્વાર્થ છોડી દે છે તેમને સર્વ બાબતોમા સુખ મળે છે (૧૬) ધર્મિષ્ઠ લોભિને નીમીને, શાસ્ત્રને અનુમરીને વહીવળી નિયમો ધડીને, તેમનુ પાનન યોગ્ય રીતે કરીને (૧૭), પુત્રોને અને ભાઈઓને (પણ) દુષ્ટો દર્શિને, તેમને હમેશા સૂચના આપીને આે તેઓ (સત્તાને) વિનીત થાય ત્યારે તેમનો ખીમર કરીો ગણોમા નો ઉત્તમોત્તમ ગણુ જદ્દિ પામે છે (૧૮) ગુપ્તચરોની અને મત્રીઓની નીમણુક કરવા પાછળ તથા દ્રવ્યમયમ કચ્વા પાછળ જે ગણો ધ્યાન આપે છે તેઓની સર્વત્ર જદ્દિ થાય

પર એક જ ગણુના સલાસમોના ઐક્યની લાભમણુ થઈ છે કે અને ગણોનુ ઐક્ય સાધી ગણુસમૂહ ગ્યાપવાની લલામણુ થઈ છે, એ વિશે શકા નહીં છે

છે (૧૯). હે રાજા ! જે ગણો ડાહ્યા પુરુષોને, વીર પુરુષોને, ઉત્સાહી પુરુષોને, કર્મમાં સ્થિરતાથી પ્રયત્ન કરનાર પુરુષોને માન આપે છે તેઓ વૃદ્ધિ પામે છે (૨૦). જે દ્રવ્યવાળા, શરા, શસ્ત્રજ્ઞાનવાળા અને શાસ્ત્રવિશારદ હોય છે તેઓ મંઘૂદ લોકોને ગંભીર આકૃતમાંથી બચાવે છે (૨૧). હે ભારતોમાંના ઉત્તમોત્તમ પુરુષ ! ક્રોધ, ભેદ, ભય, દંડ, રીબામણ, સજા અને છેવટે વધ તુર્ત જ ગણોને દુશ્મનોને વશ કરે છે (૨૨). આથી ગણના નાયકોને માન આપવું જોઈએ; કારણ કે, હે રાજા ! (ગણોના) ઔદિક કામો મુખ્યત્વે કરીને તેમના ઉપર આધાર રાખે છે. (૨૩). હે ભારત ! ગ્રામ્યર (ખાતુ) અને સલાહની ગુપ્ત વાત ગણના નાયકોને (સોપી દેવા જોઈએ); કેમ કે, આખો ગણ એ ગ્રામ બાબતો સાબળે એ યોગ્ય નથી (૨૪). ગણના નાયકોએ તેમનાં કામો સાથે રહીને ખાનગીમાં કરવા જોઈએ (૨૫); નહીં-તર ૫૨૩ ગણનું દ્રવ્ય નષ્ટ થાય છે અને તે ભયમાં આવી પડે છે (૨૬). અન્યોન્ય ભિન્ન થયેલા તેઓ સ્વશક્તિ પ્રમાણે વર્તે તો મુખ્યત્વે કરીને પંડિતોએ તેમને દાબમાં રાખવા જોઈએ (૨૭). કુળમાં કલહો થાય તેના તરફ કુળના વૃદ્ધો ઉપેક્ષા રાખે તો ગોત્રોનો નાશ થાય છે, અને તેથી ગણમાં ભેદ પડે છે (૨૮). હે રાજા ! આંતરિક ભયથી જ રક્ષા કરવાની છે; બહારના ભયનું કાંઈ મહત્ત્વ નથી, પણ આંતરિક ભય તુર્ત જ મૂળને છેદે છે (૨૯). અકરમાત્ ક્રોધથી, મોહથી કે સ્વાભાવિક લોભથી (સલાહસદો) સમાન જાતિના ને કુળના હોવા છતાં પરસ્પર ખોલેચાલે નહિ તો તે પરાભવની ચોક્કસ નિશાની છે (૩૦-૩૧). ઉદોગથી, પુદ્ધિથી કે રૂપદ્રવ્યથી નહિ, પણ ભેદ પાડીને અને લાય-

૫૨૩. “પૃથગ્ગણસ્ય ભિન્નસ્ય ચિત્તતસ્ય તતોન્યથા” એ શબ્દોનો અર્થ સમજી શકાતો નથી, એમ શ્રીયુત રમેશચંદ્ર મુનુમદાર કહે છે. હું ૨૬ માં શ્લોકનો અર્થ આમ કહું છું:—“ભિન્ન થયેલા અને અન્યથા જાહેર થયેલા છૂટકછૂટક ગણનું દ્રવ્ય નષ્ટ થાય છે અને તે ભયમાં આવી પડે છે.” ભારતરામ.

૩૨૧૧ આપીને ગણોમા દુસ્મનો મેદ પાડે છે; તેથી જ કહ્યું છે કે, ઐક્ય જ ગણોનું મોટું ચગણુ છે (૩૧-૩૨).

આમ હિંદુ નવીન મંપ્રદાય રાજકીય મંથો પરત્વે ખરા દિલથી સહાનુભૂતિ ધરાવતો હતો, એમ જણાય છે. દૌરિલ્લના સંપ્રદાયની સાથે એની સરખામણી કરતા જે પરસ્પરવિરોધ જણાય છે તે

આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. ગણોનો વિનાશ કર-
નવીન સંપ્રદાયના નારી અસ્પષ્ટ યુક્તિઓ સૂચવવાને બદલે જે ઉપદેશનો સારાંશ. કંદામા કસાવાનો ને જે લયમાં આવી પડવાનો

સંભવ તેમને રહેતો તેનાથી દૂર રહેવા માટે તે મંપ્રદાયે લક્ષી લક્ષામણો કરેલી છે. જે કુમંપ તથા કંદાસ હિંદુ પ્રજાકીય રાજ્યતંત્રના કાયમના લય રૂપ થઈ પડ્યા હતા તેમનાં દુષ્ટ પરિણામો તન્હ ખાસ ધ્યાન ખેંચતાં તે કદિ પણ યાકપો નથી. તેના ખરા ઉપાય તરીકે તેણે મહિમણતા રાખવાની લક્ષામણ કરી છે. પ્રજાકીય રાજ્યતંત્રની ખીજ ખામી એ હતી કે, મસલતની બાબતમાં મૌન જાળવવાનું કામ મુસ્લિમ થઈ પડતું. આ ખામી દૂર કરવાના હેતુથી એ મંપ્રદાયે નાનકડા મંત્રીમંડળ જેવી કોઈ સભા સ્થાપવાનું સૂચન કર્યું છે. એ મંત્રીમંડળ જ ગ્રુમ રાખવાની મસલતની બાબતો વિષે વિચારણા કરી શકે. આવા દાખલા તે સમયે મોજુદ હશે તે ઉપરથી જ આવી સૂચના થઈ હશે, એમ આપણે ખુશીથી માની શકીએ. તે સમયે અસ્તિત્વ ધરાવતા મહત્વના ગણોના રાજ્યતંત્રમાં આવા મંત્રીમંડળની યોજના થઈ હોવી જોઈએ. વળી, કાયદાની સારી પદ્ધતિની સ્થાપના અને તેનો સુસ્ત અમલ, પુત્રો અને ભાઈઓ સુદ્ધાં સહુને માટે ન્યાયનો નિષ્પક્ષપાત સુકાદો, ગ્રુમચરોની પદ્ધતિની યોજના, ખજિનામાં દ્રવ્યનો ઉત્તરોત્તર સંચય, આગળપડતા માણસો માટે યોગ્ય ખાન : એ સૌ ગણુની આખાદી કરનારી બાબતો મનાતી હતી. એકંદરે બાહ્ય લયના કરતાં આંતરિક લય વધારે ગંભીર મનાતો હતો; અને એમ મનાતું હતું કે, અંદરઅંદર કુમંપ ન હોય

તો ગમે તેવો સખા દુશ્મન પણ જખ મારે છે વાચને યાદ હશે કે, આ વિચાર ગૌતમ બુદ્ધના મમ જોટયો જૂનો છે અગતશત્રુએ વૈશાનિની જી મેગરી તે એનો મુદ્દા દાખલો પૂરો પાડે છે અગત શત્રુ જેના પ્રતાપી રાજાએ પણ પોતાના મત્રીને સુમચર તરીકે વળિયનો પાસે મોકલીને નેની મારફતે તેમનામા પરપર અવિશ્વાસ અને કકામ ઉપરિચત કર્યા નહિ લામુધી વળિયનો ઉપર હુમલો કરવાની હિંમત નહિ ઉક્ત નવીન સપ્રદાયે વિરિધ ગણોનું ઐક્ય જાળવવાની પણ જનામણ કરેલી છે કદાચ એરી મણુનરી હશે, આવી રીતે ગણોનું ઐક્ય થાય તો તેઓ પ્રત્યે દુશ્મનની સામે વધારે સારી રીતે માથુ જીગમ શ?

‘ મહાભારત ’ માના બીજા મ્લોકમા પણ ગજકીય ગણુની કે મવની આમાદી માટે એટલી જ ઉત્કા દર્શાવેલી છે બીજે યુધિ છિન્ન મ્લેલી ‘ વામુદેવ-નાગની વૃત્તી વાત ’ (“ માતિપર ”, અધ્યાય ૮૧) આનો દાખલો છે અધમ, દુષ્ટિઓ, કુકુરો અને ભોત્તે-એ ચાગના મધના મમજામા ઠીબી થયેલી મુસ્તરી વામુદેવે નારદને જણાવી છે એ મુખ્ય મુસ્તરી એ લાગે છે કે, આગેવાન માણસોમા વડ પડેલી તેથી એકબીજાનો મેગ ન પડે એવા એમ્કા બધાઇ ગયા હતા, અને તેમા પરપર દુશ્મનાવટ તથા દોડારોપણ વધી પડ્યા હતા જવામમા નાગદે શ્રી કૃષ્ણને કહ્યું કે, ઉમ ઉપાયો લેના એ એનો ખરો મ્લો નથી, પણ મમાધાનની નીતિ જ તેને ખરો ઉપાય છે.

“ અનાયસેન શસ્ત્રેણ મૃદુના દૃદયચ્છિદા ।

જિહ્વામુદ્ધર સયેષા પરિમૃજ્યાનુમૃજ્ય ચ ॥ ” ॥૬૧॥

‘ અનાયસશસ્ત્ર ’ વિના શીકૃષ્ણના પ્રશ્નના જવામમા ઉપર વિચારની વિશેષ માહિતી આમ આપેલી છે —

“ શષ્ટ્યાઽસદાન સતતં તિતિશર્જયમાર્દયમ્ ।

યથાર્દપ્રતિપૂજા ચ શસ્ત્રમેતદનાયસમ્ ॥૨૧॥

શાતીતાં વશતુકામાનાં કટુકાનિ લઘુનિ ચ ।

ગિરા ત્થે હૃદય ઘાત શમયસ્થ મનાંસિ ચ ॥૨૨॥

ગામદાપુરુષઃ કશ્ચિન્નાનાત્મા નાસદાયધાન્ ।

મહર્તો ધુરમાદત્તે તામુચમ્યોરસા ઘદ ॥૨૩॥

સર્થે યથા ગુરુ ભારમનઙ્ગાન્ ઘદતે સમે ।

દુર્ગે પ્રતીક સુગઘો ભાર ઘદતિ દુર્યદમ્ ॥૨૪॥

ભેદાદ્વિનાશઃ સઘાનાં સંઘમુલ્યોઽસિ કેશવ ।

યથા ત્વાં પ્રાપ્ય નોત્સીદ્દેવ્ય સંઘસ્તથા કુરુ ॥૨૫॥

છેલ્લા શ્લોકમાં સઘ તરીકેના બધારણને ૨૫૪ ઉલ્લેખ થયેલો

છે “સલાપર્વ”ના ૧૪ મા અધ્યાયમાંથી આપણને તેની કૃદલીક

ખિન-રાજસત્તાક “મહાભાગત”ના જ અધ્યાય ખિન રાજસત્તાક ગણોના પુનરુદ્ધાર ગણોના નામ ગણાવેના છે, જેમ કે, કિંગતો, દરદો, ઔદુબરો, પાગદો, બાહલિયો, શિખિયો, ત્રિગતો, યૌધેયો, કેકયો, અબળો, કુદ્રકો, માનવો, પૌડો, અગો અને વગેરે ૫૨૫ તેમને ‘એણિમત’ અને ‘શસ્ત્રધારિન’ કહેના છે ૫૨૬ કૌટિલ્યે ઉલ્લેખેલી ‘ક્ષત્રિયએણી’ની સાથે તથા પાણિનિએ ઉલ્લેખેલા ‘આયુધજીવિસઘ’ની સાથે તેમને સરખાવી શકાય ઉપર્યુક્ત ગણો પૈકીના યૌધેયો આ પ્રાગ્ના હતા, એમ તો અપ્પ કરેલું પણ છે. બાહ્લિકોના સમઘમા “મહાભાગત”ના અન્યત્ર જોવા છે ૫૨૭ કે, “બાહ્લિક વીરો તમામ ગન્ધઓ હતા” આથી વળી કૌટિલ્યકૃત “અર્થશાસ્ત્ર”ના ઉલ્લેખમાં “રાજશબ્દોપજીવીન” યાદ આવી જાય છે તેમ જ ‘બધા નિઃઠ્ઠીઓ ગન્ધઓ હતા’ એવું જાતકોનું કથન પણ સાબતી અવે છે આનર્તો, કાનકૂટો, કુનિદો વગેરે ૫૨૮ જાતિઓના ઉલ્લેખો પણ થયેના છે, પણ તેમના ગણ્યતત્ત્વના રચકની કશી માહિતી આપનામાં આવી નથી.

“મહાભાગત”ના જ આધારે આ જાતિઓના રાજ્યોનો ચોક્કસ ઐતિહાસિક સમય ઠગવનાનું કામ અવર થઈ પડે છે ૫૨૯ અહીં મિકાઓનો પૂગવો આપણી મદદે આવે મૌર્ય સામ્રાજ્યની છે મૌર્ય સામ્રાજ્યની પડતી થઈ ત્યાગપછી વૃત્ત પડતી પછીના જ ઉપર્યુક્ત ગજગીય મધો પૈકીના ઘણાખગ વૃત્તના સમયની સગો અન્તિત્વમાં આત્યા હતા, એમ એથી સ્થિતિ. સાબીત થાય છે એ પૈકીના દરેક સઘ વિશે અહીં દૂકી ઐતિહાસિક નોંધ આપણે આપીયું.

૫૨૫ “સભાપર્વ”, અધ્યાય ૫૨, શ્લોક ૧૩ થી ૧૬

૫૨૬ “સભાપર્વ” અધ્યાય ૫૩, શ્લોક ૧૭.

૫૨૭ “સભાપર્વ”, અધ્યાય ૩૪, શ્લોક ૧૩ ‘વાહિકાધ્યાપરે શૂરા રાજાન સર્વ ધ્ય તે’

૫૨૮ “સભાપર્વ”, અધ્યાય ૨૬, શ્લોક ૨૧ થી ૨૪.

(૧) યૌધેયોઃ—આપણે ઉપર વાંચી ગયા છીએ તેમ, પાણિનના સમયમાં તેમનો “આયુધજોત્તિસંઘ” હતો. તેમના વિશે આપણને સિક્કાઓના અને શિલાલેખોના થોડાંક નમૂનેદાર આધારે માહિતી મળી શકે છે. ઈર્નિગડામ ખિન-રાજસત્તાક કહે છે તેમ,^{૫૨૯} તેમના જૂનામાં જૂના સિક્કાઓ રાજ્યો. આશરે ઇ. સ. પૂર્વે પહેલી સદીના છે. રૅમ્સન તેમની સાથે સંમત થાય છે^{૫૩૦} અને તે આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ ની સાલના હોવાનું જણાવે છે. વિન્સેન્ટ રિમ્મ પણ તેમના મતને મળતા થાય છે.^{૫૩૧} તેમના પ્રથમના સમયના સિક્કા ઉપર “યૌધેયન” એમ લખેલું છે, અને તેમના પાછળના સમયના સિક્કાઓમાં થોડા ફેરફાર સાથે “યૌધેય-ગણસ્ય જય” એમ લખેલું છે. ગિરનારના શિલાલેખમાં “સર્વક્ષત્રાધિ-કૃતધીરશબ્દજાતોત્સેકાધિધેયાનાં યૌધેયાનાં” એમ લખેલું છે તે ઉપરથી યૌધેયોની શક્તિમત્તાનો અને સાધન-સંપત્તિનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ છે. “તમામ ક્ષત્રિયોમાં પોતાના વીરશબ્દની જાહેરાત કર્યાંથી ગર્વિષ્ઠ થયેલા યૌધેયોનાં” એવો એ વાક્યનો અર્થ થાય છે.^{૫૩૨} શત્રુઓના હાથે આવી જતનાં તેમનાં વખાણ થયાં છે, એ કાંઈ નાનીસૂની વાત નથી. “જીત મેળવવા માટેનો ગુપ્ત મંત્ર પોતે ધરાવતા હતા,” એવું યૌધેયોનું પોતાનું સગર્વ કથન છે^{૫૩૩} તેને આથી કાંઈક પુષ્ટિ મળે છે. ગિરનારના શિલાલેખમાં

૫૨૯ કૅ. એ. ઈ., પૃ. ૭૬.

૫૩૦ રૅ. ઈ. કૅ. પૃ. ૧૫.

૫૩૧ કૅ. કૅ. ઇ. મ્યુ., પૃ. ૧૬૫.

૫૩૨ એ. ઈ., ૮, પૃ. ૪૪-૪૭.

૫૩૩ કાર રટીવનને હુધિયાણા પાસેથી માટીની મોટી મુદ્રા મળી આવી હતી તેમાં “યૌધેયાનાં જયમંત્રધરાણાં” એવું

રુદ્રદામા " યૌધેયોને જડમૂળથી કાઢી મૂક્યા "નો ઉલ્લેખ સગર્વ કરે છે; પરંતુ સિક્કાઓથી તેમ જ શિલાલેખથી એમ સાબીત થાય છે કે, તેઓને લાગેલા આયકામાથી તેઓ બચી ગયા અને નિદાન ઇ. મ. ની ચોથી સદીના અંત સુધી બળવાન રાજકીય ગણ તરીકે આલુ રહ્યા. મહાન ગુપ્તસમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તને જે જાતિઓએ " તમામ પ્રકારના કર ભરેલા, (તેના) હુકમો જિતાવેલા અને (તેને) નમન દેરેલું " તે જાતિઓ પૈકીની એક જાતિ તરીકે યૌધેયોનો ઉલ્લેખ સમુદ્રગુપ્તના અલાહાબાદના સ્તંભલેખમા થયેલો છે. ૫૩૪ પણ એ લેખમાના પૂર્વાપર મંમથ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, યૌધેયોનું રાજ્ય ગુપ્તોના તાબાના મુલકના એક ભાગરૂપ ન હતું પણ સીમાત ઉપર આવેલા રાજ્ય જેવું હતું અને ગુપ્તોને કર ભરતું તથા તેમનું ઉપરિપલું સ્વીકારતું ૫૩૫

યૌધેયોના તાબાનો પ્રદેશ તેમના સિક્કાઓના અને શિલાલેખોના આધારે નક્કી કરી શકાય તેમ છે તેમનો એક શિલાલેખ ભરતપુર રાજ્યમાના વિજયગઢમાથી મળી આવ્યો હતો, અને તેમની માદીની મુદ્રાઓ લુધિયાણા પાસેના સૌનૈતમાથી મળી આવી હતી. તેમના સિક્કાઓ સહરાનપુર પાસેના બેહતમાથી, ૫૩૬ " મતલજની પશ્ચિમ-દિશાએ દેપલપુરમાથી, સાતગઢમાથી, અબુધનમાથી, કહરોડમાથી, અને મુખતાનમાથી તથા પૂર્વદિશાએ ભાતનેરમાથી, અમોરમાથી, સિરમામાથી, હાસીમાથી, પાણીપતમાથી અને સોનપતમાથી " મળી આવ્યા હતા. ૫૩૭ યૌધેયોના સિક્કાઓ સાધારણ રીતે પંચાળના

લખેલું હતું તે ઉપરથી આમ કહી શકાય છે. (ગ્રા. એ. સો. એ., ૧૮૮૪, પૃ. ૧૩૮-૧૩૯.)

૫૩૪ ડૉ. ઇ. ઈ. ૩, પૃ. ૧૪.

૫૩૫ મીન્ન લેલીકૃત " લ નેપાળ ", પુ. ૨, પૃ. ૧૧૫-૧૧૬.

૫૩૬ પ્રિન્સેપ્સ નિમ્નો, પુ. ૪, પૃ. ૧૧-૧૨.

૫૩૭ ડૉ. એ. ઈ, પૃ. ૭૭.

પૂર્વભાગમાંથી તથા મતવજ અને જમના નદી વચ્ચેના પ્રદેશમાંથી મળી આવે છે. દિલ્હી અને કર્નાવ વચ્ચે સોનપતમાંથી સિકાઓના બે મોટા જથ્થા મળી આવ્યા હતા, ૫૩૮ કાગડા પ્રાતમાંથી ચાર સિકાઓ મળી આવ્યા હતા, ૫૩૯ અને ૫૪૦ના પૂર્વભાગમાંના જોગધેરી નામના ગ્રામમાંથી સિકા મળ્યા હતા. ૫૪૦ કોઈ પણ જાતિના સિકાઓ જે રથજોગમાંથી મળી આવ્યા હોય તેના આધારે તે જાતિના મુલકની બાબતમાં જે પૂરાવો મળે તે ખાસ સંતોષકારક ગણાય નહિ. તેમ છતાં પણ આપણે નિર્ણય મામાન્ય શક્યતાની વિગદ જતો ન હોય તેમજ ખરી હકીકતના આધારે તેનો વિગદ થતો ન હોય તો પછી જે રથજોગમાંથી સિકાઓ મળ્યા હોય તેમના આધારે તેના મુલકનો સાધારણ અડમટો આપણે કાઢી શકીએ. યૌધેયોની બાબતમાં આવું જ છે. તેમના સિકાઓ જે રથજોગમાંથી મળી આવેલા છે તે રથજોગના આધારે તેમ જ માટીની મુદ્રાઓના અને સિકાસંખ્યોના આધારે એમ જણાઈ આવે છે કે, આપણે પશ્ચિમે ભાવલપુરથી સતવજની અને બિલામની કોરેકોરે કાંગડા સુધી લીટી દોરીએ, ઈશાનખૂણે કાગડાથી સહગનપુર સુધી સીધી લીટી દોરીએ, પૂર્વે સહગનપુરથી પાણીપત તથા સોનપત થઈને ભરતપુર સુધી લીટી દોરીએ, અને દક્ષિણે ભાવલપુરથી સુરતગઢ, ભાતનેર અને સિરમા થઈને ભરતપુર સુધી લીટી દોરીએ તો યૌધેયોના મુલકની ચતુઃસીમા અડમટો બાંધી શકાય.

એટલું ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે, અલ્લાહાબાદના સ્તંભ-લેખમાં એક તરફથી મદ્રામ અને બીજી તરફથી માલવો અને અર્જુનાયતો વચ્ચે યૌધેયોના મુલકને ગણાવ્યો છે એટલે આપણે ઠગવેલી ઉપર્યુક્ટ ચતુઃસીમાની સાથે તેનો મેળ મળે છે. યૌધેયો

૫૩૮ કો. એ. ઈ., પૃ. ૭૬.

૫૩૯ કો. એ. ઈ., પૃ. ૭૬.

૫૪૦ કો. એ. ઈ. મ્યુ., પૃ. ૧૬૫.

પોતાના અસ્તિત્વની પુરેપુરી મુદત દરમ્યાન ઉપર્યુક્ત વિશાળ પ્રદેશ ઉપર અમલ ભોગવતા હતા, એવું અનુમાન કરી શકાય નહિ. તેમની સત્તાના વધારેમા વધારે વિસ્તારના સમયે આટલો વિશાળ પ્રદેશ કદાચ તેમના તાબામા હશે, એમ માની શકાય.

(૨) માલવોદ્ધ—સ્વ. સ. ગો. ભાંડારકરે કરેલા અર્થ મુજબ, માલવો પંચજમા લડાઈનો ધધો કરી જીવન ગાળતા હતા, એવું કહેવાનો પાણિનિનો ભાવાર્થ છે. ૫૪૧ અવેશ્વઝડરે જે મધ્યોદ્ય જાતિને જીતી લીધી હતી તે જ માલવોની જાતિ હશે. જ્યપુરના મહારાજને ખંડણી ભરતા ઉનિયારના રાજના પ્રદેશમા આવેલા હાલના નાગર ગામમાથી એક જૂના ખંડિયેરમાથી માલવોના આશરે ૭ હજાર સિક્કાઓ મળી આવ્યા હતા. ૫૪૨ એ સિક્કાઓ ઉપર ‘માલયાહ્વ જય,’ ‘માલવાનાં જય’ અને ‘માલવ-ગણસ્ય જય’ એમ લખેલું છે. કેટલાક સિક્કાઓ ઉપર ‘મપથ’, ‘મભુપ’, ‘મગજસ’ વગેરે નામો કોતરેલા છે તે માલવ જાતિના મુખ્ય પુરુષોના નામ હશે, એમ સાધાગ્રણુ રીતે મનાય છે. જે માલવોએ આ સિક્કાઓ પડાવ્યા હતા તે પાણિનિએ ઉલ્લેખેલી પંચજમાની એ જ નામની જાતિના લોકો હતા કે તેમને મળના આવતા લોકો હતા, એ ચોક્કસ થયું નથી.

આ સિક્કાઓની પ્રાચીનતા વિષે કેટલોક મતભેદ છે. કાર્લીસે તેમ જ કર્નિગહામે તેમનો સમય આશરે ઇ. સ. પૂ. ૨૫૦ નો કલ્યો છે; ૫૪૩ ૫૫૭ રેખસને તથા વિન્સેટ સ્મિથે તેમનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ નો ગણાવ્યો છે. ૫૪૪ નિદાન પ્રમિદ્ધ થયેલા સિક્કાઓ પરત્વે તો ઇ. સ. પૂ. ૧૫૦ નો સમય સ્વીકાર્ય લાગે છે; કેમ કે, અશોક-

૫૪૧ ઇ. ઍ., ૧૯૧૩, પૃ. ૨૦૦.

૫૪૨ આ. સ. રી., ૬, પૃ. ૧૬૨.

૫૪૩ આ. સ. રી., ૬, પૃ. ૧૮૨.

૫૪૪ કે. ડા. ઈ. મ્યુ., પૃ. ૧૬૨.

કાગના જોડવા પ્રાચીન મમય ॥ વખાતો એ પણ મિષ્ટાન્ના જોવામાં આવતા નથી, એ તો ચોક્કસ છે

નહપાનનો જમાઈ ઉત્તરદાન પોતાના નાશિ ના શિનાતેજો પૈયના એક શિનાલેખમાં માન્યોને હગવ્યાનો ગર્વ કરે ૩૫૪૫ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના મખ્યાત શિનાલેખો ઉપરથી એમ માનીત થાય છે ૫, પ્રાકૃત ભાષામાં 'ચ' અને 'વ' એકબીજાને માટે ઘણુંખરૂ વપરાતા હતા આથી એવું અનુમાન થઈ શકે છે ૬, ઉક્ત માન્યો પ્રસ્તુત માનવો જ હોના જોઈએ ૫૪૬ પ્રસ્તુત પ્રમગે માન્યોને હગવ્યા પછી ઉપવદાન પુષ્કર મરોવર તરફ ગયેલો, એ હકીકત ઉપથી વાતને પુષ્ટિ આપે છે, મગણ ૩ સિફાઓના આધારે નક્કી થયા પ્રમાણે માનવોનું વર્તણૂકના નાગર પુષ્કર મરોવરની પાસે જ આવેલું છે

ઉત્તરદાન પોતાના શિનાલેખમાં આમ કહે છે - " ચોમાસાની સતુમાં માન્યોએ ઉત્તમભદ્રોના નાયક ઉપર ઘેરો ધાવેરો તેને છોડાવવા માટે ખુદાવદના કરમાનથી હુ ગયો, અને (મારા આગમનના) અવાજથી માલયો, જાણે કે, નાદા અને ઉત્તમભદ્રોએ તેમને ઠેકી કર્યો ' ૫૪૭ આથી એમ જણાય છે કે, જે સીધિયન ટોળાઓએ માલવોની આસપાસના પ્રદેશ ઉપર ઇ સ ની પહેલી સદીના અંતમાં ચઢાઈ ઝરેલી અને પોતાના આગેવાન નહપાનની સરદારી નીચે સ્થાન સ્થાપેલું તેમની સાથે યૌધિયોની માફક માનવો પણ વૈરભાવ ધરાવતા હતા સ્વાભાવિક રીતે એવું અનુમાન જાય કે, લડાઈની શરૂઆત નહપાને કરી હશે પરંતુ તેમ ન હતું, એમ લાગે છે, કારણ ૫, નહપાનના કદાચ ખડિયા ગણાતા ઉત્તમભદ્રોનો પક્ષ સીધિયન સરદારે લીધો તેના પહેલા માન્યોએ ઉત્તમભદ્રો ઉપર હુલો કર્યો હતો

૫૪૫ દ્યુ-સ, અક ૧૧૩૧

૫૪૬ યૌ ગ, ૧, ૫ ૨૮, ઝમનકૃત અ ડા, ૫ ૫૬

૫૪૭ એ ઇ, ૫ ૮, ૫ ૭૬

પાછળના સમયના જિનાલેખોમા વિક્રમ મનતની તારીખો દર્શાવવા માટે વપરાયેલા ટ્રેનાક વામ્થો માનવોના ઇતિહાસ ઉપર થોડોક પ્રકાશ પાડે છે એ વામ્થો નીચે પ્રમાણે છે —

(ક) માલવાના મણસિયત્યા । ૫૪૮

(ખ) માલવમણસિયતિવશાત્ । ૫૪૮

(ગ) શ્રી માલવમણામ્નાતે પ્રશસ્તે કૃતસંજિતે । ૫૫૦

ડૉ ધોમસ અને ૨૨ ૨૧ ગો ભાગરૂપ ૫૫૧ 'મણ' શબ્દનો અર્થ 'મધ' અર્થાત્ 'ત્રેણી' રે છે અને ઉક્ત વામ્થો ઉપરથી એવું અનુમાન હોઈ છે કે, ઇ મ પૂ ૫૮ નો શક "માનવોની જાતીય તત્ત્વતાની સ્થાપના" થી, અથવા ૨૨ ૨૧ ગો ભાગરૂપ આગળ વધીને કહે છે તેમ 'ગણ' અથવા મધ તરીકે માનવોની સ્થાપના થી શરૂ થાય છે પરંતુ ડૉ ફીટ ૫૫૨ અને શ્રીયુત ૨૧ ભાગરૂપ ૫૫૩ એમ માને છે કે, માનવ ગણ તરફથી એ શક હિતરી આવેલો છે અથવા તમનામા એ શ પ્રચલિત હતો, એટલું જ એ વામ્થો ઉપરથી સમજી શકાય છે

'ગણ' શબ્દ મવાતમસ્થાને માટે વપરાયેલો છે, એવો ડૉ ધોમસનો અને ૨૨ ૨૧ ગો ભાગરૂપનો અભિપ્રાય શ્રીયુત ગેશચંદ્ર મુજુમદારે

૫૪૮ ડૉ ઇ ઇ, ૩ પૂ ૮૩, ૮૭

૫૪૯ ડૉ ઇ ઇ, ૩, પૂ ૧૫૪, ૧૫૮

૫૫૦ ઇ ઐ, ૧૯૧૩, પૂ ૧૬૧

૫૫૧ ઇ ઐ, ૧૯૧૩, પૂ ૧૮૮

૫૫૨ આ બાબતમા ડૉ ફીટ અને ડૉ ધોમસ વચ્ચે જે લાગી ચર્ચા ચાલી તેને માટે જુઓ જ રાં એ સો, ૧૮૧૪, પૂ ૮૧૩ થી ૪૧૪, ૭૪૫ થી ૭૪૭, ૧૦૧૦ થી ૧૦૧૩, જ રાં એ સો, ૧૮૧૫, પૂ ૧૩૮ અને આગળ, ૫૦૨ અને આગળ

૫૫૩ ઇ ઐ, ૧૯૧૩, પૂ ૧૬૨

અવીકાર્યો છે, પણ શકની ઉત્પત્તિ વિષના તેમના અભિપ્રાયથી તેઓ
 જૂદા પડે છે આ મનને અનુમોદન આપે એવું કંઈ પણ એ વા
 ક્યોમા લખ્યું નથી તેમના આધારે માત્ર એટલો જ નિર્ણય કરી
 શકાય તેમ છે કે જે પ્રાતમા માલવો છે તે વધી ગયા તે પ્રાતને
 તેમણે પોતાનું નામ આપ્યું તેમ તેઓ જે શક વાપરતા હતા તેનું
 નામ પણ તેમના નામ ઉપરથી પડ્યું શકની ઉત્પત્તિ તેમનાથી થઈ
 હતી કે નહિ, એ પ્રશ્નને તો આપાર અનિશ્ચિત સ્વરૂપે જ આપણે
 રહેના દર્શ્યું

નિદાન ઇ સ ની ચોથી સદી સુધી માવવો મહત્વના રાજકીય
 સઘ તરીકે ચાલુ ગયા હતા સમુદ્રગુપ્તે તેમને વશ કર્યા હતા, અને
 ગુપ્ત સામ્રાજ્યમા તેમનો દરજ્જો યૌધેયોના દરજ્જાના જેવો હતો

(૩) અર્જુનાયનો—“અર્જુનાયનાન”ના લખાણુરાખા કેટલાક
 સિક્કા મળ્યા આવેલા છે એ સિક્કા ઈ સ પૂ પહેલી સદીના હોવા
 જોઈએ ૫૫૪ એ સિક્કાઓ કયા ગયેલેથી જડી આવેલા તે નોંધાયું નથી

મસુદગુપ્તના અત્યાદાખ્યાદના અતલલેખ ઉપરથી અર્જુનાયનો
 સુપ્રસિદ્ધ થયેલા છે એ ગુપ્ત મત્રાટે તેમને હુગવ્યા હતા, અને
 તેમનો દરજ્જો યૌધેયોના અને માવવોના દરજ્જાના જેવો હતો

તેમના સિક્કાઓ ક્યાક્યા ગયેલેથી મળ્યા આવેલા તેની નોંધ
 ગ્રેહી નથી તેથી તેમનો મુનક નક્કી કરવાનું કામ અધર થઈ પડે
 છે સમુદ્રગુપ્તના અત્યાદાખ્યાદના અતલલેખમા જે નામોનો સંગ્રહ
 કરેલો છે તેના જ આધારે આ હપ્તકત નક્કી થઈ શકે તેમ છે ઉક્ત
 શિલાલેખ ગદ્યમા લખાયેલો છે, અને તેના લેખકે પદ્યની ગગ્ગ
 રાખી નથી, તેથી એવું અનુમાન કરવામા આવ્યું છે કે, તેમા
 સીમાત ઉપરના રાજ્યોની ગણના ભૌગોલિક સ્થિતિના અનુક્રમે કરવામા
 આવેલી છે ૫૫૫ માલવો, યૌધેયો અને મદ્રો પરત્વે તો આ વાત તદ્દન

આચી છે, એટલે, “માલવાર્જુનાયનયોધેયમદ્રક”, એ મમામમાના
આગ નામો પૈકીના બાકીના ‘અર્જુનાયન’ નામ પગલે પણ એ વાન
સાચી હોવી જોઈએ, એવું અનુમાન અવશ્ય થઈ શકે છે આ
અનુમાન ખરૂં હોય તો અર્જુનાયનો માનવોની અને યોધેયોની
વચ્ચે આવે, એટલે આપણે તેમના મુખક બદલ ભગતપુત્ર અને
નાગર વચ્ચે તપાસ કરવી જોઈએ નિન્મેટ મિથે હાનના ભગતપુત્ર
અને અવવગ રાજ્યના પ્રદેશને અર્જુનાયનોનો પ્રદેગ ગણાવે છે ૫૫૬
પરંતુ વિજયગદના શિવાયેખની માથે આનો મેળ પડતો નથી ઉત્તરે
આવેના અનવરની વાન તો આઘી રતી, પણ ભગતપુત્રના દક્ષિણ-
ભાગમા યોધેયો ધમી ગયા હોરા જોઈએ, એમ એ શિવાયેખમા કહ્યું છે

(૪) ઓદુંબરો:—ઓદુંબરોનો અને તેમના પ્રદેશનો ઉલ્લેખ
પાણિનિએ કરેલો છે પાઠગના સમયની તેમના વિષેની માહિતી માન
સિક્કાઓના આધારે જ આપણને મળી શકે છે એના સિક્કાઓના
ત્રણ વર્ગ પાડી શકાય તેમ છે —

(ક) જે સિક્કાઓ ઉપર જાતિનું ‘ઓદુંબર’ નામ જ છે તે,

(ખ) જે સિક્કાઓ ઉપર ગજનનું તેમ જ જાતિનું નામ છે તે, અને

(ગ) જે સિક્કાઓ ઉપર ગજનનું નામ છે પણ જાતિનું નામ નથી તે

શ્રીમુત રાખનદામ મનગજીએ નિપિશાન્તના આધારે એ સિક્કા-
ઓને ઇ સ પૂ ૫૮૫ની મદીના દર્શાવેલા છે ૫૫૭ ઝામને તેમને
ઇ. મ પૂ. આશરે ૧૦૦ ની માનના દર્શાવ્યા છે ૫૫૮ તેની સાથે
આનો મેળ પડે છે આથી એ સિક્કાઓનો સમય ઇ સ પૂ ૫૮૫ની
મદીની શરૂઆતનો ગણી શકાય

કર્નિગદામે જે સિક્કાઓનું વર્ણન કર્યું છે તે ઉત્તર પશ્ચિમમા
લાહોગની પેલી બાબુએથી મળી આવ્યા હતા તેમાનો એક સિક્કો

૫૫૬ જ. રૌ. એ મો, ૧૮૯૭, પ ૮૮૬.

૫૫૭ જ એ મો. એ, ૧૯૧૪, પ ૨૪૬.

૫૫૮ ઇ કૌ, પ ૧૧

જવાનામુખી પાસેના એક ખેતરમાંથી જડ્યો હતો, અને તેમાંના થોડાં સિંકા પદ્મજાત પ્રાતમાંથી જડ્યા હતા ૫૫૯ શ્રીયુત ગખનદાસ યેનગઢગે વલ્લુના ૩૬૩ સિંકાઓનો જડ્યો પળળના કાગડા પ્રાતમાંના દહન તદ્દસીનમાંના ઇગિપન ગામમાંથી જડી આવ્યો હતો ૫૬૦ હોશ્યારપુર પ્રાતમાંના મનસ્વાનના ઉચ્ચમમભૂપ્રેશમાંથી પણ આના સિંકાઓ મળી આવે છે ૫૬૧ એ રીતે ઉત્તરે અને પશ્ચિમે રાની સુધીના, દક્ષિણે કાગડા સુધીના અને પૂર્વે કુવુ સુધીના પ્રદેશ માંથી એવા સિંકાઓ જડી આવે છે એ ભૂભાગને ઓઢુબરોના મુલ-તરી-સીમરી સહાય "બૃહત્સહિતા", "માર્ટંડેય પુરાણ" અને "નિળ્લુ પુરાણ" જે વર્ણન કરે છે તેની સાથે આનો મેળ ખગબર પડે છે એમાં ઓઢુબરોને અપિસ્થયો, ત્રૈગર્તો અને કુલિદો સાથે ગણાવેલા છે [કપિચલો હાલના અબાલાની દક્ષિણદિશાએ આવેલા ટૈયસોના પૂર્વભે હતા ત્રૈગર્તોનો મૂળ સ્વદેશ કાગડા પાસે હતો, અને કુલિદો અથવા કુણિદો મતનજની બન્ને બાજુએ વસતા હતા]

(૫) કુણિદોઃ—મટલાક સિંકાઓમાં આ જાતિનું માન 'કુણિદ' નામ જોવામાં આવે છે, પણ ખીજા મટલાક સિંકાઓમાં જાતિનું તેમ જ રાજનું નામ જોવામાં આવે છે ખીજા મટલીક જાતના સિંકાઓ પણ મળેલા છે, પન્ન તેમની હમીન્ત અહીં આપવાની જરૂર નથી એ જે પેકીના પૂર્વાંત પ્રદારના સિંકાઓ પહેલાના સમયના દરલા છે ૫૬૨ કનિંગહામે ઉત્તરોક્ત પ્રદારના સિંકાઓનો સમય ઇ મ પૂ ૧૫૦ ના અગસાનો દર્શાવ્યો છે, ૫૬૩ અને રૅક્સને તેમનો સમય ઇ સ પૂ આશરે ૧૦૦ ની સાબનો દર્શાવે છે ૫૬૪

૫૫૯ કૌ એ ઇ, પૂ ૬૬

૫૬૦ જ એ મો બે, ૧૮૧૪, પૂ ૨૪૭

૫૬૧ કુ ધ ઈ મ્યુ, પૂ ૧૬૧

૫૬૨ ધ એ ઇ, પૂ ૭૧

૫૬૩ આ. સ રી, ૧૪, પૂ ૧૩૪

૫૬૪ ઈ કૌ, પૂ ૧૨

આથી પૂર્વાક્ત સિક્કાઓને ઇ. સ. પૂ. બીજી સદીના દરવી શકાય.

પૂર્વે ગંગા નદીની હદ, દક્ષિણે તથા નૈર્ઋત્યપૂર્ણે હરિતનાપુર તથા સહરાનપુર અને અંબાલા ગામને જોડનારી લીટીની હદ, ઉત્તરે તથા ઇશાનપૂર્ણે હિમાલયના ઢોળાવની હદ અને વાયવ્યપૂર્ણે અંબાલા ગામને હિમાલયના ઢોળાવ સાથે જોડનારી લીટીની હદ : એ અઃ-સદ્દાની ચતુઃસીમાની વચ્ચે આવેલા પ્રદેશમાથી કુલિંદોના સિક્કાઓ જડેલા છે. ૫૬૫ આ ક્ષેત્રફળને કુલિંદોના મુલક તરીકે ખુશીથી ગણાવી શકાય. આ બાબતમા તો ટૉલેમીના સ્વતંત્ર પૂરાવાથી અનુમોદન મળે છે. તેણે પોતાના ગ્રંથમા બિયાસ અને ગંગા નદી વચ્ચેના આખા પ્રદેશને 'કુલિંદ્રિને' કહ્યો છે. "વિષ્ણુપુરાણ" માં કુલિંદોને અથવા કુલિંદોને 'કુલિંદોપત્યક' ખીરુદ અપાયેલું છે તેથી એમ પણ સાબીત થાય છે કે તેઓ પવતીની તળાટીમા વસતા હતા.

(૬) વૃષ્ણિઓ:—વૃષ્ણિઓના ગણનું નામ માત્ર એક જ સિક્કાથી જળવાઈ રહેલું છે. તેના ઉપરનું લખાણ કનિગદામે ૫૬૬ પ્રથમ આ પ્રમાણે વાંચ્યું હતું:—"વૃષ્ણિરાજજ્ઞાગણસ્ય મુમરસ્ય." શ્રીયુત રમેશચંદ્ર મુજુમદારે કનિગદામની ઉક્ત સિક્કાની છબી પ્રથમ તપાસી સારે તેમને એમ લાગ્યું કે ઉક્ત લખાણમાંનો 'મુમરસ્ય' શબ્દ કદાચ 'વ્રતરસ્ય' હોય. પાછળથી એમને એમ માલૂમ પડ્યું કે બનીએ આવો જ સુધારો સૂચવ્યો હતો અને રેંપ્સને તેનો સ્વીકાર કર્યો હતો. ૫૬૭ બનીએ એ લખાણ આમ વાંચ્યું છે:—"વૃષ્ણિર-
(રા)જજ્ઞાગણસ્ય વ્ર(વ)તરસ્ય." બનીએ અને રેંપ્સને સૂચવ્યું છે

૫૬૫ એ મિક્કા જે સ્થળેથી જડેલા તેની વિગતો માટે લુઓ પ્રિન્સેપ-કૃત નિબંધો, પુ. ૧, પૃ. ૮૪, ૨૦૪; ડૉ. એ. દ્ર., પૃ. ૭૧; આ. સ. રી., ૧૪, પૃ. ૧૩૪ થી ૧૩૮.

૫૬૬ ડૉ. એ. ઈ, પૃ. ૭૦, ચિત્ર ૪.

૫૬૭ જ. રૉ. એ. સો., ૧૯૦૦, પૃ. ૪૧૬, ૪૨૦.

તેમ, 'રાજહા' એટલે 'ક્ષત્રિય' થાય છે. આમ એ સિક્કો વૃણિ ક્ષત્રિયોના ગણે પડાવ્યો હતો.

વૃણિનું ત્રીજા નામ "હર્ષચંદ્રિ"મા જોવામા આવે છે. ૫૧૮ વળી, 'વૃણિમંથ'(વૃણિઓના ગણ)નો ઉલ્લેખ કીર્તિલે પણ કરેલો છે. ૫૧૯ [૫૨૦ અહીં કૃષ્ણની જાતિના નામનો ઉલ્લેખ થયો હોય, એ વધુ મંજૂર છે.]

લિપિશાસ્ત્રના આધારે એ સિક્કોનો સમય ઇ. સ. ૫. પહેલી કે બીજી સદીનો ગણી શકાય.

(૭) શિખિઓ:—ઇ. સ. ૧૮૭૨ માં કાર્લીલે ચિતોડની ઉત્તરદિશામા આડેક ગાઉ દૂર 'તખાવતી નગરી' નામના પ્રાચીન નગરના ખડેરા શોધી કાઢ્યા હતા. તેને કેટલાક અતિપ્રાચીન સિક્કોઓ જડી આવેલા તેનું વર્ણન "આ. સ. રી., ૬, પૃ. ૨૦૦" ઉપર તેણે કર્યું છે. અતિપ્રાચીન પ્રકારના આશરે ૧૧૭ વેધાકી (punch-marked) સિક્કોઓ એ સ્થળેથી મળી આવેલા, એ જ એમ મિલ્ક કરે છે કે એ સ્થળ બહુ પ્રાચીન હતું. પરંતુ જે સિક્કોઓ ઉપર "મહામિયાય સિવિજનપદસ" (અથવા કનિગહામ કહે છે તેમ, "મહામિયાય સિવિજનપદસ") એવું લખાણ છે તે વધારે મહત્વના છે.

'જનપદ' શબ્દના સ્વીકૃત અર્થો પૈકીનો એક અર્થ 'જાતિ' છે. ૫૭૦ આ અર્થવાળો એ શબ્દ "યાગવલ્ક્ય, ૧, ૩૬૧"માં વપરાયો છે:—

"કુલાનિ જાતીઃ શ્રેણીશ્ચ ગણાન્ જાનપદાન્સતથા ।
સ્વધર્મચલિતાન્ રાજા ધિનીય સ્થાપયેત્ પથિ ॥"

૫૬૮ કોવેલનું ભાષાતર, પૃ. ૧૯૩.

૫૬૯ "અર્થશાસ્ત્ર", પૃ. ૧૧.

૫૭૦ સેન્ટ પીટર્સબર્ગનો શબ્દકોશ.

૫૭૧ પ્રિન્સેપ્કૃત નિબંધો, ૧, પૃ. ૧૧૨.

આથી ઉક્ત લખાણનો અર્થ આમ કરી શકાય:—“મઝમિકાની શિબિ જાતિનું.” ચાલવટકે ગમના તાબાના ‘જનપદ’ની વાત કરી છે; પણ શિબિ જાતિએ મિકા પડાવેના, એ વાત એમ બતાવી આપે છે કે, તેમનો રાજકીય મંથ સ્વતંત્ર હતો.

સિકાઓ એમ બતાવી આપે છે કે, ‘શિબિઓ મધ્યમિકાના હતા.’ પતંજલિ કહે છે કે, ગ્રીક લોકોએ એ શહેરને ઘેરા ધાવ્યો હતો. પ્રજાના નામ તરીકે ‘મધ્યમિકા’નો ઉપેખ “મહાભારત”માં અને “બૃહત્સંહિતા”માં થયેલો છે. સિકાઓના પૂરાવાના આધારે ‘મધ્યમિકા તે જ તંબાવતી નાગરી’ એમ મંલવિત લાગે છે. એ વાત ખરી કે, રોસીને ચિતોડમાંથી આ પ્રકારના મિકાના નમૂના મળ્યા હતા. ૫૭૧ પરંતુ રોસી કહે છે કે તેણે એ મિકા ચિતોડ-ગઢમાંથી વેચાતા લીધા હતા, અને કાર્લીય કહે છે કે આમપાસના પ્રદેશમાંના ખીમ કુટલાક સ્થળેથી ખેડતો ચિતોડમાં જૂના સિકા લઈ આવતા હતા ૫૭૨ આથી, રોસીને મળેલા સિકા તેમ જ કાર્લી-લને ચિતોડમાંથી જડેલા મિકા એ જ સ્થળના હતા કે કેમ, એ વિષે શંકા રહે છે. પરંતુ આ પ્રકારના સિકા તંબાવતી નાગરીમાંથી મળ્યા આવ્યા હતા, એ બાબતમાં તો શંકાને સ્થાન નથી, કારણ કે, કાર્લીલે પોતે જ એ પ્રાચીન ગ્રંથના ખડેરામાંથી એ મિકા ખોળા કાઢ્યા હતા. ૫૭૩ તદુપરાંત એ ખડેરામાંથી વેધાક્ષી મિકાઓ જડી આવેલા, એ વાત પણ તે સ્થળની પ્રાચીનતા સાબીત કરે છે.

લિપિશાસ્ત્રના આધારે શિબિઓના સિકાઓનો સમય ઇ. મ. પૂ. પહેલી કે બીજી સદીનો કહી શકાય છે.

આ વિસ્તૃત ઐતિહાસિક નોંધોથી એમ પૂરવાર થાય છે કે, મૌર્ય સામ્રાજ્યની પડતી ચર્ધ સારપટ્ટીના એક મિકાની અંદર હિંદુસ્તાનમાં યૌધેયો, માયવો, અર્જુનાયનો, ઔદ્ધવરો, કુલિંદો, વૃષ્ણિઓ અને

૫૭૨ આ. સ રી., પૂ ૨૦૭.

૫૭૩ સરખાવો આ.મ રી; ૧૯૧૫ -૧૯૧૬, પૂ. ૧૫

શિબિઓ જેવા બિન-રાજસત્તાક રાજ્યો અથવા તેમના જેવા રાજકીય મંદો મંખ્યામંધ વધી પડ્યા હતા. ૫૭૪ ગજના નામથી નદિ પણ જાતિના નામથી સિકાઓ પડાવવામાં આવ્યા હતા તેથી, તેમ જ દેટલાક પ્રગંભે જાતિના નામની માથે ‘ગણ’ શબ્દ વપરાતો હતો તેથી આ બાબતમાં સંકોચે આવકારા રહેતો નથી. સિકાઓ ઉપરના જાતિના નામનું ખરું મહત્ત્વ ઔદુબરોના અને કુણિદોના ગરબાતના સિકાઓથી સ્પષ્ટ થાય છે. પાછળના સમયના સિકાઓમાં ગજનું નામ જોવામાં આવે છે. આથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, પ્રભસત્તાક રાજ્ય બદલાઈને પાછું ગજસત્તાક રાજ્ય બન્યું હતું. આ ગ્રંથના પૃ. ૨૪૫ ઉપર ઔદુબરોના જે બીજા પ્રકારના સિકાઓ ગણાવ્યા છે તે દ્વારા વચગાળાની રીતિ—અર્થાત્, પ્રભસત્તાક બાવના અને રાજસત્તાના વધતા જતા હક્ક વચ્ચેના સમાધાનની રીતિ—દર્શાવતા હશે. એથી જ ગજના નામની સાથે સાથે જાતિનું નામ લખવાની આવડત હમેશા રહેતી જોવામાં આવે છે. પરંતુ આગળ જતા રાજસત્તા પૂર્ણાંશે વિજયી બની ગઈ એટલે લખાણોમાંથી જાતિના નામનો સદતર લોપ થઈ ગયો. શિબિઓની હકીકત, શ્રીક લેખકોએ વર્ણવેલા નાઈસા (જુઓ પૃ. ૨૧૬)ની માફક, નગરરાજ્યના રાજકીય સંઘનો દાખલો ધણું કરીને પૂરો પાડે છે.

આપણે જોઈ ગયા છીએ કે આમાંના દેટલાક રાજકીય સંઘો મહાન સત્તા અને સાધનમયનતા ધરાવતા અને વિશાળ પ્રદેશ ઉપર અમલ બોગવતા. યોધેયોએ મહાન રાજકીય બિન-રાજસત્તાક સત્તા તરીકે પોતાની કીર્તિ ફેલાવી હતી, અને

૫૭૪ આ ગ્રંથના પૃ. ૧૮૮ ઉપર “અવદાનશતક”માનો ફકરો ઉલ્લેખેલો છે તેનાથી પણ આ વાત સાબીત થાય છે. એ ગ્રંથ આશરે ઈ. સ. ૫ પહેલી સદીમાં લખાયો હતો એટલે મૌર્ય સામ્રાજ્યની પડતી થઈ ત્યારપછીની હિંદુસ્તાનની રાજકીય રીતિનું વર્ણન તેમાં કર્યું હોય એમ ગણી શકાય.

રાજ્યોના અંતિમ પંચાળના મોટા ભાગ ઉપર તેમનો અમલ નાશનાં કારણો. ચાલતો હતો. માલવો પણ એટલું બહું મહત્ત્વ ધરાવતા હતા કે તેમણે વિશાળ પ્રાંતની સાથે પોતાનું નામ જોડી દીધું હતું. મીથિયન ક્ષત્રિયો જેવા પરદેશી ચદ્દવૈયાના ધમાગ મામે એ બન્ને પ્રજાઓએ કિંજાની ગરજ મારી હતી. એ લડાઈ કદાચ લાખા સમય સુધી ચાલી હતી; કેમ કે, આપણે જોઈ ગયા છીએ તેમ, માલવો નહપાનના લશ્કર સાથે લડ્યા હતા અને યોધેયો રદ્દામાના લશ્કર સાથે લડ્યા હતા. એ બન્ને પ્રસંગે પરદેશીઓએ જીત મેળવી હતી. બીજા ગાજકીય મંધો પણ આ પરદેશી ચદ્દવૈયા સામે થયા હોય અને તેમની પણ એ જ દશા થઈ હોય, એ બનવાનોગ છે. એ સંધોનો વિનાશ થયો, તથા તેમનામાના ફેટલાક પાછા રાજસત્તાક ગળ્યો બની ગયા, તેનું આ જ કારણ હોવું જોઈએ. એટલું તો મૌ જણે છે કે, મધીય ગિયપા-થવના સમયમા સખળ પરાક્રમી પુરુષ મૌની સત્તા છીનવી લઈ શકે છે અને ધીમેધીમે મૌના ઉપર પોતાની સત્તા જમાવી દઈ શકે છે. શુભસત્તાની ચદ્દતી પણ વિચારવા જેવી બાબત છે. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે, અગ્નતશત્રુના મમયથી માડીને માત્રાભ્યના મંરથાપ-કોએ આવા ગાજકીય મંધોનો સદંતર નાશ કરવાનો બનનો પ્રયત્ન કરેલો છે. શુભ સત્તાટો આ નિયમના અપવાદરૂપ ન હતા. અસ્તા-દાબાદના રત્નભક્ષેષ ઉપરથી જણાય છે તેમ, યોધેયોના તથા માલ-વોના અને અર્જુનાયનોના પ્રતાપી મંધે પણ સત્તાટ સમુદ્યક્તને કર ભરવા પડ્યા હતા તેમ જ નમતું આપવું પડ્યું હતું.

આમ, બહારના લોકોની ચદ્દાધથી તેમ જ અંદરના ભાગે સામ્રાજ્યોની વૃદ્ધિથી ઉગ્ન રાજકીય મંધોની પુરેપુરી પડતી થઈ. એક બાલુએ એકેકાડરના મમયથી અને બીજી બાલુએ અગ્નત-શત્રુના મમયથી એ સધો આવી કોઠાડીએ ચદ્દી રહ્યા હતા. તેમ છતાં પણ એક ગુપ્તોના મમય સુધી તેઓ વિશિષ્ટ રાજકીય મંરથા-

એ તરીકે ચાલુ રહ્યા હતા. એ સમયે રાજકીય સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદિત કરનારા વિચારકોમાં એ મધ્યેની બાબતમાં મતભેદ હતો. ચક્રવર્તિવાદનું પ્રતિપાદન કરનારા ગજનીતિજો એવા મધ્યેનો વિનાશ કરવાનો અભિપ્રાય ધરાવતા હતા અને તે દામે માર્ગો મુચવતા હતા, ત્યારે બાકીના ગજનીતિજો તેમને મારે મહાનુભૂતિની વૃત્તિ ધરાવતા હતા અને તેમની ઉન્નતિ માટેના નિયમો તેમણે ઘડ્યા હતા. ઇ. મ.ની પાસેથી મદી પછીથી હિંદુસ્તાનના ગજનીતિશાસ્ત્રના મહત્ત્વના અંગ તરીકે તેમનું અગ્નિત્વ રહ્યું નહિ. ઇતિહાસમાં તેમના અસ્તિત્વનો એક પણ દાખલો મળી આવતો નથી, અને રાજકીય સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદિત કરનારા ગજનીતિજો તો તેમની છેક જ અવગણના કરે છે. પુગણોમાં કે ધર્મશાસ્ત્રોમાં તેમનું નામનિશાન પણ જોવામાં આવતું નથી. એ અથોના પ્રયોજકો તો રાજસત્તાકે રાજ્યતંત્ર જ શક્ય હોય શકે એમ માનતા હોવા જોઈએ, એવું લાગે છે. “શુક-નીતિ”ના લેખક જેવા રાજનીતિશાસ્ત્રના સિદ્ધહસ્ત લેખકે પણ એવા સઘો વિષે એક શબ્દ પણ લખ્યો નથી. ધીમેધીમે વસ્તુસ્થિતિ એવી આવી પડી છે કે, જે સંસ્થાઓને પાશ્ચાત્ય દેશોમાંથી ઉપસ્થિત થયેલી માનવાને આપણે ટેવાઈ ગયા છીએ તે સંસ્થાઓ હિંદુસ્તાનમાં યુગોના યુગો પૂર્વે પ્રચલિત હતી તેની પૂરતી સાબીતી મળી આવતી હોવા છતાં પણ તે વાત મહામહેનતે આપણે માની શકીએ છીએ.

ચોથું પ્રકરણ.

ધાર્મિક જીવનમાંની શ્રેણીઓની પ્રવૃત્તિઓ.

[૧]

સાધારણ રીતે સૌ લોકો એટલું તો જાણે જ છે કે, ગૌતમ બુદ્ધના અનુયાયીઓએ ધાર્મિક મંથની સ્થાપના કરી હતી. એના

નેટલો સંપૂર્ણ ધાર્મિક સંઘ કોઈ યુગમાં કે
 ઐત્હાણની પહે- દેશમાં દુગ્ગોચર થતો નથી. અત્યારની સ્થિતિએ
 લાંબા સમયના તો એ સંઘને હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ
 ધાર્મિક સંઘો. માનવા તરફ વલણ રહે છે; પરંતુ જે ધર્મનું
 એ બાલ ચિહ્ન હતું તે ધર્મની માફક તેના મૂળ
 પણ હિંદુસ્તાનની જૂનિમાં જોડા ધણાએલા હતાં.

હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ‘સાધુ’ બહુ જાણીતી વ્યક્તિ
 હતી. ‘સંન્યાસાવસ્થા’ જીવનની નિયમસર અવસ્થા દરેકી હતી, અને
 તેને લગતા વિશિષ્ટ ધારાધોરણો પણ દર્શાવતા. ૫૭૫ શાસ્ત્રોમાં
 જણાવેલી તમામ અવસ્થાઓમાં થઈને દરેક વ્યક્તિ અવસ્ય પસાર
 થતી નહિ તો પણ, અનેક વ્યક્તિઓ તમામ અવસ્થાઓમાં થઈને
 પસાર થતી, એમાં તો કાઈ જ શક નથી. અનેક મન્યામીઓ
 આશ્રમોમાં ભેગા રહેતા, એવું એટલા બધા પ્રમંથે આપણે સાબળાએ
 છીએ કે, પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના જીવનના અગત્યના અંગ તરીકે તેને
 લેખ્યા વગર આપણો છૂટકો થતો નથી. ૫૭૬

સંન્યાસીઓના આવા સંધોના અસ્તિત્વ વિશે ઐત્હ ધર્મગ્રંથો-
 માથી સાખીતી મળી આવે છે. દાખલા તરીકે, “વિનયપિટક”માં ૫૭૭

૫૭૫ સરખાવો ગૌ. ધ., પ્રકરણ ૩; આ. ધ., ૨, ૯, ૨૧ થી ૨૩.

૫૭૬ “મહાભારત”ના શરૂઆતના શ્લોકોમાં જે પરપરાગત
 હકીકત ઉલ્લેખી છે તે એકસાથે રહેતા આ સાધુઓના
 સંયુક્ત સંઘને લગતી છે. દાખલા તરીકે, નૈમિષારણ્યમાં
 રહેતા સાધુઓનો મોટો સંઘ ગણાવ્યો છે (“મહાભારત,”
 ૧, ૧, ૯) તેનો ‘કુલપતિ’ સૌનક હતો. ‘કુલપતિ’નો
 અર્થ ‘દસ હજારને નિભાવનાર’ એમ આપેલો છે (‘મહા-
 ભારત’, ૧, ૧, ૧ અને નીલકંઠની ટીકા).

૫૭૭ સે. પુ. ઈ., ૧૩, ૧૧૮.

કહ્યું છે કે, ગૌતમ બુદ્ધના મમયમા ઉરવેવની અંદર ઉરવેલ કરસપ, નદી કરસપ અને ગયા કરસપ નામક ત્રણ જટિલો વમતા હતા, અને તેઓ અનુક્રમે પાચમો, ત્રણસો અને બમો જટિલોના નાયકો હતા. એ જટિલો બ્રાહ્મણ 'વાનપ્રથો' હતા, એમા તો કાઈ શંકા હોઈ શકે નહિ ૫૭૮ વળી, એ જ ધર્મગ્રંથોમા કહ્યું છે કે, સંજય રાજગૃહમા અઢીમો 'પન્નિગજકો'નો નાયક હતો. ૫૭૯ તદુપરાત 'નિગ્રંથો' અને 'આજ્ઞવકો' વિશે અનેક પ્રસંગે ઉલ્લેખો થયેલા જોવામા આવે છે.

આ પૂગવાઓથી એમ બેશક માખીત થાય છે કે, બુદ્ધ ભગવાનના સમયના પહેલા ધણા કાળ પૂર્વે સંખ્યાબંધ મંન્યામીઓ કોઈ પ્રકારની વ્યવસ્થા જાળવીને એકત્ર જીવન ખોદ સંઘ ઉપર ગાળતા હતા. તેમની આવી વ્યવસ્થાને લગતાં થયેલી પ્રાચીન ધારાધોરણો પણ હતા તેની માખીતી એ કે, ધાર્મિક સંઘોની ધર્મસૂત્રોમા તે જાતના શાસનો છે, અને અસર.

બૌદ્ધ સંઘને તેના પોતાના વિશિષ્ટ ધારાધોરણો તેમાથી મળી આવ્યા હતા. દાખલા તરીકે, 'ઉપોસથ'નો વિધિ ૫૮૦ અને 'આતુર્મામનો એકાતવાસ' : એ બૌદ્ધ સાધુઓના મંદજીવનના બે વિશિષ્ટ લક્ષણો બુદ્ધ ભગવાનના મમયમા હિંદુસ્તાનમા ગ્રહેતા સાધુઓમા પ્રચલિત હતા જ, અને તેમનું અનુકરણ કરીને બુદ્ધ ભગવાને પોતાના સંઘમા તે બંને બાબતો દાખલ કરી હતી. ૫૮૧

૫૭૮ સદર, પાદલેખ ૧.

૫૭૯ સે. બુ. ઇ., ૧૩, ૧૪૪, ૧૪૮.

૫૮૦ "ધર્મ"નું પારાયણ કરવાને અમુકઅમુક દિવસે મળતી સાધુઓની સામાન્ય સભા. વિગતો માટે નીચે જુઓ.

૫૮૧ સે. બુ. ઇ., ૧૩, ૨૩૯, ૨૯૮; વળી સરખાવો ગૌ. ધ., ૩, ૧૩ અને સુલ્લવગ્ગ, ૧૦, ૩.

આથી એમ કહી શકાય છે કે, બુદ્ધ ભગવાનના સમયમાં હિંદુસ્તાનના સમાજજીવનમાં ધાર્મિક સંઘો બહુ સારી રીતે બનેલીતા થયેલા હતા બુદ્ધ ભગવાનનો સુપ્રસિદ્ધ મંથ

પ્રાચીન હિંદુસ્તાન-નવેમર સ્થાપિત થયેલો ન હતો; પણ પ્રચલિત માંના ધાર્મિક સં- સંઘનું માત્ર સુધરેલું રનરૂપ તે હતું એવા ઘોના સૌથી વધારે પ્રચલિત મઘોનો અભ્યાસ કરવા માટે આપણી સુધરેલા નમૂના પાસે આપણે પૂરતા સાધનો નથી પ્રાચીન તરીકે બૌદ્ધ સંઘ. હિંદુસ્તાનમાંના ધાર્મિક સંઘોના સૌથી વધારે સુધરેલા નમૂનારૂપ બૌદ્ધ સંઘનું વિસ્તૃત વર્ણન

અહીં આપણે કરીશું તો હિંદુસ્તાનના લોકોના ધાર્મિક જીવનમાંની અધિકારી પ્રવૃત્તિઓનો સાગમાં સારો ખ્યાલ આપણે મેળવી શકીશું

બૌદ્ધ મતપ્રદાયની બાબતમાં આપણે નીચેના ચાર લક્ષણો વિશે વિચાર કરીશું:—

- (૧) સભામંદની લાયકી
- (૨) સમ્રાજ્યનું જીવન
- (૩) વ્યવસ્થા
- (૪) સહિયોગ રનરૂપના નિરિષ્ટ વિધિઓ.

[૨]

સૌ કોઈ બૌદ્ધ મતપ્રદાયના સભામંદ ધર્મ શક્તા, અને તેમાં વર્ણભેદને બીનકુલ સ્થાન ન હતું બ્રાહ્મણોના મતોમાં તમામ ઉચ્ચ વર્ણોને માટે માધુનું જીવન વિદિત ગણ્યું છે,

બૌદ્ધ સંઘનું વિગત પણ સૌથી નીચલા વર્ણના શસ્ત્રોને એવો અધિ- વાર વર્ણન. કાર પહોંચતો હતો કે કેમ તેનો ખુલાસો

તેમાંથી મળી આવતો નથી આથી બુદ્ધ ભગવાને આ બાબતમાં એકદમ જળ્બરો ફેરફાર કરી નાખ્યો નહિ તો પણ પ્રથમના કરતા એક ડગલું વધારે આગળ વધીને તેમણે

શ્વેત્રેને પોતાના સંપ્રદાયમા સ્થાન આપ્યું. ૫૮૨

તેમ છતાં પણ આ સર્વમાધારણુ સિદ્ધાંતને કેટલાક અપવાદ રાખેલા હતા. નીચે જણાવેલા લોકો બૌદ્ધ મતપ્રદાયના મત્રાસદ થઈ શકતા નહિ — ૫૮૩

(૧) સૂકો ધ્રુવ, ગૂમડા, લીલો ઝાડ, ક્ષય અને આક્રી : એ પાંચ રોગ જેને થયા હોય તે (“ મહાવગ્ગ ”, ૧, ૩૯). (૨) ગમ્મની નોકરી જે કરતો હોય તે (“ મહા-બૌદ્ધ સંપ્રદાયના વગ્ગ ”, ૧, ૪૦) (૩) સિદ્ધહસ્તા લૂદારો સભાસદ માટેની (“ મહાવગ્ગ ”, ૧, ૪૩) અથવા જે કેદ-નાલાયકી. ખાનામાધી નાસી છૂટ્યો હોય તે (“ મહાવગ્ગ ”, ૧, ૪૨) અથવા પોતે કરેલા કામના નિશાન જેના શરીરે હોય તે (“ મહાવગ્ગ ”, ૧, ૪૧)- (૪) જેને આયુક્તના કટક માગવાની શિક્ષા થઈ હોય તે (“ મહાવગ્ગ ”, ૧, ૪૪), અથવા જેને હામ દેવાની શિક્ષા થઈ હોય તે (“ મહાવગ્ગ ”, ૧, ૪૫). (૫) દેવાદા (“ મહાવગ્ગ ”, ૧, ૪૬). (૬) ગુવામ (“ મહાવગ્ગ ”, ૧, ૪૭). (૭) પંદર વર્ષ કરતાં ઓછી ઉંમરનો માણુમ (“ મહા-વગ્ગ ”, ૧, ૫૦). ૫૮૪ (૮) હીજડો (“ મહાવગ્ગ ” ૧, ૬૧).

૫૮૨ આ વિવિધ સંબંધી બૌદ્ધ વિચારો માટે હવેપછીના પ્રકરણુ-માના જોતારા જુઓ. વળી મરખાવો ફિક, પૃ. ૩૯ અને આગળી.

૫૮૩ આ પ્રમાણે ખાતલ રાખવા માટેના કારણો ધર્મત્રયોર્મા વિગતવાર જણાવેલા છે. દરેક પ્રકારની નાલાયકી બદ્ધ કૌસમા જે મૂળસાધન ઉલ્લેખેલું છે તે જોવાથી વિગત સમજશે.

૫૮૪ અહીં ‘પવ્વજ્ઞ’ની સાધારણુ દીક્ષાની વાત કરી છે. પંદર વર્ષ કરતાં ઓછી ઉંમરના ભરવાડના છોકરાને એ દીક્ષા આપી શકાતી (“ મહાવગ્ગ ”, ૧, ૫૧). વીસ વર્ષ કરતાં ઓછી ઉંમરના ધર્મ પણ માણુસને ‘ઉપસંપદ’ની દીક્ષા આપી શકાતી નહિ (“ મહાવગ્ગ ”, ૧, ૪૬).

(૯) જેના શરીરે ખોડખાપણ હોય અથવા જેનું કોઈ અંગ કપાઈ ગયું હોય તે (“મહાવગ્ગ”, ૧, ૭૧)

નાવાયકીના ઉપયુક્ત પ્રકારોમાથી ૫૮૫ જે માણસ મુક્ત જણાતો તે માણસને ‘પઠ્ઠવજ્ઞા’ ની અને ‘ઉપસંપદા’ ની દીક્ષા આપીને બૌદ્ધ સપ્રદાયમા દાખલ કરી

જે પ્રકારની શકાતો ૫૮૬ દીક્ષાનું જૂનામા જૂનું સ્વરૂપ દીક્ષા. બહુ જ સાદું હતું જેઓ દીક્ષા લેના ઈચ્છતા તેઓ બુદ્ધ ભગવાનની સમક્ષ જતા, અને “ હે

લિકખુ ! આવો, સિદ્ધાંત સારી રીતે શીખનાયો છે, હું ખના સપૂર્ણ નિવારણને ખાતર પવિત્ર જીવન ગાળજો ” (“મહાવગ્ગ”, ૧, ૬, ૩૨) એટલું બોલીને બુદ્ધ ભગવાન તેમને ‘પવ્વજ્ઞા’ ની ને ‘ઉપસંપદા’ ની દીક્ષા આપતા પછી મધનો નિસ્તાર વધી ગયો એટલે બુદ્ધ ભગવાને નવા સભાસદોને દીક્ષા આપનાનો અધિકાર લિકખુઓને આપ્યો. દીક્ષાના સ્વરૂપમા પણ મોટો ફેરફાર કરવામા આવ્યો. જે માણસ દીક્ષા લેવા માગતો તે પોતાના વાળ ને પોતાની દાઢી બોડારી નાખતો પછી તે પીળા વસ્ત્રો પહેરતો, એક ખભો ઢકાય એવી રીતે ઉપસું વસ્ત્ર ગોઠવતો, લિકખુઓના ચરણમા પોતાનું માથું નમાવતો અને પનાહી વાળીને બેસતો પછી “ હું બુદ્ધનું શગણુ લઉં છું, હું ધમ્મનું શરણુ લઉં છું, હું સઘનું શગણુ લઉં છું ”. એમ ત્રણ વાગે તે ઉચ્ચારતો.

પાછળથી ‘ઉપસંપદા’ની દીક્ષા માટે નવીન સ્વરૂપ યોગ્ય બુદ્ધે નવીન પદ્ધતિમા જે ‘ ઉપજ્ઞાય ’ ની ૫૮૭ પાસેથી ‘ સદ્ધિનિહારિક ’

૫૮૫ આ ધાગધોરણો ધીમેધીમે દાખલ થયા હતા શક્યાતના એવાઓને તે લાગૂ પડતા નહિ

૫૮૬ ‘ પવ્વજ્ઞા ’ ની દીક્ષા બેતરતા પ્રકારની હતી એથી માણસની કક્ષા સન્યાસાવસ્થા દર્શાવતી ‘ ઉપસંપદા ’ ની દીક્ષા અપાયાથી જ બૌદ્ધ સપ્રદાયમા દાખલ થઈ શકાતું

૫૮૭ ઉપાધ્યાય અને શિષ્ય કેટલાક પ્રસંગે ‘ આચરિય ’ અને ‘ ~

ઉપસંપદાની દીક્ષા.

(નવીન ચેતો) દીક્ષા ચેતો તે મહત્ત્વનો ભાવ
ભજવતો. એવો 'ઉપજ્ઞાય' વિદ્વાન, નિષ્ણાત
બિહુ હોવો જોઈએ, અને ચેતો 'ઉપસંપદા'-
ની દીક્ષા લીધા પછી દસ વર્ષ પૂરાં કર્યા હોવાં

જોઈએ. 'ઉપજ્ઞાય'ની પસંદગી કરવાની બાબતમાં આ પ્રમાણેનો
વિધિ હરેલો હતો:- " (જે 'ઉપજ્ઞાય'ની પસંદગી કરવા માગતો હોય)
તે એક ખમો ઢંકાય એવી રીતે પોતાનું ઉપજ્ઞું વસ્ત્ર ગોઠવે, (ધારેલા
ઉપજ્ઞાયાના) ચરણમા વંદન કરે, પત્રાંદી વાળીને ગેસે, બે હાથ જોડીને
જાંચા કરે અને આમ (ત્રણ વાર) કહે:- 'પૂજ્ય મહાશય ! મારા
ઉપજ્ઞાયા બનો.' (પેલો માણસ એવો જનાબ આપે કે) 'હીક' અથવા
'અવસ્થ' અથવા 'સાઈ' અથવા 'બહુ સાઈ' અથવા '(તમારૂં કામ)
ગિતભાવથી (મારા પ્રત્યે) ચાલુ રાખો' અથવા તે (શરીરના) ચાળાથી
કે બોલીને અથવા ચાળાથી અને બોલીને પોતાના મનની વાત દર્શાવે
તો એ ઉપજ્ઞાયા પસંદ થયો ગણાય." પોતાના 'સંદ્ધિવિહારિક'ને
માત્ર 'ઉપજ્ઞાયા' 'ઉપસંપદા'ની દીક્ષા^{૫૮૮} આપી શકે; ^{૫૮૯}
પણ 'સંદ્ધિવિહારિક'માં અમુક ધોરણ સુધીની કેળવણી હોવી
જોઈએ, અને અમુક પ્રકારનું નૈતિક ધોરણ પણ તેનામાં હોવું
જોઈએ, એવું હરેલું હતું.^{૫૮૯} કેટલાક ઔપચારિક વિધિ પણ કરવા

વાસિક' કહેવાયેલા છે. ઓલ્ટનબર્ગ કહે છે તેમ, 'આચરિય'
અને 'ઉપાધ્યાય' વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવવાનું કામ લગભગ અશક્ય
છે. (સી. યુ. ઇ., ૧૩, પૃ. ૧૭૮, પાદ્ધેખ ૧.)

૫૮૮ સંપ કે તેનો કોઈ ભાગ ઉપજ્ઞાયા તરીકે કામ કરી શકતો
નહિ; પણ કોઈ વ્યક્તિ ઉપજ્ઞાયા તરીકે કામ કરી શકતી.
અનેક પ્રકારના માણસો ઉપજ્ઞાયા તરીકે કામ કરી શક્તા
નહિ. "મહાવગ્ગ", ૧, ૬૮ માં તેમનું વિગતવાર વર્ણન
આપેલું છે.

૫૮૯ "મહાવગ્ગ", ૧, ૩૬, ૨ અને આગળ ઉપર વિગતો

પડતા. ‘સદ્વિવિદ્યારિક્ષે’ દીક્ષા માટે રીતસર માગણી કરવી પડતી અને લિક્ષાપાત્ર તથા વસ્ત્રો વસાવવાં પડતા. પછી લિક્ષપુત્રોની સભા સમક્ષ તેને રીતસર પ્રશ્નો પૂછીને નક્કી કરવું પડતું કે, તેનામાં નાશાયકીના ઉપર્યુક્ત દુર્ગુણો છે કે કેમ, તેમ જ નવીન પ્રકારના જીવનને સ્વીકાર કરવા બદલ તેના માખાપે તેને પરવાનગી આપી છે કે કેમ ? આવા ઔપચારિક પ્રશ્નોના જવાબ કેવી રીતે આપવા, તે બાબતમાં કોઈ વિદ્વાન અને નિષ્ણાત લિક્ષપુ એવા ઉમેદવારને પ્રથમથી શિક્ષણ આપી રાખતો.^{૫૯૦} સૂચના આપવાનું કામ પૂર થઈ રહેતું ત્યારપછી સૂચના આપનાર માણુમ ઝોઝામા ઝોઝા દસ^{૫૯૧} લિક્ષપુત્રોની સભા સમક્ષ દાખલ થતા અને ઉક્ત ઉમેદવારને અંદર આવવા દેવા બદલ નીચેના શબ્દો વાપરીને મત્તાની રીતસર પરવાનગી માગતો:—

“પૂજ્ય મહાશયો ! સંઘ મારું કહ્યું સાબળે. દક્ષાણોદક્ષાણો માણુસ પૂજ્ય અમુકઅમુક પાસેથી ઉપમપદાની દીક્ષા લેવા મુચ્છે છે; મેં તેને સૂચનાઓ આપી છે. સંઘ તૈયાર હોય તો દક્ષાણોદક્ષાણો અંદર આવે.” પરવાનગી મળતા ઉમેદવાર સભા સમક્ષ દાખલ થતા, એક ખભો ઢંકાય એવી રીતે પોતાનું ઉપલ્લુ વસ્ત્ર ગોઠવતા, લિક્ષપુ-ઓના ચરણમા પોતાનું માથું નમાવતા, પલાકી વાળાને ખેસતા, પોતાના બે હાથ જોડ્યા કરતા અને ત્રણ વાર આમ ઉચ્ચારતા:—
“પૂજ્ય મહાશયો ! હું ઉપમપદાની દીક્ષા માટે મંચ પામે માગણી કરું છું. પૂજ્ય મહાશયો ! મારી દયા ખાઈને મંચ મને (પાપી દુનિયામાથી) ખેંચી લે.”

આપેલી છે. શીખાઉ માણુસને દીક્ષા આપવાની બાબતમાં
પણુ આવું જ ધોરણ જરૂરનું ગણાવું

૫૯૦ વિગતો માટે સરખાવો “મહાવગ્ગ”, ૧, ૭૬.

૫૯૧ સીમાત ઉપર આવેલા પ્રદેશોમાં ચાર લિક્ષપુત્રો અને એક પ્રમુખ મળીને સભા બની શકતી. (“મહાવગ્ગ”, ૫, ૧૩, ૧૧.)

પછી કોઈ વિદ્વાન અને નિપજ્ઞાત લોકજ્ઞ નીચેનો ઠરાવ (નત્તિ) રજુ કરેલો:—“ પૂજ્ય મહાશયો ! સંઘ માફ કર્યું સાંભળે. આ ફલાણોફલાણો માણસ પૂજ્ય અમુકઅમુક પાસેથી ઉપસંપદાની દીક્ષા લેવા ઇચ્છે છે. સંઘ તૈયાર હોય તો નાલાયકીની આખતમાં હું ફલાણાફલાણાને પ્રશ્ન કરું. ” પરવાનગી મળતાં તે પેલા ઉમેદવારને આમ કહેલો:—

“ ફલાણાફલાણા ! તમે સાંભળો છો ? આ સમયે તમારે સત્ય બોલવાનું છે અને જે હોય તે કહેવાનું છે. જે હોય તે વિરે સભા સમક્ષ હું તમને પૂછું ત્યારે તેમ હોય તો તમારે ‘એમ છે’ એવો જવાબ આપવો જોઈએ; તેમ ન હોય તો ‘એમ નથી’ એવો જવાબ તમારે આપવો જોઈએ. ”

ત્યારપછી આ પ્રશ્નો તેને પૂછાતા:—“ લીસો કોદ, ગૂમડાં, સૂંઠા કોદ, ક્ષય અને આંકડી—એ દર્દોથી તમે પીડાઓ છો ? તમે માણસ છો ? તમે મરદ છો ? તમે સ્વતંત્ર માણસ છો ? તમને દેવું નથી ? તમે રાજની નોકરીમાં નથી ? તમારાં માળાપે તમને સંમતિ આપી છે ? તમે પૂરાં વીસ વર્ષની ઉમ્મરના છો ? તમારું ભિક્ષાપાત્ર અને તમારાં વસ્ત્રો સારી સ્થિતિમાં છે ? તમારું નામ શું છે ? તમારા ઉપજાવનું નામ શું છે ? ”

સંતોષદારકે જવાબો અપાઈ જતા ત્યારપછી કોઈ વિદ્વાન અને નિપજ્ઞાત લોકજ્ઞ નીચેનો ઠરાવ (નત્તિ) સંઘ સમક્ષ મૂકેલો:—“ પૂજ્ય મહાશયો ! સંઘ માફ કર્યું સાંભળે. આ ફલાણોફલાણો માણસ પૂજ્ય અમુકઅમુક પાસેથી ઉપસંપદાની દીક્ષા લેવા ઇચ્છે છે; તે નાલાયકીના દુર્ગુણોથી મુક્ત છે; તેનું ભિક્ષાપાત્ર અને તેનાં વસ્ત્રો સારી સ્થિતિમાં છે. અમુકઅમુકને ઉપજાવ નીમીને ઉપસંપદાની દીક્ષા અપાવવા ફલાણોફલાણો સંઘને વિનંતિ કરે છે. સંઘ તૈયાર હોય તો અમુકઅમુકને ઉપજાવ નીમીને સંઘ ફલાણાફલાણાને ઉપસંપદાની દીક્ષા આપે. ”

“ પૂજ્ય મહાશયો ! સઘ માફ કહ્યું માલજે. આ ક્વાણાક્વાણો માણસ પૂજ્ય અમુકઅમુક પાસેથી ઉપસપદાની દીક્ષા લેવા ઇચ્છે છે અમુકઅમુકને ઉપજ્ઞાય નીમીને મધ ક્વાણાક્વાણાને ઉપસપદાની દીક્ષા આપે છે અમુકઅમુકને ઉપજ્ઞાય નીમીને ક્વાણાક્વાણાને ઉપસપદાની દીક્ષા આપવાની તરફેણમા પૂજ્ય ભાષ્યમાના ને કોઈ હોય તે ચૂપ રહે, અને જેતેની તરફેણમા ન હોય તે બોલે

“ બીજી વાર હું આ પ્રમાણે કહું છું પૂજ્ય મહાશયો ! સઘ માફ કહ્યું સાભજે.... વગેરે વગેરે (પૂર્વવત્)

“ ત્રીજી વાર હું આ પ્રમાણે કહું છું પૂજ્ય મહાશયો ! સઘ માફ કહ્યું સાભજે.... વગેરે વગેરે (પૂર્વવત્)

“ અમુકઅમુક ઉપજ્ઞાય નીમાધને મધ તરફથી ક્વાણાક્વાણાને ઉપસપદાની દીક્ષા આપાછ છે મધ તેની તરફેણમા છે તેથી ચૂપ છે આમ હું સમજું છું ”

મપ્રદાયના સલાસદ તરીકેની દીક્ષા મેળવતા પહેલાં બે પ્રકારના માણસોએ નિયમનની વચગાળાની યિતિમાથી પસાર થવું પડતું એ બે પ્રકારના માણસો આ હતા - (૧) જે માણસો પ્રથમ પાખડ (સિલ્લિય) મપ્રદાયના હોય તે, અને (૨) જે માણસો ૧૫ વર્ષની ઉમ્મરથી ૨૦ વર્ષની ઉમ્મર સુધીના હોય તે

જે માણસ પ્રથમ પાખડમપ્રદાયનો હોય તે શરણ લેના વિષેનું સુપ્રસિદ્ધ નિવેદન ત્રણ વાર કરતો ત્યારપછી ધર્માનુશાસનના^{૫-૨} ઔપચારિક વિધિ મુજબ ચાર મહિના સુધી તેની કસોટી (પરિવાસ) કરવામા આવતી પછે પોતાના ચારિત્ર્યથી અને નર્મનથી^{૫૯૪} તે આ

પછર અર્થાત્, ઉપસપદાની દીક્ષા વિષે ઉપર વિગતે વર્ણવેલી પદ્ધતિ પછે ‘અગ્નિપૂજો’, ‘જટિલો’ અને શાક્ય ડુગમા જન્મેલા પાખડ-સપ્રદાયના માણસો પગ્તે અપવાદ કરવામા આવ્યો હતો તેમને માટે કસોટી (પરિવાસ)ની મુદત દરી ન હતી તેઓને મીરેમીની ઉપસપદાની દીક્ષા આપી શકાતી (“મહાવગ્ગ,” ૧, ૩૮, ૧૧) પછે “મહાવગ્ગ”, ૧, ૩૮, ૫ થી ૭ માં આની વિગતો આપેલી છે

મુદત દરમ્યાન બિંકપુરોને મંત્રાથી શક્યતા નાંદ તો તેને ઉપમંપદાની દીક્ષા આપવાની ના પાડવામા આવતી.

જે માણસ ૧૫ વર્ષની ઉંમરથી ૨૦ વર્ષની ઉંમર સુધીના દાય તે શગ્ધુ લેવાને લગતું નિવેદન ત્રણ વાર કરે ત્યાગપછી માત્ર 'પંચજ્ઞ'ની દીક્ષા લઈ શકે, એવું દરેક પંચજ્ઞની દીક્ષા હવે વીમ વર્ષની ઉંમર થતા મુધી તેણે 'ઉપમંપદા'ની દીક્ષાને માટે ગઈ જોવી પડતી. આ વચગાળાની ગ્રિહાતમા તે ક્ષીખાઉ (સમજેર) કહેવાતો. એ રિયનિમા તેણે 'ઉપનિષદ'ના હાથ નીચે સખ્ત નિયમનનું જીવન ગાળવું પડતું (૧) પ્રાણીનો વધ ન કરવો; (૨) ચોરી ન કરવી; (૩) અશુદ્ધ ન રહેવું, (૪) જૂઠું ન ખોવવું; - (૫) દારૂ ન પીવો; (૬) અવિદિત મમયે ન ખાવું; (૭) નાચ, ગાનના વગેરે ન કરવા; (૮) હાગતોગ, અતગ વગેરે ન વાપરવા, (૯) ઉચ્ચ શય્યાનો ઉપયોગ ન કરવો, અને (૧૦) સોનાનું કે તપાનું પ્રદંથુ ન કરવું : એ દસ આજ્ઞાઓનું પાલન તેણે કરવું પડતું. ("મહાવગ્ગ", ૧, ૩૬.) પહેલી પાત્ર આજ્ઞાઓ પૈકીની કોઈ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન તે કરતો, અગર તો જુદા, ધર્મ કે સધ વિરુદ્ધ તે ખોલતો, અથવા તો તે જોરા મિદાતોનું સેવન કરતો, અગર તો બિંકપુરોઓ સાથે તે મભોગ કરતો તો તેને સપ્રદાયમાથી બગ્તરફ કરવામા આવતો. ("મહાવગ્ગ", ૧, ૬૦) બાકીની પાત્ર આજ્ઞાઓના ઉલ્લંઘન બદલ તેને શિક્ષા થતી ("મહાવગ્ગ", ૧, ૫૭) 'ઉપનિષદ'ની મમતિથી મર્ષ પણ બિંકપુરો એવી શિક્ષા કરી શકતો ("મહાવગ્ગ", ૧, ૫૮)

[૩]

દીક્ષાનો વિાધ પૂરો થઈ રહેતો એટલે તુર્વ જે જીવન જીવવાનું તેનું જ્ઞાન નવા બિંકપુરોને કરાવવામા આવતું જાણે જીવનની ચિંતાઓ

અને મુશ્કેલીઓ માટે તે પોતે તૈયાર થઈ રહે
 યૌદ્ધ સંપ્રદાયની તેટલા માટે યૌદ્ધ સંપ્રદાયની આગ સાધન-
 ચાર સાધનસંપ- સપત્તિનું નિવેદન તેને કરવામાં આવતું બુદ્ધ
 ત્તિનું નિવેદન. ભગવાને કહ્યું છે કે, “ હે લિક્ષુઓ ! જે
 માણસ (કોઈ લિક્ષુને) ઉપસંપદાની દીક્ષા
 આપે તે તેને નીચેની ચાર સાધનસંપત્તિનું નિવેદન કરે —

“ ‘ ધાર્મિક જીવનની સાધનસપત્તિ લિક્ષામાં મળેલા ખોરાકનાં
 કોળિયા છે.....’

“ ‘ ધાર્મિક જીવનની સાધનસપત્તિ ધૂળના ઢગમાંથી લીધેલા
 ચીથરાતુ વસ્ત્ર છે.....’

“ ‘ ધાર્મિક જીવનની સાધનસપત્તિ ઝાડના થડ પાસેનો
 વાસ છે.....’

“ ‘ ધાર્મિક જીવનની સાધનસપત્તિ કોહવાતા મૂત્રની દવા છે...’

“ નવા લિક્ષુએ જીવનભર આમ જીવવાનો પ્રયત્ન કરવો
 જોઈએ; વખતોવખત વધારે સારા અન્ન, વસ્ત્રો વગેરેનો ઉપભોગ
 કરવાનું નસીબમાં લખ્યું હોય તો તેને ફક્ત વિશેષ લાભ (અત્તિ-
 ચેકલામી) ગણવો જોઈએ ” (“મહાવગ્ગ,” ૧, ૭૭)

જે સુસ્ત નીતિમય જીવન તેણે ગાળવું પડે તેમ હતું તેનો
 ખ્યાલ પણ નીચેના ચાર મનાઈદુકમોના રૂપમાં તેને આપી દેવામાં
 આવતો હતો :—

“ જે લિક્ષુએ ઉપસંપદાની દીક્ષા લીધી હોય તેણે પ્રાણી
 સાથે પણ સંભોગ ન કરવો જોઈએ.

“ જે લિક્ષુએ ઉપસંપદાની દીક્ષા લીધી હોય તેણે જે તેને
 ન અપાયું હોય તે ન લેવું જોઈએ અને ધામના દર્ભની પણ ચોરી
 ન કરવી જોઈએ.

“ જે લિક્ષુએ ઉપસંપદાની દીક્ષા લીધી હોય તેણે કાઝા કે
 કાઠી જેવા જીવની દ્વિસા પણ જાણીજોઈને કરવી ન જોઈએ.

“જે ભિક્ષુએ ઉપમપદાની દીક્ષા લીધી હોય તેણે પોતાની બાબતમાં કોઈ દેવી મિત્રિ દર્શની ન લેખે (“મહાવગ્ગ”, ૧, ૭૮)

નવો ચેલો આ નવા વિચારથી તથા આ નવી વેદોથી ટવાઈ જાય તેટલા માટે તેને ખામ દેવણી મળે, એ જરૂર હોય આથી,

● એવું ‘યુ’ હોય કે, નસા ચેનાએ પડેના દમ

નિયમનનો સમય- વડું સુધી પોતાના ‘ઉપજઝાય’ના અથવા ઉપજઝાય સાથે ‘આચરિય’ ના મપૂર્ણ તાબામાં રહેવું દસ વર્ષનો નિવાસ, લેખે ૫૯૫ “વિનયપિટક” (“મહાવગ્ગ”,

૧, ૨૫, ૭ અને આગળ, ૧, ૩૧, ૧ અને આગળ)માં એ બંને વચ્ચેના મળવની સપૂર્ણ રિગતો આપેલી છે ગૌતમ બુદ્ધે દગવેના નીચેના સામાન્ય ધોરણ ઉપરથી એનો કાર્ષક ખ્યાલ આવી શકશે —

“હે ભિક્ષુઓ! ઉપજઝાયે સદ્ધિવિહારિને પુનઃમમાન ગણવેા જોઈએ સદ્ધિવિહારિ ઉપજઝાયને પિતાસમાન ગણવેા જોઈએ આમ આ બે જણુ ૫૨૨૫૦ માનથી, શ્રદ્ધાથી અને જીવન-મવદાથી સંયુક્ત ગ્રહીને પ્રગત થશે, વૃદ્ધિગત થશે અને આ સિદ્ધાંતમાં તથા નિયમનમાં ઉચ્ચ દક્ષાએ પહોંચશે ” (“મહાવગ્ગ”, ૧, ૨૫, ૬)

સદ્ધિવિહારિ એટલે ચેનાએ પોતાના ઉપજઝાયના અગત સેવક તરીકે નામ કરવું પડતું “સમારમાં તે તેને દાતણુ અને પાણી

૫૯૫ સામાન્ય નિયમ આવેા હોતો (“મહાવગ્ગ”, ૧, ૩૨, ૧), પણ પાઠગથી એમ દર્શ હોય કે, વિદ્વાન નિષ્ણાત ભિક્ષુએ ફક્ત પાંચ વડું સુધી અને અવિદ્વાન ભિક્ષુએ જિદગી સુધી (પોતાના આચરિયના અને ઉપજઝાયના) તાબામાં રહેવું પડતું (“મહાવગ્ગ”, ૧, ૫૩, ૪) પ્રેલાક પ્રસંગે નિરસય વગર (અર્થાત્ આચરિયના અને ઉપજઝાયના તાબામાં નહિ, એવી રીતે) રહેનાનો અધિગત ભિક્ષુને મળતો હતો (“મહાવગ્ગ”, ૧, ૫૩, ૫ અને આગળ)

(મોઢું ધોવા માટે) આપમે તથા નાતો
 ચેલાની (સદ્ધિ- કગવમે લિક્ષા માટેની ફેરણીમા તે તેની
 વિહારિકની) સાથેસાથે ફરશે, તેને પીવાનું પાણી આપશે,
 ફરજે, તેને માટે સ્નાનની વ્યવસ્થા કરશે, તેના વસ્ત્ર
 સૂકવશે, તેનું નિવાસસ્થાન સાફ કરશે વગેરે

વગેરે તે મીરમ અને મદદનીશ તરીકે પણ કામ કરશે ” “ ઉપ-
 ન્યાય જે શબ્દો બોલે તેને લીધે તે પોતે લખમા આવી પડે એવો
 સંભવ હોય તો (મદ્ધિવિહારિક) તેને અટકાવે ” “ ઉપન્યાય
 કોઈ ગભીર ગુના બદલ ગુનેગાર થયો હોય અને ‘ પગિવાસ ’ની,
 ‘ માનસ ’ની અથવા તો શિક્ષણીય નિયમનની શિક્ષાને પાત્ર થયો
 હોય તો સઘ એ શિક્ષા તેને કરે તે સદ્ધિવિહારિકે જોવું જોઈએ.”
 વળી, ‘ તત્ત્વનિયમ ક્રમ ’ અન્વયે (અથવા “ સુલ્લવગ્ગ ”ના પહેલા
 ભાગમા જણાવેના અન્ય નિયમનમંથરી વલીવટ અન્વયે) સઘ પોતે
 ઉપન્યાય ઉપર કામ ચલાવવા ઇચ્છે તો હોય તો મધ ઉપન્યાય
 ઉપર કામ ન ચલાવે તેટલા માટે અથવા કામ ચલાવવાની વાત
 જ્ઞાત પાડે તેટલા માટે સદ્ધિવિહારિકે પોતાથી બનતું કરવું જોઈએ
 સઘે તેની સામે કામ ચલાવ્યું હોય તો ઉપન્યાય યોગ્ય વર્તન રાખે,
 નમ્ર હોવન ગાળે અને નિર્દોષ દરવાની ઉમેદ રાખે તેટલા માટે
 તેમજ સઘ તેને કરેલી શિક્ષા સાધી ખેચી લે તેટલા માટે મદ્ધિ-
 વિહારિકે પોતાથી બનતું કરવું જોઈએ ” (“ મહાવગ્ગ ”, ૧, ૨૫)

ઉપન્યાયની પણ આવી જ ફરજે કરેલી હતી પોતાના સદ્ધિ
 વિહારિકના આધ્યાત્મિક અને સારીગિક કલ્યાણની બાબતમા તેણે
 કાળજી રાખની પડતી. દાખલા તરીકે આમ
 ઉપાધ્યાયની ફરજે. કહેલું છે — “ હે લિક્કખુઓ ! મદ્ધિવિહારિકને
 બોધ આપીને, તેને પ્રશ્ન પૂછીને, તેને ચીખા-
 મણુ આપીને તથા તેને શિક્ષણ આપીને ઉપન્યાય તેને (આત્મિક)
 મદદ આપે ને તેની અભિવૃદ્ધિ કરે ઉપન્યાયની પામે ભિક્ષાપાત્ર

(અથવા લિક્ષુનાં આવશ્યક વસ્ત્રો કે અન્ય સાધનો) હોય અને સદ્ધિવિહારિક પાસે તે ન હોય તો ઉપજાયા સદ્ધિવિહારિકને તે આપે અગર તો તે તેને મળે તે એ જુએ. સદ્ધિવિહારિક માંદો હોય તો ઉપજાયા વખતસર ઊંડે અને તેને દાતણ આપે તથા મોઢું ધોવા માટે પાણી આપે (તથા એવીએવી, સદ્ધિવિહારિકને માટે ઠરેલી, ખીંચ કરવો બગલવે.).” અયોગ્ય વર્તન^{૫૬૬} બદલ સદ્ધિવિહારિકને તેનો ઉપજાયા બરતરફ કરી શકતો; પણ સદ્ધિવિહારિક માંડી માગતો તો ઉપજાયા તેને માંડી આપી શકતો.^{૫૬૭} ઉપજાયા જતો રહેતો, પુનઃ ગૃહસ્થાશ્રમી બની જતો, મૃત્યુ પામતો અથવા તો ધર્મબેદથી પડેલા તકમા બેઝાઈ જતો તો સદ્ધિવિહારિકએ ‘આચરિય’ને પમંદ કરવો પડતો, અને તેમની સાથેના તેનો સંબંધ તેમની સાથેના ઉપજાયાના મંબંધના જેવો જ રહેતો.

કોઈ લિક્ષુ પોતાના ઉપજાયાના તાબામાં રહીને નિયમનની મુદત પૂરી કરતો સારપણી તે બૌદ્ધ સંપ્રદાયનો સલાસદ પૂર્ણાંશે ગણાતો. તે સમયથી તેનું વ્યક્તિગત અસ્તિત્વ બૌદ્ધ સંપ્રદાયનું બંધ પડતું અને તે મહાન ધાર્મિક સંઘનો જીવન. અંશ લેખાતો. ગ્રીણામાં ગ્રીણી વિગત પરત્વે પણ તેનું વર્તન વિશિષ્ટ વિધાનોને અનુસરીને જ રહેતું, અને તેમાં જરાપણ ક્ષતિ થતી તો તે બદલ તેને યોગ્ય શિક્ષા થતી. એ વિધાનોની વિગતો આપવા બેસીએ તો કંટાળા આવે; પણ એટલું જ કહેવું બસ થશે કે, લિક્ષુએ કેવાં વસ્ત્ર પહે-

૫૬૬ અયોગ્ય વર્તન કોને ગણવામાં આવતું તેની વિગતો “મહાવગ્ગ”, ૧, ૨૭, ૬થી ૮ મા આપવામાં આવેલી છે.

૫૬૭ “મહાવગ્ગ”, ૧, ૨૭. કેટલાક પ્રસંગે સદ્ધિવિહારિકને બરતરફ કરવાનું અને તેને મૂળ સ્થિતિમાં પુનઃસ્થાપિત કરવાનું ફરજિયાત ગણાતું હતું.

૨૫, ૫૯૮ તેણે કેવા કામળા ઉપર સુવું, ૫૯૯ તેણે કેવા આસન ઉપર બેમવું, ૬૦૦ તેણે કેવું લિક્ષાપાત્ર વાપરવું, ૬૦૧ તેણે કેવો ખોરાક ખાવો, ૬૦૨ અને તેણે કેવી રીતે નાહવું ૬૦૩—એવી એવી નાની-નાની બાબતોના પણ વિધાનો હરેલા હતા. એવા વિધાનોનું સ્વરૂપ કેવું હતું તથા લિક્ષુના જીવન ઉપર તે કેટલા અંશે અસર કરતા હતા, તેનો કાંઈક ખ્યાલ મેળવવાને આપણે એટલું જ યાદ કરીશું તો બસ ઘરો કે, નીચે જણાવેલી નજીરી બાબતો સંબંધી તકરારને લીધે જ બૌદ્ધ મત્રદાયમા સૌથી પહેલી ફાટફૂટ પડવા પામી હતી—

(૧) રાગપાત્રમા મીઠું મંઘરી રાખવાની છૂટ લિક્ષુને ખરી કે કેમ ? (૨) મધ્યાહ્ન પછી સૂર્યની છાયા બે આગળની પહોળાઈની હોય તે વખતે મધ્યાહ્નનું ભોજન લઈ શકાય કે કેમ ? (૩) જેણે મધ્યાહ્નનું ભોજન કરી લીધું હોય તેનાથી દહીં ખાઈ શકાય કે કેમ ? (૪) કામળાને કિનાર ન હોય તો તે હરેલા મર્યાદિત કંઈનો હોવાની જરૂર છે કે કેમ ? (૫) સોનું અને કપડું સ્વીકારવાની છૂટ હતી કે કેમ ? વગેરે વગેરે.

આથી એમ ચોક્કસ કહી શકાય કે, આવા ધારાધોરણો લિક્ષુઓના મનમ જીવન ઉપર અમર કરતા હતા, અને બૌદ્ધ મત્રદાયના મિદાત અન્વયે, ચોક્કસ કાયદેસર મજુરી ન મળ્યા હોય

૫૯૮ પાતિમોકખ (નિસ્સગ્ગિયા પાયિત્તિયા ધમ્મા, ૧-૧૦, ૨૪-૨૯; પાયિત્તિયા ધમ્મા, ૫૮-૬૦), “મહાવગ્ગ”, ૮, ૧૩, ૪, અને આગળ.

૫૯૯ નિસ્સગ્ગિયા પાયિત્તિયા ધમ્મા (૧૧-૧૫).

૬૦૦ પાયિત્તિયા, ૧૪.

૬૦૧ પાયિત્તિયા, ૩૧-૪૬.

૬૦૨ સે. ખુ. ઇ, ૧૧, પૃ. ૧૧૨.

૬૦૩ નિસ્સગ્ગિયા પાયિત્તિયા ધમ્મા, ૨૧-૨૨.

ત્યાસુધી કોઈ પણ સાધુથી નજવામાં નજીવું કામ તેમ જ દેખીની રીતે જરૂરીમાં જરૂરી કામ પણ થઈ શકે નહિ, એ મિદ્દ હતું “ચુલ્લવગ્ગ” (૫, ૧૪, ૨)માંનો નીચેનો ફકરો બ્ધાનો દાખલો પૂરો પાડે છે —

“હવે તે વખતે લિકખુઓ મઠના મંડપની જામીનીમાં જમીન ઉપર આમતેમ ફરવા લાગ્યા; અને તેમના પગને વાગ્યું.

તેમણે પરમાત્માને આ વાત કહી.

‘હે લિકખુઓ’ તેને સપાટ કરવાની પરવાનગી હું તમને આપું છું.’

મંડપનું ભોયતળિયું નીચું હતું, અને તેમાં પાણી ફરી વળ્યું હતું.

તેમણે પરમાત્માને આ વાત કહી.

‘હે લિકખુઓ’ તેને જાંચા ભોયતળિયાવાળો બનાવવાની પરવાનગી હું તમને આપું છું.’

ભોયતળિયાની કોર ભાગી પડી

‘હે લિકખુઓ’ ત્રણ પ્રકારની કોર—છટની કોર, પત્થરની કોર અને લાકડાની કોર—વાપરવાની પરવાનગી હું તમને આપું છું’

જાંચે ચઢીને મંડપમાં દાખલા થવા બદલ તેમને મુશ્કેલી પડી.

‘હે લિકખુઓ ! ત્રણ પ્રકારની નીસરણી—છટની નીસરણી, પત્થરની નીસરણી અને લાકડાની નીસરણી—વાપરવાની પરવાનગી હું તમને આપું છું.’

તેઓ ઉપર ચઢતા હતા એટલામાં ગળડી પડ્યા.

‘હે લિકખુઓ’ કઠંગનો ઉપયોગ કરવાની પરવાનગી હું તમને આપું છું.’

હવે એ વખતે મઠના મંડપમાં આમતેમ ફરતાફરતા લિકખુઓ પડી ગયા.

તેમણે પરમાત્માને આ વાત કહી.

તેઓ એવા જ ગણાતા હતા અન્યતઃ, બૌદ્ધ
એકલા ધારાસામ્રી મપ્રદાયનો એ મુખ્ય સિદ્ધાંત હતો કે, બૌદ્ધ
તરીકે ગૌતમ જુદા મધ માટે ધારાધોરણ ધડવાનું કામ એ મપ્ર
દાયના મર્યાપક મિવાય ખીજ કોઈથી થઈ
શકે નહિ ખીજ લોખે એ ધારાધોરણની સમજુતી આપી શકે તેમ
તે વિશે ઉપદેશ કરી શકે, પણ તેઓ પોતે કોઈ નવીન ધારાધોરણ
ધરી શકે નહિ આવો વિચાર છેક શરૂઆતના સમયમા જ પ્રચલિત
થયેલો લાગે છે અને પગ પગગત હમીકત ઉપરથી જણાય છે તેમ,
ગાજગૃહમા ભગાયેની મલામા મધે પમાર કરેલા રીતમર દગવથી એ
સિદ્ધાંત છેવટને માટે સ્વીકારાયો હતો જુદા ભગવાને આનંદને કહ્યું હતું
કે, “હિ આનંદ” મારી હયાતી ન હોય તે વખતે મધ ઇચ્છે તો ભને
નાનીનાની આશાઓ રદખાતન કરે” “આ પ્રમાણે મંધને અપા
યેલી પગવાનગી વિશે રાજગૃહની સલામા વિચાર કરવામા આવ્યો
ત્યારે નાની નાની આશાઓ કથી ગણની તે વિશે પુરુકળ મતભેદ થયો,
તે ઉપરથી મહાકરમખની દરખામત અન્વયે સલાઓ ‘જુદા ભગવાનના
જીવનમળ દગમ્યાન થયેલી તમામ આજ્ઞાઓને વળગી રહેવાનો દગવ
કર્યો’, ૧૦૪ ‘જે ધોરણ હૈયું હોય તે ધોરણ ન દરાવવું, અને જે
ધોરણ હૈયું હોય તે રદખાતન ન કરવું’” ૧૦૫

પહેલા તો બૌદ્ધ સમ્રદાયના મે ભાગ હતા—(૧) વિવિધ સ્થા
નિક સંધો અથવા લિકખુઓનો સંધ, અને (૨) મધ્યમ્ય મતા
તરીકે તેમનું ઐક્ય સાધનાર મહાન ગૌતમ જુદા
સ્થાનિક સંધો; ભગવાન વિવિધ સ્થાનિક સંધોનું પ્રતિનિધિત્વ
મધ્યસ્થ તત્ત્વનો ધગવતા મર્ષ ધ્યાનિક તત્ત્વનો અભાવ ધ્યાન
અભાવ. એવે તેવો હતો એ તત્ત્વની આમીઓ દેખીતી
હતી, અને જુદા ભગવાનના જીવનકાગ દરમ્યાન

પણ તે ખામીઓ અનુભવાતી હતી કૌશાળીમા ધૌપિતારામની અદર
જે પ્રસંગ બનેલો તે એનો સુદર દાખલો પૂરો પાડે છે (“મહાવગ્ગ”,
૧૦, ૧-૫) ત્યાંના સ્થાનિક સઘે અમુક લિખ્ખુને સઘમાથી બર-
તરફ કરવાનું હરાવ્યું પેતા લિખ્ખુનો પક્ષ લેનારા લોખંડે તેના
વર્તન બદલ બચાવ કર્યો, અને તેઓ એકત્ર થઈને ઉક્ત નિર્ણયની
સામે થયા ખુદ ભગવાનને આ હકીકતના ખબર મળ્યા ત્યારે તેઓ
આમ બોલી ગયા “લિખ્ખુસ ધલિત થયો! લિખ્ખુસ ધલિત થયો!”
ત્યારે જ તેઓ વિરોધી પક્ષો કને દોડી ગયા નેમણે તેમના મતભેદનું સમા-
ધાન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમને આવો જવાબ મળ્યો - “પ્રભુ,
સુખાત્મા, સત્યરાજ ધીરજ ધરે! પ્રભુ, સુખાત્મા આ જીવનમા જે
સુખ પામી ચૂકયા છે તે સુખેથી ભોગવે! આ ખટગગ અને
વાદવિનાદ બદનની, આ કુસપ અને કદાસ બદનની જવાબદારી
ફક્ત અમારા ઉપર રહેશે” ફરીફરીને ખુદ ભગવાને તેમને ઠેકાણે
લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ દર વખતે તેમને એ જ જવાબ મળ્યો,
એટલે કદાજીને તેઓ તે સ્થળેથી ચાલ્યા ગયા

ઉક્ત પ્રસંગથી બૌદ્ધ સપ્રદાયના ઉક્ત તત્ત્વના ગુણાવગુણનો
સુદર ખ્યાલ આવી શકે છે લિખ્ખુઓને સ્થાનિક સ્વાતંત્ર્ય અપા-
યેલું, એ અનબલ સારી વાત હતી, અને તેથી
તત્ત્વની દેખીતી આખા તત્ત્વ બગ જમાવવામા ધણા અશે
ખામીઓ. મદદ થઈ હશે પરંતુ મધ્યમ્ય મત્તા એટલી
બધી નગમ હતી કે, પોતાના તાગાના મધોના

હાથે પોતાનો નિર્ણય સ્વીકારવાનું સપ્રદાયના હિતને ખાનગ છદિ
જથ્થાતું સારે પણ તેમ કરવાનું દાર્ઘ માધન તેની પામે ન હતું
જેનામા સાધારણ ડહાપણ અને અગમનુદ્ધિ હોય તેને એમા ને દ
સપ્રદાયની પડતીના બીજનું દર્શન થયા વગર ગ્રહે તેમ ન હતું

ગૌતમ ખુદનું અવમાન યદાની સાથે પ્રથમથી જ નુકસ
રહેતી આવેલી મધ્યમ્ય મત્તા તંત્ર નષ્ટ થઈ હતી, આ

ભગવાને પોતાના કાષ્ઠ અનુયાયીને પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે નીમ્યો નહિ, ૧૦૧ તેમ જ કાષ્ઠ ચોક્કસ ત્રણ સ્થાપિત કરવા બદલ કાષ્ઠ ચોજના પણ કરી નહિ બૈદ્ધ મતપ્રદાયના ભાગના પડી જઈ મજ્ઞ્યાન મળવાનું સ્થાનિક મધ્યે જન્મા થાય, એવો મોટો ભય આવી પડ્યો. પરંતુ અમુક પરિસ્થિતિને લીધે આવી આશંકા ઠીક થતી અટકી પડી.

પહેલું તો એ ૧, એ સ્થાનિક મધ્યેમાથી મજ્ઞ્યાનનું સ્વમ-ચાલિત સમૂહો કાષ્ઠ પણ પ્રમાણે ઠીકા ચર્ચ કરે તેમ ન હતું, કાષ્ઠ કે, સ્થાનિકના કાષ્ઠે સ્થાનિક સધનો કેઈ તંત્રની ખામીઓ પણ મધ્ય બીજા સધમા છૂટથી દાખલ થઈ ના ઉપાયો. શક્યતા હતો બૈદ્ધ ભિક્ષુઓને સ્પષ્ટપણે કરવાની ટેવ હતી તેથી એમ ખુશીથી માની લઈ શકાય છે કે, સભ્યોની આવી દે-દારી ધણુપડ જનના પામતી હશે જ, અને તેથી સ્થાનિક પ્રાતઃ ધર્મી ભાવના ઉપર ધણુ આગે કામુ રહેના પામ્યો દોષો જોઈએ.

બીજું એ ૨, મહાન બૈદ્ધ સત્રાટો બૈદ્ધ મતપ્રદાયના ઉપરિ-અધિકારી ગણાતા દોષો જોઈએ મહાન મોર્ચ સત્રાટ અશોક આવી ૬૦૬ કર્ન કરે છે તેમ, બુદ્ધ ભગવાને મહાન કાશ્યપને પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે નીમવાની ધાગણા ગળી હતી, પરંતુ “મહાપરિનિબ્બાણ-સુત” માં બુદ્ધ ભગવાનનું નીચેનું વચન વધારે પ્રગુણ છે — “હે આનંદ ‘મહાપ્રભુની વાણીનો અન આ યો, હવે અમારા બીજે કોઈ મહાયુર ન્હોતો નહિ.’ એવો વિચાર તમાગમાના કેટલાક જણને કદાચ આવે પરંતુ, હે આનંદ ! તમારે એવું ગણવું ન જોઈએ તમાગ બધાને માટે સત્રપ્રદાયના જે સત્યો અને ધાગધોરણો મે કરાવેના છે તે મારા અવસાન પછી તમાગ સદાયુર તરીકે બની રહે ” (સં. બુ. ઈ., ૧૧, પૃ ૧૧૨)

રીતે ધર્મસંસ્થાનો સર્વોપરિ અધિકારી બની ગયો હતો, એ તો બાણીતી વાત છે.

ત્રીજું એ કે, વખતોવખત સામાન્ય સભા બોલાવવામા આવતી તે મધ્યસ્થ સત્તા તરીકે કામ કરતી અને અવિભક્ત મંત્રદાયની પ્રણાલિકાને સંજ્ઞવન રાખતી. તે સમયની પરિસ્થિતિ જોતા, મહાન બૌદ્ધ મંત્રદાયનું ઐક્ય જળજી ગળવા માટે એ સારામા સારી પદ્ધતિ હતી. પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના લોકોમા મંધશક્તિની ભાવના કેટલા અંશે ફેલાયેલી હતી, તે પણ એથી જણાઇ આવે છે. એક દરે આર સામાન્ય મહાઓ બોલાવાયેલી, એવું આપણા જાણવામા આવે છે. તે પૈકીની વૈશાલિમાની સામાન્ય સભા નમૂના તરીકે ગણી શકાય. એનું વર્ણન આપણને કાઈક વિગતે મળેલું છે. ૧૦૭

૬૦૭ “ વિનયપિટક ”ના “ સુલ્લવગ્ગ ”ના બાગમા ખંધકમા આ વર્ણન જળવાઇ રહેલું છે. કર્ને તેનો સારાશ આ પ્રમાણે આપ્યો છે :—“ મહાપ્રભુના પરિનિર્વાણ પછી એક સૈકા વીત્યે વૈશાલિમાના વૃજિવંશના લિકખુઓએ નીચેની દમ આરાઓ વિદિત ગણી. (એ દમ આરાઓની વિગતો માટે જુઓ પૃ. ૨૬૨.) તે વખતે કાકં-કકનો પુત્ર રથવિર યશસ્ વૈશાલિમા ગયો, અને મહાવનમા રહેતા રહેતા તેણે વૃજિવંશના લિકખુઓનું ગેઝાયદેસર વર્તન જોયું. ગૃહ-સ્થાશ્રમીઓને આ વાત કરીને તેણે ઉક્ત ધર્મજીવોની અધમતાનો અંત આણવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ પોતાના અધમ આચરણમાથી ન ચળતા તેમણે અપમાન પામેલા ગૃહસ્થાશ્રમીઓની માફી તેની ખાસે મંગાવી. યશસે વાઘો બહાવ્યો ને એવી માગણી કરી કે, તેની પોતાની સાથે દૂત તરીકે આવે એવો કોઈ જોડીદાર નીમી આપવો, એટલે તેને પોતાને કરવામા આવેલા નુકમાનનો બદલો માગવાનો પ્રસંગ તેને પોતાને મળી શકે. તેની માગણી પ્રમાણે વ્યવસ્થા થઈ એટલે તે પોતાના જોડીદાર સાથે વૈશાલિમા દાખલ થયો, અને ત્યાંના આસ્તિક ગૃહસ્થાશ્રમીઓ આગળ તેણે પોતાની બધી દકીકત કહી.

પગ્તુ રીતમર ઐક્ય માવના માટે આવા ઉપાયો પૂરતા ન હતા તેનું પહેલું કાગલુ તો એ કે, વખત જતા ફાટફૂટ પડવા તરફ જે વલણ રહેતું ગયું હોય તેને પહોંચી એવા ઉપાયોમાંનું વળવાને પ્રથમ પ્રકારનો ઉપાય બન થઈ રહે

તેણે પોતાનો બચાવ ઝટાઘાટ રીતે કર્યો એટલે શ્વાભાવિક રીતે તે શત્રુઓ પણ ખરે, કેમ કે, તેનું કહેવું સાલણીને પેના ગૃહસ્થાશ્રમીઓએ તેને લાયક શ્રમણ અને શાક્યપુત્ર ગણ્યો. જન્નિવશના લિકખુઓ પોતાની જક પકડી ગયા, અને તેમણે યશસને સધમાથી બહિષ્કૃત કર્યો પગ્તુ યશસ્ કીશાખીમા ગયો, અને પશ્ચિમના પ્રદેશમા, અવતિમા તથા દક્ષિણના પ્રદેશમા વમતા ભાઈઓ કને દૂતો મોકલીને તેણે તેમની સભા બોલાવી તેના આમત્રણનો સ્વીકાર કરીને એ પ્રદેશોમાના આશરે ૭૦૦ બૌદ્ધ લિકખુઓ એકત્ર થયા. આ પ્રશ્નો નિર્ણય કરવાને ન્યાયમલા મળ્યા ત્યારે રેવતે એવો દગવ રણુ કર્યો કે, જે ગ્રંથને આ પ્રશ્ન ઉપગ્રંથિત હોય તે રથજે (અર્થાત્ વૈશાલિમા) તેના નિર્ણય સઘે કરવો એ દગવ પસાર થયો એટલે બધા ભાઈઓ વૈશાલિમા જઈ પહોંચ્યા. ત્યારપછી સધની જે સભા મળી તેમા કામકાજ ફતેહમદ નીવડ્યું નહિ તે ઉપગ્રંથી રેવતે સભા સમક્ષ એવી દગ્ધાસ્ત મૂકી કે, આ પ્રશ્ન એક સમિતિને સોંપવો. આથી પૂર્વદિશાના ચાર અને પશ્ચિમદિશાના ચાર મળીને આઠ લિકખુની એક સમિતિ તેણે પસંદ કરી વનિકારામ નામનુશાત અને એકાત રથજ એ સમિતિની બેઠક માટે દરાવવામા આવ્યું

એ સમિતિનું કામકાજ આવી રીતે ચાલેલું:—રેવત પ્રશ્નો રણુ કરતો, અને સંવકામિન્ પોતાના સપ્રમાણ જવાબ આપતો. દસેદસ આગાઓને નિયમવિરહની દગવવામા આવી, અને એ રીતે જન્નિવશના લિકખુઓને દૂષિત દરાવવામા આવ્યા. (કર્નકૃત "મનુઅન ઓફ ઇન્ડિયન બુદ્ધિઝમ", પૃ ૧૦૩ થી ૧૦૫)

અધૂરાપણું એમ ભાગ્યે જ ધારી શકાય. તેનું બીજું કારણ એ હતું કે, બીજા પ્રકારનો ઉપાય અનિશ્ચિત

સ્વરૂપનો હતો અને તેના ઉપર જ્યારે જ આધાર રાખી શકાય તેમ હતું. ખરે જોનાં એક હજાર વર્ષના લાંબા ગાળામાં અગ્રેષ્ઠ, દુનિષ્ઠ અને હર્ષ નામક ત્રણ રાગનો જ આના સંબંધમાં આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. છેવટે તેનું ત્રીજું કારણ એ હતું કે, સામાન્ય મત્તા બોલાવવાની પદ્ધતિ અત્યંત અસરકારક ગણાય તો પણ એકદરે બંધારણમાંની ખામીઓ દૂર કરવા માટેના, સાહચરિક ઉપાય તરીકે જ તેને ગણી શકાય, અને તેનું સ્વરૂપ જ એવું હતું કે ખામ ભરના અને અપવાદરૂપ પ્રમંથે જ એ ઉપાય યોગ્ય ગણાય.

આથી પરિસ્થિતિનું પરિણામ એ આવ્યું કે, સંપ્રદાયની અંદર ઉપરાછાપરી ફાટફૂટ પડતી ગઈ અને સામાન્ય સભાનું પ્રતિનિધિત્વ તત્ત્વ મહત્તા પરત્વે ઉત્તરોત્તર ઘટતુ ગયું. તેમ છતાં પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે, એક સાર્વજીક બીજા સંપ્રદાય મંડળી બાવના સિદ્ધાંતસૃષ્ટિમાથી કે આચારમૃદ્ધિમાથી કાંદ પણ નાબૂદ થવા પામી ન હતી. અસબત, વ્યાવહારિક રીતે જોતાં સ્થાનિક મંથો જ ખરેખર વ્યક્તિત્વ બોગવના હતા, એમ કહ્યા વિના આસે તેમ નથી.

બીજા સંપ્રદાયનું આ બે પ્રકારનું સ્વરૂપ શિક્ષાસંજ્ઞામાં પણ દુગોચર થાય છે. દાખલા તરીકે, કેટલાક શિક્ષાસંજ્ઞામાં બિહુમુખોના સ્થાનિક અગર વિશિષ્ટ મંથને કરેલા દાનના ઉલ્લેખો થયેલા છે ૧૦૮ ત્યારે બીજા કેટલાક શિક્ષાસંજ્ઞામાં ગમરન બીજાસંધને (મંથસ ચાનુદિસસ) દાન કર્યાના ખામ ઉલ્લેખો થયેલા જોવામાં આવે છે. ૧૦૯

૧૦૮ સ્તુત્ત્ર, અંક ૯૮૭, ૧૦૧૮, ૧૦૯૬, ૧૧૦૦, ૧૧૦૫, ૧૧૨૩ થી ૧૧૨૬, ૧૧૭૫, ૧૨૪૮ અને ૧૨૫૦.

૧૦૯ સ્તુત્ત્ર, અંક ૫, ૬૨ મ, ૬૪ ક, ૯૬૮, ૯૯૬, ૧૦૦૬, ૧૦૦૭, ૧૦૧૬, ૧૦૨૦, ૧૦૨૪, ૧૧૦૬, ૧૧૨૭, ૧૧૩૧, ૧૧૩૩, ૧૧૩૭, ૧૧૩૯, ૧૧૪૦, ૧૧૪૬. “ શુભવંશના શિક્ષાસંજ્ઞા, ” અંક ૫, ૬૨.

[૫]

આનિઙ સંધોનુ તત્ર ખરેખગ પ્રજામત્તાક મિદ્ધાતોને અનુમગીને
 ચાલતુ હતુ લિકખુઓની મામાન્ય મભા
 આનિઙ સંધોનુ મર્વોપગિ મત્તાનુ કેમ્પથાન ગણાતી, અને
 અતિશય પ્રજા તેના કામકાજની પદ્ધતિને લગતી ઝીણીઝીણી
 સત્તાક બંધારણુ વિગતો ઓખ્ખ મ્વકપે દરેલી હતી. ૧૧૦

પુરેપુગી દીક્ષા પામેલા, મંત્રના તમામ લિકખુઓ મામાન્ય
 સભાના મભાસદ ગણાતા હતા ટ્રોઈ ગુના બદલ દસ તગીકે નાવાયક
 હોયો ન હોય એવો દરેક મભામદ મતાધિકાર
 સામાન્ય સભા, ધરાવતો હતો. મતાધિકાર ધરાવનાર તમામ
 અને તેનુ બંધારણુ. સભામદો હાજર ન હોય, અગર ગેરહાજર
 ગ્લા છતાં પોતાની સંમતિ રીતમર ન આપે,
 ત્યામુધી ટ્રોઈ પણ બેહક કાયદેસર ગણાતી નહિ. ૧૧૧ થયેલુ કામકાજ
 કાયદેસર ગણી શકાય તેટલા માટે ઓછામા ઓછા કેટલા સભા-
 મદોની હાજરી આવશ્યક ગણાતી, તેનુ ધોગણુ “મહાવગ્ગ”, ૯, ૪-
 મા હરેલુ છે. સગકાગી કામોના વિવિધ પ્રકારને માટે આની મખ્યા
 જુદીજુદી હંચી હતી. દાખલા તરીકે, કેટલાક કામો માત્ર ચાર
 મભામદોની હાજરીથી પણ કાયદેસર ગીતે થઈ શકતા હતા, અને કેટલાક
 કામો ઓછામા ઓછા વીમ મભાસદોની હાજરી વગર કાયદેસર રીતે
 થઈ શકતા નહિ હાજર રહેવા ટ્રોઈ મભામદને એમ લાગતુ કે,
 સભાનુ બધાગણુ ટ્રોઈ રીતે નિયમવિરદ્ધ છે, તો તે એ બાબતમા
 વાધો બિગવી શકતો

મભા રીતમર મળતી ત્યાગપછી દરાવ મૂકવા ઇચ્છનાર પોતે
 ક્યો દગવ ગ્જુ કરવા ધારે છે તે તમામ લિકખુઓને તેણે જાહેર

૧૧૦ “મહાવગ્ગ”, ૯, ૩.

૧૧૧ ગેરહાજર રહેવા સભાસદોની રીતસર સંમતિ ‘છદ્ધ’ કહેવાતી.

કરવું પડતું. આ બહેરાત ‘નત્તિ’ કહેવાતી. સભાની બેઠકના એ બહેરાત થઈ જતી ત્યારપછી હાજર કામકાજની પદ્ધતિ. શિક્ષુઓને પ્રશ્ન (કમ્મવાચા) કરવામાં આવતો કે ‘મારો દરાવ આપ સૌ મંજુર કરે! છો?’ આવો પ્રશ્ન એક વાર પૂછાતો તેમ ત્રણ વાર પણ પૂછાતો. પહેલો પ્રકાર ‘નત્તિદુતિય કમ્મ’ કહેવાતો, અને બીજો પ્રકાર ‘નત્તિચતુથ્ય કમ્મ’ કહેવાતો.^{૬૧૨} પહેલા પ્રકારનાં ને બીજા પ્રકારનાં કામ ક્યાં ક્યાં ગણાય તેનું ધોરણ વિગતવાર દેરેલું હતું. આ કાયમના સ્વરૂપના વિધિમા જરા પણ ક્ષતિ થતી તો થયેલું કામ ગેરકાયદેસર ગણાતું. દાખલા તરીકે, “મહાવગ્ગ”, ૯, ૩, ૩માં આમ કહ્યું છે:—“હે શિક્ષુઓ! કોઈ માણસ એક ‘નત્તિ’થી ‘નત્તિદુતિય કમ્મ’ કરે અને ‘કમ્મવાચા’ ન કરે, તો એવું કામ ગેરકાયદેસર ગણાય. હે શિક્ષુઓ! કોઈ માણસ બે ‘નત્તિ’થી ‘નત્તિદુતિય કમ્મ’ કરે અને ‘કમ્મવાચા’ ન કરે...એક ‘કમ્મવાચા’ કરે અને ‘નત્તિ’ કરે નહિ...બે ‘કમ્મવાચા’ કરે અને ‘નત્તિ’ કરે નહિ... તો એવું કામ ગેરકાયદેસર ગણાય.”

આવો દરાવ કાયદા મુજબ એક વાર કે ત્રણ વાર મંથ સમક્ષ રીતસર રજુ થતો ત્યારપછી હાજર સભાસદો ચૂપ રહેતા તો તે એની એજે પસાર થયેલો ગણાતો. કોઈ સભાસદ તેની વિરુદ્ધમાં બોલતો અને તેથી મતભેદ પડતો તો બહુમતી પ્રભાણે અમલ થતો. રીતસર મત લેવાતા, અને આ કામે મંથ તરફથી મત નોધનાર અમલદાર રીતસર નીમાતો.^{૬૧૩}

તકરારનો વિષય ગંભીર પ્રકારનો અને મૂંચવણભરેલો જણાતો

૬૧૨ સે. જુ. ઇ., પુ. ૧૩, પૃ. ૧૬૯, પાદલેખ ૨. આ સ્વરૂપના વ્યવહાર દાખલા માટે આ ગ્રંથના પૃ. ૨૫૯ ઉપર વર્ણવેલો દીક્ષાનો વિધિ જુઓ.

૬૧૩ “મુલવગ્ગ”, ૪, ૯.

તો વગરે મખ્યાવાગા લિઙ્ખુઓના ખીજ ન્યાનિક સ અને તે વિરે
 નિચાર કરાનુ કામ સોખી ચડાવુ આને લગતો વિધિ “ચુ નવગ”,
 ૪ ૧૮ ૧૭ અને આગળ ઉપર નિગતે વર્ણવવામા આવેલો છે
 આની રીતે જે મને જામની મુપરત કરવામા આસતી તે પોતાનો
 નિર્ણય હેનદનો ગણાય એવી બાહેધરી માગીને મેળવી લેતો ત્યાર
 પછી નગજગ ઉપર્યુક્ત પદ્ધતિથી જ એ મધના મળ્યો પ્રસ્તુત પ્રશ્ન
 નિય વિચાર કરતા પ્રસ્તુત પ્રશ્ન ગૂચરણુગરેલો જણાવતો અને ચર્ચા
 કરમ્પાન અપ્રસ્તુત લાપણો થતા તો તે પ્રશ્નના નિકાનનુ કામ નાની
 મમિતિને સોપવામા આવતુ ૬૧૪ આની સમિતિઓ માટે પ્રખ્યાતમા
 પ્રખ્યાત લિઙ્ખુઓની જ પમદગી થતી, અને મપ્રદાયના રીતસર
 કરમાનથી તેમની નીમણુક થતી એવી સમિતિ પ્રસ્તુત પ્રશ્ન વિરે
 ઘાઈ નિર્ણય કરી શકતી નહિ તો એ પ્રશ્ન ફરી પાછો સમન્ત મધ
 મમક્ષ રણુ થતો, અને તેમા બહુમતી પ્રમાણે તેનો નિકાન થતો

સાધારણ રીતે તડગરના વિષયનો નિકાલ બહુમતીને અનુમ
 રીને થતો તો પણ એ સાધારણ નિયમનુ પાનન સર્વત્ર એકસરખી
 રીતે કરનામા આવતુ નહિ, એમ ખીલ્લ મળ્યો પૂગતી રીતે સાખીત
 કર છે દાખલા તરી, “ચુ નવગ”, ૪, ૧૦, ૧મા કથ્યુ છે કે,
 જેઓના મત કાયદાને અનુમરીને નથી તેઓના વધુ મત થશે
 અથવા થનાનો મલવ રહેશે, એવુ મત લેનાર માણુસ જણાવતો હોય
 ત્યારે મત નોધાવવા, એ ગેરકાયદેસર ગણાય વળી, મત નોધવા માટેની
 છપી રીતો પણ પ્રચલિત હતી, અને “જેઓનો અભિપ્રાય ધમ્મ-
 નિરલ્લ હોય તેઓની વહુમતી છે, એમ મત લેનાર માણુમને ચોક્કમ
 લાગે તો મત ખોગી રીતે લેનાયાનુ ગણીને તેણે તેને ૨૬ કરવા

૬૧૪ પ્રશ્નનો નિકાલ કરનાનુ કામ સમિતિને સોપવાની પદ્ધતિ સારી
 પેઠે ૩૯ યદ્દ ગયેલી લાગે છે વૈશાલિમા મળેલી સભામા એ
 જ પદ્ધતિને અનુસરનામા આવી હતી (“ચુલ્લવગ્ગ”, ૧૨,
 ૨, ૭)

જોઈએ "૧૧૫ ધાગધોગ્ગોની સામાન્ય પ્રજનમતાકે ભાનના ધ્યાનમા લેતા આ પ્રજ્ઞાલિકાભગની સમજુતી આપની મુસ્કેનચર્ધ પડે છે બહુમ તીના નિર્ણયને ગદ્ધાનન કગ્વામા આવે તો આવી બાનમના રી રીતે નિર્ણય કરવો, એ વિષે બૌદ્ધ ગ્રંથોમા કાઠ કલ્પુ નથી એક- દરે આવા ધોગ્ગો પરત્વે એવો છૂપો બેદ વર્તી રહેલો છે કે અત્યારે તો તેની સ્પષ્ટતા કરવાનું કામ અશક્ય થતું પડે છે

મઠનુ આવશ્યક વ્યાવહારિક કામકાજ રીતસગ નીમેના અમુક- અમુક અમનદારોની મારફતે ગ્યાનિક લિકખુઓનો મધ ચથાવ્યે રાખતો આવા અમનદારોની નામાવનિ અને મઠનુ વ્યાવહારિક મખ્યા જૂદાજૂદા ગ્યથો પગત્વે ગ્યાભાવિક કામકાજ, રીતે જૂદીજૂદી રહેતી પગતુ સૌથી વધારે મહત્તરના અમનદારો આ પ્રમાણે ગ્હેના -

(૧) ફળો, ભાતની ગખડી, વગેરે ખોગક પૂરો પાડનાર અમનદાર,
(૨) ભંડાર સંભાળનાર અમનદાર, (૩) મકાનની વ્યવસ્થા ગખનાર અમનદાર, (૪) વજ્રો સભાળી લેનાર અમનદાર, (૫) વજ્રો મોપી આપનાર અમનદાર, (૬) વરસાદમા વાપગવાના ઝખખા તથા ગ્નાન માટેના વજ્રો સભાળનાર અમનદાર, (૭) લિક્ષાપાત્રો સાચવનાર અમલદાર, અને (૮) ખાગવાનો ઉપર દેખરેખ નાખનાર અમલદાર ૧૧૬ અનખત સઘમાના લિકખુઓમાથી જ આવા અનન- દારો ચૂની કાઢનામા આવતા, અને તેમનામાના ગ્થેઓ અનિશ્ચય પ્રખ્યાન જણાતા તેમને જ આવા મહત્તરના કામો મોપવામા આવતા

વ્યક્તિગત લિકખુઓ ઉપર ગ્યાનિક મ વ મંપૂર્ણ મુત્તા વગવનો હતો, અને તેમના મુના બદલ વિવિધ પ્રમાણની શિખા તેમને તે કરી શકતો હતો. અત્રી શિક્ષાના યોગકે

વ્યક્તિગત સભાસદ પ્રકાર આ પ્રમાણે ૬૮ - (૧) 'તવ્જનિય ઉપરની સંઘની કમ્મ' (૬૫માનું ૮૧), (૨) 'નિસ્સય કમ્મ'

૬૧૫ "મુલ્યવચ્ચ," ૪, ૧૪, ૨૬. ૨૧૦ નં, ૫ ૮૩

સતી.

(પાઠ્ય ગણવાનું કામ), (૩) 'પઞ્ચજનિય કમ્મ' (બહિઃકામનું કામ), (૪) 'પતિસરણિય કમ્મ'

(ગૃહમ્યવર્ગને બદલે વાળવાનું કામ), અને (૫) 'ઉક્કલેપનિય કમ્મ' (મોકુદ્ધીનું કામ). જે ગુનાઓ બદલ આમાની કોઈ શિક્ષા લાયક ગણાતી તેમનું વિગતવાર વર્ણન તથા જે રીતે એવી શિક્ષા કરવામાં આવતી તેનું વર્ણન "સુલવગ્ગ"ના પહેલા અધક્રમાં આપેલું છે તદુપગત ટસોટી (પરિવાસ) અને પદ્ધતાપ (માનસ) માટેની પદ્ધતિ પણ દરેલી હતી, અને તેનું વર્ણન બીજા તથા ત્રીજા અધક્રમાં અતિશય વિગતે આપેલું છે. છેવટે, બૌદ્ધ કાયદાથી દરેલી, સમ્રાટનાથી બહિઃકૃત કરવાની મોટામાં મોટી શિક્ષા પણ કરવામાં આવતી, અને આની શિક્ષાને યોગ્ય ગુના "પાતિમોકખ"ના 'પારા-નિક' વિભાગમાં ગણાવેલા છે.

બૌદ્ધ મંત્રદાયમાં લિકખુણ્ણીઓનો જૂદો સંઘ હતો જે ધારા-ધોરણો લિકખુસંઘને લાગૂ પડતા તે જ ધારાધોરણો લિકખુણ્ણી-સંઘને લાગૂ પડતા. તેમ છતાં પણ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ લિકખુણ્ણીસંઘ લિકખુસંઘના તાબામાં ગણાતો હતો. લિકખુસંઘમાં લિકખુને જે રીતે દીક્ષા અપાતી તે જ રીતે લિકખુણ્ણી-સંઘમાં લિકખુણ્ણીને દીક્ષા અપાતી તો પણ લિકખુસંઘે લિકખુણ્ણી-સંઘની દીક્ષા બહાવ રાખવી પડતી. બૌદ્ધ કાયદાનું સામાન્ય વલણ લિકખુણ્ણીની ઘિતિ હિતરતા દરજ્જાની રાખવા તરફ રહેતું હતું, કારણ કે જુદા ભગવાનનો અભિપ્રાય એવો હતો કે, બૌદ્ધ મંત્રદાયમાં લિકખુણ્ણીઓને પ્રવેશ કરાવતા સમ્રાટની શુદ્ધિનો નાશ થવાનો સંભવ રહે છે આવું થવા ન પામે તેટલા માટે રક્ષણને લગતા અનેક ઉપાયો લેવામાં આવ્યા હતા પરંતુ લિકખુસંઘને જે મુખ્ય સિદ્ધાંતો લાગૂ પડતા તે લિકખુણ્ણીસંઘને તેટલા જ અંશે લાગૂ પડતા "સુલવગ્ગ", ૧૦, ૩ માં જુદા ભગવાને આનંદને આપેલા

ઉત્તર ઉપગ્રંથી એમ જણાય છે કે, બીજા ધાર્મિક મતપ્રદાયો પણ પોતાના ક્ષેત્રમાં સ્ત્રીઓને દાખલ કરતા હતા ૧૧૭

[૬]

બૌદ્ધ સમ્રદાયનું ઉપર્યુક્ત વર્ણન એ સરસ્થાના સધાત્મક રસરૂપનો સાધારણ ખ્યાલ આપી શકે તેમ છે એ સમ્બંધની આ ખાસિયત આબેહુમ રૂપે દર્શાવી આપે એના તેના કેટલાક વિશિષ્ટ લક્ષણો વિશે હવે આપણે વિચાર કરીશું

મૌથી પરેના તો એટલું ધ્યાનમાં ગણવા જેવું છે કે, આપણે પ્રથમ કહી ગયા તેમ, બૌદ્ધ સમ્રદાયની વ્યક્તિગત લિકખુ વ્યક્તિ સધમાં એકાકાર થઈ ગયેલી ગણાતી અને બૌદ્ધ સંઘ હતી વ્યક્તિને કાંઈ પણ જાતની ચત્રતત્રતા વચ્ચેનો મંબધ. ન હતી, અને ત્રીણામાં ત્રીણી બાબતોમાં પણ તેનું જીવન સધે પ્રવર્તીવેના કુમાનોને અનુસરીને ઘડાતું એકદર વસ્તુસ્થિતિનો ખ્યાન મેળવવાને અર્થે આપણે ચોડા નમૂના ટાંખીશું —

(૧) માટે ન હોય એવો કોઈ લિકખુ ગરમાવો લાનવાની ક્ષિત્રાથી દેવતા સળગાવે અગર દેવતા સળગાવડાવે, અને તેને માટે પૂરતું મરણ ન હોય, તો તે ‘વાચિસિય’ (પ્રાયશ્ચિત્તને લાયક થુનેા) ગણાય (સે છુ ઈ, ૧૩, ૫ ૪૪)

(૨) યોગ્ય પ્રસંગ સિવાય કાંઈ લિકખુ પખવાડિયા કરતા ઓઝી મુદતના આતરે સ્નાન કરે તો તે ‘વાચિસિય’ ગણાય (સે છુ ઈ, ૧૩, ૫ ૪૪)

(૩) કાંઈ લિકખુ કાંઈ ઘેર ગયો હોય, ને ત્યાંના લોકો તેની મરજીમાં આવે તેટલી મોઠાઈ અને પૂરીઓ લેવાનું તેને મહે, અને તેની તેવી ઈચ્છા થાય, તો પોતાનું પાત્ર બે કે ત્રણ વાર ભરીને

૧૧૭ લિકખુણીમ વની વિગતો માટે સરખાવો “સુ લવગ્ગ”, ૧૦ તથા “લિકખુણી પાતિમોકખ”

તે તે લઈ શકે એનાથી વધારે તે લે તો તે 'પાચિત્તિય' ગણ (સે પુ ઇ, ૧૩, ૫ ૩૮)

(૪) કોઈ લિકખુ રેશમના અગનાળા કામળા માદડી પોત પામે રાખે તો તે 'પાચિત્તિય' ગણાય, અને તે વસ્તુ જમ કગ પાત્ર ગણાય (સે પુ ઇ, ૧૩, ૫ ૨૪)

(૫) કોઈ લિકખુએ નવી કામળા ગાવી હોય તો તેણે છ સુધી તે વાપગવી જોઈએ એ છ વર્ષ દરમ્યાન જૂની કામળા ઠેક પાડીને ૫ પાડયા વગર, મધની પગવાનગી વગર નરી કામળા બનાવડાવે તો તે 'પાચિત્તિય' ગણાય, અને તે વસ્તુ જમ કગ પાત્ર ગણાય ૧૧૮

બૌદ્ધ સંપ્રદાયના કાયદા અનુસાર, કોઈ પણ વસ્તુ વ્યક્તિ લિકખુની માલીકીની ન ગણાય પણ સંવત્રી માલીકીની ગણાય, એ લિકખુને જે વસ્તુ આપવામાં આવી હોય તે જ વસ્તુ તે પોત પાસે રાખી શકે આવી સાધારણ માન્યતા પણ વ્યક્તિ અને સંવત્રીનો સબબ દર્શાવી આપે છે એવો નિયમ ફરેલો હતો. લિકખુની પાસે ફક્ત એક ભિક્ષાપાત્ર રહી શકે, અને નિવાસ ૫ ઠેકાણે તે ભાગ્યુ હોય ત્યારે જ તે તેના બદલામાં નવું ભિક્ષાપત્ર લઈ શકે આ નિયમનો ભંગ કરીને કોઈ લિકખુ નવું ભિક્ષા

૬૧૮ છે પુ પગવાનગીનું તત્ત્વ શા માટે ઘાબત કરેલું તેનો પ્રુનાસો : વાર્તા ૪૩૬ વિભગ આપે છે - "કોઈ એક માદા લિકખુને તે સગાવડાલાએ ઘેર આવવાનું કહ્યું, કેમકે તેઓ તેની સાર કરી શકે તેના જવાબમાં તેણે જણાવ્યું કે તે પોતે અતિ માદો હોવાથી તેનાથી પોતાની કામળા બચકાય નહિ, કામ વગર તેનાથી ચવાવી લેવાય નહિ, ને ૭ વર્ષ દરમ્યાન ૫ કામળા તેનાથી બનાવવામાં નહિ આ ઉપગ્રથી બુદ્ધ ભગ-મૂળ નિયમનો આ અપવાદ દર્શાવ્યો " (સે પુ ઇ, ૫ અને પાદલેખ)

લે, તો સંઘ તેને જમ કરી લે અને જે લિકખુની પાસે ખરાબમાં ખરાબ લિક્ષાપાત્ર હોય તેને તે નવું લિક્ષાપાત્ર આપી દે. ૧૧૯ વળી, સાધારણ રીતે કોઈ લિકખુ પોતાની પાસે સોનું કે રૂપું રાખી શકે નહિ; તેમ છતાં પણ કોઈ લિકખુને સોનું કે રૂપું મળે, અથવા તો તે ખીજા કોઈની મારફત તે પ્રાપ્ત કરે, અથવા તો પોતાને માટે તે ખીજા કોઈની પાસે એ અનામત રખાવે, તો સંઘના ઉપયોગને માટે તે તેણે આપી દેવું પડે. ૧૨૦ લિકખુના અંગત ઉપયોગને માટે જે વસ્તુઓ આપવામાં આવતી તે પણ મંધની માલીકીની ગણાતી. ૧૨૧ એ જ સિદ્ધાંત અન્યથે, કોઈ લિકખુનું મૃત્યુ થતું ત્યારે સંઘ તેની મિલ્કતનો માલીક થતો:—૧૨૨

“ હે લિકખુઓ ! કોઈ લિકખુનું મૃત્યુ થાય ત્યારે મંધ તેના લિક્ષાપાત્રનો અને તેનાં વસ્ત્રોનો માલીક બને. પણ, હવે, જેઓ માદાની માવજત કરતા હોય તેઓ બહુ કામના છે. હે લિકખુઓ ! હું એમ દરાવું છું કે, જેમણે માદાની માવજત કરી હોય તેમને એ વસ્ત્રો અને લિક્ષાપાત્ર મંધે આપી દેવા જોઈએ. લિકખુની જરૂરિયાતની વસ્તુઓ પૈકીની જે કોઈ મિલ્કત અગર થોડીક ઓળે (તે વખતે) રહી હોય તે ત્યાં હાજર રહેલા સંઘે વહેંચી લેવી જોઈએ; પણ લિકખુની જરૂરિયાતની વસ્તુઓ પૈકીની જે મોટી મિલ્કત અગર જથ્થાબંધ ઓળે (તે વખતે) રહી હોય તે કોઇને આપી દેવી ન

૧૧૯ સે. જુ. ઇ., ૧૩, પૃ. ૨૭.

૧૨૦ સે. જુ. ઇ., ૧૩, પૃ. ૨૬ અને પાદ્ધેખ.

૧૨૧ “કોઈ પણ લિકખુ પોતાના વસ્ત્રો બદલ અજાહેદી અંગત માલીકી ધરાવી શકતો નહિ. તે તેના પોતાના ઉપયોગ માટે નામનાં આપવામાં આવ્યાં હોય અને ખરેખર તેનાં હોય, તો પણ નિયમો અન્યથે ખડું જોતાં તે આખા સંઘની માલીકીનાં ગણાય.” (સે. જુ. ઇ., ૧૩, પૃ. ૧૮, પાદ્ધેખ ૧.)

૧૨૨ “મહાવગ્ગ”, ૮, ૨૭, પ.

જોઈએ અને ભાગે પડતી રહેતી આપની ન જોઈએ પણ મમમ્ત સંઘની (સઘસ ચાતુરિમસ) -જેઓ આની પદોચ્ચા હાથ તેમની અને ન આની સમ્યા હાથ તેમની -માલીફીની થતી જોઈએ "

મમમ્ત નવ મિલ્કતનો માલીફ ગણાય, એ મિલ્કતનો મુદ્દ દાખલો તીચની વાર્તાથી પ્રસ પડે છે -

"હરે તે વખતે જે ભિક્ષુઓ આવતિથી થોડે દૂર ટાઇ ગામડામા વસતા હતા તેઓ (ગામડામાથી) આવતા ભિક્ષુ મુમા ફરો માટે એના સૂના માટેની ચીજોની વ્યવસ્થા કરતી પડતી હોવાના કારણે ઘટાળી ગયા હતા એ ભિક્ષુઓએ આમ રિચાઝ કયો (આવુ હાસથી) મધની માલીફીની સવા માટેની તમામ ચીજો (આપણામાના) એમને આપણે સોપી દઈએ અને તેની માલીફીની ચીજો તરીકે આપણે તે વાપરીએ ' પછી તેમણે (તેમ કહ્યું)

"પછી મુમાફરીએ આવેના ભિક્ષુઓએ તેમને કહ્યું કે, 'મહાશયો ! અમારે માટે શ્રવા માટેની ચીજોની વ્યવસ્થા કરો '

" 'મહાશયો ! મધની માલીફીની એક પણ પાથરી નથી અમાગમાના એમને તે તમામ અમે મોપી દીધી છે '

" 'મહાશયો ! શું કહ્યું ? મધની મિલ્કતની અફગતફરી તમે કરી છે ? '

" 'મહાશયો ! હા, એમ જ છે. '

" વિનીત ભિક્ષુઓ બળકયા, રંગેરે વગેરે, અને તેમણે એ વાત મહાપ્રભુને કહી

" 'હે ભિક્ષુઓ ! પેના લોમ કહે છે તેમ, ભિક્ષુઓ સવની મિલ્કતની અફગતફરી કરે છે, એ વાત ખરી ? '

" 'મહાપ્રભુ ! એ વાત ખરી છે. '

" પછી મહાપ્રભુએ તેમને હપમ આપ્યો, રંગેરે વગેરે, અને ભિક્ષુઓને કહ્યું કે, 'હે ભિક્ષુઓ ! આ પામ ચીજો પરહરતદત કરી સમાય નહિ, અને મધે અથવા મે કે ત્રણ ભિક્ષુઓના ગણે કે

[૭]

બૌદ્ધ સંપ્રદાયની અનેક મસ્થાઓ સભામંદોના મગજમાં સધગકિતની ભાવના હમેશા તાજી રાખતી સાથી પહેલા આપણે ધ્યાનિક લિક્ષુઓની નિયમિત સભાનો ઉદ્દેશ બોધ સંપ્રદાયની કરીશુ પ્રથમ તો એવું દૃઢ હૃદયે, દરેક વિગિદ્ધ સંસ્થાઓ પખવાડિયાના આદર્શ, ચૈદર્શ અને પદ્મના અંતે ક્રિયાઓ. દિનમે લિક્ષુઓએ એકન થવું જોઈએ અને ધર્મનું પારાયણ કરવું જોઈએ ૧૨૪ ચૈદર્શ કે પદ્મના દિવસે 'ઉપોસથ'ની ક્રિયા થતી અને 'પાતિમોક્ષ'નું પારાયણ થતું ૧૨૫ આ કામ બહુ મહત્વનું ગણાતું, અને એ ક્રિયા યોગ્ય રીતે કરવા માટેના નિમ્નૃત નિયમો હરેલા હતા

જે તે ધ્યજના સમગ્ર સદે એ ક્રિયા કરવી પડતી આ કામે ધ્યાનિક કર્તવ્યક્ષેત્રની ચતુર્સીમાઓ સંપ્રદાયના રીતસર કરમાનથી હરેલી હતી ૧૨૬ તેનો વિસ્તાર આતિશય મોટો

(૧) નિયમિત ન હોવા જોઈએ, તેમ જ તેમાં કાંઈ કુદગતી સુદૃઢ બધી અડચણો હોવી ન જોઈએ, જેમ કે, વચમાં માર્ગ નદી આવેલી હોય તો તેની બન્ને બાજુએ રીતસર વ્યવહાર થઈ શકે તેટલા માટે નાવ

વગેરે માધનો ગળેના હોવા જોઈએ તમામ સભાસદો ઢાંજરી આપી શકે તેટલા માટે આવી સાનચેતી લેવામાં આવતી, એ ૨૫૬ છે પ્રથમથી જાહેર થયેના અમુક દિનસે ખાસ નિયત થયેલા એમ્પ્સ સ્થળે માત્ર એક 'ઉપોસથ'ની ક્રિયા થઈ શકતી

૧૨૪ "મહાવગ્ગ", ૨, ૧, ૩

૧૨૫ "મહાવગ્ગ", ૨, ૩, ૨, ૩, ૨, ૪, ૨

૧૨૬ કોઈ ખાસ હદ દર્શાવનામાં આવતી નહિ, તો જે જામમાં કે રાહોમાં લિક્ષુઓ પસતા હોય તેની હદ 'ઉપોસથ'ની ક્રિયા માટેની હદ તરીકે સ્વીકારાતી ("મહાવગ્ગ", ૧૧, ૧૨, ૭)

તમામ લિક્ષુ લાઇઓ ભેગા થઇ જતા સારપછી 'પાતિ-
મોક્ષ'નું પારાયણ ૬૨૭ મહાની પરવાનગીથી કોઈ વિદ્વાન અને
નિષ્ણાન લિક્ષુ તરફથી કરવામા આવતું. ૬૨૮

'પાતિમોક્ષ'નું પાગયણ ચાલતું હોય તે વખતે, દરેક પ્રકારના
પારાયણ. ગુનાના વર્ણનના અંતે, મહામાના મૌ લિક્ષુ-
એને એવો પ્રશ્ન પૂછવામા આવતો કે, "આ
બાબતમા મૌ અણીશુદ્ધ છો ?" એ પ્રશ્ન ત્રણ વાર પૂછવામા આવતો;
અને મહા ચૂપ રહેતી, તો પાગયણ ચાલુ રાખવામા આવતું; કારણ કે,
એવી ચૂપકીદી નિર્દોષતા સૂચવનારી ગણાતી ૬૨૯ પરંતુ સભામાનો
કોઈ લિક્ષુ એવા ગુના બદલ ગુનેગાર હોય તો તેણે પોતાનો ગુનો
કબૂલ કરવો પડતો, અને પછી ધાગધોરણેને અનુમરીને તેનો નિકાલ
કરવામા આવતો. 'પાતિમોક્ષ'નું પાગયણ પૂઝ થતું ત્યારપછી
સંપ્રદાયને લગતા વિવિધ વિષયો સભામા ચર્ચાતા, ૬૩૦ અને કોઈક
પ્રસંગે તો સરકારી કામો પણ તેમા કરવામા આવતા. ૬૩૧ સાધારણ
રીતે ઘડમા ૬૬ લિક્ષુ ક્રિયાનો આચાર્ય બનતો; પણ તે અભણ
હોય અને 'પાતિમોક્ષ'નું પારાયણ કરી શકે તેમ ન હોય તો જે
લિક્ષુ મૌથી વધારે વિદ્વાન અને નિષ્ણાત હોય તે તેનું સ્થાન લઇ
શકે, એવું દરેક હવું કોઈ સ્થળના તમામ લિક્ષુઓ અભણ હોય
તો તેમણે પડોમના સઘ કને કોઈ લિક્ષુને તુર્ત મોકલવો જોઈએ,

૬૨૭ 'પાતિમોક્ષ' (વિવિધ ગુનાઓ અને તેમને લાયક શિક્ષા
વિધેની વર્ગીકૃત યાદી) નું પારાયણ સાધારણ રીતે સાઘંત
કરવામા આવતું; પરંતુ સંકટસમયે તેનો સારાશ ઉચ્ચારી
શકાતો. ("મહાવગ્ગ", ૧૧, ૧૫).

૬૨૮ "મહાવગ્ગ", ૨, ૩, ૩.

૬૨૯ "મહાવગ્ગ", ૨, ૩.

૬૩૦ "મહાવગ્ગ", ૨, ૧૫, ૫ થી ૧૧.

૬૩૧ "મહાવગ્ગ", ૨, ૨૩.

અને 'પાતિમોક્ષ'ની માગણી શીખીને અગર સમગ્ર 'પાતિમોક્ષ' શીખીને પાછા આવવાની સૂચના તેને તેમણે કરવી જોઈએ, એવું દર્શ્ય હવું તેનાથી તેમ ન થઈ શકતું તો 'ઉપોસથ'ની ક્રિયા કરવાને અને 'પાતિમોક્ષ'નું પાગાયણ કરવાને તમામ ભિક્ષુઓએ પડામના મધ્ય કને જવું પડતું.

તમામ મહામંદો ક્રિયામાં હાજરી આપે તેને માટે ખાસ આગ્રહ ગમવામાં આવતો. માદગીના કાળે કોઈ મહાસદને ગેર-હાજર ગણવાની ફરજ પડતી, તો તેણે પોતાની 'પરિસ્તુત્તિ' (અર્થાત્, 'પાતિમોક્ષ'માં જણાવેલા ગુનામાંથી પોતે મુક્ત છે, એવી પ્રતિજ્ઞા) ખીજા કોઈ ભિક્ષુને સુપરત કરવી જોઈએ તેની સાથેમાથે મહામા કરવાના કામદાજ બદલની પોતાની અનુમતિ પણ તેણે જાહેર કરવી પડતી. ૬૩૨ માદા ભિક્ષુથી પોતાની 'પરિસ્તુત્તિ' પહેાચાડી શકાતી નહિ, તો તેની પોતાની પથારીમાં કે ખુગ્ગીમાં તેને રાખીને મહામા તેને લઈ જવો પડતો. એવા માદા માણસની આવજત કરનારા લોકોને એમ લાગતું કે, તેને ખમેડવાથી તેના દર્દમાં વધારો થશે અગર તો તેનું મૃત્યુ થશે, તો અમસ્ત સધે એવા માદા માણસની પામે જવું પડતું અને ત્યાં 'ઉપોસથ'ની ક્રિયા કરવી પડતી. પગલું સલા આપણું હોય તેવી સ્થિતિમાં કોઈ પણ પ્રસંગે એની ક્રિયા થઈ શકતી નહિ તે જ પ્રમાણે, ઉપોસથ'ના દિવસે કોઈ ભિક્ષુને તેના સગાસબંધીઓએ કે રાત્રીએ કે લૂટાગાઓ વગેરેએ પકડયો હોય તો પ્રથમ તો તે 'ઉપોસથ'ની ક્રિયામાં હાજર ગઈ શકે તેટલા માટે ભિક્ષુઓએ થોડા વખતને માટે તેનો છૂટકારો કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એમ પણ દર્શ્ય હવું તેઓ તે પ્રમાણે ન કરી શકતા, તો 'ઉપોસથ'ની ક્રિયા દરમ્યાન તેવા ભિક્ષુને નિયુક્ત હૃદની બહાર લઈ જવાની વિનંતિ તેમણે તેને પકડનારા લોકોને કરવી પડતી, એટલે પત્રી એક રીતે સધ સંપૂર્ણ ગણી શકાય. આમ પણ ન

થઈ શકે તો પછી મલા અપૂર્ણ હોય તેવી સ્થિતિમા ‘ઉપોસથ’ની ક્રિયા ન કરતા તે તદ્દન બંધ ગખવી જોઈએ, એવું દરેક હવું. વળી. કોઈ લિંકખુ ગાડો થઈ જતો, તો તેની ગેરહાજરીમા ‘ઉપો-સથ’ની ક્રિયા કરતા પહેલા સંપ્રદાયના રીતસર ફરમાનથી તેને ‘ઉમ્મત્તકસમ્મતિ’ (ગાડા માણસને આપવાની રબ) આપવી પડતી. આમ, તમામ સલાસદોષો હાજર રહેવું જોઈએ, એવો આમલ રાખવામા આવતો તેથી, તેમ જ મૌએ ગુનાની કબૂલત પરસ્પર કરવી પડતી તેથી યોદ્ધ લિંકખુઓની સંઘાતમક ભાવના દુગોચર થાય છે એટલું જ નહિ, પણ એ ભાવનાને મળતા ભારે ઉત્તેજનની પણ આખી અવખત થાય છે. ૧૩૩

બૌદ્ધ સાધુઓમા સંઘશક્તિની ભાવના વિકસિત કરનારી બીજી મંસ્થા ‘ઘસ્સ’ (ચાતુર્માસમા એકાંતવાસ) હતી. એવું દરેક હવું કે, દર વર્ષે એમાસાની ઋતુમા આપાઠ વદિ (૨) ચાતુર્માસમાં પડવાથી અથવા શ્રાવણ વદિ પડવાથી ત્રણ એકાંતવાસ. માસ સુધી લિંકખુઓએ સ્થાયી મુકામ રાખવો જોઈએ. ૧૩૪ આ મુદત દરમ્યાન તેઓ “મહા-

વગ્ગ ૩” મા જણાવેલા આકરિમક પ્રમંગો સિવાય કોઈ પણ કારણે સ્થળાંતર કરી શકતા નહિ. આમ ત્રણ મહિના સુધી સંખ્યાબધ લિંકખુઓ પરસ્પર ઐક્ય જાળવીને રહેતા હતા. કેટલાક લિંકખુઓ જે જીવન ગાળતા તેના નીચેના વર્ણન ઉપગ્રથી એનો કાંઈક ખ્યાલ આવી શકે છે:—“જે માણસ ગામમા લિક્ષાની યાત્રા પૂરી કરી મૌથી પહેલો આવતો તે આમનો તૈયાર કરતો, પગ ધોવા માટે પાણી તૈયાર ગખતો, બાજઠ તૈયાર રાખતો, અગલૂંડો તૈયાર રાખતો, મેહું પાણી રાખવા માટેની કથરોટ સાફ કરી તૈયાર રાખતો,

૧૩૩ “મહાવગ્ગ”, ૨માથી આ વર્ણન લીધેલું છે.

૧૩૪ વર્ષના બાકીના ભાગમા લિંકખુઓ સાધારણ રીતે એક ગામથી બીજા ગામે મુસાફરી કરતા.

અને પેય (પાણી) તથા ભોજન તૈયાર કરી ગમ્મતો. જે માણસ ગામમાં લિક્ષાની યાત્રા કરી મૌથી છેલ્લો પાછો આવતો તે (ખીમ લિક્ષુઓના ખોરાકમાંથી) કાંઈ અવશેષ રહેતો તો, ને તેની મરજી થતી તો, તે ખાતો, અને તેને (તે ખાવાની) મજીજ ન થતી તો જે રથજે ધાસ બ્રહ્મ ન હોય તે રથજે તે નાખી દેતો અથવા તો જે પાણીમાં કાંઈ જીવાતો ન હોય તેમાં તે ઝડી દેતો, પગ ધોવા મટિનું પાણી તથા બાજઠ તથા અગવૃઝો આધા મટી દેતો, મેલુ પાણી રાખવા માટેનું વાસણ સાફ કરીને તે આધુ મટી દેતો, પાણી તથા ખોરાક આધા કરી દેતો અને જમણુ માટેનો ઝોરડો ધોઈ નાખતો, વગેરે વગેરે.” ૧૩૫

‘ઘસ્સ’ (આતુર્ભાસનો એકાતવાસ) પૂરો થતા એકત્રિત લિક્ષુઓ ‘પધારણા’ની ક્રિયા કરતા. તેમાં “હાજર રહેલો દરેક લિક્ષુ મંધને વિનંતિ કરતો કે કાંઈ ગુના બદલ

(૩) પધારણા. —જે ગુનો થયેલો જોયો કે માબજ્યો હોય કે થયો હોવાની શંકા હોય તે બદલ—મંત્ર પોતે તેને ગુનેગાર ગણુનો હોય તો તેના પોતાના હિપર મંધ તે વિશે આરોપ મૂકે, એટલે તે બદલ તે પોતે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે.” ૧૩૬

‘પધારણા’ની ક્રિયા પૂરી થઈ રહેતી ત્યારપછી તુર્ત ધ્યાનિક સધની માલીકીના વસ્ત્રો તેના મખામદોમાં વહેંચી આપવામાં આવતા.

આ ‘કહિન’ ક્રિયા કહેવાતી. ‘કહિન’ એટલે

(૪) ‘કહિન’ ક્રિયા. પછીના વર્ષમાં મંધે હિપયોગમાં લેવાના વસ્ત્રો તૈયાર કરવા માટે ભાવિક પૂરો પાડેલો કનો જઈયો.’ સપ્તદાશના રીતમર કરમાનથી કાંઈ લિક્ષુને એ વસ્ત્રો રંગવાનું તથા સીંચવાનું કામ સોંપવામાં આવતું નવા વસ્ત્રો પહેરવા માટે તૈયાર થતા ત્યારે એક વસ્ત્ર તે પોતાને માટે પસંદ કરી લેતો, હાજર

૧૩૫ “મહાવજ્ર”, ૪, ૫૭.

૧૩૬ ‘મહાવજ્ર’, ૪ માં આ ક્રિયાની વિગતો અને તેના અંગના ઉપચારો આપેલા છે.

રહેલા લિક્ષુઓને બાકીનાં વસ્ત્રો બતાવતો, અને સંપ્રદાયના મોટી ઉમ્મરના સભ્યો માટે ક્યા વસ્ત્રો તેને પોતાને યોગ્ય લાગતા તથા નાની ઉમ્મરના સભ્યો માટે ક્યા વસ્ત્રો તેને પોતાને યોગ્ય લાગતા તે તેમને એ કહી બતાવતો. હેવટે પોતે સ્વીકારેલી પદ્ધતિ બદલ અનુમતિ આપવાનું મંથન તે વીનવતો. આવી રીતે અનુમતિ મળતી ત્યારપછી લિક્ષુઓ પોતપોતાના વસ્ત્રો લઇ લેતા, અને એ ક્રિયાને અંત એ રીતે આવતો. ૧૩૭

[૮]

જે બૌદ્ધ મંપ્રદાયનું ટૂંક વર્ણન આપણે ઉપર આપી ગયા તેને પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાની ધાર્મિક સંસ્થાઓના નમૂના તરીકે ગણી શકાય. તદુપગત જૈન મંપ્રદાય વિશે જ દાઈકે બૌદ્ધ સંઘ ઉપરાં- વિગતે માહિતી આપણને મળેલી છે. જૈન તની ધાર્મિક સંપ્રદાય પણ આવી જ જાનતો હતો. ૧૩૮ સંસ્થાઓ. બાકીની ધાર્મિક સંસ્થાઓ વિશે આપણને નહિ જેવી માહિતી મળેલી છે. તેમ છતાં પણ એટલું તો બેશક કહી શકાય કે, આવી ધાર્મિક સંસ્થાઓ હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન મમાજના મહત્વના અંગ તરીકે બેખાતી હતી. આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ કે, જે મમયે બુદ્ધ ભગવાનના બૌદ્ધ સંપ્રદાયની ઉત્પત્તિ થઈ તે સમયે આવી અનેક સંસ્થાઓ અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી ત્યાગપછીના સમયમા પણ તેઓ ચાલુ રહી હતી, એમ ધર્મશાસ્ત્રો તથા ચિંતાલેખો માખીન કરે છે. દાખલા તરીકે ત્રેણીના ધારાધોરણો ગણાવનારા જે શ્લોકો આ પ્રથમા પૃ ૨૭ ઉપર “ યાગવક્યમંદિતા ” માથી જિતારેલા છે તેમા ‘ પાપંડિ ’— (પાખંડી ધર્મસંપ્રદાય) નો ઉલ્લેખ કરેલો છે. “ નાગ્દસંદિના ” માના નીચેના શ્લોકોમા પણ ‘ પાપંડિ ’ ના સંબંધો ઉલ્લેખ થયેલો છે:—

૬૩૭ સે. બુ. ઈ., પુ. ૧૭, પૃ. ૧૪૮ થી ૧૫૨ અને પાદ્ધેખો.

૬૩૮ જગ્યાના અભાવે જૈન સંપ્રદાય વિશે વિગતવાર વર્ણન અહીં આપવામાં આવ્યું નથી.

“ પાપંદિનૈગમાદીનાં સ્થિતિ સમય ઉચ્યતે ।

સમયસ્યાનપાકર્મ તદ્વિવાદપદં સ્મૃતમ્ ॥

પાપંદિનૈગમધ્રેણી પૂગવ્રાતગણાદિપુ ।

સંરક્ષેત્ સમયં રાજા દુર્ગં જ્ઞાનપદે તથા ॥” (૧૦, ૧, ૨)

ધર્મી અને બીજી સદીના એક શિવાલેખમાં ચરક-કલ્પ-પ્રાક્ષ્ણ સાધુઓની અમુક વિશિષ્ટ જાતિ' ૧૩૯-ની મધ્યા (વર્ષદ)ને આપ વામાં આવેના દાનનો ઉલ્લેખ થયેલો છે, અને બીજા એક શિવાલેખમાં અપગણિતોની પવિત્ર સભાનો ઉલ્લેખ થયેલો છે ૧૪૦

હિંદુ યુગના છેવટના ભાગમાં ખામ કરીને વિવિધ વૈષ્ણવ અને શાક્ટા મંત્રદાયની ધાર્મિક મધ્યાઓ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં મોટા અંશે

હયાતી ધરાવતી હતી દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના

હિંદુ યુગના હિંદુ શિલાલેખોમાં મદિરાના ઉલ્લેખો ઘણાં જ રાજ્યના છેલ્લામાં થયેલા છે, અને તેથી અવગત એમ જણાઈ છેલ્લા સમય સુધી આવે છે કે, ઘણાં જાણે નિશ્ચિત મ્હાપની નીતેમની હયાતી. આવી સ્થાનિક ધાર્મિક મધ્યાઓ એના મદિરા

માંથી મળે ધરાવતી હતી. એવા મદિરા,

અવગત, પ્રાચીન બૌદ્ધ મંદિરોને અમુક અંશે મળતા આવતા હતા; પરંતુ બૌદ્ધ મંદિરો સર્વત્ર ત્રુટિયા અંશે વિકસિત થયેલું હતું તેટલા અંશે એવા મદિરાનું ત્રુટિ વિકસિત થયેલું ન હતું એવી સમજાઓનું વિગતવાર વર્ણન હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસના અભ્યાસીને ગમે તેટલું રસિક જણાય તો પણ આ અગત્યના કામે અનાવશ્યક જ જણાય ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંની એવી જાતની સમજાઓ પરત્વે પણ આવું જ કહી શકાય તેમ છે

૬૩૯ એ જ પુ ૮, ૫ ૭૯ તદુપરાત સરખાવો અશોકના અને દસરચના ગુહાદાન વિશેના ગુહાલેખો.

૧૪૨ દુર્ગમ, અ. ૧૧૬૨

પાંચમું પ્રકરણ.

સામાજિક જીવનમાંની શ્રેણીઓની પ્રવૃત્તિઓ.

[૧]

હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન લોકોની સંઘરૂપ પ્રવૃત્તિઓ તેમના સામાજિક જીવનમાં અદ્ભુત રીતે દુઝોચર થતી હતી. એ પ્રવૃત્તિઓ એટલી બધી ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચેલી હતી કે સામાજિક જીવન-દુનિયામાં તેનો જોટો જોયો જડે તેમ નથી. માંની, સંઘાત્મક 'વર્ણ' અગર 'જાતિ' તરીકે ઓળખાતી સંસ્થા પ્રવૃત્તિના આબેહુ-એ પ્રવૃત્તિઓનો આબેહુખ આવિર્ભાવ કરે છે, એ આવિર્ભાવ ત-અને વધારેમાં વધારે વિકસિત રૂપે તે ઇતિહાસીક વર્ણવ્યવસ્થા, સમાં જળીતો થયેલો સામાજિક મંધનો સારામાં સારો નમૂનો પૂરો પાડે છે. એકંદર વર્ણવ્યવસ્થાની ઉત્પત્તિ અને પ્રગતિ વિષે આ સ્થળે વિવેચન કરવાનો આપણો હેતુ નથી; કેમ કે, એ વિષય તો એટલો બધો વિશાળ છે કે, તેની બાબતમાં સ્વતંત્ર ગ્રંથમાં વિવેચન કરવું પડે તેમ છે. અહીં તો તેનાં જે મુખ્ય લક્ષણોને લીધે તેને સંઘ તરીકે ઓળખાવી શકાય તેમ છે તેમ જ તેનું શ્રેણીમય સ્વરૂપ આગળ તરી આવે છે તે મુખ્ય લક્ષણો વિષે જ આપણે વિચાર કરીશું.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સમયથી-"ઋગ્-વેદ"ના સમયથી-આપણે શરૂઆત કરીશું. એ યુગના લોકોને વર્ણવ્યવસ્થાની માહિતી હતી કે કેમ? એ પ્રશ્ન અનેક પ્રસંગે ચર્ચાયો છે. પરંતુ પ્રાચીન ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ 'વંચે આ બાબતમાં ભારે મતભેદ છે. ઓફે, બેન્ડી, મ્યૂન્ઝર, મૂર, શેય, વેબર અને જિમર એવો અભિપ્રાય

ધમવના હતા કે, પાઞ્જના મમયમા બ્રાહ્મણેની જે મામાગિ
વ્યવસ્થા બ્રહ્મી થઈ હતી તેની માહિતી વેદકાળના લેખને ન હતી
મનાતાં, મેંડાનેલે, જાં બુરે અને કીગીએ એ મતને સમર્થન આપ્યું
હતું ખીછ તમ્મથી હોગે, કને અને વ્યુત્પત્તિએ એ મતનો વિરોધ
કરેલો છે, અને આજનાયગે તથા ગેલ્લરે તેમને અનુમોદન આપેલું
છે. ૧૪૧ એમાના દરેક નિદાને જે દલીલો ગળુ કરી છે તેમની વિષ
તેમા આદી નિતગવામા ગઈ અર્થ નથી એ નિદાનોએ જે મુખ્ય
મુદ્દા ગળુ આ છે તેમનો તપાસ આદી આપણે કરીશુ તો બમ
થઈ રહેશે

“ઋગ્વેદ”માના સુગ્રમિદ “પુરુષસૂક્ત”મા જે મમાગના ચાર
વર્ગોનો C લેખ થયેલો છે પરંતુ એ સૂક્ત પાછળથી ઉદ્ભૂત થયું
હતું, એ તો સૌ કાઈ સ્વીકારે છે, એટલે
“ઋગ્વેદ”મા સમ પ્રાચીનતમ સમયની વસ્તુચિતિની સાખીતી
થમાં વર્ણવ્યવસ્થા તરીકે તેને સ્વીકારી શકાય નહિ પ્રાચીનમા
સંબંધી અજ્ઞાન. પ્રાચીન હિંદી-આર્યો એવા ચાર વિભાગથી
અગમ્યા ન હતા, એમ માનવાને દેડલાકે
ગણે છે “પુરુષસૂક્ત”મા જે ચાર વર્ગો ગણાવેલા છે તેમને મળતા
ચાર વર્ગો (વિષ્ણુ) જૂનામા જૂના ધર્મની સમાજમા પણ પડેલા
હતા તે પૈકીના ‘અગ્નિ’ તે બ્રાહ્મણો, ‘રથએમ્થ’ (વડવૈયા) તે ક્ષત્રિયો,
‘વાઞ્મિયસુ ક્ષુપ્તત’ (કુળના મુખી) તે વૈશ્યો અને ‘હુમ્તિ’ (મજુરો)
તે વડો ૧૪૨ વ્યુત્પત્તિની નીચેની દલીલ કાઢી અશે સબગ લાગે
છે - “ઋગ્વેદ”માના ધાર્મિક વિચારો જે સમયે ધરાનીઓ અને

૧૪૧ આ અભિપ્રાયોના સારાસ માટે જુઓ આ લે, ૫ ૧૮૬
અને લે ૬, ૨, ૫ ૨૪૭ અને આગળ

૧૪૨ સગ્ખાવો વ્યુત્પત્તિસૂક્ત “ઉર ઋગ્વેદ”, ૩, ૫ ૨૪૩-૨૪૪,
સેનાર્તસૂક્ત “લ કારતે દા લ ઇદે,” ૫-૧૪૦ અને આગળ

આર્યો માથે મહેતા હતા તે મમયના છે, એટલે એ ધાર્મિક વિચારોને એ જ સમયના પ્રતિનિધિ તરીકે ગણનાનો હક આપણને મળે છે, તેમ જ, “ઋગ્વેદ”ના મમયમા એવા વર્ગભેદ ન હતા, એમ આપણે માનીએ તો આપણે એમ માની જ લેવું પડે કે, આર્યોના સમાજમા મૂળે એવા વર્ગભેદ હતા, પણ પાછળથી તે નાબૂ થયા, અને વળી ભવિષ્યમા કોઈ કાળે તે પાછા જાયા થયા ૧૪૩

આથી એમ સ્વીકારી શકાય છે કે, “પુરુષસૂક્ત”મા સમાજના જે ચાર વર્ગો ગણાવેના છે તે “ઋગ્વેદ”ના સમયમા જાણીતા હતા.

પરંતુ એ ચાર વર્ગો ચાર વર્ણો દર્શાવનારા “ઋગ્વેદ”માંના હતા, એવું દર્શાવનારો કાંઈ પણ આધાર મળી વર્ગભેદ વર્ણભેદ આનંદો નથી સમૃત્તિમા આગળ વધેલી દરેક દૃષ્ટી જુદા છે. પ્રજ્ઞના એવા ચાર (કે વધારે) વર્ગો પાડી શકાય

તેમ છે દાખલા તરીકે, અગ્રેજ પ્રજ્ઞના એવા ચાર વર્ગો આમ પાડી શકાય છે—(૧) પાદરીઓ, (૨) અમીરો, (૩) મધ્યમ વર્ગના લોકો, અને (૪) મજૂરો. “ઋગ્વેદ”ના સમયમા પ્રજ્ઞના જે ચાર વર્ગો હતા તે ઇગ્નાકની પ્રજ્ઞના આ ચાર વર્ગો હગ્તા વધારે સુસ્ત હતા, એવું દર્શાવનારો કાંઈ પૂરાવા મળી આવતો નથી ઇગ્નાકના વશપરપરાગત અમીરો હિંદુસ્તાનના લગભગ વશપરપરાગત પુરોહિતોના યોગ્ય પ્રતિબિંબ જેવા હતા એવી દલીલ કરી શકાય કે, હિંદુસ્તાનના પાછળના સમયના સાહિત્યમા એ ચાર વર્ગોને સુસ્ત વર્ણો તરીકે વર્ણવેના છે, એટલે નિરૂદ્ધ પૂરાવાના અભાવે આપણે “ઋગ્વેદ”ના મમયની બામતમા પણ એવી જ વસ્તુસ્થિતિ માની શકીએ આ હકીકત તર્કશાસ્ત્રના નિયમથી વિરૂદ્ધ છે એ વાત બાણીએ ગણતા, ઇરાની સમાજનો દાખલો એમ અપેક્ષા રીતે સાબીત

કરે છે કે, ઉપર્યુક્ત વર્ગભેદ કાઢ વર્ણભેદ દર્શાવતા નથી એટલું જ નહિ, પણ એ વર્ગભેદમાથી વર્ણભેદ ઉત્પન્ન થાય એમ પણ કાઢ નથી

એ વર્ગો મધના સ્પર્શના હતા કે કેમ ? તેઓ તેવા હતા તો કેટલા અગે તેવા હતા ? એ પ્રશ્નોનો વિચાર હવે આપણે કરીશું. પ્રજાના વર્ગો ધધારૂપી, મામાજિત દગ્ગનરૂપી કે બીજા કાઈ કારણ રૂપી સાકળથી સકળાયેલા હોય ત્યારે જ તેને સવનું નામ આપણે આપી શકીએ “ઋગ્વેદ”ના ઉક્ત સૂક્તમા જે ચાર વર્ગોનો ઉલ્લેખ થયેલો છે તે વર્ગો ધધારૂપી મધ કે સામાજિક એકમ રૂપ હતા, એવો પૂરાવો જરા પણ મળી આવતો નથી. જાહ્નવો અને શદ્રો પગલે અપવાદ ગણી શકાય એવી ફલી ન થઈ શકે કે, પુરોહિતો ધધારૂપી મધ રૂપે હતા, ૧૪૪ અને શદ્રો અથવા દામો વિશિષ્ટ જાતિના સધ રૂપે હતા પરંતુ પુરોહિતનો ધધો અમુક ચોક્કસ લોકોનો જ એકદુર્યુ ધધો હતો, એવું જતાવનારો પૂરાવો મળી આવતો નથી, તેમ જ એવો ધધો કગ્નારા લોકોનો વ્યવગ્રિય સામાજિક સધ હતો કે તેમના તેવા મધો હતા, એવું દર્શાવનારી સાબીતી પણ મળી આવતી નથી. શદ્રો અથવા દામો જાતિ તરીકે આર્યોથી જૂદા હતા તો પણ, તેમની જાતિ સવર્ણ હતી એમ માનવાને કાંઈ કારણ નથી. તેઓ તો વિવિધ જગલી જાતોના બનેલા હતા, અને આર્યોએ હિંદુસ્તાનમા વસવાટ કરતા તેમની સામે થયું પડ્યું હતું આથી એકદરે એમ કહી શકાય કે, શરૂઆતના વેદકાળમા આર્યોના અનેક વર્ગો હતા તો પણ વર્ણનો પ્રશ્ન તે સમયે ઉપસ્થિત થયો ન હતો. ૧૪૫

[૨]

ત્યારપછી પાછળના વેદકાળનો વિચાર આપણે કરીશું એ સમયના સાહિત્યમા વર્ણ સંબંધી જે માહિતી આપેલી છે તેનો ખાસ

૧૪૪ મૂર, ૧, ૨૫૯

૧૪૫ સેનાર્ત, પૃ. ૧૪૯ અને આગળ

અભ્યાસ કરનાર વેળર એવો અભિપ્રાય ધરાવે
પાછળના વેદકા- છે કે, એ સમયમાં વર્ણવ્યવસ્થા સંપૂર્ણ રીતે
ળમાં વર્ણુ. વિકસિત થઈ હતી, તેમ જ એ જ પદ્ધતિને

પાછળથી “મનુસ્મૃતિ”માં આદર્શ તરીકે
આગળ ધરવામાં આવી હતી. અવગત તેણે એટલું તો કબૂલ કરેલું
છે કે, એ પદ્ધતિમાં અહીંતહીં શિથિલતા જોવામાં આવે છે ખરી. ૧૪૧
વર્ણવ્યવસ્થાનાં વિકાસ વિષેનો આ અભિપ્રાય ભૂલભરેલો છે, એ
વાત તો હવે મૌ સ્વીકારે છે. ૧૪૭ આ પ્રશ્નની વિગતમાં ન કિતરનાં,
આહણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો, અને યદ્ધો કેટલા અંશે શ્રેણીના સ્વરૂપના
હતા તે જાણવા સારૂ આપણે તેમની બાબતમાં પૃથકપૃથક ચર્ચા કરીશું.

આહણુ :— આહણુનો ઇલાખો, અવગત, દિવ્ય દેહાએ
પહોંચેલો છે. “કૌશિતકી”માં તો તેમને ‘દેવો’ અને ‘દેવેના દેવો’

પણ કહેલા છે (પૃ. ૩૫). ૧૪૮ અન્નમાધનું
આહણુના અધિ- તેમનું ઐક્ય પણ સ્વીકાર્યું છે (પૃ. ૩૩).
કારો અને તેનાં હવનમાં હોમેલો હવિ ક્ષત્ર દેવો સ્વીકારી
કર્તવ્યો. શકે. આ ચાર અધિપતિ પ્રત્યક્ષ દેવ દેવો

ધરાવે છે:— (૧) અન્ન (મન્મથનો); (૨) દન્ન

પ્રજ્ઞના એક વર્ગ તરીકે બીજા કોષને આ અધિકારો અને કર્તવ્યો મળેલા નથી, એટલે બ્રાહ્મણોને વિશિષ્ટ અધિકૃત વર્ગ તરીકે ગણવા નોંધએ. તદુપરાંત બીજાં ધારાધોરણો પણ બ્રાહ્મણના વર્તન બદલ દરેલા હતા; જેમ કે,

(૧) તેણે શસ્ત્રો રાખવા ન નોંધએ (પૃ. ૯૬). (“કૌશિતકી,” ૯૩, ૧૦૪.)

(૨) તેણે અશ્વીજ ભાષા વાપરવી ન નોંધએ (પૃ. ૯૭). ૬૫૦

(૩) તેણે પોતાના પુત્રને અમુક હિમ્મત દીક્ષા આપી દેવ નોંધએ (પૃ. ૧૦૧).

(૪) તેણે ભોજનને લગતા વિશિષ્ટ નિયમો પાળવા નોંધએ

(૫) તેણે બ્રહ્મચર્ય પાળવું નોંધએ (પૃ. ૧૦૨).

તે આ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરતો તો તેને પ્રાયશ્ચિત્તની શિક્ષ થતી, અને કોઈક પ્રમંત્રે તો તેને શાંતિબદ્ધ પણ મૂકવામાં આવતો. તેમ છતાં પણ ‘બદ્ધિહૃત’ માણસ અમુક પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને પોતાનાં શાંતિમાં પાછો દાખલ થઈ શકે (પૃ. ૧૦૨).

આથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, બ્રાહ્મણો લાંબા સમયથી શ્રેણીનું સ્વરૂપ ધરાવતા હતા. આથી હવે એમના સંઘના સ્વરૂપનો વિચાર આપણે કરવો પડે છે.

બ્રાહ્મણ સંઘની કોઈ પણ માણસને સૌથી પહેલાં તો એમ શરૂઆત. જ્યારે આવશે કે, બ્રાહ્મણોનો મંથ તે સમયે હજી ઘડાઈ રહ્યો હતો, અને તેને વધુ ને વધુ સંપૂર્ણ બનાવવાનો પ્રયત્ન અંતઃકરણપૂર્વક થઈ રહેલો દેખાતો હતો.

કર્તવ્યો પૈકીના દરેક અધિકારના અને કર્તવ્યના વિગતવાર વર્ણન માટે જુઓ ઈ. ૨૬, પૃ. ૧૦, પૃ. ૪૧-૧૬૦.

૬૫૦ “શતપથબ્રાહ્મણ,” ૩, ૨, ૧, ૨૪.

પહેલો પ્રશ્ન તો એ યાચ છે કે, એ સધનો પાયો કયો હતો ? જે લોઽસમૂહ બ્રાહ્મણ તરીકે ઓળખાતો હતો તે જન્મની માકળથી સંકળાયેલો ન હતો પાઠળના મમયમા બ્રાહ્મણના પુત્ર મિનાયનો કોઈ પણ માણસ બ્રાહ્મણ ગણી શકાતો નહિ તેમ તે સમયે પણ હતું, એવું બતાવનારો પૃગવો બીનજન્મણી આપતો નથી.

અવખત એવું ધોરણ દરેક હતું કે, જે માણસ પોતે (“કૌશિ તમીસૂત્ર”ના કથન પ્રમાણે) ઋષિઓથી ત્રણ પેઢીએ અથવા (“લાટ્યા-યનસૂત્ર”ના કથન પ્રમાણે) ઋષિઓની દસ પેઢીથી જિતરી આવેલો હોવાનું માખીત ન કરી શક તેનાથી યાચક તરીકે કામ કરી શકાય નહિ (પૃ ૭૦) પરંતુ એ જ નિયમ એમ અપષ્ટ રીતે માખીત કરે છે કે, બ્રાહ્મણનેશની અખડ પગ પગ તે વખતે કેવળ આદર્શરૂપી હતી, પણ સિદ્ધ વાત ન હતી ફક્તર સધ સિદ્ધ કરનાના જે જિગરના પ્રયત્ન વિશે ઉપર ઉપેખ કર્યો છે તે પણ એના આધારે જણાઈ આવે કે

તેમ છતાં પણ આપણો સિદ્ધાંત આપિત કરવાને માટે આપણે કેવળ નમરાત્મક પૃગવા ઉપર આધાર ગમ્મવાનો નથી આધારમૂળ પ્રાચીન ત્રયો ભાર દઈને કહે છે કે, વશપરપગથી નહિ પણ જ્ઞાનથી બ્રાહ્મણ બને છે દાખલા તરીકે, “શતપથબ્રાહ્મણ,” ૧૧, ૬, ૨, ૧૦ એમ કહે છે કે, યાત્રાધ્યના ઉપદેશથી જન્મ ગત બ્રાહ્મણ બન્યા હતા “તૈત્તિરીયસહિતા,” ૬, ૬, ૧, ૪ આમ કહે છે - “વષ વૈ બ્રાહ્મણ ઋષિરાવૈયો ય શુશ્રુવન્,” અર્થાત્ “જેને જ્ઞાન છે તે બ્રાહ્મણ ઋષિ છે ” તથા, ‘કાદક,’ ૩૦, ૧ તથા “મૈત્રાયનીયસહિતા,” ૪૮, ૧, ૧૦૭, ૮ આમ કહે છે -

“ક્ષિં બ્રાહ્મણસ્ય પિતરમ્ વિમ્ ડ પૃચ્છસિ માતરમ્ ।

ધુત ચેદ્ અસ્મિન્ વેષમ્ સ પિતા જ પિતામહઃ ॥”

“બ્રાહ્મણ પિતા વિશે શ પૂછે છે ? બ્રાહ્મણ માતા વિશે શ

પૂછે છે ? જે વેદ જાણતો હોય તે પિતા છે, પિતામહ છે.” આ અને
આવા ફકરાથી એમ જણાઈ આવે છે કે,
સંઘનો પાયો જન્મ બ્રાહ્મણ તરીકે કાઈનો સ્વીકાર થવામાં જાનની
નથી પણ જ્ઞાન છે. જે મુખ્ય લાયકી ગણાતી હતી, અને વંશપરંપ
રાની તો કાઈ જ કિમત અંકતી ન હતી. ૧૫૧

આમ વેદપૂજા માટે જરૂરના જ્ઞાન ઉપર જ બ્રાહ્મણત્વનો આધાર
મુખ્યતઃ હતો નો પછી એવું જ્ઞાન મેળવવા માટેની ખાસ પદ્ધતિ
પ્રચલિત થઈ હોવી જોઈએ. સુભાગ્યે “કૌશિતકી,” ૫૫ માં એ
પદ્ધતિનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. તેના આધારે એમ સમજાય છે કે,
કાંઈ શિષ્ય પુરાહિતનો ધંધો સ્વીકારવાની ઇચ્છા ધરાવતો, અને
તેનામા તે માટેની શક્તિ હોવાનું ગુરને લાગતું, તો તેના શિષ્યને
બ્રાહ્મણત્વ (ઓર્વેયમ્) બક્ષવાનો અધિકાર તેના ગુરને હતો. ૧૫૨
“ઐતરેયબ્રાહ્મણ” માંથી મૂરે ઉદ્ધૃત કરેલો એક ફકરો (૭, ૧૯)
આનો સુંદર દાખલો પૂરો પાડે છે. ૧૫૩ તેમાં એમ કહ્યું છે કે,
“ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર પાસેથી યજ્ઞ નાહો અને બ્રહ્મન પાસે ગયો.
આથી હજી પણ બ્રહ્મન ઉપર, બ્રાહ્મણ ઉપર યજ્ઞનો આધાર છે.
પછી ક્ષત્રે બ્રહ્મનને અનુમતીને કહ્યું કે, ‘આ યજ્ઞમાં (ભાગ
લેવાને) મને (પણ) આમંત્રા.’ બ્રહ્મને જવાબમાં કહ્યું કે, ‘ભલે; તો
પછી તારાં પોતાનાં શસ્ત્રો (બાણ, તીર વગેરે) આધાં મૂકીને
બ્રહ્મનનાં શસ્ત્રો સાથે, બ્રહ્મનના રૂપે અને બ્રહ્મન બનીને યજ્ઞમાં
આવ.’ ક્ષત્રે જવાબ આપ્યો કે, ‘ભલે;’ અને તેનાં પોતાનાં શસ્ત્રો
આધાં મૂકીને બ્રહ્મનનાં શસ્ત્રો લઈ, બ્રહ્મનના રૂપે અને બ્રહ્મન બનીને
તે યજ્ઞમાં ગયો. આથી હજી પણ યજ્ઞ કરવાના સમયે ક્ષત્રિય પોતાનાં
શસ્ત્રો આધાં મૂકીને બ્રહ્મનનાં શસ્ત્રો લઈ, બ્રહ્મનના રૂપે અને બ્રહ્મન

૧૫૧ ઇ. ૨૬., પૃ. ૭૦.

૧૫૨ વિવિધ વિગતો માટે જુઓ ઇ. ૨૬., ૧૦, પૃ. ૭૧-૭૨.

૧૫૩ મૂરકૃત સે. ૨., પૃ. ૧, પૃ. ૩૬૮.

ખતીને યગ કરવા એસે છે. ” આમ ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણ વચ્ચે કાર્ધ જાતનો નૈસર્ગિક ભેદભાવ ન હતો, અને જીવનક્રમમાં તથા ધર્મમાં ફેરફાર કરીને ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણ થઈ શકતો અને બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય થઈ શકતો. “ ઐતરેયબ્રાહ્મણ, ” ૭, ૨૩૧ માં આવો જ વિચાર દર્શાવેલો છે. — “ તે રાજ દીક્ષામાંથી યાવ છે ત્યારે બ્રાહ્મણની રિચિતિ પ્રાપ્ત કરે છે. ” તે જ પ્રમાણે “ શતપથબ્રાહ્મણ ” (૩, ૨, ૧, ૩૬ અને આગળ) પણ આવો અભિપ્રાય દર્શાવે છે. આવી જાતના આધારો ઉપરથી વેબરે આવો નિર્ણય કરેલો છે. — “ આમ દરેક રાજન્ય અને વૈશ્ય દીક્ષાથી યગની મુદતને માટે બ્રાહ્મણ બને છે, અને તેને તે રીતે સંબોધવામાં આવે છે. ” (પૃ. ૧૭.) વળી, “ શતપથબ્રાહ્મણ ” (૧૩, ૪, ૧, ૩) માં આમ કહેલું છે :— “ જો કાર્ધ યગ કરે છે તે જાણે કે બ્રાહ્મણ થયા પછી તેમ કરે છે. ” તે જ પ્રમાણે “ શ્રૌતસૂત્ર ” ૬, ૪, ૧૨ માં કાસ્યાયન આમ કહે છે :— “ વૈશ્યને તેમ જ રાજન્યને ઉદ્દેશીને ‘બ્રાહ્મણ’ શબ્દ ઉચ્ચારવાનો છે. ” અને તેના સંબંધમાં ભાષ્યકાર આવી દીકા કરે છે :— “ વૈશ્યના તેમ જ રાજન્યના યગના સમયે પણ ‘ આ બ્રાહ્મણને દીક્ષા અપાઈ છે ’ એ સૂત્ર ઉચ્ચારવાનું છે—‘ આ રાજન્યને કે આ વૈશ્યને દીક્ષા અપાઈ છે ’ એવું સૂત્ર ઉચ્ચારવાનું નથી. ” ૧૫૪

મંધનો પાયો ગોધવાનો પ્રયત્ન આપણે કરી રહ્યા છીએ તે બદલની ચાવી કદાચ “ કૌશિતકી ”, ૫૫ માંના ઉક્ત કદગથી આપણને મળી રહે છે. પુરોહિતના કર્તવ્ય માટે આવશ્યક જ્ઞાન, એ જ ઉક્ત પાયો છે. આથી કરીને તે સમયે બ્રાહ્મણસમાજ પુરોહિતોનો સંઘ હતો, એમ કહી શકાય. જે પ્રમાણે ધર્માની શ્રેણીમાં અમુક દરેલી પદ્ધતિથી જ નવા સભાસદને દાખલ કરી શકાતો (જુઓ પૃ. ૩૭) તે જ પ્રમાણે ગુરૂની પાસે અમુક મુદત સુધી શિક્ષણ લીધા પછી જ શિષ્યથી પુરોહિતસંઘમાં દાખલ થઈ ગઠાતું સૂત્રોના લેખકોએ આ

વાત ખાસ દર્શાવતી છે દાખના તરીકે, આપત્તળ આમ કરે છે -
 “ તે (આચાર્ય) તેને (ગિ યને) પતિન જ્ઞાન(ના દાન)થી બીજી વાર
 જન્મ લેનારવે છે (મે ખુ ધ, ૨, ૬ ૩), તેમ જ “ આ (બીજો)
 જન્મ ઉત્તમોત્તમ છે ‘પિતા અને માતા જેવા મેહ ઉત્પન્ન કરે છે’
 (મે ખુ ધ, ૨, ૫ ૩) વળી, “ જેના પિતા અને પિતામદ દીક્ષિત
 ન હોય તે (અને તના બે પૂર્વજો) બ્રાહ્મણનો વધ કરનારા કહેવાય
 છે તેમની માથે વ્યવહાર, ભોજન અને પગપગમન ન કરવા જોઈએ”
 (મે ખુ ધ, ૨, ૫ ૫) “ યજ્ઞોપવીતનું ધાગણ મ્યો પહેના માર્ધ
 (ખાગમ)થી માર્ધ પણ ધાર્મિક ક્રિયા થઈ શકે નહિ, કાગણ કે, વેદમાથી
 તેનો (નવો) જન્મ થતા પહેલા તે ધ્રુ મચાન છે’ (મે ખુ ધ,
 ૨, ૫ ૧૦) આમ બ્રાહ્મણત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટે દીક્ષા આવશ્યક
 હતી, પણ જન્મરિચિતિ આવશ્યક ન હતી ગુરુ અને શિષ્ય વચ્ચેના
 મનઘનુ નિયમન કરનારા વિસ્તૃત વિધિઓનો યથાચોગ્ય ખુનામો એ
 રીતે આપણને મળી ગઈ છે

શ્રેણી સાથેની મગખામલીમા આપણે વધુ એક ગણુ આગળ
 વધી શકીએ જેમ વણુમ્મે, હગ્ગમો કુલારો અને ધામીઓ જેના
 ધધાદારીઓની શ્રેણીઓ છે- ‘વણુ’ રૂપે પરિવર્તન પામી હતી તેમ
 પુરોહિતમધ પણ અતે ‘બ્રાહ્મણરણુ’ રૂપે પરિવર્તન પામ્યો હતો
 પ્રાચીન પ્રગમા એ ધધાદારીઓની ‘શ્રેણીઓ’ રિમે આપણા વાચ
 વામા આવે છે, અને હાનના જમાનામા તેમના પ્રતિનિધિ તરીકે
 તેમના ‘વણુ’ આપણા જીવામા આવે છે પ્રાચીન શ્રેણીઓના મલા
 સદ થના ગાટેની લામખી જન્મને અનુસરીને ગણુતી હતી એવું
 યથન આપણા ગણે હિતરી શક તેમ હોય તો પછી પ્રાચીન બ્રાહ્મણ
 વર્ગની બાબતમા પણ તેમ આપણે માની શકીએ

આપણા મગજમા પૂર્વગ્રહ બધાયો હોય તે દગ ગવો, અને
 પ્રાચીન પરિચિતિની માથે અર્ધાગીન રિચારોની સેગમેળ ગતા
 મલાળવુ, એ જરૂર છે વળી, આપણા દૃષ્ટિકોણને પણ જરૂર

બદલાની જરૂર છે ‘બ્રાહ્મણો જ પુરોહિતો થઈ શકે’, ‘બ્રાહ્મણો જ વેદો શીખવી શકે’, એવુએવુ કહેનાની ટેન આપણને પડી ગઈ છે પરંતુ ‘જેઓ વેદનું જ્ઞાન ધરાવતા હોય અને પુરોહિતનું કામ કરી શકતા હોય તેઓ જ બ્રાહ્મણ કહેવાય’ એવું આપણે કહેવું જોઈએ જે વેદનો અભ્યાસી હોય ને પુરોહિત હોય તે બ્રાહ્મણ ગણાય, પણ બ્રાહ્મણ જ વેદનો અભ્યાસી ને પુરોહિત હોઈ શકે, એમ ન ગણાય વળી, તે સમયના બ્રાહ્મણો માન પુરોહિતનું જ કામ કરતા નહિ આપણે જોઈ ગયા છીએ તેમ, ષ્ટનાક બ્રાહ્મણો વડાયક ધર્મો પણ કરતા, અને બીજા બ્રાહ્મણો બીજા ધર્મો પણ કરતા જ હોના જોઈએ પરંતુ શસ્ત્રો ગામવાની બધી “કૌશિતખી” મા ઉમેરી છે તે આ બાબતમાં ધર્મોધર્મો મૂકાયેના બધનનો દાખલો પૂરો પાડે છે, એમ માની શકાય અહીં પણ દ્વિતર મન મિદ્ધ કરનાના ઉપર્યુક્ત જિગરના પ્રયત્નની ઝાંખી થાય છે

તે સમયે પણ ‘પુરોહિતમય’ મા બીજા કોઈવી દાખલ થઈ શકાય નહિ, એવો સામાજિક નિયેવ ઉદભૂત થયો ન હતો તેમના વશજોનું તો તે ખામ લક્ષણ થઈ પડ્યું છે, તે સમયે પણ સંઘ એમ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે તે મનપના ચુસ્ત ન હતો. પુરોહિતો તમામ પ્રાગના લોભે માથે લાગે

બવહાજ છૂટથી ગ્રામતા ચક્રની કન્યાને પણ તેઓ પગલુતા અનખત, “ગોખિન”, ૩, ૨, ૪૨ વગેરેના તથા વત્સની વાર્તા ઇત્યાદિના આધારે કહી શકાય છે તેમ, ચક્રો સાથેના લક્ષ્ય યજ્ઞદાર બદન અણુગમો જાહેર થતા પણ તેના લક્ષ્ય બદન સ્પષ્ટ નિયેવ તો થયો જ ન હતો (૫ ૭૩-૭૪) તમામ દખીતનો વિચાર કરીને છોડે વેગરે એવો નિર્ણય કર્યો છે કે, જે ‘ગુપ્તગુદિ’ની બાબતમાં પાઞ્જના મમયમાં અનેક બધનો, નિયેવો ઇત્યાદિ નંખાયેના હતા તે રમ્પશુદ્ધિના મમયમાં તે સમયે સખ નિયમ દરેનો ન હતો ૧૫૫

આમ, પુરોહિતમંથ એટલો સુખ ન હતો કે, તેમાં બીજો કાઈ પણ માણસ દાખલ ન થઈ શકે તેને સુખ બનાવવાના પ્રયત્ન થયેલા આપણા જોવામાં આવતો, આવે છે, પણ એ બાબતના જે નિયમો હરેના હતા તે મૌને અવસ્થા બંધનકર્તા ન હતા; અને તેમનો અમલ બળજબરીથી કરાવવામાં આવે તો પણ નહિ દંડિયો દેલા કર્તાવ્યોનો ભગ થયેલો જાણીતો તો તે બદલ કાઈક પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવામાં આવતું હોય તો જ બળજબરીમાં બેદરકારી ચાલુ રહેતી જોવામાં આવતી તો પછી જ્ઞાતિબદ્ધ મૂકવાની શિક્ષા પણ કરવામાં આવતી તો પણ ફરીથી જ્ઞાતિમાં દાખલ થવા માટેની રીત અતિથય સરળ રખાયેલી હતી ૧૫૧

અત્યાગ્રસુધીમાં આપણે ‘પુરોહિતમંથ’ કહેતા આવ્યા છીએ. પણ ખરું જોતાં આપણે ‘પુરોહિતમંથો’ કહેવું જોઈએ, કાળુ કે, દેશના વિવિધ ભાગોમાંના તમામ બ્રાહ્મણોનો એક જ સંસ્કૃતિ હતો, એમ આપણાથી માની શકાય નથી. તેમના ઉદ્દેશોમાં, તેમના કર્તાવ્યોમાં અને તેમના જીવનની રીતરીતમાં સામાન્યતા: કાંઈક મળતાપણુ હશે તો પણ, વધારે સંયુક્ત પ્રકારની મંથામાં તો અમુક અમુક અનુકૂળ સંબોધો જ મેળ પડી શકે, એ સ્પષ્ટ છે. ખરું જોતાં એમ જાણાય છે કે, તે સમયે બ્રાહ્મણોના અનેક મંથાઓ પ્રચલિત હતા; જેમ કે, યજુર્વેદી, શાખ્યદિન, મૈત્રાયણી, ઋગ્વેદી, આપસ્તમ્ય, આપસ્તમ્ય હિરણ્યકેશી, વગેરે વગેરે. આ નામો જ એમ બતાવી આપે છે કે, વેદના જે વિધાનો વિષે તેમને વિશ્વાસ હતો તેમની સાથે આ બેદરકારી તરફ સંબંધ ધરાવતા હતા. પુરોહિતમંથનો પાયો પુરોહિતની વચ્ચેથી નથી પણ તેનું જ્ઞાન છે, એવો જે સિદ્ધાંત પ્રથમ આપણે પ્રતિપાદિત કરી ગયા તેને ઉપર્યુક્ત હકીકતથી એક રીતે અનુમોદન મળે છે શાખા અને ચરણ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોમાં બેદ પડવાની પદ્ધતિ ઉપરથી પણ આવો જ નિર્ણય થઈ શકે છે.

ક્ષત્રિયોઃ—વેળે “ઈ. રહુ.” ૧૦, પૃ. ૨૬ થી ૩૫ સુધીમાં જ મૂળ ગીતારાઓ આપેલા છે તેથી એમ ખાતરી થાય છે કે, ક્ષત્રિયોનો પોતાનો પણ વર્ગ બધાયેલો હતો. બ્રાહ્મણોની સાથેમાથે ક્ષત્રિયો પણ બીજા વર્ગોના આધિકારથી જૂદી જાતના અધિકાર ભોગવતા હતા, એમ અનેક સ્થળે લખાયેલું છે. અલબત્ત, તેઓ ઉમરાવવર્ગના—પ્રાચીન જાતિઓના નાયકોના વંશજો—હતા; પણ તેમના વાડામાં ક્ષેત્ર દાખલ થઈ શકતું નહિ, અથવા તેવી જાતનો મામા-જિજ્ઞ નિષેધ તેમનામાં પ્રચલિત હતો, એવું માનવાને કાંઈ કારણ નથી. અલબત્ત, દરજ્જાની સાકળથી તેઓ મંધ રૂપે મંકળાયેલા હતા; પણ તેમનો મંધ બ્રાહ્મણોના મંધની પેઠે તે સમયે પણ સુસ્ત બની રહેલો ન હતો. બ્રાહ્મણો પ્રગત થતા ગયા તેમતેમ તેઓ પણ પ્રગત થતા ગયા હતા; અને, પછીથી આપણે જોઈશું તેમ, સર્વોપરિતા પ્રાપ્ત કરવાની બાબતમાં તેઓ બ્રાહ્મણોની સાથે લાખા વખત સુધી હરીફાઈ કરી રહ્યા હતા. આ બે વર્ગોની પ્રગતિ લગભગ એકસરખી ધારીએ થયેલી છે, એટલે ક્ષત્રિયોની બાબતમાં અચાહેલું વિગતવાર વર્ણન અહીં આપવાની જરૂર રહેતી નથી.

વૈશ્યો :—સામાન્ય જનમમુદ વૈશ્યોનો બનેલો ગણાતો, અને તેમાંથી ઉપલા બે વર્ગો બંધાતા હતા. ૧૫૭ ઉપલા બે વર્ગોની અને તેમની વચ્ચેનો બેદ દર્શાવનારા ૫૦ચુલ્લુ નિયમો દેરલા હતા. નમૂના તરીકે એમાંના થોડાક નિયમો અહીં આપણે ગીતારીશું.

(૧) યજ્ઞના સ્થાનમાં બ્રાહ્મણને ‘અહિ’ શબ્દથી તથા વૈશ્યને અને ક્ષત્રિયને ‘અગહિ’ તથા ‘આદ્રવ’ શબ્દથી ઉદ્દેશવામાં આવે છે (“ સતપથબ્રાહ્મણુ,” ૧, ૧, ૪, ૧૨).

૬૫૭ સરખાવો ‘સતપથબ્રાહ્મણુ,’ ૧૧, ૨, ૭, ૧૬; ૧૨, ૭, ૩, ૮ તેમ જ “ મા. ડૉ. મૉ. ગે. ”, પુ. ૫૧, પૃ. ૨૮૦ ઉપરનો ઓડ-બર્ગનો લેખ; સેતાર્ન, પૃ. ૧૫૩; ક્રિક, પૃ. ૧૬૩.

(૨) બ્રાહ્મણ તથા પત્ની કરી શકે, ક્ષત્રિય બે પત્ની કરી શકે અને વૈશ્ય એક જ પત્ની કરી શકે (પૃ. ૨૧).

(૩) વિદ્યાર્થીઉપનયની શરૂઆત કરવા માટેની ઉમ્મર બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય બદલ અનુક્રમે ૮, ૧૧ અને ૧૨ વર્ષની છે. (સદર.)

(૪) બ્રાહ્મણની સાવિત્રી ‘ગાયત્રી’ છે; ક્ષત્રિયની સાવિત્રી ‘ત્રિપુલ્’ છે; વૈશ્યની સાવિત્રી ‘જગતિ’ છે. (પૃ. ૨૨.)

(૫) બ્રાહ્મણનો ‘ઉપનયન’ સંસ્કાર વસંતઋતુમાં થાય છે; ક્ષત્રિયનો ઉપનયનસંસ્કાર ગ્રીષ્મઋતુમાં થાય છે; વૈશ્યનો ઉપનયન-સંસ્કાર શરદઋતુમાં થાય છે. (પૃ. ૨૨.)

(૬) શિક્ષા માગવાના પ્રસંગે ઉચ્ચારના અનુક્રમે પ્રારંભમાં તથા મધ્યમાં તથા અંતમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વિદ્યાર્થી ‘મયંત’ શબ્દ વાપરે છે. (પૃ. ૨૨.)

(૭) બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય માટે મકાનની જગ્યા અનુક્રમે ઘોળા, લાલ અને પીળા જમીન છે.

(૮) બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વિદ્યાર્થીના ઉપલા વસ્ત્ર, પવિત્ર કટિબંધ (મેચલ્લા) અને હંડ માટે બનાવટનાં વિવિધ સાધનો હરેલાં છે.

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય અનુક્રમે શ્વેતવર્ણી, રક્તવર્ણી અને પીતવર્ણી ગણાય છે, એવી માન્યતામાં સ્થૂળ સત્ય નથી તેમ આ અને આવાં બીજાં બેદર્શક લક્ષણોમાં પણ સ્થૂળ સત્ય કદાચ નહિ હોય ! (બીજા કટલાક આધારભૂત લેખકો કહે છે કે, વૈશ્યો અને ક્ષત્રિયો અનુક્રમે શ્વેતવર્ણી અને સ્વામવર્ણી છે !) ૧૫૮ ઉક્ત તથા

૬૫૮ આની સાબીતીની જરૂર હોય તો તે “આપસ્તંબ-મર્મસૂત્ર”માંથી મળી આવે છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિયે તથા વૈશ્યે વાપરવા યોગ્ય ચીજોનું વર્ણન કરીને પછી આપસ્તંબ કહે છે કે, “ વર્ણનો કાઈ પણ ઉત્તેષ કયાં વગર કટલાક લેકો કહે છે કે, (યજ્ઞસમયે

વર્ગો વચ્ચે અંતગત ગ્રામા કઠવા બદલનો આહ્વાનપેષકોનો પ્રયત્ન એ નિયમોમા દગ્ગોચર થાય છે, પણ તેની માથેમાથે એમ પણ રપષ્ટ રીતે માળીત થાય છે કે, તે વખતના પ્રચલિત બેદ અતિદૃઢ ન હતા.

પરંતુ મિદ્ધાતની દૃષ્ટિએ તેમ જ અનેક અંગે વ્યવહારની દૃષ્ટિએ વૈશ્યોને આહ્વાણીથી તથા ક્ષત્રિયોથી જૂદા પાડવામા આવ્યા હતા તો પણ, તેમનો સઘ મવર્ણ હોનો, એમ માનવાને કાઠીકારણ નથી. તેમની મંખ્યા એટલી મોટી હતી, અને તેમના વિભાગો એટલા વિવિધ હતા, કે તેમનું મધાત્મક સ્વરૂપ મચવાઈ ગઈ શકે નહિ; અને જન્મના કારણે તેઓ ઘડથી જૂદા પડતા હતા તો પણ, વિવિધ ધધા કરનાગ અને નિવિધ ગૃહેણીગૃહેણીવાળા લોકોના વિવિધ સમૂહોના સંઘ તરીકે તેઓ ચાલુ ગ્લા હતા. પાછળના મમયમા જ એ વિવિધ સમૂહોને મધાત્મક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું હતું. આ બાબતની ચર્ચા હવેપછી કરવામા આવશે.

શૂદ્રો:—શરૂઆતના મમયમા આર્ય અને દામ વચ્ચે જે સ્પર્ધા ચાલી ગૃહેણી હતી તે પાછળના પ્રસ્તુત મમયમા આર્ય અને શદ્ર વચ્ચે ચાલી રહી હતી. (આવી સ્પર્ધા અપષ્ટ રીતે બત્તાવી આપનાગ બાનાગઓ માટે તેમ જ શદ્ર અને આર્ય વચ્ચેના લાક્ષણિક દક્ષકના વર્ણન માટે લુઓ "ઈ. ૨૬.," ૧૦, પૃ. ૫ અને આગળ.) એ બેની વચ્ચેના મનભેદને ટહિંગન કઠવાના વિશિષ્ટ પ્રયત્નો થયેલા જણાય છે. એતું ફરેલું જણાય છે કે, પવિત્ર અગ્નિ પામે જવાનો (અર્થાત્, યજ્ઞ કઠવાનો) કે પવિત્ર કર્મગ્રથો વાચવાનો અધિકાર વાપગવા યોગ્ય ગણાય એવો) વિદ્યાર્થીનો દંડ ઝાડના લાકડાનો બનાવેલો હોવો જોઈએ. (એ. જી. ઈ., ૨, પૃ. ૯.) વળી, "એવમર્થ તમામ વર્ણના લોકો માટે પહેરવા યોગ્ય છે." (એ. જી. ઈ., ૨, પૃ. ૧૦.)

શદ્રોનો નથી. (સદર, પૃ. ૧૧.) તેમ છતાં પણ શરૂઆતના ગ્રંથોમાં આવો દક્ષ સ્થાપિત કરનારા ઉલ્લેખો જોવામાં આવે છે. (સદર, પૃ. ૧૨.) લાખ્યકાર એવી રીતે કરે છે કે, આવા ઉલ્લેખોમાંની 'શદ્ર' ગઢ 'રચકાર'ના અર્થમાં લેવાનો છે. વેશ્વર કહે છે તેમ, શદ્રનો આ મર્યાદિત અર્થ ગૌણ પ્રકારનો છે અને ઉપયુક્ત પ્રયત્નોનો પૂર્ણ પગ પાડે છે. વળી, મૃતદેહને અગ્નિસંસ્કાર કરવાનો અધિકાર શદ્રોને આપેલો નથી. તેમ છતાં પણ બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો તેમ જ શદ્રો પત્તે મૃતદેહ ઉપરના ચણતરના માપ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં દેરા જોવામાં આવે છે. અહીં રચકારનો અર્થ સમજવાનો છે, એવો જ ખુલાસો લાખ્યકારો આપે છે, એટલું જ નહિ પણ તેઓ એક ડગલું આગળ વધીને દિમતથી જણાવે છે કે, શદ્રના મૃતદેહ ઉપરના ચણતરનું માપ આમ ઉલ્લેખાયેલું છે :— “ પરિમાણ-પ્રસંગાત્ ” (માપને ખાતર) ! આપણે કહી ગયા છીએ કે, શદ્ર માથેના લગ્ન બદલ ધીમેધીમે નિર્ગેહ દાખલ થતો ગયો હતો.

આર્યો પૈકી એક તરફથી બ્રાહ્મણો તથા ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો તથા બીજી તરફથી શદ્રો વચ્ચેનું અંતર વધતું જતું હતું, એમ આથી જણાઈ આવે છે. શદ્રો કહેવાતો પચરંગી જનસમૂહ મંથના સ્વરૂપનો ન હતો તેમ એકંદરે આર્ય પ્રજા પણ તેના સ્વરૂપની નહતી, એમ કહી શકાય.

[૩]

આર્યો અને શદ્રો વચ્ચેના સામાજિક અંતરાય પાછળના સમયના વધતા ગયા. પ્રથમ તો આપણે ખોરાકની વાત કરીશું—

“આપસ્તબધર્મશુત્ર” માં કહ્યું છે કે, “(વિ-પાછળના સમ-શ્વદેવના કામે વપરાતો શૂદ્રસ્થાત્રમીનો) ખોરાક ચમાં બ્રાહ્મણો પહેલા ત્રણ વર્ણોના લોકોની દેખરેખ નીચે અને શૂદ્રો વ-શદ્ર તૈયાર કરી શકે.” ૧૫૬ એમ ૨૫૬ રીતે

એને લેઈ ધીમે-કહેલું છે કે, “આવો જોગક દેવાને મારે
 ધીમે વધતો ગયો, લાયક છે,” તેમ જ “કુટુંબના પતિ અને
 પત્ની, ધણી અને ધણિયાણી” તે ખાતા. આથી
 એમ જણાઈ આવે છે કે, પહેલાના વખતમાં આત્મલો શરોએ
 આપેલો જોરાક છટથી ખાતા. પરંતુ એ જ ત્રયમાં આવું ધોગણ
 હોવેલું છે— “કુટલાકના કહેવા પ્રમાણે કેઈ પણ વર્ણના, શૂદ્રો
 સિવાયના (જે લોકો) પોતાને મારે દેવા ધોગણને અનુસંગતા
 હોય (તમણે આપેલો જોરાક) ખાઈ શકાય.” ૧૧૦ તેમ જના
 પણ જૂના ગિવાજનો અવશેષ “ગૌતમધર્મસૂત્ર”, ૧૭ માં જળવધર્મ
 ગુરુ છે ૧૧૧ તેમાં એમ કહેલું છે કે, “ગુજગતના સાધન બીજી
 રીતે (મળી) શકે નહિ તો શરૂ પામેથી (તે વધ શકાય)” આત્મલો
 અને શરૂ વચ્ચે ધીમેધીમે કેવો સખ્ત અતગ્રય નાખવામાં આવતો
 રહ્યો હતો તેનો ખ્યાલ આવા નિયમો ઉપરથી આવરી શકે છે શરૂ-
 આત્મના જે બાબતની પૂગતી છૂટ અપાયેલી હતી તે અત્યંતમાં
 પાછળથી ખામ જરૂરી પ્રમગે જ છૂટ અપાતી થઈ હતી, અને
 એવી છૂટ ધીમેધીમે મદતર બધ કરવા તરફ અત્યંત ગતિ વનજ
 રહેલું સ્પષ્ટ જણાવેલું હતું સ્પર્શામ્પગનો સિદ્ધાંત ૧૧૧ ધીમેધીમે

વેલું છે કે, સ્નાતકે “શરે આપેલું પાણી મોઝે અડાડું પણ ન જોઈએ.” ૧૬૪

ત્યારપછી લગ્નનો પ્રશ્ન આપણે વિચારીશું. આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ કે, આવા લગ્ન બદલ સ્પષ્ટ નિર્ણય ન હતો તો પણ સાધારણ રીતે લોકોને તે બદલ વિરોધ હતો. પરંતુ પાછળથી ધર્મધર્મિ આ બાબતમાં સ્પષ્ટ નાલાયકીઓ દરતી ગઈ. “જેની એકાકી પત્ની શરૂ સ્ત્રી હોય” તેને આદના પ્રસંગે જમાડી શકાય નહિ. ૧૬૫ તે જ અથવા આધારે, મરણ પામેલો જે બ્રાહ્મણ પોતાની પાછળ (ખીચ્છુ) પુરુષ મંતાન મૂકતો ત્રયો ન હોય તેની (મિશ્કતમાંથી) માત્ર ગુજરાનનું સાધન તેની શરૂ પત્નીથી મરેલા તેના પુત્રને મળી શકે. આખરે આવાં લગ્ન સદંતર બંધ થઈ ગયાં. વસિષ્ઠે કહે છે કે,

“કેટલાક લોકો કહે છે કે, તે (અન્ય બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય સ્ત્રીની) માફક શરૂ વર્ણની સ્ત્રીને પણ વેદોચ્ચાર વગર (દિવસ પસંદ કરી શકે). તેણે એમ ન વર્તવું જોઈએ; કારણ કે, આવા (લગ્ન) ના પરિણામમાં કુળની અવનતિ અવશ્ય થવા પામે છે, અને મૃત્યુ પછી સ્વર્ગ મળતું નથી.” ૧૬૬

મનુ પણ આવી જ કહે છે:— “બ્રાહ્મણની કે ક્ષત્રિયની પત્ની ૧૬૭ તરીકે શરૂ સ્ત્રીનો ઉલ્લેખ કોઈ (પ્રાચીન) વાર્તામાં પણ કદવામાં આવેલો નથી; તેઓ (ભાગેમાં ભારે) દુઃખી જીવન ગાળતાં. જે દિવસે બ્રૂહથી અધમ (શરૂ) વર્ણની સ્ત્રીને પરણે છે તેઓ પોતાના કુટુંબોને તેમ જ મંતાનોને શરૂની સ્થિતિમાં અવનત કરે છે.

૧૬૪ સદર, પૃ. ૨૨૦. ૧૬૫ ગોતમ, ૧૫, ૧૯; સે. જુ. ઈ., ૨, ૨૫૮.

૧૬૬ મે. જુ. ઈ., પુ. ૧૪, પૃ. ૫-૬.

૧૬૭ ભાષાતરકારે આ શબ્દની પહેલાં ‘પ્રથમ’ શબ્દ જોડ્યો છે; પણ મૂળ લખાણમાંથી આને માટે કાંઈ આધાર મળતો નથી.

“અત્રિ અને અતથ્યનો પુત્ર (ગૌનમ) કહે છે તેમ, જે શરૂ સ્ત્રીને પરણે છે તે, સૌનકના કહેવા પ્રમાણે, પુત્રજન્મ થતા, અને ભૂચના કહેવા પ્રમાણે જેને (શરૂ સ્ત્રીથી) ૧૬૯ (પુત્ર) મંતાન થાય છે તે, રાતિબહિષ્કૃત થાય છે. જે બ્રાહ્મણ શરૂ પત્ની માથે સૂએ તે (મૃત્યુ પછી) નરકમા પડશે; તેનાથી તેને મંતાન થશે તો તે બ્રાહ્મણ-પદમાંથી ચ્યુત થશે. મુખ્યતઃ (શરૂ પત્નીની) મદદથી દેવાના, પિતૃ-ઓના અને અબ્યાગતોના માનમાં જે માણસ વિધિ કરશે તેનો હવિ પિતૃઓ અને દેવો આરોગશે નહિ, અને આવો (માણસ) સ્વર્ગે જશે નહિ. શરૂ (સ્ત્રી)ના ઓઠની બીનાશનું પાન જે (માણસ) કરે, તેના શ્વાસથી જે અભડાય, અને તેનાથી જેને પુત્ર થાય, તેને માટે દોષ પણુ જાતનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરેલું નથી.” ૧૬૯

આમ બ્રાહ્મણોએ પોતાની અને શરૂની વચ્ચે અભેદ અંતગત્યો જોવા ક્યાં હતા. શરૂની સાથે લગ્ન કરી શકાય નહિ તેમ જ તેમણે રાંનેસો ખોરાક પણ ખાઈ શકાય નહિ. તેમને અડડવામાં પણ અશુદ્ધિ ગણાય. આમ સામાજિક દૃષ્ટિએ અતડા રહેવાનું બ્રાહ્મણોએ કરાવ્યું તેમાં ૧. શુ આગળ વધીને અંતગત્યો વધારતાવધારતા છેવટે તેઓ હાલ જેવામાં આવના સુખ મંવના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયા. જે સિદ્ધાંતોને અનુમરીને તેઓ શરૂથી એકદમ અલગ પડી ગયા તે જ સિદ્ધાંતો બીજા વર્ગોને (ક્ષત્રિયોને અને વૈશ્યોને) ધીમેધીમે લાગુ પાડવામાં આવ્યા. આખરે તેઓ પોતાને અધૂર્વ પ્રકારના માણસો ગણવા લાગ્યા અને એવો સિદ્ધાંત હિંમનથી ઠોકી બેઠાં વાળ્યો કે, “જન્મથી જ બ્રાહ્મણ બનાય છે, અને બીજા કેન્દ્ર વર્તના નથી પણ માણસથી તેમાં દાખલ થઈ શકાય નહિ.” આવી બ્રાહ્મણોએ અંતિમ વિજય કરાવનાર આ મહત્વની બાબત વિચાર કરે આપણે ધીરજ

[૪]

જન્મથી જ બ્રાહ્મણ બનાય છે, એ નિદાત ધીમેધીમે જદિ-
ગત થયો દનો વેન્મા - બ્રાહ્મણમયોમા આવો કોઈ નિદાત જણાતો

જ નથી આપણે પ્રથમ કરી ગયા તેમ,
બ્રાહ્મણોના ઈલા નેટવાક ગ્રથો તો એમ જ કહે છે કે, આ
ખામાંકમશઃ વૃદ્ધિઃ બાળતનુ નિર્ણયક તત્ત્વ જન્મ નથી પણ જ્ઞાન
સંઘના પાયા છે. આ બાળતના વિચારોમા ફેરફાર કેવી રીતે
તરીકે જન્મ. થયો તે વિશ્વામિત્રની અને જનકની વાત

મતગની વાત માથે મરખાવતા મારી રીતે
ગપાટ થાય છે પ્રાચીન માદિત્યમા લખ્યું છે કે, વિશ્વામિત્ર અને
જનક મળે ગજન્યવર્ગના હતા તો પણ તપથી અને વિદ્યાથી બ્રાહ્મણ
બન્યા હતા ૧૭૦ મતગની વાત ૧૭૧ એમ સ્પષ્ટ કરે છે કે, બીજા
વર્ગોના થોડા બ્રાહ્મણ થયા માટે ગમે તેટલા ભારે પ્રયત્ન કરતા તો
પણ, તેઓ તેમા ફાની શક્તા નહિ. વાનીમા ઈદના મુખમાથી આવ્યા
શબ્દો નીકળેમા છે - “એક દમગ જન્મ લીધા પછી જ અંદાજ થઈ
થઈ શકે, તેનાથી ત્રીસ ગણી મુદતે જ શરૂ વૈશ્ય થઈ શકે; તેનાથી
સાઠ ગણી મુદતે જ વૈશ્ય ગજન્ય થઈ શકે; તેનાથી સાઠ ગણી મુદ-
તે જ ગજન્ય બ્રાહ્મણ થઈ શકે, વગેરે વગેરે.” આ શબ્દોની બાળ-
તમા મર આવી ટીકા કરે છે:—

“જન્મો પછી જન્મો લીધા વગર ક્ષત્રિયથી બ્રાહ્મણ થઈ
શકાય નહિ, એ સૂત્ર વિશ્વામિત્ર, વીતહવ્ય વગેરેની વાતોનો કદો
વિરોધ કરે છે.”

આ નિદાત ધીમેધીમે આગળ ધપ્યો, અને પછી એમ દર્શુ
કે, મંતાનને બ્રાહ્મણ ગણી શકાય તેટલા માટે તેના ગાબાપ પણ
બ્રાહ્મણ હોવા જોઈએ મિત્ર લગનના સિદ્ધાંતનો મેળ આ સિદ્ધાંતની

૧૭૦ વિગતો માટે જુઓ મૂરફત સે. ૮, પૃ. ૧, ૫. ૩૩૭-૪૩૦.
૧૭૧ મદર, પૃ. ૪૪૦ અને આગળ.

સાથે કેરી રીતે પડી ચક્રતો, તે સમજવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. દાખલા તરીકે, જે બાળકનો બાપ બ્રાહ્મણ હશે અને જેની મા ક્ષત્રિય હશે તે બાળકની શી ગિયતિ થતી હશે ? મિદ્ધાતત્ર યોગે આવા પ્રશ્નોનો જવાબ આપવામાં કાંઈ મુશ્કેલી નહોતે તેમ નથી જેમ મિત્ર વગનથી ઉત્પન્ન થયેલા દેવેદ બાળકને માટે તેઓ જૂના નર્ણ દેગવે છે તેમ આ બાબતમાં પણ તેઓ દેગવે છે (મરખાવો ગીતમ, ૪, ૧૬ વગેરે) પરંતુ આવા મનમાન્યા મિદ્ધાતોને માટે પ્રગવાનો આધાર મળતો નથી દાખલા તરીકે, યરનોને ક્ષત્રિય પિતાથી શદ્ર માનાને થયેલા મતાનો તર્ક કે ગણાવેના ઝ' (ગીતમ, ૪, ૨૧)

ખરી વાત એમ છે કે, આ બાબતમાં પણ બ્રાહ્મણોનો ધ્યાઓ વધતો ગયા હતો. “મહાભારત”નાના એક શ્લોકમાં એમ કહે છે કે, કોઈ પુત્રની માતા ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય વર્ણની હોય તો પણ તેનો પિતા બ્રાહ્મણ હોય તો તે બ્રાહ્મણ ગણાય (૧૩, ૪૭, ૧૭) પણ “મનુમહિતા” (૧૦, ૬)માં એમ કહે છે કે, “પોતાથી જનરતા વર્ણની પત્નીથી દ્વિજ પુત્રને થયેલા પુત્રો (તેમના પિતા) જેના (પણ) તેમની માતામાની કુદરતી ખોડને લીધે દૂષિત ગણાય છે” ૧૭૨ જે મિદ્ધાતથી કેનદે આવા મતાનેને પિતાની પદવી મળતી બધ થઈ તેની પ્રગતિનું આ પદેલું પગથિયું હતું બ્રાહ્મણોના આ ધનાખા જે વિચિત્ર રીતે ક્રમશઃ ચપાયા તેનો ઉત્તરોત્તમ દાખલો “ગીતમ, ૪, ૨૨, ૨૩” પૂરા પાડે છે દીઝકારે સમજાવી આપી છે તેને અનુમરીને આ દરરોજોનો પૂર્ણ સાગર અહીં આપણે આપીયું (સે જુ ઈ, ૨, ૫ ૧૬૯) — “બ્રાહ્મણની ક્ષત્રિય પત્નીથી જન્મેલી સનર્ણ સ્ત્રી બ્રાહ્મણને પગલે, અને તે જ ત્રમાણે સાન પેઢી ગુની તેની સ્ત્રીના વંશની સ્ત્રીઓ લગ્ન કરે, તો તેની માતમી પેઢીની સ્ત્રીને તેના બ્રાહ્મણ પતિથી જે મતાન ચાય તે બ્રાહ્મણના વર્ણ અમાન વર્ણનું ગણાય તેની જ રીતે ક્ષત્રિય પત્નીથી બ્રાહ્મણને થયેલો

સર્વથા પુરુષ પાછો ક્ષત્રિય સ્ત્રીને પગ્ણો, અને તે જ પ્રમાણે માત પેઢી સુધી તેવા પુરુષના વગળે લગ્ન કરે, તો તેવો માતમી પેઢીનો વશજ ક્ષત્રિય વર્ણનો ગણાય ક્ષત્રિય વર્ણના પુરુષોને વૈશ્ય વર્ણની સ્ત્રીથી થયેલા મતાનેાને, તેમ જ વૈશ્ય વર્ણના પુરુષોને શૂદ્ર વર્ણની સ્ત્રીથી થયેલા મતાનેાને એ જ મિદ્ધાન લાગૂ કરવો જોઈએ.” ગૌતમ એમ પણ કહે છે કે, જીમ્મ આચાર્યોના કથન પ્રમાણે, પાત્રમી પેઢીએ આત્રા વર્ણબેદ મિદ્ધ થાય છે. શૂદ્ર બ્રાહ્મણની પદવી પ્રાપ્ત કરે, અને બ્રાહ્મણ શૂદ્રની પદવીએ અવનત થાય, એવી જાતના આ વર્ણભેદનો ઉલ્લેખ “મનુસંહિતા, ૧૦, ૬૪-૬૫”મા પણ થયો છે.

આમ ઉત્ક્રાંતિની પાયરીઓનું મંપૂર્ણ ચક્ર અહીં મિદ્ધ થાય છે. એટલું બેશક કહી શકાય છે કે, મીથી પહેલા ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય કે શૂદ્ર સ્ત્રીથી બ્રાહ્મણને થયેલો પુત્ર બ્રાહ્મણવર્ણનો ગણાતો; પછી તેની એ પદવી ચાલૂ મ્હી તો પણ તેની સ્થિતિ ઊતરતા પ્રકારની ગણાવા લાગી; ધીમેધીમે આ બાબતમા પણ મપૂર્ણ નિષેધ દાખલ થયો. અવળત, પુરુષના કે સ્ત્રીના વશજનેમા પાત્ર પેઢી સુધી બ્રાહ્મણનું લોહી વહેતું રહેતું તો તેનાથી મૂળ વર્ણમા પાછા દાખલ થઈ શકાતું. ત્યાગ્યાદ માત પેઢીનું ધોગણુ દાખલ થયું, અને છેવટે આ ધોગણુને પણ એકદમ રદબાતલ કરવામા આવ્યું. આમ, (૧) બ્રાહ્મણના પુત્ર સિવાયનો કોઈ પણ પુરુષ બ્રાહ્મણ કોઈ શરે નહિ, અને (૨) બ્રાહ્મણ પિતાના અને બ્રાહ્મણ માતાના પુત્ર સિવાયનો કોઈ પણ પુરુષ બ્રાહ્મણ થઈ શકે નહિ એ બે બરોબરિયા સિદ્ધાંતો ક્રમશઃ સ્થાપિત થયા તેના પરિણામમા છેવટે જેને ‘બ્રાહ્મણ જાતિ’ કહી શકાય તે સુન્ન સામાજિક મંથ ગ્રથપાયો.

[૫]

બ્રાહ્મણવર્ણની આ ક્રમિક ઉત્ક્રાંતિની બાબતમાં કાવકમની નોંધ સુલાગ્યે જળવાઈ રહેલી છે. પાલિ ત્રિપિટકો (બોદ્ધ સંપ્રદાયની

ધારાપોથીઓ) આ પ્રશ્નની બાબતમાં ગણિક
 બુદ્ધિવ્યવસ્થાની માહિતી પૂરી પાડે છે, અને એ અથો કયા
 ગતિ વિષે બૌદ્ધ સમયે લખાયેલા તે અદાજે નહીં કરવાનું મુદ્દ
 માહિત્યનો પૂરાવો માધન આપણને મળી રહે તેમ છે. આથી
 પ્રસ્તુત પ્રશ્નના સમધમાં આ માહિત્ય શુ કહે
 છે તે કાંઈક સિગતે આપણે તપાસીશું મહત્વના અથોનો દ્વં આર
 શરૂઆતમાં આપણે નોધીશું

જાતકોઃ— (૧) “ભદ્રસાવ-જાતક”ની લાખી પ્રમાણનામાં
 એની વાર્તા આપી છે કે, કોઈ શાક્ય અમીગને મુલામની સ્ત્રીથી
 થયેલી વાસભખતિયા નામની પુત્રી માથે ગેસવનો ગમ્મ પગથો,
 અને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે નણીને તેમ જ તેના પુત્રને
 તેમની પદવી ઉપરથી જિતારી પાડવામાં આયા. બુદ્ધ ભગવાન
 ગામમાં આવ્યા ત્યારે ગમ્મએ આ વાત તેમને કહી, એટલે બુદ્ધ
 ભગવાને આમ કહ્યું —

“હે ગમ્મ ! શાક્યોએ કોઈ ખોટું વસ્તુ નથી તેઓ કોઈ સ્ત્રી
 આપના માગના હતા તો તેમણે પોતાના યોરીની કોઈ કન્યા આપવી
 લેધતી હતી પણ, હે રાજા ! હું આમ કહું છું—વાસભખતિયા
 ગમ્મની પુત્રી છે, અને અમીગ નમ્મના ધર્મમાં તેને વિધિમર મિચન
 થયેલું છે, વિદુડભ પણ અમીગ ગમ્મથી ઉત્પન્ન થયો હતો. જૂના
 જમાનાના કાલા પુરુષોએ કહ્યું છે કે, માતાના જન્મની સ્ત્રી ગણનારી
 છે ? પિતાનો જન્મ જ માપ છે, ૧૭૩ અને લાકડા વીણનારી ગરીબ
 પત્નીને તેમણે ગણીની પદવી આપી, અને તેનાથી જન્મેલો પુત્ર
 બાગ યોજનના વિનાશવાળા વારાણસીનો મર્વસત્તાધીશ થયો અને
 લાકડા ઊંચકી લઈ જનારો ગમ્મ રૂઢવાદન થયો ” (“જાતક”,
 અક ૭, ૧, ૧૩૩ અને આગળ ઉપર આ વાર્તા વિગતે આપેલી છે)

૬૭૩ મરખાવો “મહાભાગ્ગ”, અનુયામન પર્વ, પ્ર ૮૭,
 સ્લોક ૧૭

“કોમલના ગળાએ આ બાપજી માબાપુ ત્યારે તે ખુશ થયો, અને ‘પિતાનો જન્મ માણુમનુ માપ છે’ એમ મનમાં વિચારી, તેણે માતા તથા પુત્ર માથે યોગ્ય વર્નન પાંદુ ગણ્યુ.” ૬૭૪

(૨) “કુરુમાર્ગપિદ-જનક” ની પ્રત્યાવનામાં કહ્યું છે કે, માવત્રિયા બાજવાનોના મુખીની પુત્રી મલિકાને કોમલના રામની પટનાણી બનાવવામાં આવી હતી. (૩, ૪૦૫).

(૩) “ઉદાસક-જનક” (૪, ૨૬૩)માં કહ્યું છે કે, વાસુદેવની રામનો આજ્ઞા ઉપાધ્યાય કોઈ વંદેલ્લીની પ્રેમપાશમાં પડ્યો, અને તેમને ઉદાસક નામનો પુત્ર પ્રાપ્ત થયો. એ છોકરો મોટો થયો ત્યારે પોતાના બાપની કને ગયો, અને તે છોકરાની મને તેણે પોતે આપેલી મુદ્રાના આધારે તે છોકરાની પાછી ઓળખાણ તેને પડી એટલે દુરત જ તેણે ઉદાસકને આજ્ઞા તરીકે સ્વીકાર્યો, અને પોતાના તાબામાં ઉપાધ્યાય તરીકે તેની નીમણુંક તેણે કરાવી.

(૪) (ક) “માતમ-જનક” માં કહ્યું છે કે, ચંદ્રાવનું એક બાધા બદલ મોજા હજાર આજ્ઞાને બાકીના આજ્ઞાએ ઘાતિય-હિંદુત કયાં હતા (“જનક”, ૪, ૩૮૮). (મરખાવો “મનધર્મ-જનક”, ૨, ૮૨ અને આગળ)

(ખ) ‘ચિત્તમંજૂત-જનક’ (૪, ૩૬૦ અને આગળ) માં કહ્યું છે કે, બે સ્ત્રીઓ-વેપારીની પુત્રી અને ઉપાધ્યાયની પુત્રી-સહેરના દગ્ધાગની બહાર જતી હતી તેવામાં તેમને બે ચંદ્રાણે સામા મળ્યા. તેઓ બોલી: “આ તો અપશુકન થયા!” ૧છી મુગધી જળથી પોતાની આંખો ધોઈ નાખીને તેઓ પાછી ફરી. લોકોએ પેલા બે ચંદ્રાણેને મારીને બોખરા કયાં અને તેમને બહુ દુઃખ દીધું તથા નુકસાન કર્યું. (મરખાવો “માનમ-જનક”, પુ. ૪, પૃ. ૩૭૬ નો પૂર્વ ભાગ.)

સુતો — (૫) “અયમ્સુત” ૧૭૫ (“દીવનિકાચ”, અઽ ૩)

અયમ્ નામનો જુનાન આહ્વણ ગૌતમજીવની કને ગયો અને એવો દાવો કરવા લાગ્યો કે, ચાર વર્ષો પેટી ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શૂદ્રો આહ્વણની તહેનાતમાં ગહેનાગ અનુચરો છે. એ ગુમાની આહ્વણના ગર્વ ઉપર અંકુશ મૂકતા જીવ લગવાને તેને યાદ દેવડાવ્યું કે, તે પોતે જે કૃષ્ણાયન જાતિનો હતો તે ક્ષત્રિય ગમ્મની ગુલામડીના વશની છે. એ ગુલામડીનો પુત્ર મહર્ષિ થયો હતો અને ક્ષત્રિય ગમ્મની કુવરીને પરણ્યો હતો.

પછી ગૌતમજીવે અયમ્ને આમ પૂછ્યું — “કાઈ માણસ આહ્વણ પત્નીથી ક્ષત્રિયને થયેલો પુત્ર ટોચ તો તેને આહ્વણમાં ધ્યાન અને પાન મળે ? ” “અયમ્ત, મળે ” “તેમના બોજનમાં અને શિક્ષાપાત્રમાં તેને ભાગ મળે ? ” “હા ” “તેઓ તેને મત્રાના અભ્યાસી તરીકે દાખલ કરે ? ” “હા ” “તેઓ પોતાની પુત્રી તેની સાથે પરણાવે ? ” “હા ” “ક્ષત્રિયો તેને ક્ષત્રિયની ડોંગીમાં અભિષિક્ત કરે ? ” “ના ” “કુંભ ? ” “ડાગ્યું કે, તે માતૃપક્ષે (તેમની જાતિમાં) જન્મ્યો નથી ” “ક્ષત્રિય સ્ત્રીથી આહ્વણને થયેલા પુત્રને આહ્વણમાં ધ્યાન, પાન, શિક્ષાપાત્ર અને બોજન બદલ શૂદ્ર મળે ? ” “હા ” “તેઓ તેને વિદ્યાર્થી તરીકે દાખલ કરે ? ” “હા. ” “તેઓ પોતાની કન્યા તેને આપે ? ” “હા ” “ક્ષત્રિયો તેને અભિષિક્ત કરે ? ” “ના ” “કુંભ ? ” “કારણ કે, તે પિતૃપક્ષે (તેમની જાતિમાં) જન્મ્યો નથી.”

પછી ગૌતમજીવે આમ કહ્યું — “તો પછી, માતૃપક્ષની કે પિતૃપક્ષની દૃષ્ટિએ તમે વિચારો તો પણ, ક્ષત્રિયો ઉચ્ચતર છે અને આહ્વણો નીચતર છે. આહ્વણોએ અપમાન કરીને બદિષ્ટ કરેલા આહ્વણને દાખલો નો આહ્વણો તેનો સ્વીકાર કરશે કે તેની માથે

જમશે કે તેને શીખવશે ? ” “ના.” “તેઓ પોતાની કન્યા તેને આપશે ? ” “ના.” “પણ ક્ષત્રિયોએ ક્ષત્રિયને બદિષ્ટ કર્થો હોય તે બ્રાહ્મણો તેના સ્વીકાર કરશે કે તેને ખવડાવશે કે તેને શીખવશે ? ” “હા.” “તેઓ પોતાની પુત્રી તેને આપશે ? ” “હા.” “તો પછી ક્ષત્રિય અતિશય અપમાન પામેલો હોય ત્યારે પણ ક્ષત્રિયો અધિયાતા છે અને બ્રાહ્મણો બિરતા છે.” “હે અંબક ! બ્રાહ્મણ જ નીચેનો શ્લોક બોલ્યો હતો:—

“જેઓ કુળની ગણના કરે છે તેઓમાં ક્ષત્રિય સર્વોત્તમ છે. પણ અણીશુદ્ધ વર્તન અને અંપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવનારો માણસ દેવોમાં અને મનુષ્યોમાં સર્વોત્તમ છે.” હે અંબક ! મને લાગે છે કે, આ બરાબર કહ્યું છે.”

(૬) “અસ્સલામનસુત” : ૧૭૧ (“મજ્ઞિમનિકાય”, અંક ૯૩.)
એની શરૂઆતમાં એવું વર્ણન કર્યું છે કે, ચારે વર્ષો એક-સરખી રીતે વિશુદ્ધ છે, એવો જે અભિપ્રાય ગૌતમબુદ્ધે દર્શાવ્યો હતો તેની અર્થા કરી શકે એવા કોઈ માણસને ખોળી કાઢવાનો પ્રયત્ન સાવધિના કેટલાક બ્રાહ્મણો કરી રહ્યા હતા. અસ્સલામન નામનો જુવાન અને પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન આવી અર્થોમાં બરાબર બિરતરી શકે તેમ છે, એવું તેઓ ધારતા હતા તેથી પોતાની મુશ્કેલીના ઉક્ત પ્રસંગે તેમણે તેને અર્થોમાં બિરતવા વિષે વિનંતિ કરી. અસ્સલામન ગૌતમ-બુદ્ધની પાસે ગયો અને આમ બોલ્યો:—

“હે ગૌતમ ! બ્રાહ્મણો આમ કહે છે:—‘બ્રાહ્મણો સર્વોત્તમ વર્ણ છે; બીજો દરેક વર્ણ બિરતો છે. બ્રાહ્મણોનો વર્ણ સ્વેન છે; બીજો દરેક વર્ણ સ્યામ છે. બ્રાહ્મણો જ શુદ્ધ છે; જેઓ બ્રાહ્મણો નથી તેઓ શુદ્ધ નથી. બ્રાહ્મણો જ બ્રહ્માના મુખમાંથી જન્મેલા,

૬૭૬ ઉક્ત મુત્તનો સારાંશ ટી. ક્યમ્પ્યુ. ક્લેપ્સ ડેવિડ્ઝ દ્વારા “ઇન્ડિયન બુદ્ધિઝમ” (લિખ્ત લેક્ચર્સ, પૃ. ૫૧ અને આગળ) ઉપરથી બતાવ્યો છે.

બ્રહ્મામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા, બ્રહ્માએ ઉત્પન્ન કરેલા, બ્રહ્માના વંશજો, બ્રહ્માના ખરા પુત્રો છે.’ પરંતુ, હે પ્રભુ! આપ આ બાબતમાં શું કહો છો ? ”

પછી બુદ્ધ ભગવાને તેને પૂછ્યું કે, ‘ખીછ સ્ત્રીઓને પ્રસવકાળની વેદના વગેરે થાય છે તેમ બ્રાહ્મણની પત્નીને નથી થતું ?’ અરસલાયને કબૂલ કરતાં કહ્યું કે, ‘એ વાત ખરી છે—અર્થાત્, એમ થાય છે—છતાં પણ બ્રાહ્મણો પોતાનો ઇલાખો આગળ કરે છે.’

પછી, તપાસ વિષેની આપણી આધુનિક તુલનાત્મક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરીને બુદ્ધ ભગવાને તેને પૂછ્યું કે, ‘બ્રાહ્મણો અને ખીજા વર્ણો વચ્ચે જેવા રંગભેદ છે તેવા રંગભેદ આપણા પડોમના ઍકિદ્વયા કે અફઘાનિસ્તાન જેવા દેશોમાં નથી શું ? તેમ છતાં પણ તે દેશોમાં ગુલામો શેઠ નથી થઈ શકતા ? શેઠો ગુલામો નથી થઈ શકતા ?’ પાછું અરસલાયને કબૂલ કરતા કહ્યું કે ‘એ વાત ખરી છે—અર્થાત્, એમ છે ખરું—છતાં પણ બ્રાહ્મણો પોતાનો ઇલાખો આગળ કરે છે.’

પછી આગળ વધીને ગૌતમ બુદ્ધે તેને પૂછ્યું કે, ‘કાંઈ ખૂની ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય કે શ્દ્ર હોય તો તેનું મૃત્યુ થતા તેનો દેહ ભરમી-ભૂત થયા પછી તે કુઃખી અવસ્થામાં જન્મે, પણ તે બ્રાહ્મણ હોય તો તેમ ન બને ?’ અરસલાયને જવાબ આપ્યો કે ‘આ બાબતમાં બ્રાહ્મણની સ્થિતિ ખીજા લોકોની સ્થિતિના જેવી જ છે.’ ગૌતમ બુદ્ધે એનાથી વિરહ પ્રકારનો દાખલો આપીને તેની પાસેથી જવાબ મેળવ્યો.

આમ વધુ પ્રશ્નો પૂછતાં પૂછતાં ગૌતમબુદ્ધે તેને જણાવ્યું કે, તોડીની સાથે ગધેડાનો મંયોગ થતા ખચ્ચર ઉત્પન્ન થાય, ને તે પિતાથી તેમ જ માતાથી જૂઠું નીવડે; પરંતુ ક્ષત્રિયની સાથે બ્રાહ્મણનો કે બ્રાહ્મણની સાથે ક્ષત્રિયનો મંયોગ થતા જે સંતાન થાય તે પિતાને તેમ જ માતાને મળતું આવે.

છેવટે ગૌતમબુદ્ધે પેલા બ્રાહ્મણ વિદ્વાનને આમ મૂક્યું:—“એ

ભાઈઓ પૈકીનો એક ભાઈ દીક્ષિત વિદ્યાર્થી હોય ને બીજો ભાઈ દીક્ષિત વિદ્યાર્થી ન હોય, તો માગલિક અને ધાર્મિક પ્રમંડે બ્રાહ્મણો પોતે તે પૈકીના કયા ભાઈને અગ્રસ્થાન આપે ?” અસ્મકાચને કહ્યું કે, “દીક્ષિત વિદ્યાર્થી.” ગૌતમ બુદ્ધે પૂછ્યું કે, “પરંતુ દીક્ષિત વિદ્યાર્થી દુગચારી અને દુર્વ્યમની હોય, અને બીજો વિદ્યાર્થી સદાચારી અને સદ્વ્યસની હોય, તો પછી બ્રાહ્મણો પોતે તે પૈકીના કોને અગ્રસ્થાન આપે ?” અસ્મકાચને જવાબ આપ્યો કે, “દીક્ષિત ન હોય તેને” ગૌતમ ભગવાને કહ્યું કે, “હે અસ્મકાચન! તમારો પ્રથમના જવાબમાં તમે પોતે જ જન્મની સર્વોપરિતા છોડી દીધી છે, અને પછીના જવાબમાં તમે પોતે જ પૂણ્ય વિદ્યાની માહિતીની સર્વોપરિતા છોડી દીધી છે. તમામ વર્ણોની જે શુદ્ધિ હું જાહેર કરું છું તેનો સ્વીકાર તમે પોતે જ આમ કરીને કર્યો છે.”

(૭) “વાસેકસુત” : (સિ. પુ. ૪., પુ. ૧૦, પૃ. ૧૦૮ અને આગળ)

ભારદ્વાજ અને વાસેક નામના બે યુવકો વચ્ચે મંવાદ થયો. વાસેકે પૂછ્યું કે, “માણસ બ્રાહ્મણ કેવી રીતે થાય છે ?” ભારદ્વાજે કહ્યું કે, “માણસ માતૃપક્ષે તેમ જ પિતૃપક્ષે જન્મથી અગ્રીર હોય, પૂર્વજનેની માતમી પેઢી સુધી શુદ્ધ ગર્ભધાણો હોય, અને જન્મ પરત્વે તિરસ્કૃત ને નિદિત ન હોય ત્યારે તે બ્રાહ્મણ થાય છે.” વાસેકે કહ્યું કે, “માણસ સદ્ગુણી અને વિદ્યાવ્યામંગી હોય ત્યારે તે બ્રાહ્મણ થાય છે.” તેઓ એકબીજાનું મમાધાન કરી શક્યા નહિ, એટલે ગૌતમબુદ્ધને આ બાબત વિષે પૂછવાને તેઓ સંમત થયા. ગૌતમબુદ્ધના જવાબનો આરંભ એ હતો કે, “માણસ જન્મથી બ્રાહ્મણ નથી થતો, તેમ માણસ જન્મથી બ્રાહ્મણ નથી થતો એમ પણ નથી; ક્રિયાથી માણસ બ્રાહ્મણ થાય છે; ક્રિયાથી માણસ બ્રાહ્મણ થાય છે એમ પણ નથી; કારણ કે, માણસો પૈકીનો જે માણસ ગાયોનું રખવાણું કરીને જીવન યુગ્મરે છે તે બ્રાહ્મણ નથી પણ ખેડૂત છે, અને માણસો પૈકીનો જે માણસ શૂદ્રચાત્રમની

કેયાઓ કરીને જીવન માળે છે તે બ્રાહ્મણ નથી પણ યાત્રિક છે, વગેરે વગેરે.” (બ્રાહ્મણની ચોક્કસ લાયકીઓ ૨૭ માં શ્લોકથી ૫૪ માં શ્લોક મુધીમાં આપવામાં આવેલી છે.) વર્ણોમાં જાતિભેદ છે, એ વિચારનો રહિયો પણ વિવિધ દલીલોથી ગૌતમબુદ્ધે આપ્યો.

(૮) “કણ્ણકયાત્ત-સુત્ત” (“મન્દજિમ્મનિકાય,” અંક ૯૦) માં ગૌતમબુદ્ધે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

“ક્ષત્રિયો, બ્રાહ્મણો, વૈશ્યો અને શૂદ્રો-એ ચાર વર્ણો છે. એ ચાર વર્ણો પૈકીના ક્ષત્રિયોને અને બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર, સન્માન, અભિવર્દન અને લાયક સેવા પરત્વે અગ્રસ્થાન મળે છે.” ૧૭૭

(૯) બુદ્ધ ભગવાનને જે પ્રશ્ન “અસ્સલાયન-સુત્ત” માં પૂછવામાં આવ્યો હતો તે જ પ્રશ્ન “મધુર-સુત્ત” માં ૧૭૮ મહાકવ્યાને પૂછ્યો હતો. બુદ્ધ ભગવાને એવો જવાબ આપ્યો હતો કે, બ્રાહ્મણો ઉત્તમોત્તમ વર્ણના છે (વગેરે વગેરે), એમ લોકોમાં જાહેર કરવું, એ માત્ર ખાલી બકવાટ છે. આ બાબતના પાંચ કારણો બુદ્ધ ભગવાને તેને આમ જણાવ્યા હતાં:—

(ક) કાંઈ ક્ષત્રિય આબાદી ભોગવતો હોય તો તે કાંઈ પણ ક્ષત્રિયને, બ્રાહ્મણને, વૈશ્યને કે શૂદ્રને પોતાની નોકરીમાં રાખી શકે. તે જ પ્રમાણે બાકીના ત્રણ વર્ણો પૈકીના કાંઈ પણ વર્ણનો તથાગર માધ્યમ ક્ષત્રિયને, બ્રાહ્મણને, વૈશ્યને કે શૂદ્રને નોકરીમાં રાખી શકે. એવા સંવર્ગો ગમે તે વર્ણના હોય તો પણ પોતાના શેઠની નોકરી જાહાવવામાં એકસરખી રીતે ઉત્પાદી રહે.

(ઘ) ખૂની, ધાડપાડ, વ્યભિચારી, જૂઠો, મુગલીખોર, કડવચની, દુરાચારી, અતિલોભી, ક્રીનાખોર અને અસત્યમતાવત્તખી

૧૭૭ જ. રો. એ. મો., ૧૮૯૪, પૃ. ૩૪૧.

૧૭૮ આ સુત્તના મૂળ વસ્તુ અને તેના લાપાંતર મારે જુઓ જ. રો. એ. મો., ૧૮૯૪, પૃ. ૩૪૯ અને આગળ.

ક્ષત્રિય મૃત્યુપછી શિક્ષા ભોગવવાની ગ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે તેમ તેવો બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય અને શૂદ્ર પણ પ્રાપ્ત કરે.

(ગ) જે ક્ષત્રિય ઉપર્યુક્ત દુર્ગુણોથી મુક્ત રહે તે મૃત્યુપછી સૌખ્ય અને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરે તેમ તેવો બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય અને શૂદ્ર પણ પ્રાપ્ત કરે.

(ઘ) જે ક્ષત્રિય ઘરફોડ ચોરી કરે કે લૂટ કરે કે ધાડપાક બને કે છિનાણુ કરે તેને દેહાતદડ યાય કે બાળી મૂકવામા આવે કે દેશપાર કરવામા આવે કે યોગ્યતા પ્રમાણે શિક્ષા થાય તેમ તેવો બ્રાહ્મણની, વૈશ્યની અને શૂદ્રની બાબતમા પણ બને.

(ઙ) જે ક્ષત્રિય માધુ બને તેની સાથે ગ્રન્થ સન્માનપૂર્વક વર્તે તેમ તેવો બ્રાહ્મણની, વૈશ્યની અને શૂદ્રની સાથે પણ વર્તે.

જીવનના ભૌતિક વિજય ઉપર, પારલૌકિક સુખ અને શિક્ષા ઉપર, અદાલતોના ફેસલા ઉપર, અને સાધુઓને અપાતા સન્માન સન્માન ઉપર વર્ણુની અસર કાંઈ પણ રીતે થઈ શકતી નથી, એવું પ્રતિપાદન આમ થયું ત્યારપછી મહાકવ્યમાને અનમા એમ પૂછ્યું કે, “આવી વસ્તુસ્થિતિ હોય તો આ ચારે વર્ણો ભગબર એકમગ્ધા છે કે નહિ ? આપને શું લાગે છે ?” બુદ્ધ ભગવાન આટલો જ જવાબ આપી શક્યા — “ હે કવ્યમાન ! અવબત્ત, આવી વસ્તુસ્થિતિ હોય તો મને તેમની વચ્ચે કાંઈ ભેદ જણાતો નથી ”

ઉપર્યુક્ત બૌદ્ધ ગ્રંથોના આધારે એમ બેશક સાબીત થાય છે કે, વર્ણોની સમાનતા મનથી સિદ્ધાતનો તથા ઉચ્ચ અને નીચ વર્ણુ વિષેના તાર્કિક વિચારોનો અભાવ ન હતો તો પણ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર વચ્ચેનો વ્યાવહારિક વર્ણુવ્યવસ્થાની ભેદ સારી પેઠે સ્થાપિત થઈ ગયેલો હતો. પ્રગતિ ઉપર બૌદ્ધ અવબત્ત પ્રથમના જેટલો તે અતિમર્યાદિત સાહિત્યની અસર ન હતો. બ્રાહ્મણનો વર્ણુ અભેદ ન હતો, કેમ કે, “ અબહસુત ” માં બ્રાહ્મણ થયેલા

ક્ષત્રિયનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ થયેલો છે. ૧૭૯ અવળત એટલું ખરું છે કે, પિતૃપક્ષે તેમ જ માતૃપક્ષે જે માણસ ક્ષત્રિય વર્ણમાં ન જન્મ્યો હોય તે ક્ષત્રિય વર્ણનો ન હોઈ શકે, એવો ગર્વિષ્ઠ દાવો ક્ષત્રિયોએ કરેલો છે. પરંતુ બૌદ્ધ લેખકોનો ક્ષત્રિય પ્રત્યેનો સ્પષ્ટ પક્ષપાત આપણે યાદ કરીશું તો આપણે એટલું કબૂલ કરવું પડશે કે, આ જાતનો જે દાવો બ્રાહ્મણો કરતા હતા તે જેમ અસ્તિત્વ ધરાવતો ન હતો તેમ ક્ષત્રિયોનો આ દાવો પણ ખરેખર અસ્તિત્વ ધરાવતો ન હતો. તદુપરાત 'માતાના જન્મની શી ગણુનરી છે ? પિતાનો જન્મ જ માપ છે' એવો જે સિદ્ધાંત "લક્ષ્યાલ-ઝાતક"-ના ક્રેસલના રાજાને બુદ્ધ ભગવાને ઉપદેશ્યો હતો તેની સાથે એનો સ્પષ્ટ વિરોધ સિદ્ધ છે. આ સિદ્ધાંત ઉપરથી તેમ જ ઉપર્યુક્ત (અંક ૧, ૩, ૫) ઉલ્લેખોથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, વર્ણોત્તર લક્ષ્યે તે સમયે ૨૬ હતું. અવળત, "ઝાતકો" માના અનેક ઉલ્લેખો સિદ્ધ કરે છે તેમ, સર્વજ્ઞ લક્ષ્ય પ્રત્યે જ આધ્યાત્મિક વ્યવસ્થા રહેતું હતું. ૧૮૦ વર્ણવ્યવસ્થાનું મોટું લક્ષણ એ છે કે, જે

૧૭૯ બૌદ્ધ ગ્રંથોની શોધખોળ થઈ તેથી આપણા વિચારો ડેટલા અંશે વિસ્તૃત થયા છે તેનું માપ, બૌદ્ધ પંથના ઉદયના સમયની હિંદુસ્તાનની સામાજિક સ્થિતિ વિષેના દ્રાષ્ય કેવિઝના સન ૧૮૮૧ ના નીચેના કથનની સાથે તેના "બુદ્ધિરૂઢ ધડિયા"-ના ચોથા પ્રકરણમાંના આ બાબતના વિચારોની સરખામણી કરવાથી નીકળી શકે છે: "સમાન વર્ણો સિવાયના કોઈ પણ વર્ણોમાં વર્ણોત્તર લક્ષ્ય થઈ શકતું નહિ. કોઈ પણ ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણ થઈ શકતો નહિ." ("હિબર્ટ લેકચર્સ", પૃ. ૨૪.) ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખો એમ અચૂક માખીત કરે છે કે, પાલિ-ભાષાના એ મહાકાવ્યોની વિદ્વાને બેશક ભૂલ ખાધી છે. સરખાવો જ. ઝે. એ. સો., ૧૮૯૪, પૃ ૩૪૩, પાદલેખ ૧.

૧૮૦ 'એક સમજાતિકકુલાકુમારિક મહા' ઝાતક, ૩, ૪૦૨;

જોરાને બીજા લોભે અડખ્યા હોય તે ખાઈ શકાય નહિ, પણ નિદાન ઉચ્ચ વર્ણો પરત્વે બૌદ્ધ પ્રથોમાથી આની સાખીતી જગ પશુ મળતી નથી “જાતન” નો ખાસ અભ્યાસ આ દ્રાષ્ટી કરનાર દિગ્ગ્ની દીકા અહીં આપણે માલત્ર ગિતારીશુ

‘આર્ય’ લોકો તમામ ધાર્મિક બાબતોમા જોગદાના પ્રશ્નને હમેશા અતિશય મહત્વ આપતા, તેમ જ પક્તિભોજન હમેશા લોહીની એકતાના બાજુ ચિહ્ન તરીકે ગણાતું આવેલું છે, એ વાત આપણુ ધ્યાનમા લઈશુ તો આપણને એમ સમજાઈ આવશે કે, જે કાર્ધ અનુદ્ધ હોય તે બહુ પગતમાથી બાતલ ગણવાનો સિદ્ધાંત પ્રાચીન હતા, અને તે કુદુબના ક્ષેત્રમાથી જ્ઞાતિના ક્ષેત્રમા ગતરી આવ્યો હતો, અને જ્ઞાતિમા તેણે ખાસ ચુસ્ત રૂપ પકડી લીધું હતું તેમ છતાં પણ આપણે એટલી હકીકત છપાવવી ન જોઈએ કે, પગતમાથી હલકા લોભને બાતલ ગણનાની જે પદ્ધતિ હિંદુ જ્ઞાનમા આજે આપણા જોવામા આવે છે તેનું મૂળ ‘જાતક’ માથી લાગ્યે જ મળી આની શકે તેમ છે” ૧૮૧

હિંદુ આવો એક જ દાખલો ગણાવ્યો છે ગ્રંથએક શાક્ય સરદારે ગુનામની છોમરીની માથે જોગક ખાવાની ના પાડી હતી (૪, ૧૪૪ અને આગળ) “જાતન” જેણે સાખીત કરે છે કે, અડાવનું એકું ધાન્ય પ્રાપ્તિ ખાય, એ મહાપાપ ગણાતું હતું [ઉપર્યુક્ત અક ૪ (ક)] “જાતક” એમ પણ બતાવી આપે છે, અડાવનું દર્શન પણ અશુદ્ધ ગણાતું હતું (ઉપર્યુક્ત અક ૪ જ) અલબત્ત “જાતક-જાતક” મા એમ કહ્યું છે કે, અડાવના દર્શનથી

સરખાવો જાતક, ૧, ૧૯૯, ૨, ૧૨૧, ૨૨૫, ૩, ૯૩, ૧૬૨, ૪, ૨૨, ૫૧ સરખાવો “અસિતાબૂ-જાતક” (૨, ૨૦૯) ની ઉપકથા તથા “સુવણ્ણભિગ-જાતક” (૩, ૧૨૮) ની ઉપકથા ફિક્કે આ દાખલાઓ એકત્રિત કર્યા છે (પૃ ૩૪-૩૫), ૧૮૧ ફિક્કે, પૃ. ૨૯-૩૦

વેપારીની જે પુત્રીને અપમાન લાગ્યું હતું તે છેવટે તેની પત્ની બની હતી. પરંતુ એટલું યાદ ગાખવું જોઈ એ કે, આવી અમાધારણ સખ્તાઈ માત્ર ચંડાળના મંબધમા ગહેતી હતી, શદ્રો સહિત બાકીના વર્ણોના મંબધમા ખોગક અને અર્ધ પરત્વે આવી જાનની કાંઈ બધી હોવાનું કોઈ પણ રીતે સાબીત થતું નથી.

[૬]

તેમ છતાં પણ એ મમયનું વિશિષ્ટ લક્ષણ તો ક્ષત્રિયો અને બ્રાહ્મણો વચ્ચેની મર્વોપરિતા માટેની સ્પર્ધા હોવાનું જણાય છે.

(સંગ્રાહો ઉપર્યુક્ત આ ૫ થી ૯.) આવી

ક્ષત્રિયો અને બ્રા- સ્પર્ધા હયાતી જ ધગવતી ન હતી, તેમ જ
હાણો વચ્ચેની મર્વોપરિતા બદલના બ્રાહ્મણના હક્કની બાબતમાં
સ્પર્ધા. કોઈએ કદિ પણ પ્રશ્ન ઊભો ન હતો, એવું

અનુમાન બ્રાહ્મણોના ત્રયો ઉપરથી થાય,

એમાં કાંઈ નમાઈ નથી. ૬૮૨ પરંતુ પ્રાચીન ત્રયોમાં પ્રમગવશાત્ જે ઉત્તેજો થયેલા છે તેના આધારે એમ મમજાઈ આવે છે કે, સર્વોપરિતા માટેની આવી સ્પર્ધા ખરેખર હયાતી ધગવતી હતી. મૂરે આ બાબતનું પૃથક્કણ બહુ કાગજથી કરેલું છે. ૬૮૩ પણ તેણે કેવળ બ્રાહ્મણોના ત્રયો ઉપર આધાર ગાખ્યો હતો એટલે નિષ્પક્ષપાત રીતે પુરેપુરું સત્ય પ્રકાશિત થાય એવી આશા રાખી શકાય નહિ. એ તો દાવની એક બાણ થઈ. પણ એ દાવની ખીંચ બાણ બૌદ્ધ ત્રયોમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેમાં ક્ષત્રિયોની મર્વોપરિતાને માટે એટલો જ ઈલાખો ગાખેલો જણાય છે ઉપરિનિર્દિષ્ટ “અખ-કંસુત” ઉપરથી તેમ જ ચાગ વર્ણોને ગણાવના બૌદ્ધ લેખકોએ પ્રથમ ક્ષત્રિયોને ગણાવીને પછી જ બ્રાહ્મણોને હમેશા ગણાવ્યા છે

૬૮૨ વે. ૫૨, ઇ. ૨૬, ૧૦, પૃ. ૨૭-૪૧.

૬૮૩ મૂ, એ. ૨, પૃ. ૩૩૭-૩૭૧.

તેથી આ વાત બિદ્ધ થાય છે. આ બાબતમાં જૈન ગ્રંથો બીદ્ધ લેખકોને પુરેપુરું અનુમોદન આપે છે. દાખલા તરીકે, "કલ્પસૂત્ર"-મા ૧૮૪ એમ કહ્યું છે કે, અહતો વગેરે નીચા કુળમાં, હલકું કુળમાં.....કે બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મે, એ કદિ બન્યું નથી તેમ બનશે પણ નહિ. કર્મના પરિણામમાં તેઓ આવા કુટુંબોની સ્ત્રીઓની કૃપે ગર્ભાનુ રૂપ લે; પણ એવી કૃપમાંથી તેમનો જન્મ કદિ ન થતા ઉચ્ચ અને અમીર કુટુંબોમાં પ્રસ્થાન પામીને તેઓ જન્મે છે. આથી રાજાઓના ને દેવોના અગ્રેસર શકે પૂજ્ય સાધુ મહા-વીરને બ્રાહ્મણી દેવાનદાની કૃપમાંથી પ્રસ્થાન કરાવીને ક્ષત્રિયાણી ત્રિશક્તીની કૃપે ગર્ભરૂપે સ્થાપિત કરાવવાનો દરાવ કર્યો હતો.

બીદ્ધ લેખકો ક્ષત્રિયોને માટે પુષ્કળ પક્ષપાત ધરાવતા હતા તેમ જૈન લેખકોની બાબતમાં પણ કહી શકાય તેમ છે. બ્રાહ્મણો પોતાના ગ્રંથોમાં જે હક્કાબ્બા દર્શાવે છે તે જેમ પૂર્ણાંશે સ્વીકારી શકાય નહિ તેમ જૈન લેખકોનું કથન પણ એમ ને એમ સ્વીકારી શકાય નહિ. બીજી તરફથી જ્નેતાં, બીદ્ધ અને જૈન લેખકો ક્ષત્રિયો પરત્વે પક્ષપાત ધરાવતા હતા એટલા ઉપરથી તેમનાં કથનને છેક જિતારી પાડવાં એ પણ યોગ્ય ન ગણાય; કેમ કે, એ રીતે તો બ્રાહ્મણોના ગ્રંથોમાંનાં કથન ઉપર પણ વિશ્વાસ ન રાખવો જોઈએ. ખરું જોતાં એમ છે કે, આ બાબતમાં બીદ્ધ અને જૈન લેખકોની પરિસ્થિતિ અનુકૂળ છે. તેઓ સાધુઓ હતા એટલે સમાજની બહાર રહેતા હતા, અને તેથી વર્ણની સર્વોપરિતાના પ્રશ્નની સાથે તેમને કોઈ જાતનો અંગત સંબંધ ન હતો. પરંતુ બ્રાહ્મણ લેખકો તો સર્વોપરિતાની સ્પર્ધામાં ભાગ લેતા હતા, ૧૮૫ અને તેમાં તેઓ

૬૮૪ સે. ખ્રિ. ઇ., પુ. ૨૨ પૃ. ૨૨૫-૨૨૬

૬૮૫ બ્રાહ્મણ લેખકો પણ સાધુઓ હતા, એમ કહેવામાં આવે તો જૂદી વાત છે. પરંતુ આ બાબતમાં બીદ્ધ અને જૈન લેખકો

જીતે કે હારે તેના ઉપર દુનિયામાની તેમની સ્થિતિનો આધાર મળ્યા અંશે રહેલો હતો. આથી તેમની પોતાની હકીકત વધારે વિદ્યુત અને પક્ષપાતી હોય એ સંભવિત છે. એ જન્મે પ્રકારના ગ્રંથોની સરખામણી કરતા એવું અનુમાન જાય છે કે, બ્રાહ્મણો તેમ જ ક્ષત્રિયો સર્વોપરિતાને માટે સ્પર્ધા કરી રહ્યા હતા તો પણ તેમના માંના કોમના હક્કનો સ્વીકાર સૌએ કર્યો ન હતો. ખૌદ ગ્રંથો ક્ષત્રિયોનો પક્ષ તાણે છે તો પણ ખરી હકીકત કદિ પણ છુપાવતા નથી. ઉપર્યુકત અંક ૫, ૬, ૮ અને ૯ બ્રાહ્મણોના હક્ક છૂટથી પ્રદર્શિત કરે છે. બ્રાહ્મણોના ગ્રંથો સાધારણ રીતે ક્ષત્રિયોની મર્વોપરિતાને ઉલ્લેખ કરતા નથી; પણ નજરચૂક્યા કેટલાક શકરાઓમાં ખરી વસ્તુસ્થિતિ નોધાર્થ ગયેલી છે. દાખલા તરીકે, “વાજસનેય-સંહિતા” (૩૮, ૧૬) મા ક્ષત્રિયોને બ્રાહ્મણોની પૂર્વે ગણાવેલા છે; અને “ કાઠક ” (૨૮, ૫) મા એમ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે, ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણોથી અધિમાના છે. ૬૮૬ “શતપથબ્રાહ્મણ” માં કહ્યું છે તેમ “ રાજની પાછળપાછળ બ્રાહ્મણ જતો ” (૧, ૨, ૩, ૨) તેમ જ “ રાજની પછી તેને માન મળતું ” (૫, ૪, ૨, ૭). બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો વચ્ચેની મર્વોપંગિતા માટેની સ્પર્ધાનું સૂચન “ઐતરેયબ્રાહ્મણ”માના એક પરિચ્છેદ (૭, ૨૨) માં થયેલું છે, અને તેમની વચ્ચેના યૈમનસ્મનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ “પંચવિંશબ્રાહ્મણ” (૧૮, ૧૦, ૮) માં થયેલો છે. “હિંદુ ઇતિહાસના શરૂઆતના મમયમાં બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો વચ્ચે જે સ્પર્ધા બેચક આવી રહી હતી તેના

પરત્વે જેટલી સાખીતી મળે છે તેટલી સાખીતી તેમના પરત્વે મળતી નથી. પણ એવું હોય તથાપિ એથી તેમના મતનું અવજ કરાવવાનો તેમને પ્રમાણ હક્ક છે એટલું જ સાખીત થાય છે; એથી બ્રાહ્મણ લેખકોની મર્વોપરિતા કંઈ સાખીત થતી નથી.

લોકકથામાના કેટલાક દાખલાઓ” વિગતવાર મૂરે આપેલા છે, ૧૮૭

ઉપર્યુક્ત બૌદ્ધ ગ્રંથો—જાતકોની ઉપકથાઓ અને સુતંતુ સાહિત્ય-ઇ. સ. ૫ એથી મદીના સાહિત્ય તરીકે ગણાવી શકાય. આથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, એ મમથે બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શૂદ્રો એટલા બધા વિકસિત થયા ન હતા કે તેમને આજના સમયની ‘જાતિ’ના જેવું મર્યાદિત સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયેલું ગણાવી શકાય. ‘બાપના વર્ણુથી મતાનનો વર્ણુ નકી થાય’ એ એમના પ્રધાન સૂત્રનો સ્વીકાર મર્યાદા મિહાતરૂપે થયો હતો ખરો; પણ, આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ, તે મમથે એક વર્ણુમાથી બીજા વર્ણુમા દાખલ થઈ શકાવું હતું ખરૂં. વર્ણુતર લગત તે સમયે પણ પ્રચલિત હતું, અને નિદાન ઉપલા ત્રણ વર્ણો પરત્વે તો ખોરાક લેવાની બાબતમા કોઈ બંધન ન હતું. છેવટે એટલું કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે, તમામ વર્ણુમા બ્રાહ્મણોની નિશક સર્વોપરિતાનો સ્વીકાર થવાના વદાણુ તે વખતે પણ હજી વાધા ન હતા.

[૭]

પરંતુ સર્વોપરિતા માટેની સ્પર્ધાનો અંત થોડા સમયમા જ આવી જાય, એવું નિર્માણ થયું હતું ધીમેધીમે પણ દૃઢતાપૂર્વક બ્રાહ્મણોએ પોતાના વિશિષ્ટ અધિકાર સ્થાપિત બ્રાહ્મણોનો અતિમ કર્યા, અને આખરે તેમની મર્વોપરિતા વિશે વિજય, ક્રોધ પણ માણુમ શંકા બિંહવનારો રહ્યો નહિ.

આ હિતકાર્તિના ક્રમિક પગથિયા નક્કી કરવાનું સાધન આપણી પાસે નથી; કેમ કે, બૌદ્ધ ગ્રંથોની મારફત બ્રાહ્મણોના પ્રમાણુબૂત ગ્રંથોને તપાસી જોવા માટે કોઈ પણ સ્વતંત્ર પૂગવો મળી આવતો નથી. પરંતુ એટલું તો સહીસલામતીથી સ્વીકારી શકાય કે ગુપ્તકાળમા બૌદ્ધ મંથની પડતી થઈ અને બ્રાહ્મણમંથનો પુનરુદ્ધાર થયો તેથી બ્રાહ્મણોની મર્વોપરિતા છેવટે સ્થાપિત અને સિદ્ધ થઈ.

૧૮૭ મૂર, સે. ટે., પુ. ૧, ૫. ૨૬૬ અને આગળ.

પણે જોઈ ગયા છીએ તેમ, બૌદ્ધ પથે ક્ષત્રિયોના ઇન્દ્રિયાના વીકાર કર્યો હતો, અને બૌદ્ધ પથ તથા બ્રાહ્મણધર્મ વચ્ચે જે રૂપરૂપિણી રહી હતી તેના પશ્ચિમમાં આડકતરી રીતે બ્રાહ્મણો અને ત્રિયો વચ્ચે બળતી કસોળી ચર્ચ બૌદ્ધ પથની પડતીના કાળો મત્સરે ગોધી કાઢી ગયા તેમ નથી, પણ બૌદ્ધ પથની પડતી તે હતી જ ચાલી, અને તેની સાથેસાથે તે પથના માનીતા ક્ષત્રિયોની પણ અનનતિ થતી ચાલી, અને અતે વિજેતા બ્રાહ્મણો મમગણુમાં બેઠલા મલકાવા લાગ્યા.

૪ સ ની જહી સદીના તાલગુડના શિનાબેખમાં ૧૮૮ મર્વો-પરિતા માટેની ઉક્ત અર્ધાનુ સભાગણુ નોધાર્ધ ગહેલુ લાગે છે એમાં એમ કહ્યું છે કે, ૬૬૫ વરનો આપક બ્રાહ્મણ મયુગશર્મા વેદવિદ્યા મેળવવાની આકાંક્ષાથી પત્નિવ ગળજોના નગમાં ગયો. “ત્યા કોઈ પુત્રન ઘોડાવાળા સાથેની જખરી લગાડીથી મુઝે ચર્ધને (તે મનના આમ વિચારવા વાગ્યો) - ‘અરેરે! આ કનિયુગમાં ક્ષત્રિયો કરતા બ્રાહ્મણો આદ્યા બધા નમળા ગહે, એ ખરેખર દિનગીરીની વાત છે. જેણે પોતાના ગુરના કુટુંબની મેવા કરી હોય અને પોતાના વેદનો અભ્યાસ અતઃકાળપૂર્વક કર્યો હોય તેની પવિત્રતાની મપૂર્ણતાનો આધાર ગળ ઉપર ગહે, તેનાથી વધારે કુ બદાયક બીજું શું હોઈ શકે?’ આથી કુશ ધાસ, બગતણ, પચગ, કડગી, વીધરેલું ઘી અને આહુનિપાત્ર ધરવામાં કુશળતા ધરાવના પોતાના હાથે તેણે પૃથ્વી જીવવાની આતુરતાથી તગવાર આનમાંથી બહાર બેઝીને લગઈ કરી ” તેણે પત્નિવોના લગ્નકરને ક્રી રીતે હરાવ્યું તથા પોતાનું મગ્ધાનકેવી રીતે ગ્રાપ્યું, તેનું વર્ણન બાકીના પ્રોકોમાં કરેલું છે.

આ લગઈમાં બ્રાહ્મણોનો વિજય થયો અને કિંનાને તેમણે સર કર્યો સાગપછી આસપાસ મગજૂન અતગયો જીવા કરીને એ

કિન્નાને અબેલ કુનાના પ્રયત્નો તેમણે આદર્શ
 આદર્શ સંધાની આ માટેના સાધનો સહેલાઈથી હસ્તગત થાય
 સખતાઈ મ પૂર્ણ તેમ હવે તેમનો જે મવ હતો તેમા જગત
 તાએ પહોંચી ફેરફાર કરતાની સાથે તે યુગ્ત અને મર્યાદિત
 બની શ- તેમ હવે, એટલે તેઓ અત્યુગ્રતાથી
 એ જામે જાગ્યા તેનું પરિણામ આજે આપણે જોઈ શકીએ છીએ
 તેમણે વર્ણાતર લગ્નનો અષ્ટ નિષેધ કર્યો, અને ખોરાક તથા સ્પર્શ
 પરત્વે પણ મધનો ઠગવી દીધા આમ ઈતિહાસનું પુનરાવર્તન થયું
 ગર્વિષ્ઠ આનાએ જે આધનથી પોતાની અને શત્રોની વચ્ચે અતગમ્ય
 ભ્રમો થોં હતો તે જ આધનનો મફત પ્રયોગ આદર્શોએ મ્યો અને
 બાકીના વર્ણોની જિતગતી સ્થિતિ કાયમને માટે ગ્યાપી દીધી પ્રથ
 મના શત્રોની જે સ્થિતિ થઈ પડી હતી તેની અને આ બાકીના
 વર્ણોની સ્થિતિની વચ્ચે નહિ જેવો જ ફરક રહેના પામ્યો

આદર્શોનું આ સામાજિક કૈવલ્ય મ્યા સમયે અપૂર્ણતાએ
 પહોંચ્યું એ નક્કી કરવાનું જામ મુશ્કેલ થઈ પડે છે શિવાલેખોના
 પૂર્વાવાથી એમ સાબીત થાય છે કે, આદર્શો અને અન્ય વર્ણો વચ્ચે
 પાછળના સમયમા પણ લગ્નો થતા હતા દાખલા તરીકે, ઇ સ.
 ની નવમી સદીના ઉત્તરાર્ધના પ્રતિહાર બાહિના જોધપુરના શિના-
 લેખમા ૧૮૯ એમ મળ્યું છે, એ કુળનો સ્થાપક આદર્શ હરિચંદ્ર
 એ સ્ત્રીને પરણ્યો હતો તેમાની એક સ્ત્રી આદર્શી હતી અને બીજી
 સ્ત્રી ક્ષત્રિયાણી હતી આદર્શીથી થયેલી પ્રજા પ્રતિહાર આદર્શ
 ગણાઈ, અને ક્ષત્રિયાણીથી થયેલી પ્રજા પ્રતિહાર ક્ષત્રિય ગણાઈ આ
 વિશિષ્ટ પ્રમંગ વિષે આપણે ગમે તેમ માનીએ, પરંતુ એથી એટલું
 તો અનબલ માખીત થાય છે કે, જે સમયે એ શિવાલેખ મતરાયેલો
 તે સમયે વર્ણાતર લગ્નનો ગિનાજ ૩૬ હતો, કારણ કે, જે પદ્ધતિ

પોતાના સમયમા ૩૬ ન જ હોય તે પદ્ધતિથી કુળની ઉત્પત્તિ દર્શાવવાની દિશ્વત ઓર્ધ પશુ વહીવટો ન કરે ઈર્ષ્વત ખોગદાદમેહ નામના આરખ મુસાફરનું વર્ણન આપણા નિર્ણયને સપૂર્ણ દેખ આપે છે તે ઈ મ ના નામમા મૈકમા હયાત હતો અને ઈ સ ૬૧૨ માં મળ્યું પામ્યો હતો ખતરિયો (અર્થાત્, ક્ષત્રિયો) વિષે લખતા તે કહે છે કે, "બ્રહ્મના વર્મ" (અર્થાત્, બ્રાહ્મણો) ની પુત્રીઓ આ વર્ણના પુત્રોને પરણાવવામા આવતી નથી, પણ બ્રાહ્મણો તેની પુત્રીઓને પગણે છે "૧૮૦ દક્ષિણ દિંદુઆનમા પણ એવી જ સ્થિતિ હોવાનું જણાય છે ન મ ના જડા સૈકાના પૂર્વાર્ધનો ૧૮૧ કાકુમ્યવર્માનો તાનગુડનો શિનાનેખ ૧૮૨ એમ માળીન વરે છે કે, જે કદમોના કુળનો એ ગળ હતો તે કદમો બ્રાહ્મણો હતા તે પશુ તેણે પોતાની પુત્રીને ગુપ્તકુળમા પગણાવી હતી ગુપ્તા પોતે માતૃપક્ષે વ્રાત્ય લિચ્છવી ઓમાથી જાતરી આવેના હતા છતાં પણ, બ્રાહ્મણત્વનો પૂણ દાવો કરનારા કદમ્ય કુળના રાજાએ શાઓના ઉગ્ર નિષેધની સામે થઈને પોતાની પુત્રી તેમના કુળમા પગણાવી હતી તદુપગત આવનીના એક શિનાલેખ ઉપગથી એમ સમજાય છે કે, છેક ઈ સ ની દમમી સદીમા પણ ૧૮૫ કુળમા જન્મેની દિનનાખા નોનખ રાજાની પદ રાણી હતી ૧૮૭ નોનખો પોતાને પદનવોના વશને ૧૮૪ કહેવડાવે છે, અને ઉપયુક્ત તાલગુડના શિનાલેખમા પ નવોને ક્ષત્રિયો કહેના છે આ દાખલાઓથી એમ સાળીન થાય છે કે, બ્રાહ્મણોનો સામાજિક મધ નિદાન ઈ મ ની દસમી મદીની પૂર્વે પ્રગતિની પૂર્ણ સ્થિતિએ પહોંચ્યો ન હતો.

૧૮૦ ઈલિયટકૃત "હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા" પુ ૧, ૬ ૧૬

૧૮૧ એ ઈ, પુ ૮, ૫ ૩૧

૧૮૨ એ ઈ, પુ ૮, ૫ ૨૪ અને આગળ

૧૮૩ એ ઈ, પુ ૧૦, ૫ ૬૧-૬૨

૧૮૪ એ ઈ, પુ ૧૦ ૫ ૫૭

આપણે પ્રથમ કદી જ્યાં છીએ કે, છેક રાત્રીઆનથી બ્રાહ્મણોના મધના અનેક ગોણુ ઉપમથો પડેના હતા પુરોહિતના કર્તવ્ય માટે જરૂરની વિદ્યા મધના પાયા તરીકે ગણાઈ ત્યારે અભ્યાસના વિશિષ્ટ વિષયોને અનુસરીને ઉપસથો ધાયા મધના પાયા તરીકે વિદ્યાનુચ્ચાન જન્મે લીધુ તે વખતે ગ્રંથના અનુસારે ભેદ ઉપસ્થિત થયા હોવા ભેદએ “જતમ”મા જ ‘ઉદિચ્ચ બ્રાહ્મણ’ નો તથા આશ કુળમા જન્મ થયા બદનનો સ્પષ્ટ ગર્વ દર્શાવનારા વાક્યોનો ઉલ્લેખ થયેલો. આપણા ભોવામા આવે છે ૧૯૫ પાછળના સમયના કનૈજ બ્રાહ્મણનુ, ગોડ બ્રાહ્મણનુ, કંકણચ્ચ બ્રાહ્મણનુ અને તૈવગ બ્રાહ્મણનુ એ પૂર્વાચિદ્ધ હવુ ખોગક અને લગ્ન વિશે વિગતરાગ નિયમો ગ્રંથપાયા ત્યારે ભોમના વિવિધ નિલાગો જે પ્રમાણુમા એવા નિયમોનુ પાલન કરતા ગણા તે પ્રમાણુને અનુસરીને વિવિધ પેટાભાગ પડયા વગર ન રહ્યા, એ દેખીતુ છે આવા વિવિધ ગણોને લઈને બ્રાહ્મણોના મખ્યાબધ મથો ગ્રંથપાયા એવા દરેક મધનુ વ્યક્તિગત મહ કારી સ્વરૂપ એટલુ બધુ સપૂર્ણ છે કે, એવા બધા સથો એક જ મહાસધના પેટાભાગ છે, એમ સ્થાપિત કરવાનુ કામ કાઈ અધર્મ નથી સેનાર્ત થોગ્ય જ કહે છે કે, “સાધાગ્યુરીતે આપણે ‘બ્રાહ્મણ વર્ણુ’ કહીએ છીએ, પણ ખરૂં ભોતા આપણે ‘બ્રાહ્મણ વર્ણુ’ કહેવા ભેદએ સામાન્ય રાજદમા આપણે મખ્યાબધ વર્ણોનો સમાવેશ કરીએ છીએ, અને એવા દરેક વર્ણુનુ પોતાનુ વ્યક્તિત્વ હોય છે” ૧૯૬

[૮]

જે બ્રાહ્મણો ૧૯૭ તુલનાત્મક દષ્ટિએ લગભગ નિશ્ચિત સમૂહ

- ૧૮૫ “ જતક, ” ૨, ૮૨ અને આગળ, ૪૩૮ અને આગળ,
૧, ૩૫૬ અને આગળ, ૩૭૧ અને આગળ
૧૮૬ સેનાર્ત, પૃ ૧૩૮
૧૮૭ ક્ષત્રિયોના પણ આશ મમૂહો પડયા હોવા ભેદએ, પણ

જેવા હતા તેમના પણ સખ્યાબલ લાગના પડી શક્યા ને તેમની
 નનામી તો પણ તેટલી જ જાતિઓ બધાઈ,
 બીજા સામાજિક તો પછી વૈસ્યોની તથા શૂદ્રોની (અને તેની
 સંધાની કૃષિક સાથેસાથે જેઓ પ્રથમ આર્યોના વાડાની બદાર
 સ્થાપના. હતા પણ પછીથી તેમા દાખલ થઈ ગયા હતા
 તેમની) બાબતમા એવું જ બને, એવી આશા

આપણે ખુશીથી રાખી શકીએ

આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ કે, વૈસ્યો તથા શૂદ્રો કદિપણ
 સવર્ણ લોકો ન હતા છેક શરૂઆતના સમયથી તેમના વિશિષ્ટ
 સમૂહો ગવાયા હોવા જોઈએ, અને તેમથી છેવટે જાતિઓ બધાઈ
 હોવી જોઈએ હાનની પ્રતીક જાણીતી જાતિઓને મળતા આવતા
 અનેક ધંધાદારી સમૂહોના નામો વેદસાહિત્યમાથી મળ્યા આવે
 છે ૧૯૮નમૂના તરીકે યોગક નામો અહીં આપણે આપીશું —

વેદસાહિત્યમાંના ધંધાદારી સમૂહો ૧૯૯	હાલની જાતિ	ધંધો
કર્મોર	કર્મકાર	લોદ્ધા
કુનાલ	કુમાર	જાગર
કૈવર્ત	કૈવર્ત	માડીમાર
ગણુક	ગણુક	જોડી
ગોપાત	ગોપાત	ગોરાગ
તક્ષન, તપ્ટુ	મુથાગ	મુથાગ

હાન તેમનો રોધ કરવાનું બની શકે નેન નથી તેમ છતાં
 પણ બગાડાના મેન ગળાઓના નિર્જાતબામા 'મત્ર-મત્રિ
 ' કણ્ઠ-સત્રિય' જેવા નામો જોવા ના આવે છે

૧૯૮ ખાસ કરીને સગળાવો "વાન્દતેવ-મુદિત્તા",

૧૯૯ વે. ઇ. ૨, ૫ ૫૮૫-૫૮૬ દિવ્યગ્રી

ધૈવગ	ધીવગ	માઝીમાર
નાપિત	નાપિત	દગમ
મલગ	ધોળી	ધોળી
વયિત્રિ	તાતી	વણકર
મુગકાર	સુરી	કલાવ

માધાગણુ ગીતે એવું અનુમાન થઈ શકે કે, વેદકાળમા પણ આમાના અનેકનો વિગમ થઈને ગ્રીકૃત વર્ગો બધાયા હતા. 'ધૈવર' (ધીવરનો વંશજ) જેવા કુળનામોથી આ વાત તેમની સ્થાપના માગીત થાય છે. આપણે પ્રથમ કહી ગયા કરવામાં કારણરૂપ છીએ કે, તે પૈકીના લોહારો, કુંભારો, ગોવાળો, ધથેલાં વિવિધ સૂયારો અને વણકરો જેવા અનેક લોકોની તત્ત્વો. પોતાની શ્રેણીઓ સ્થપાયેલી હતી. આની ઔ-ઘોગિક મંથાઓ વિકસિત થઈને છેવટે મામા-નિક મંથો સ્થપાયેલા, એમા તો કાષ્ઠ પણ સંકાને સ્થાન ટોઠ શકે નહિ. ૭૦૦

હિન્નગતિવિવેચક તત્ત્વે પણ આ દિશામા મદરવનો લાવ લગવ્યો હતો. દાખલા તરીકે, જે નિપાદાને વેદમાહિત્યમા (વિ. ઇ., ૧, ૪૫૪) વખતોવખત મદરવની જાતિ તરીકે ગણાવેલા છે તેમને "મનુમહિતા" (૧૦, ૮)મા સામાજિક સંઘ તરીકે ઉલ્લેખેલા છે. રાજકીય તથા ધીમેધીમે સામાજિક મંથો બનવા તરફ જે વલણ ધરાવતા હતા તેનો ઉત્તમોત્તમ દાખલો કપિલવસ્તુના શાક્યો પૂરો પાડે છે. તેમજે બોગક અને લગ્ન પરત્વે સ્પષ્ટ નિયમો ધડેલા હતા. (સરખાવો "ભદ્રસાથ-ખતક", ૪, ૧૪૫ ની પ્રસ્તુતના.) કદાચ એ જ પદ્ધતિએ શિષ્યોઓ છેવટે સામાજિક સઘ જેવા બની ગયા

૭૦૦ સા. ૩. મો. ગે., પુ. ૫૧, પૃ. ૨૮૯ ઉપરનું ગ્રાહ્ય-ન્યાયનું કથન સરખાવો.

તા, કારણ કે, મનુષ્યે (૧૦, ૨૨મા) તેમને એવા અવત્ત મણાવ્યા છે. હાલના ગોમાધના અને વૈગગીના દાખવાથી એમ પણ જણાઈ આવે છે કે, ધાર્મિક મર્યાદાઓ પણ મામાનિક મધોની શક્તિ કર-શમા કારણરૂપ બનતી હતી.

આથી એમ માની શકાય છે કે, હાલના મનુષ્યના મધ્યામંધ સામાનિક મધો વિવિધ ઔદ્યોગિક, યતિવિષયક, નૈઋતીય અને ધાર્મિક મધરૂપ મંથાઓમાંથી ઉદ્ભૂત થયા હતા. હાલની દરેક જાતિ ઉપરુક્ત પ્રકારની અમુક મંથામાંથી ઉદ્ભવેલી, એમ દરાવવાનું બની શકે તેમ નથી, નેમ જ પૂર્વની કોઈ મંથામાંથી સધ રૂપે તે જાતિ ક્યા મન્યે ઉદ્ભવને પામી હતી તે અદ્યત્ને દરાવવાની આશા પણ મળી શકાય તેમ નથી.

આ રૂપાતર ધીમેધીમે ક્યારે ને ક્યી રીતે થયું, તેને! સાધારણ ખ્યાય “વિનયપિટક”માના એક ફકરા ઉપરથી આવી શકે છે. ૭૦૧

૭૦૧ “ઔમસઘાદો નામ દશદિ આકારેદિ ઔમસત્તિઃ જાતિયાપિ નામૈનપિ ગોતૈનપિ કમ્મેનપિ સિલ્પેનપિ** જાતિ નામ દ્વે જાતિયો, હીના ચ જાતિ, ઉક્કટ્ટા ચ જાતિ. હીના નામ જાતિ, ચઢાહ જાતિ, યેજા જાતિ, નેષાદ જાતિ, રથકાર જાતિ, પુક્કસ જાતિ, પસા હીના નામ જાતિ. ઉક્કટ્ટા નામ જાતિ, ચલ્લિયજાતિ, ઘ્રાઘ્ણજાતિ, પસા ઉક્કટ્ટા નામ જાતિ. ૨
“ સિલ્પ નામ દ્વે સિલ્પાનિ, હીન ચ સિલ્પં, ઉક્કટ્ટ ચ સિલ્પ. હીન નામ સિલ્પં, નલકારસિલ્પ, કુંભકારસિલ્પ, પેસકારસિલ્પ, ચમ્મકારસિલ્પ, નદાયિતસિલ્પ, તેસુ તેસુ ઘા પન જનપદેસુ ઓજ્ઞાતં, અઘજ્ઞાતં, હીલ્લત, પરિભૂતં, અચિ-ત્તિકત, પત્ત હીનં નામ સિલ્પ. ઉક્કટ્ટ નામ સિલ્પં, મુદ્દા, ગણના, લેખા, તેસુ તેસુ ઘા પન જનપદેસુ અનોજ્ઞાત, ૩ ઘજ્ઞાતં, અહીલ્લત, અપરિભૂતં, ચિત્તિકતં, પત્ત ઉક્કટ્ટં

તેમા એમ કહ્યું છે કે, જાતિ, નામ, ગોત્ર, કર્મ, શિષ્ય, વગેરે દસ રીતે નેઈ પણ માણસ બીજા માણસને અપવાદ આપી શકે એ સિદ્ધિ છે ।” તે જ પ્રમાણે, “હોનં નામ કમ્મં કોટ્ટકકમ્મ, પુલ્લછટ્ટકકમ્મં. ડકટ્ટ નામ કમ્મં કસિ, ઘાણિજ્ઞા, ગોર વલા ।” (“નિનયપિટક”, ૪, ૫ ૬ અને આગળ “સુત્તવિમ્બ પાશિત્તિય, ૧૧, ૨) આ ફકરાના સંબંધમા એવડ-મર્ગ આમ કહે છે —

“હિન્ન ડ નીચ ગણી ગડાય એવી બીજી જાતિઓ પણ છે, એવું ઘણું પણ સૂચન કરવામા આવ્યું નથી, એવી સંજ્ઞાનાની પણ ના પાડવામા આવી છે, આથી હિન્ન અને નીચ વચ્ચેની મધ્ય નીતિના અસ્તિત્વ વિષે વ્યાભાસિક રીતે ના પાડી શકાય નહિ” (સા. ડા. મો. ગે, પુ ૫૧, ૫ ૨૮૧.)

પ્રાચીન સમયમા વૈશ્યો અને શૂદ્રો પણ વ્યવસ્થિત વર્ણો હતા, એવા પોતાના મિદ્ધાતનો દેખીતી રીતે બચાવ કરવાના હતુથી એ હિન્ન-મર્ગે ‘મધ્ય જાતિ’ના અસ્તિત્વની કંપના કરી છે તે શકારપદ છે ઉપર્યુક્ત ઘણાઓની માફક શૂદ્રોના પણ વ્યવસ્થિત વર્ણ હોત તો ‘હિન જાતિ’મા તેમની ગણના થઈ હોત, અને વૈશ્યોના ચોથા કર્તવ્યો ગણાતા ‘કૃપિ’, ‘વાણિજ્ય’ અને ‘ચોરક્ષા’ ‘કર્મ’ની કક્ષામા મૂકાયા ન હોત. વળી, મધ્ય અને હિન્ન કે નીચ જાતિ વચ્ચે એક પાડી શકાય તેમ નથી ગમે તેમ પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે, આવી ઘણી મધ્ય જાતિ હયાતી ધરાવતી હોત તો દેશના વિવિધ ભાગોમા એક કે બીજી જાતિ તરીકે તેનો સ્વીકાર થયો હોત, અને ‘ગોત્ર’, ‘કર્મ’, ‘શિષ્ય’ વગેરે પરત્વે જે અપવાદનો ઉલ્લેખ ઉપર્યુક્ત ફકરામા થયો છે તેનો ઉલ્લેખ એ જાતિ પરત્વે પણ તેમા થયો હોત યાજ્ઞજ્ઞ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર-એ ચાર વર્ણોને બાંદ્ર પ્રથાએ ગણાવ્યા છે, એ ખરૂં. પણ ખરૂં જોતાં તે સવડને ખાતર વપરાતા વ્યાપક નામો હતા, એમ સમજવું જોઈએ. પ્રગ્નના સાધારણ વર્ગોની

સ પ્રકાર ગણાવીને પછી એમ કહ્યું છે કે, અમુકઅમુક નીચ
ગતિ, નામ, કર્મ વગેરે છે, અને અમુકઅમુક ઉચ્ચ જાતિ, નામ, કર્મ
વગેરે છે જાતિ સિવાયના દરેક પ્રસંગે ઉચ્ચ તથા નીચ કર્મ, શિષ્ટ
વગેરેના થોડાક દાખલા આપવામાં આવ્યા છે, અને પછી એમ કહ્યું છે
કે, “ખીજા દેશોમાં જે અન્ય ઉચ્ચ કે નીચ ગણાય છે તે” જાતિના
મધ્યમાં તો એટલું જ કહ્યું છે કે, ‘ચક્રાન, વેણુ, નિરાદ, રથકાર
મને પુકડુસ જેવી નીચ જાતિ, ક્ષત્રિય અને બ્રાહ્મણ જેવી ઉચ્ચ
જાતિ” “ખીજા દેશોમાં જે અન્ય ઉચ્ચ કે નીચ ગણાય છે તે”-
મે સૂચક વાક્ય માન જાતિના સમયમાં વપરાયું નથી તેથી આપણે
એવો નિર્ણય કરી શકીએ છીએ કે, ઉચ્ચ અને નીચ જાતિઓની
કે યાદી ઉક્ત દ્વંદ્વમાં આપી છે તે પૂર્ણ છે

આથી “વિનયપિટક”માંના ઉપર્યુક્ત ક્રકગ ઉપરથી એમ
જણાઈ આવે છે કે, માત્ર વેણુ, ચક્રાન, નિરાદ અને રથકાર ભોમના
મરેખગ જાતિમયુક્ત મધ્યમાં છે, અને નીચ શિષ્ટતા તથા નીચ
કર્મના વર્ગમાં જે આમડિયા, કુભાગે વગેરેને ગણાવેના છે તેમનામાં
ગણત કરવાના દરેક પ્રસંગે વેણુ, રથકાર, પુકડુસ વગેરે પચગી
સમૂહોનો ઉપેક્ષ વિગતે કંઈ પડે, એ અશક્ય નહિ તો પણ અ-
ત્યંત અગવડમયું તો થઈ જ પડે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય સિવાયની
વિવિધ જાતિઓનો સમાવેશ વૈશ્યમાં અને શૂદ્રમાં થઈ જતો હતો,
એમ ન માનવામાં આવે તો “અગ્નિ-રાયન-સુત”માં બુદ્ધ ભગવાને
વર્ણોની સમાનતાનો જે નિર્ણય આપેલો છે તેમાંથી આવી અનેક
જાતિઓને ગદ્યાતન કરી હોવી જોઈએ, એમ માની લેવું પડે ખરી
વસ્તુચિતિ જોતા આ વાત અશક્ય લાગે છે એટલે આપણે એમ
જ માની લેવું પડે કે, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર વર્ણોની ગણના
કરવામાં બૌદ્ધ ત્રયે બ્રાહ્મણોના ત્રયેને અનુસરે છે તે પ્રમગે તેઓ
આ શબ્દોને વ્યાપક અર્થમાં જ લે છે

એવો ફેરફાર હજી થયો નથી હજી તેમનું વિશિષ્ટ લક્ષણ 'જાતિ' નથી પણ 'શિષ્ય' છે જે "નિનયપિટક"માંથી ઉદ્ભવે છે. આપણે લીધો છે તે ઈ મ પૂ થોથી સદાનોત્રય હોવાથી આપણે ખુશીથી એમ કહી શકીએ કે (નિવાદ અને પુકકુમ જેવા) સિન્નજાતિવિષયક મમૂહોનો તથા (ગ્યકાર, વેણુ વગેરે) ઔદ્યોગિક મમૂહોનો આવો ફેરફાર તે સમયે અનબલ શરૂ થઈ ગયો હતો પણ બહુ અંશે પ્રગતિને પામ્યો ન હતો.

[૯]

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર— એ ચાર વિભાગમાં સમાજ વહેંચાયેલો હતો. એવા બ્રાહ્મણોના મિદ્ધાતની સાથે ઉપર્યુક્ત જાતિઓની કમિક આપનાનો મેળ પડે તેમ ન હતું. 'મિશ્ર જાતિ'નો ઉદ્ભવ નથી જાતિઓની હયાતીની અવગણના મિદ્ધાંત. થઈ શકે એમ ન હતું, તેમ બીજી તરફથી પોતાની જાતને બેનકદ બનાવ્યા વગર બ્રાહ્મણ પોતાના ધર્મચ્યુત મિદ્ધાતમાં ભાગ્યે જ ફેરફાર કરી શકે તેમ હતું તેમનો પોતાનો સિદ્ધાંત અણીશુદ્ધ ગણે, અને તેની સાથેસાથે સમાજમાંના આ નીન તત્ત્વોનો પણ નિચાર કરી શકાય, એની વાંધા પેરની દેખીતી રીતે કમી પડે તેમ હતું.

તેમજે 'મિશ્ર જાતિ'નો સિદ્ધાંત સ્થાપીને વચ્ચે રસ્તો કાઢ્યો. એ મિદ્ધાંત એવો છે ન, આ વર્ણો મિનાયની દરેક જાતિ મકરથી ઉત્પન્ન થયેલી છે જુનામાં જુના ધર્મસૂત્રોમાં ૭૦૨ આ સિદ્ધાંત જોવામાં આવે છે, અને "મનુમહિતા"માં ૭૦૩ તેની પૂર્ણ પ્રગતિ દર્શાવેલ છે. આ સિદ્ધાંત ટેલો બધો અચક્ય છે, એ દરેક વાચક પોતે મમજી શકે તેમ છે તેનું હકકકક જૂનાથું ગમે તેવા

૭૦૨ "ગૌતમધર્મસૂત્ર", ૪, ૧૬ અને આગળ

૭૦૩ "મનુમહિતા", ૧૦, ૮ અને આગળ

સાચકના ધ્યાનમાં આવે તેમ છે. સેનાર્ત યોગ્ય જ રહે છે કે,
“મિત્ર જાતિના ખુલાસાથી કોઈ પણ માણસ હેતરાઈ જાય તેમ
નથી. એ વાતની કેવળ અશક્યતા તેને વખોડી કાઢવાને પૂરતી
છે.” ૭૦૪ જોઈ પશુ આવી જ દીકા કરે છે:—“મિત્ર જાતિની
પદ્ધતિમાં બનાવટીપણાની છાપ ઓઝખેઓઝખી દેખાઈ આવે છે.” ૭૦૫

એ સિદ્ધાંત અશક્ય છે તેમ જ એ પદ્ધતિ એકદમ બનાવટી
છે તો પણ તેનું મોટું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ પણ છે. પ્રથમ તો એ
કે, આર્યોના સમાજના જે ચાર ભાગ પડેલા

એ સિદ્ધાંતનું ઐતિ-હતા તે પ્રથમથી જ સિદ્ધાંતરૂપ હતા, તેમ જ
હાસિક મહત્ત્વ, ‘વૈશ્ય’ શબ્દથી તથા ‘સદ્ર’ શબ્દથી લગ-

ભગ વિશિષ્ટ પ્રકારના જનસમૂહો સૂચવાય
છે, અને છેવટે ‘વર્ણ’ના લગભગ તમામ લક્ષણો તેમને પ્રાપ્ત
થયા હતા, એવું મૂલ્યન એથી થાય છે. બીજું એ કે, બ્રાહ્મણ્યેષ્ઠ-
કોએ પોતે જે સામાજિક પદ્ધતિ વિકસાવી હતી તેને હિંદુસ્તાનની
પ્રજાના તમામ વિવિધ વર્ગોને લાગૂ પાડવાની તીવ્ર આકાંક્ષા તેઓ
ધરાવતા હતા, એમ એ બતાવી આપે છે. ૭૦૬

પ્રસ્તુત પ્રશ્નના આ નવીન રૂપાંતર વિશે માત્ર ઉપરજીવો વિચાર
ન કરતા જરા વિગતે વિચાર કરવાની જરૂર રહે છે; કારણ કે

ખાસ કરીને ઔદ્યોગિક તથા ઇતર મધ્યકાલ

જાતિની પ્રગતિ વિકસિત થઈને સામાજિક મંથો સ્થપાયા તેનો

ઉપર બહારની ખુલાસો કાઢી અને એથી આપણને મળે છે.

અસર, ઘણુંબધું એમ કહેવામાં આવે છે કે, વર્ણ-
વ્યવસ્થા તો સ્વાભાવિક આનંદિક ઉત્પત્તિનું

૭૦૪ સેનાર્ત, પૃ. ૧૨૧.

૭૦૫ સા. કે. મા. ગે., પુ. ૫૦, પૃ. ૫૮૭.

૭૦૬ મા. કે. મા. ગે., પુ. ૫૧, પૃ. ૨૭૭ દિલ્હી ઓફિસ-

વિચારો સરખાવી જુઓ.

પરિચાન છે. પરંતુ એકંદર વસ્તુચિત્તિનો પૂર્ણ વિચાર કરતાં એમ જણાય આવે છે કે, આ વાક્યમાં પુષ્કળ ફેરફાર કરવો પડે તેમ છે. મંથની ભાવનાનો પ્રશ્ન તેમ જ છવનની દરેક બાબતમાં મમાનના આગ્રવા પ્રત્યેના હિંદી જનતાના મામાન્ય વલણનો પ્રશ્ન બાબુએ રાખીએ તો પાગ, આવા મંજશબ્દ સામાજિક મંથોનો વિકાસ કરવામાં મદદરૂપ થયેના નિદાન બે સળળ તરવો ઓળખાવી શકાય તેમ છે—(૧) ધાર્મિક; અને (૨) ગજકીય.

પોતાની જાતિનો ધર્મ જે લોકો પામે તેમને જે પુણ્ય થાય તેની વિગત આપતા શ્રાક્ષણગ્રંથોના લેખકોને કદિ પણ કંટાળો આવ્યો નથી. દાખલા તરીકે, આપસ્તંબ^{૭૦૭}

(૧) ધાર્મિક કહે છે કે, “નીચ જાતિઓના લોકો પોતા પ્રચારકાર્ય. પોતાનો જાતિધર્મ બળવે છે તો ઉત્તરોત્તર જન્મે તેઓ ઉપલી ઉચ્ચ જાતિમાં જન્મ પામે છે.” ગૌતમ^{૭૦૮} આમ કહે છે:—“ (વિવિધ) જાતિઓ (ના) અને સંપ્રદાય (ના) (લોકો) હંમેશા પોતાના ધર્મ બળવતા રહે છે તો મૃત્યુ પછી પોતાના કર્મનું ફળ ભોગવે છે, વગેરે....” કૌટિલ્ય^{૭૦૯} એમ કહે છે કે, “ પોતાનો જાતિધર્મ (સ્વધર્મ) બળવવાથી માણસ સ્વર્ગને અને અનંત સુખને પામે છે.” મનુ^{૭૧૦} કહે છે કે, લોકો “ મંદકના મમથે ચાર વર્ણોના ધર્મોને અનુમરશે તો પરમ સુખના ધામને પામશે.” ધર્મજાઓ એટલી જ ચોક્કસ રીતે ભવિષ્ય ભાષે છે કે, જેઓ પોતાની ‘જાતિ’નો ધર્મ બળવતા નથી તેમને ભાવિ જન્મમાં ભારે દુઃખ પડે છે. આપસ્તંબ^{૭૧૧} કહે છે કે,

૭૦૭ ૨, ૧૧, ૧૦; ૨, ૨-૩.

૭૦૮ ૧૧, ૨૯.

૭૦૯ પુ. ૧, પ્રકરણ ૩.

૭૧૦ ૧૦, ૧૩૦.

૭૧૧ ૨, ૧૧, ૧૧.

“ ઉચ્ચ જાનિઓના લોકો પોતપોતાનો જાતિધર્મ જાળવના નથી તો ઉત્તરોત્તર જન્મે તેઓ નીચલી નીચ જાતિમાં જન્મ પામે છે.” મનુ^{૭૧૨} કહે છે કે, પોતાના જાતિધર્મની અવગણના કરનાર બ્રાહ્મણ ઓછી કાટેણું ખાનાર “ ઉચ્ચામુખ ત્રેત ” થાય છે, તેવો ક્ષત્રિય અશુદ્ધ ચીતે અને મુડદા ભક્ષનાર ‘ કટપૂતન ત્રેત ’ થાય છે, તેવો વૈશ્ય પર ખાનાર ‘ મૈત્રાક્ષજ્યોતિક ત્રેત ’ થાય છે, અને તેવો શૂદ્ર કીડા ભક્ષનાર ‘ કૈલામક ત્રેત ’ થાય છે.

તેમ છતાં પણ જાતિધર્મ ચોખ્ખી રીતે જળવાય તેને માટે બ્રાહ્મણો ફક્ત ઉક્ત વિધાનો ઉપર આધાર ગણીને બેસી ગયા ન હતા. તેનો અમલ કરાવવાના હેતુથી તેમણે

(૨) રાજકીય રાજમત્તાને વિશિષ્ટ અધિકાર આપ્યા હતા. મત્તા.

દાખલા તરીકે, આપસ્તંબ^{૭૧૩} કહે છે કે, જાતિધર્મનું ઉદ્ધાર કરનાર માણસને રાજાએ દેહાતદંડ પણ કરવો જોઈએ. ગૌતમ^{૭૧૪} પણ આવા લોકોને સજા કરવાની મત્તા રાજાને આપે છે. કૌટિલ્ય^{૭૧૫} કહે છે કે, લોકો પોતાના જાતિધર્મમાંથી અમુત થાય તે રાજાએ કદિ પણ અપાની લેવું ન જોઈએ. મનુ^{૭૧૬} પણ એમ કહે છે કે “ (રાજાએ) વૈશ્યો તથા શૂદ્રો માટે (હરેલા) ધર્મ જાળવવાની ફરજ (તેમને) પાડવી જોઈએ; કારણ કે, એ બે (જાતિઓ) પોતપોતાના ધર્મમાંથી અમુત થાય તો આ (રાજા) પૃથ્વીને અસ્તવ્યસ્ત કરી મૂકે. ” “ વિષ્ણુમંદિતા ” મા^{૭૧૭} તેમ જ “ યાજ્ઞવલ્ક્યમંદિતા ” મા^{૭૧૮}

૭૧૨ ૧૨, ૭૧-૬૨.

૭૧૩ ૨, ૧૦, ૧૨-૧૬; ૨, ૧૧, ૧-૪; ૨, ૨૭, ૧૮.

૭૧૪ ૧૧, ૩૧.

૭૧૫ પુ. ૧, પ્રકરણ ૩.

૭૧૬ ૮, ૪૧૮.

૭૧૭ ૩, ૨.

૭૧૮ ૧, ૩૬૦.

આવી જ આશાએ થયેલી છે. “શુક્રનીતિ” પણ આવું જ કહે છે :—“ દરેક જાતિ માટે જે ધર્મ દરારી આપેલા હોય તે પૂર્વએ (તેવા જે ધર્મ) પાળતા હોય તે ધર્મ દરેક જાતિએ બળવવા બેઠેલો, અને તેમ ન થાય તો રાજાએ તેમને શિક્ષા કરવી બેઠેલો. ”૭૧૯ “રામાયણ”મા કહ્યું છે તેમ, રામે શદ્ર શંખુકનો વધ કર્યો હતો, તે આનો નમૂનેદાર દાખલો છે. જાતમી બલશ્રીનો નાશિકનો શુદ્ધાલેખ પણ જાતિધર્મ પરત્વેની રાજાની દરમ્યાનગીરીનો સુંદર દાખલો પૂરો પાડે છે. રાજા જાતમીપુત્રના સદશુણોની યાદી આપતા તેમાં આમ કહ્યું છે :—“ ચાર વર્ણોનો વટાળ તેણે બંધ કર્યો હતો. ”૭૨૦

આ લોકમા તેમ જ પરલોકમા શિક્ષા યશે, એવી ખીક બેસાડીને લોકોને જાતિધર્મ પાળવાની ફરજ એ રીતે પાડવામાં આવી હતી. આથી રાજકીય કે ઔદ્યોગિક સંધોની માફક પાછળ ન પડી જતાં, સામાજિક સંધો વધારે ને વધારે સંપૂર્ણ થતા ગયા તથા હાલના સમય સુધી ચાલુ રહ્યા, એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. સામાજિક સંધોને પવિત્રતાનું સ્વરૂપ આપવામા આવ્યું હતું તેથી આખા દેશમાં તેઓ અપાટનબંધ ફેલાઈ ગયા, એટલું જ નહિ પણ તેમનામાં કાયમનું મક્કમપણું આવ્યું. શ્રેણીઓ તથા ગણો અને આવા સંધો એક જ સહકારી ભાવનાના પરિણામે ઉદ્ભવેલ થયાં હતાં તો પણ ઉક્ત મક્કમપણાને તથા ચુસ્તપણાને લીધે એવા સામાજિક સંધો બન્યા, અને ઉક્ત શ્રેણીઓ તથા ગણો લઘુજીવી નીવડ્યાં.

[૧૦]

જે ઉત્કાંતિના પરિણામમાં હિંદુસ્તાનની પ્રજા વિભક્ત થતાં

૭૧૯ પ્રકરણ ૪, ભાગ ૪, ૮૨-૮૩.

૭૨૦ એ. ઈ., ૮, પૃ. ૬૦-૬૧.

લગભગ મર્યાદિત અને સખ્ત પ્રકારના સખ્યા
 'જાતિ' નામક સા જથ્થા સામાજિક સઘો જધાયા તે ઉત્ક્રાંતિનો
 માજિક સંઘનું સ્વ ઇતિહાસ અહીં પૂરો થાય છે હવે એવા
 રૂપ અને બંધારણ, સામાજિક સઘોના સ્વરૂપ અને જધારણ વિષે
 કાઈક માહિતી આપવાનું મમ બાખી રહે છે

સામાજિક સઘોનું સ્વરૂપ તો સાધાગણ્ય રીતે જધા સોજો જણે
 છે હાલના સમયમા નિયમોનું પાનન કરવામા ઢીનાપણ બેનામા
 આવે છે તેને અપવાદરૂપ ગણીએ તો પહેલાના સમયની અને
 હાલના સમયની સ્થિતિ નચે કાઈ બહુ ફેર લાગતો નથી, એક
 માનવાને જાણો મજે છે સામાજિક સઘના પાયા તરીકે જન્મનું
 મહત્ત્વ મનાવું હતું, અને તેના મુખ્ય સયોજક તત્ત્વો તરીકે ખાસ
 કરીને જાતિજનો સાથેના જોજનવ્યવહાર, લગ્ન ચનહાર તથા ઇતર
 વ્યવહાર વિષે ફરેના મખ્યાબધ વોરણો ગણાતા હતા એ ધોરણોનું
 ઉંન વન કરનાર ગુનેગારને પ્રાયશ્ચિત્તની નાની ક્રિયાથી માડીને જાતિ
 બદલકાર સુધીની શિક્ષા ગુનાના પ્રમાણમા થતી હતી આવા અનેક
 સામાજિક સઘો ઔદ્યોગિક સમૂહોમાથી વિકસિત થયેના હતા તેથી

કેટલાક વિશિષ્ટ ધધાઓ એવા સઘોને કુદર
 સામાજિક સઘોના તથી પ્રાપ્ત થયેના હોવાનું મનાય છે પરંતુ
 પાયા તરીકે ધધો એવા ધધાઓ આવા સામાજિક સઘોના
 નહિ પણ જન્મ પાયા તરીકે તો શુ પણ સયોજક તત્ત્વ તરીકે
 મનાતા હશે કે નમ, એ વિષે શકા રહે છે

ખીજી રીતે કહીએ તો, હાલના સમયની માફક તે સમયે પણ કાઈ
 માણસ પોતાની જાતિનો વિશિષ્ટ ધધો છોડી દેતો હશે અગર તો
 ખીજી જાતિનો ધધો સ્વીકારતો હશે તો પણ પોતાની જાતિમાથી બદલ
 ધૂત નહિ થતો હોય, જોમ સલવિત લાગે છે જ્યાસુધી તે ઉપર્યુક્ત
 નિયમોનું પાલન કરતો હશે ત્યાસુધી તે પોતાની જાતિમા જ આવ
 રહેતો હશે, જોમ લાગે છે તે પોતાના વશપરપરાગત ધધાને નિમ

કહલાલીથી વળગી ગ્હેતો હોય તો પણ એ નિયમોનું પાલન નહિ કરતો હોય તો ગુના બદલ દરેલી શિક્ષામાંથી તે બચી જતો નહિ જ ટોચ. “મનુસહિતા”માંના મુખ્યનિદ્ધ લોગે (૩, ૧૫૧ અને આગળ) આ વાત સાબીત કરે છે. એથી એમ મમજનય છે કે, જિંયામાં જિંચી જતિ પણ આ બાબતમાં તદ્દન બેદરકાર ગ્હેતી હતી, તે એટલે મુંડી કે, દુનિયન ચલાવવાનો, માગ વેચવાનો, ધીંગધાર કરવાનો, ટોચ ચાગવાનો અને નાટકમાં ભાગ ભજવવાનો ધધો પણ આત્મચો કરના હતા છતાં પણ તેઓ પોતાની જાતિમાંથી બહિષ્કૃત થતા નહિ. આમ દર્શાવી કાઢી ગુનો બનતો ટોચ, એવું પણ લાગતું નથી, કાગળ કે, પ્રાચિત્તની ક્રિયાને પાન ગણાય એવા ગુનાની લાખી યાદી (“મનુ સહિતા,” ૧૧, ૧-૭૧)માં આવા ગુનાનો સમાવેશ કરેલો નથી. ૭૨૧ મનુ ભગવાને એમ દર્શાવેલું છે કે, જે માણસ પોતાની જાતિના વિશિષ્ટ ધધાથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવી શકતો ન હોય તે પોતાની જાતિથી જિતરતી જાતિના વિશિષ્ટ ધધા કરી શકે. દાખલા તરીકે, આહણુ ક્ષત્રિયનો અને વૈશ્યનો ધધો કરી શકતો; ક્ષત્રિય વૈશ્યનો ધધો કરી શકતો; વૈશ્ય શૂદ્રનો ધધો કરી શકતો, અને શૂદ્ર એવા જ સન્નેગોમાં હસ્તકળાના ઉદ્યોગથી પોતાનો ગુજારો ચલાવી શકતો. ૭૨૨ આથી અલબત્ત એમ મિદ્ધ ચાય છે કે, ઉદ્યોગ તથા ધધા ચલિત રહી શકતા. આથી, સામાજિક સંઘોના પાયા તરીકે કે સંયોજક તત્વ તરીકે આવા ધધાઓ ગણાતા, એ વિચારની સાથે આનો મેળ પડી જ શકતો નથી. લોકોના અમુક મમદમાં ધધો ગયાથી ગહેવા તરફ ઘણામર વળતું ગ્હેતું, એ વાતની ના પાડી શકાય તેમ નથી;

૭૨૧ “મનુસહિતા,” ૧૦, ૬૨ માં અલબત્ત એમ દર્શાવ્યું છે કે, માસ (વેચવા)થી આહણુ એકદમ જાતિબહાર મૂકાય છે, પણ “મનુસહિતા,” ૩, ૧૫૨ના આધારે એમ કહી શકાય છે કે, વ્યવહારમાં આ શિક્ષાનો અમલ લાગ્યે જ થતો હોય.

૭૨૨ “મનુસહિતા” ૧૦, ૮૧-૮૩, ૯૮-૯૯

મિ છતાં પણ આ લક્ષણને સામાજિક મધોનું પોતાનું લક્ષણ ન
 હોવા જે પ્રાયમિક ઔષ્ણિક મર્યાદાઓથી એ મધો વિકસિત
 હોવા તે સંસ્થાઓનું લક્ષણ ગણવું એઈએ.

પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રો અન્ય મધરૂપ મર્યાદાઓ માથેનો ‘જાતિ-
 ભેદ’નો મંત્ર્ય દર્શાવે છે. ૭૨૩ શ્રેણીઓ જેવી ઇતર મધરૂપ મર્યાદાઓ
 જે પદ્ધતિથી રચાઈ હતી તે જ પદ્ધતિથી આવી સામાજિક મંત્રરૂપ
 સંસ્થાઓ રચાઈ હતી, એમ લાગે છે. શ્રેણીઓ વિષેના પ્રકરણમાં
 આ વિષયની મંપૂર્ણ ચર્ચા કરેલી છે, એટલે અહીં તેનું પિટ્તપેપલ
 કરવાની જરૂર રહેતી નથી. “ગૌતમધર્મશ્ત્ર” (૧૧, ૨૦)માં તથા
 “મનુમંદિત” (૮, ૪૧, ૪૬)માં જાતિઓએ દરાવેલા ધોરણોના
 સત્તાવાર સ્વરૂપનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. પ્રથમ પ્રસંગે ગુનેગારની
 તપાસ કરવા માટેની રાજ્યમાની રીતમર અદાવતો પેદાની એક
 અદાવત તરીકે એ જાતિઓની મંર્યાદા કામ કરતી. ૭૨૪ “શાનિપર્વ”-
 ના ૩૬માં પ્રકરણના ૧૯માં શ્લોકમાં (જુઓ ૩૧, પૃ. પાદ્યેષ ૯૫)
 આવા પ્રકારની મંધરૂપ મંર્યાદાને પવિત્રતાનું સ્વરૂપ પણ અપાયેલું છે.

આ બાબતનું ઔથી વધારે આકર્ષક લક્ષ્ય તો એ છે કે, આજે
 પણ એ પ્રાચીન સંસ્થાના સ્મરણચિહ્નો આપણા જીવામાં આવે
 છે. આજે પણ દરેક જાતિમાં આગેવાન, કાગેવાળી મંરણ, મામાન્ધ
 સમા અને હકુમત વિષેનું કાયદાનું ન્યૂન આપણે લેઈ શકીએ
 છીએ. આજે જીવામાં આવતા આજા બંધારણનું અનિગમ મંધિક

૭૨૩ “શાનિપર્વ” ૧, ૩૬૧ માં આમ કહ્યું છે:—

“કુલ્લાનિ જ્ઞાતોઃ શ્રેણીશ્ચ ગણાન્ જ્ઞાનપદાન્તયા ।” ૧૧,
 મર્યાદા “ગૌતમધર્મશ્ત્ર,” ૧૧: “મનુમંદિત,” ૮, ૪૧,
 ૨૧૯-૨૨૨.

૭૨૪ પૃ. ૫૧ ઉપર આપેલા ઉત્તરોએ જુઓ. એમાં કુલ્લ શબ્દ
 પેદાજ્ઞાનિ માટે વપાયેલો છે.

સ્વરૂપનો સુંદર દાખલો “તિત્તિર-જાતક”માં જળવાઈ રહેલો છે (૩, ૫૩૭). એમા એમ કહ્યું છે કે, “વારાણસીનો કોઈ જગવિખ્યાત ગુરુ પાચ સો યુવાન વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાનતું શિક્ષણ આપતો હતો. એક દિવસે તેને એવો વિચાર આવ્યો કે, ‘હું અહીં રહું છું ત્યાં સુધી ધાર્મિક જીવનમાં મને અડચણો આવ્યા કરે છે, અને મારા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના અભ્યાસમાં નિષ્ઠાત થઈ શકતા નથી. હિમાલયના ઢોળાવ ઉપર જંગલમાં ઘર બાંધીને હું ત્યાં રહીશ અને મારું શિક્ષણ-કાર્ય ત્યાં કરીશ.’ તેણે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને આ બાબતની વાત કરી, અને તપ, ચોખા, તેલ, વગેરે વગેરે ચીજો પોતાની સાથે લેતા આવવાનું તેમને કહીને તે જંગલમાં ગયો, અને ત્યાં ધોરી રસ્તા પાસે પર્ણકુટી બાંધીને તે તેમાં રહેવા લાગ્યો. તેના દરેક વિદ્યાર્થીએ પણ પોતાને માટે પર્ણકુટી બાંધી લીધી. વિદ્યાર્થીઓના સગાવહાતાએ ચોખા વગેરે ચીજો મોકલી; ‘બોઝે કહે છે કે, કોઈ પ્રસિદ્ધ ગુરુ જંગલમાં અમુકઅમુક રથજો રહે છે અને વિદ્યાનતું શિક્ષણ આપે છે’: એમ કહેતા ગામલોકો ચોખાની ભેટ ત્યાં લઈ ગયા, જંગલી લોકોએ પણ પોતાની ભેટો ગુરુને ધરી; અને વિદ્યાર્થીઓને તથા ગુરુને દૂધ મળે તેટલા માટે કોઈએક માણસે દૂગણી ગાય તથા વાઝરડો બક્ષીસરૂપે આપ્યા.” “જાતક”માં આવી મંથરૂપ શિક્ષણમંથરાઓના ઉલ્લેખો વખતોવખત થયેલા છે; જેમ કે, ૪, ૩૯૧; ૧, ૩૧૭, ૪૦૨, ૪૪૭, ૪૬૩, ૫૧૦, ૩, ૧૨૨; ૨, ૪૮; ૫, ૧૨૮, ૪૫૭. આ દાખલાઓ પૈકીના પહેલા બે દાખલા એમ સાબીત કરે છે કે, વિદ્યાર્થીઓ સહજોજન કરતા અને ગુરુની દેખરેખ નીચે વ્યવસ્થિત સઘ તરીકે જીવન ગાળતા. તે પૈકીના છેલ્લા ત્રણ દાખલા એમ બતાવી આપે છે કે, સમાજમાના તત્વગર લોકોના પુત્રો પારિતોષિકની રકમ આપતા તેમાંથી આવી સંરચાઓનો ખર્ચ અમુક અંગે નીકળતો. જોટલું ખ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, આવી શિક્ષણમંથરાઓમાં બેટો જેવા

... જોગો. જીવનવિધામાં આવતા એટલું જ નહિ પણ વિવિધ વ્યાવહારિક

વર્ણન સેનાર્તે આપેલું છે ૭૨૫ જે કોઈ એ વર્ણન વાચરો તેને આ
અથવા પહેલા પ્રકરણમાં પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાંની મંત્રરૂપ મંથાઓના
બધાગણ વિગે આપેલી હકીકતની માથેનું તેનું મળતાપણું જણાઈ
આવ્યા વિના રહેજે નહિ

[૧૧]

સામાજિક જીવનમાંની સહિયારી પ્રવૃત્તિના પરિણામમાં
જાતિઓના સમૂહો રચાયા. તદુપરાત બીજી
સામાજિક જીવન- પણ કેટલીક સમ્યાઓમાં સહિયારી પ્રવૃત્તિ
માંની સહિયારી દેખા દેતી હતી. એવી દરેક સંસ્થાનું વિગત-
પ્રવૃત્તિનાં બીજાં વાર વર્ણન આ અથવા કારણે અપ્રસ્તુત
સ્વરૂપો. મળ્યામ તેથી આપણે માત્ર થોડા દાખલા
નમૂનાએ અહીં ટાકીશું.

કેળવણીની વાત કરીએ તો નાસ દની વિદ્યાપીઠ જેવી મોટી
મર્યાદી માઢીને ગામડાની નાનકડી શિક્ષણમર્યાદા સુધી સર્વત્ર સહિ-
યારી પ્રવૃત્તિ દુગોચર થતી હતી. દાખલા
શિક્ષણની તરીકે, “લોસક-જાતક” (૧, ૨૭૪)માં એમ
સંસ્થાઓ કહ્યું છે કે, ગામલોકોએ કોઈ શિક્ષકને તેનો
ખર્ચ આપીને તથા રહેવાને માટે ધર આપીને
તેની નીમણુક કરી હતી. તે જ પ્રમાણે વારાણસી તથા તક્ષશિલા
જેવા શહેરોમાં મોટા ભાગે પ્રજાના સાચથી ચાલતી મોટી શિક્ષણ-
મર્યાદા દેખાતી ધરાવતી હતી. એ જ “જાતક”માં એમ કહ્યું છે
કે, વાગણસીમાં બોધિસત્ત નામનો વિશ્વવિખ્યાત ગુરુ હતો તેની પાસે
પાંચ મો યુવાન આઠણે શિક્ષણ લેતા હતા. “તે સમયે વારાણસીના
લોકો ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને દરરોજ બોજનનું દાન દેતા અને મફત
શિક્ષણ અપાવતા.” પ્રજાના સાચનો અને સમ્યાના સઘાતમક

સ્વરૂપનો સુદર દાખલો “તિત્તિર-જ્ઞતક”મા જળનાઈ ગહેલો છે (૩, ૫૩૭). એમા એમ કહ્યું છે કે, “વાગલુસીનો કોઇ જગવિખ્યાત ગુરુ પાચ મો યુવાન વિદ્યાર્થીઓને વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપતો હતો. એક દિવસે તેને એવો વિચાર આવ્યો કે, ‘હું અહીં ગુરુ છું ત્યાં સુધી ધાર્મિક જીવનમા મને અડચણો આવ્યા કરે છે, અને મારા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના અભ્યાસમા નિષ્ઠાત થઇ શકતા નથી હિમાનયના ઢોળાવ ઉપર જગતમા ધન બાધીને હું ત્યાં રહીશ અને મારું શિક્ષણ કાર્ય ત્યાં કરીશ.’ તેણે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને આ બાબતની વાત કરી, અને તલ, ચોખા, તેલ, વચ્ચો વગેરે ચીજો પોતાની સાથે લેતા આવવાનું તેમને કહીને તે જગતમા ગયો, અને ત્યાં ધારી ગરતા પાસે પર્ણકુટી બાધીને તે તેમા ગહેવા લાગ્યો. તેના દરેક વિદ્યાર્થીએ પણ પોતાને માટે પર્ણકુટી બાધી લીધી વિદ્યાર્થીઓના સગાવહાવાએ ચોખા વગેરે ચીજો મોકલી, ‘ચોખા કહે છે કે, કોઈ પ્રસિદ્ધ ગુરુ જગતમા અમુકઅમુક ગ્રંથો રહે છે અને વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપે છે’ એમ કહેતા ગામલોકો ચોખાની ભેટ ત્યાં લઈ ગયા, જગતી લોકોએ પણ પોતાની ભેટો ગુરુને ધરી, અને વિદ્યાર્થીઓને તથા ગુરુને દૂધ મળે તેટલા માટે દાઢએક માણુમે દૂધથી ગાય તથા વાછરડો બક્ષીમરૂપે આપ્યા.” “જ્ઞતક”મા આની સંઘર્ષ શિક્ષણમંરથાઓના ઉલ્લેખો વખતોવખત થયેલા છે, જેમ કે, ૪, ૩૬૧, ૧, ૩૧૭, ૪૦૨, ૪૪૭, ૪૬૩, ૫૧૦, ૩, ૧૨૨; ૨, ૪૮; ૫, ૧૨૮, ૪૫૭. આ દાખલાઓ પૈકીના પહેલા બે દાખલા એમ સાબીત કરે છે કે, વિદ્યાર્થીઓ સહજોજન કરતા અને ગુરુની દેખરેખ નીચે વ્યવસ્થિત સઘ તરીકે જીવન ગાળતા. તે પૈકીના છેલ્લા ત્રણ દાખલા એમ બતાવી આપે છે કે, સમાજમાના તવગર લોકોના પુત્રો પારિતોષિકની રકમ આપતા તેમાથી આવી સંસ્થાઓનો ખર્ચ અમુક અંશે નીકળતો. એટલું ધ્યાનમા રાખવાનું છે કે, આવી શિક્ષણસંસ્થાઓમા વેદો જેવા ધર્મગ્રંથો શીખવવામા આવતા એટલું જ નહિ પણ વિવિધ વ્યાવહારિક

વર્ણન મેનાર્તે આપેલું છે ૭૨૫ જે કાર્મ એ વર્ણન વાચરો તેને આ
અથવા પદના પ્રકરણમાં પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાંની મધ્યમ મધ્યાઓના
બધાનું વિષ આપેલી હકીકતની સાથેનું તેનું મળતાપણું જણાઈ
આવ્યા વિના રહેશે નહિ

[૧૧]

સામાજિક જીવનમાંની સહિયારી પ્રવૃત્તિના પશ્ચિમમાં
જાતિઓના સમૂહો ગયાયા તદુપગત બીજી
સામાજિક જીવન પણ કેટલીક સંસ્થાઓમાં સહિયારી પ્રવૃત્તિ
માંની સહિયારી દેખા દેતી હતી એવી દરેક સંસ્થાનું વિગત
પ્રવૃત્તિનાં બીજાં વાગ વર્ણન આ અથવા કાગળે અપ્રમુદ
સ્વરૂપે ગણાય તેથી આપણે માત્ર થોડા દાખલા
નમૂનાએ અહીં દાખીશું

કેળવણીની વાત કરીએ તો નાલ્લદની વિદ્યાપીઠ જેની મોગી
મસ્થાબી માડીને ગામડાની નાતકડી શિક્ષણમગ્યા સુધી સર્વન સહિ
યારી પ્રવૃત્તિ દુગ્ગાયર થતી હતી દાખલા
શિક્ષણની તરીકે, “લોસક-ગતક” (૧, ૨૩૪)માં એમ
સંસ્થાઓ કહ્યું છે કે, ગામડાઓએ માર્ગ શિક્ષકને તેનો
ખર્ચ આપીને તથા રહેવાને માટે ઘર આપીને
તેની નીમણુંક કરી હતી તે જ પ્રમાણે વારાણસી તથા તક્ષશિલા
જેવા શહેરોમાં મોટા ભાગે પ્રજાના સાયથી આવતી મોગી શિક્ષણ
સંસ્થાઓ હયાતી ધરાવતી હતી એ જ “ગતક”માં એમ કહ્યું છે
કે, વારાણસીમાં બોધિસત્ત નામનો વિશ્વવિખ્યાત ગુરુ હતો તેની પાસે
પાંચ સો યુવાન બ્રાહ્મણો શિક્ષણ લેતા હતા ‘તે સમયે વારાણસીના
લોકો ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને દરોજ બોજનનું દાન દેતા અને મફત
શિક્ષણ અપાવતા.” પ્રજાના સાયનો અને સંસ્થાના સધાત્મક

સ્વરૂપનો સુદર દાખલો “તિત્તિર-ગતક”મા જળવાઈ ગયેલો છે (૩, ૫૩૭). એમા એમ કહ્યું છે કે, “વાગણુસીનો કોષ જગવિખ્યાત ગુરુ પાત્ર સો સુવાન વિદ્યાર્થીઓને વિગ્નાનનુ શિક્ષણ આપતો હતો એક દિવસે તેને એવો વિચાર આવ્યો કે, ‘હું અહીં રહું છું ત્યાંથી ધાર્મિક જીવનમા મને અડચણો આવ્યા કરે છે, અને મારા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના અભ્યાસમા નિખળાત થઈ શકતા નથી. હિમાવનના ઢોળાવ ઉપર જગતમા ધન બાધીને હું ત્યાં રહીશ અને મારા શિક્ષણ-દાય ત્યાં કરીશ.’ તેણે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને આ બામતની વાત કરી, અને તવ, ચોખા, તેવ, વચ્ચો વગેરે ચીજો પોતાની સાથે લેતા આવવાનું તેમને કહીને તે જગતમા ગયો, અને ત્યાં ધોરી ગ્રંથો પાસે પર્ણકુટી બાધીને તે તેમા ગહેવા લાગ્યો. તેના દરેક વિદ્યાર્થીએ પણ પોતાને માટે પર્ણકુટી બાધી લીધી વિદ્યાર્થીઓના સમાવડાવાગે ચોખા વગેરે ચીજો મોકલી, ‘ચોખા કહે છે કે, કોઈ પ્રસિદ્ધ ગુરુ જગતમા અમુકઅમુક સ્થળે રહે છે અને વિગ્નાનનુ શિક્ષણ આપે છે’ : એમ કહેતા ગામલોડા ચોખાની ભેટ ત્યાં લઈ ગયા; જગતી લોકોએ પણ પોતાની ભેટો ગુરુને ધરી, અને વિદ્યાર્થીઓને તથા ગુરુને દૂધ મળે તેટલા માટે કોષએકે માણસે દૂઝણી ગાય તથા વાછરડો બક્ષીસરૂપે આપ્યા.” “ગતક”મા આવી સવરૂપ શિક્ષણમંરથાઓના ઉલ્લેખો વખતોવખત થયેલા છે, જેમ કે, ૪, ૩૯૧; ૧, ૩૧૭, ૪૦૨, ૪૪૭, ૪૬૩, ૫૧૦, ૩, ૧૨૨; ૨, ૪૮; ૫, ૧૨૮, ૪૫૭. આ દાખલાઓ પૈકીના પહેલા બે દાખલા એમ સાબીત કરે છે કે, વિદ્યાર્થીઓ સહભોજન કરતા અને ગુરુની દેખરેખ નીચે વ્યવસ્થિત સઘ તરીકે જીવન ગાળતા. તે પૈકીના છેલ્લા ત્રણ દાખલા એમ બતાવી આપે છે કે, સમાજમાના તવગર લોકોના પુત્રો પારિતોષિકની રકમ આપતા તેમાથી આવી સરથાઓનો ખર્ચ અમુક અશે નીકળતો એટલું ધ્યાનમા રાખવાનું છે કે, આવી શિક્ષણમંરથાઓમા વેદો જેવા ધર્મગ્રંથો શીખવવામા આવતા એટલું જ નહિ પણ વિવિધ વ્યાવહારિક

કળાઓનું તથા વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ પણ આપવામા આવતું ૭૨૬

“જાતકો”મા આપેલું વર્ણન બ્રાહ્મણોના ત્રયોમા આપેલી માહિતીની માથે બગાળ મળતું આવે છે પોતાના ગુરના ઘરમા રહીને વિદ્યાર્થીએ પાઠનાના જે ધાગધોગ્યો પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્રોએ દર્શાવી આપેના છે તેનો મેળ જાતકકથાઓમા દર્શાવેલા શિક્ષણમંથાઓના મધ્યાત્મક સ્વરૂપની માથે બગાળ પડે છે.

નાલદની વિદ્યાપીના જેની મંથાઓ “તિત્તિર-જાતક”મા જણાવેલી પદ્ધતિમાથી વિકસેલી હતી, એમા તો કાઈજ શક્ય નથી અતિપ્રાચીન નમયમા તેમની ઉત્પત્તિ થઈ હતી, એમ મતલબ લાગે છે “મૃદ્ધદાર્ણ્યપ્રોપનિસદ્”મા “પાચાલોની સમિતિ”નો ઉલ્લેખ થયેલો છે, અને પૂર્ણપરમમધ્યથી એમ સાબીત થાય છે કે, એ શિક્ષણમંથા હતી

ઉપનિસદોના સમયથી માહીને નાલદના તથા વિક્રમસિવાના વિનાશના સમય સુધીમા હિંદુસ્તાનમા ખીજ અનેક વિદ્યાપીરો આબાદ થઈ ગઈ હતી, પણ કમનસીમે તેમના મમયમા આપણને કરી પણ માહિતી મળી શકતી નથી

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાની શિક્ષણમંથાઓનો ઉલ્લેખ પ્રથમ આપણે કરી ગયા છીએ ૭૨૭ આવી જાતના દાખલાઓ કાઈ અમાધાગ્ય નથી પરંતુ હિંદુસ્તાનની શિક્ષણમંથાઓના શિરોમણિ તરીકે તો નાલદની વિદ્યાપીઠ હતી મમકાલીન ચીનાઈ યાત્રાળુઓના લખાણોમા એનું કાઈક વિગતવાર વર્ણન અપાયેલું આપણા જોવામા આવે છે ૭૨૮

૭૨૬ શિક, પૃ ૧૩૦ અને આગળ, જ. એ સો. જે , ૧૯૧૬,
પૃ. ૧૭ અને આગળ

૭૨૭ પૃ ૧૭૭ અને આગળ

૭૨૮. ચવનચગના જીવનચરિતનું બીનકૃત લાખાતર, પૃ. ૧૦૫-

દસ હજાર સલાસદોવાળી આ મહાન્ સધરૂપ મધ્યાને ડેળવ-
ણીના ક્ષેત્રમાના ઉત્તમોત્તમ નમૂનાઓ પૈકીના એક નમૂના તરીકે
તેમ જ હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન પ્રગ્નની મધ્યશક્તિની ભાવનાની સફળ
સિદ્ધિઓ પૈકીની એક સિદ્ધિ તરીકે આપણે ગણીએ તો કાંઈ
ખોટું નહિ

પ્રાચીનમા પ્રાચીન સમયથી આનંદોત્સવ જેવી ગૌણ બાબ-
તોમા પણ એ જ ભાવના દુઝોચર ચતી રહેતી હતી જિમરે૭૦૯
એમ બતાવ્યું છે કે, વેદકાળની સભા ગભીર
સમાજો, મિજલ- પ્રકારનું કામઝાજ પૂર કરીને પછી હાલના
સો, વગેરે. સમાજ (club)ના રૂપમા ફેરવાઈ જતી હતી
વેદકાળ પછીના સમયમા ‘સમાજ’ અથવા

‘સમજ’ નામની સરથા પ્રચલિત હતી તે પણ આની જ જાતની
હતી “ચુતવગ્ગ” ૫, ૨, ૬ ઉપરથી તેમ જ “મિગાસોવાદ-
સુત્ત” ૭૩૦ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, આવી પ્રગ્નકીય
સરથાઓના કાર્યક્રમમા નૃત્ય, મગીત, નાટક (અવ્યસાન), ૭૩૧ કસ-
ગતના ખેલો, જાદુના ખેલો, વગેરેનો સમાવેશ થતો હતો. જૈનોના ૭૩૨
અને બ્રાહ્મણોના ૭૩૩ અથવા ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે, અથવા

૧૧૩, વૌટસંકૃત યવનચગ, પુ ૨, ૫ ૧૬૪-૧૬૬, જે. તાકાકુ-
સુકૃત ઇતિસગના વર્ણનનું ભાષાત, ૫ ૬૫, ૮૬, ૧૪૫, ૧૫૪,
૧૭૭, ૧૭૮.

૭૨૯ આ. લે, ૫ ૧૭૨ અને આગળ

૭૩૦ ગ્રિગ્લોકૃત “સેમ સુત્તઝ પંચિમ”, ૫ ૩૦૦.

૭૩૧. “બુદ્ધિસ્ટ ઇડિયા,” ૫ ૧૮૫.

૭૩૨. જે ગ્રંથોની મુત્થાકાત જૈન સાધુ લઈ શકે તેમની
યાદીમા ‘સમાજ’નો સમાવેશ કરવામા આવેલો છે (જેમણી, જૈન
સૂત્રો, ૨, પૃ. ૧૭૭)

૭૩૩. જે સ્થળે પરદેશી મુસયરનો સોધ કરવો જોઈએ તે

મમાલ્ને અમુક નિશ્ચિત અંગે નિયમિત રીતે ભગના હતા.

આવી મિજાસો પાઝાના સમયમા 'ગોપી' ૭૩૪ દહેવાતી હતી વાત્યાયને ૭૩૫ તેનું વર્ણન કાઈક વિગતે ટેલુ છે. એ મંથા હાલના મમયના મમાજની સાથે ઘણા અંગે મળતી આવતી હતી એ મંથા અમુક 'રેલા' અંગે ભેગતી, અને ત્યાં મગીન, નૃસ, સુગપાન, માહિત્ય તથા ડળા મગધી વિવિધ ચર્ચા વગેરેનો આનંદ ભોગવવા માટે દરરોજ સાંજે લોકો ભેગા થતા કાઈક પ્રમંગે કાઈક મલામદને ઘેર ઉપવનમમેવન તથા સુગપાનમિજાસ પણ થતા. આની મંથાઓ દેખીતી રીતે આનંદ ભોગવના તથા આગમ ભેગવવા માટે અપાયેલી હતી, અને તે અતિશય મન્દગત્રી કે અતિશય ગામડી મડગી બની ન જાય તેની કાળજી રાખવામા આવી હતી. નીચેના શ્લોક ઉપરથી આ વાત અપટ થાય છે:—

“નાત્યંતં સંસ્કૃતેનૈવ નાત્યંતં દેશમાપયા ।

કથાં ગોષ્ઠીષુ કથયહ્લોકે યદુમતો ભવેત્ ॥”

સાગપગીના શ્લોક ઉપરથી એમ સમજાય છે કે, તેની મંથા ઇર્ષાનું કે તિગ્ગાગનું કે દ્રમ્યાન બની ન જાય તેને માટે રક્ષણના પગલા ભગવામા આનતા હતા:—

અજોની યાદીમા બીજો 'સમાજ'નો મમાવેશ દરેલો છે (“શાતિ-પર્વ,” પ્ર ૧૯, શ્લોક ૧૧)

૭૩૪ “અમગ્દેશ”મા 'ગોપી'ને માટે 'સમન્થા' શબ્દ આપેલો છે તે પાનિભાષાના 'મમન્થ' શબ્દનું મન્દનરૂપ લાગે છે. એ બન્ને શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ તેમનું પ્રગ્નકીય અર્થ પતાવી આપે છે. હીરગગિન કહે છે તેમ, “સમજતિ મિલત્યસ્યાં સમજ્યા” તથા “ગાવો નાનોક્તયસ્તિષ્ઠંત્યસ્યાં ગોષ્ઠી.”

૭૩૫ “કામચુત્ર”, પ્ર ૪, ૫ ૪૭ અને આગળ (ચોખ-બાની આવૃત્તિ)

“ યા ગોપ્ત્રી લોકવિદ્વિષ્ટા યા ચ સ્વૈરવિસર્પિની ।
પરદ્વિસાર્ત્તિકા યા ચ ન તામવતરેદ્ધુધઃ ॥ ”

અહીં ‘સ્વૈરવિસર્પિની’ શબ્દ વપગયો છે તેથી એમ જણાઇ આવે છે કે, હાલના સમાજોના જેવી વધુ માન્ય ગોપ્ત્રીઓએ તેમના પોતાના સભાસદો તરફથી પળાવાના ધારાધોરણો ધડેલા હતા.

આવી સંસ્થાઓ બીજી પણ એક કાર્ય કરતી હતી. વાત્સ્યાયને ગામલોકોને એવી સલાહ આપેલી છે કે, તેમણે શહેરીઓનું અનુકરણ કરીને ‘ગોપ્ત્રી’ની ગ્યાપના કરવી, એટલે (સંગીત, નાટક વગેરે વડે) લોકોના મનનું રજન કરી શકાય એટલું જ નહિ પણ, તેમના કાર્યોમા તેમને મદદ કરીને તેમને અનુગ્રહ કરી શકાય તથા બીજા લાભ તેમને આપીને તેમના ઉપર ઉપકાર કરી શકાય. ૭૩૬ આથી એમ અપ્રત્યય છે કે, જાહેર ઉપયોગના બીજાં કામોમા પણ આવી સંસ્થાઓનું મધાત્મક અરૂપ કામમા આવડતું હતું.

પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાના મધાત્મક જીવનનું આ અવગત મહત્ત્વનું લક્ષણ હતું આ અથના પૃ. ૧૨૧ થી ૧૨૩ ઉપર “અર્થશાસ્ત્ર”માના

જે કકગાઓ દાક્યા છે તે એમ અપ્રત્ય રીતે

સમાજસેવા. બતાવી આપે છે કે, પ્રાચીન મમયના લોકો

સર્વમાધારણ હિતના કામો કરવાને ટેવાઇ જ

ગયા હતા. ગોધિમત્તની દેખરેખ નીચે નીમ મામજનોએ કરેલી પ્રવૃત્તિનું નીચલું ધર્ણન પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના લોકોની મધ્યમ લાવનાનો મુદ્દર નમનો પૂરો પાડે છે:—

“ ગોધિમત્તે આ ત્રીમ માણસોને તેમના પોતાના જેવા મમયિત્ત કરી દીધા હતા; તેમણે તેમને પચશામનમા સ્થાપિત કર્યા

૭૩૬. “ જનમનુરજયેત્ કર્મસુ ચ સાહાય્યેન ચાનુગ્-
હ્ણીયાદુપકારયેચ્ચેતિ ” (પૃ. ૫૭).

હતા, અને તે મમયથી તેઓ તેમની માથે રહીને મલ્કર્મો કરતા રહ્યા હતા તેઓ પણ હંમેશા બોધિમત્તના મગમા રહીને મલ્કર્મો કરતા હતા, વડેવા જિંતા અને પોતાના હાથમા અન્ના તથા કુદાડી અને ગદા લઈને બેગા થતા. ગામના ચા- ગજમાગો તથા બીજા મસ્તાઓ ઉપર પડ્યા તમામ પથગાઓને તેઓ પોતાની ગદા વડે બાલુએ ગબડારી દેતા, રથોની ધરીઓને જે જાડ લાગતા તેમને તેઓ કાપી નાખતા, ખડખડી જગ્યાઓને તેઓ મપાટ કરતા; બેજવાળા જમીનથી ઉંચા મસ્તાઓ તેઓ બાધતા, તેઓ પાણીના તળાવો ખોદતા અને મડપ બાધના, તેઓ દયાભાવ દર્શાવતા અને શાસનોનું પાલન કરતા. એ રીતે ગામવેડાં માધાગણ રીતે બોધિમત્તના બોધને અનુમગતા અને ગામનોનું પાલન કરતા ૧૭૩૭

આ વાતના દરમ્યાનમા એમ કહ્યું છે કે, ગામવેડાંએ મોટા જાહેર મડપ બાધ્યો હતા, અને તેની ટોચે મૂકવાનો કળગ તેમને જોઈતો હતો. કાર્ધ સ્ત્રીના કમળમા એવો કળશ હતો તેની ખબર તેમને પડી, પણ મોમાગી રક્ત આપવાનું વચન આપ્યા છતાં તેઓ તે સ્ત્રીની પામેથી તે કળશ ખરીદી લઈ ગયા નહિ તે બાધએ એમ કહ્યું કે, “ તમે એ સત્કાર્યમા મને ભાગીદાર બનાવશો તો હું એ કળશ તમને મક્ત આપી દઈશ ” ગામવેડાંએ એ વાત કબૂલ રાખી અને પેશો કળશ લીધો તથા મડપનું બાધદામ પૂરું કર્યું.

પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના સ્ત્રીપુરુષોમા મંદશક્તિની ભાવના કેટલા બધા અંશે જાગૃત થયેલી હતી, તેનો સારામા સારો દાખવો ઉક્ત પ્રસંગથી પૂરો પડે છે.

પરિશિષ્ટ.

સારંગદેવનો પાલણપુરનો સં. ૧૩૪૮ નો શિલાલેખ.

[ટીપ્પ:—વેખની શરૂઆતમાં વચ્ચે ગાયનું ચિત્ર છે, તેને બાજુરૂં ધાવે છે. તેની બન્ને બાજુએ સૂર્યચંદ્ર તથા કન્યામર છે]

- ૧ [૩૬] ॥ વેદાનુદરતં જગં તિયદતે મૃગોલમુદ્ધિગ્ધતં દેવ્યાન દારયતે ઘર્લિ છલયતે ક્ષત્રશ્ચયં કુર્ણવં
- ૨ [તે ।] સેતું વંધયતે દર્લિ કલયતે કારણ્યમાતન્થતં મ્લેચ્છાન મૂર્છયતે દશાકૃતિકૃતે કૃણાય
- ૩ [તુમ્ય નમઃ] ॥ સંવત ૧૩૪૮ ચંચ આવાદ શુદિ ૧૩ રવાયષેદ શ્રીમદ્ગણદિલપાટકાધિષ્ઠિત મહાગજા
- ૪ [ધિ] રાજ શ્રી સારંગદેવકલ્યાણવિજયિરાજ્યે તત્પાદ- પદ્મોપજીવિનિ મહાસાંધિ૦ મહામા [ત્ય]
- ૫ [શ્રી] મધુસૂદને શ્રી શ્રીકર્ણાદિમમસ્તમુદ્રાશ્યાપારાન પરિપંચયતીત્યં કાલે પ્રથર્તમાનેઽમુ
- ૬ [ના ?] મ્થામિના પાન્દળપુરમુદ્રાયાં નિયુક્તમહં૦ શ્રી પેયદમ્ભૃતિ પંચકુલપ્રતિપત્તી દેવ
- ૭ કૃષ્ણપાદનાં પૂજાનૈવેષમેશ્વર્ણીકનિમિત્ત અમે પદમાન- સ્થિતકસ્ય તથા મપ્રતિમહં
- ૮ [શ્રી] પેયદમ્ભૃતિપચકુલેન તથા પંચમુખમમસ્તનગરેણ ચ કૃતનવ્યદેવદાયસ્ય ચ શા ॥
- ૯ સતપટ્ટિકા યયા ॥ અગ્રીક પદમાન દેવદાયમ્ય સ્થિતિ ૧
[. .] કર્ણસ્થિતકે ટ્ર ૧૮૦ તથા [.]
- ૧૦ મહાપિકાયાં મ્થિતકે ટ્ર ૭૨ તથા [.]
આત્મનઃ શ્રિયોઽર્થ પદમાન ગ્રામીય [તી]

મમાજ્ઞે અમુક નિશ્ચિત યજ્ઞે નિયમિત રીતે ભગના હતા.

આવી મિજનમો પાછળના સમયમા 'ગોપી' ૭૩૪ કહેવાતી હતી વાત્સ્યાયને ૭૩૫ તેનું વર્ણન કાઈક વિગતે કરેલું છે. એ મંથા હાલના મમયના મમાજ્ઞની સાથે ઘણા અગે મળતી આવતી હતી એ મંથા અમુક 'રેલા' યજ્ઞે જેમતી, અને ત્યાં મગીન, નૃસ્ય, સુગપાન, સાહિસ્ય તથા ડળા મગધી વિવિધ ચર્ચા વગેરેનો આનંદ ભોગવવા માટે દરરોજ સાંજે લોકો ભેગા થતા કાઈક પ્રમગે કાઈ મભામદને ઘેર ઉપવનમમેવન તથા સુગપાનમિજનમ પણ થતા. આની મંથાઓ દેખીતી રીતે આનંદ ભોગવના તથા આગમ મેળવવા માટે યજ્ઞપાથેવી હતી, અને તે અતિશય મઝકારી કે અતિશય ગામડી મહંગી બની ન જાય તેની કાળજી રાખવામા આવી હતી. નીચેના શ્લોક ઉપગ્રથી આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે:—

“નાત્યંતં સંસ્કૃતેનૈવ નાત્યંતં દેશમાપયા ।

કથાં ગોષ્ઠીષુ કથયલ્લોકે ચહુમતો ભવેત્ ॥”

સાગ્વગીના શ્લોક ઉપગ્રથી એમ સમજાય છે કે, તેની મંથા ધર્માંનુ કે તિગ્ગદાનુ કેદ્રમ્થાન બની ન જાય તેને માટે ગ્રહણના પગલા ભરવામા આવતા હતા:—

અજોની યાદીમા બીજા 'સમાજ'નો મમાવેશ કરેલો છે (“શાતિ-પર્વ,” પ્ર ૬૯, શ્લોક ૧૧)

૭૩૪ “અમગકેશ”મા 'ગોપી'ને માટે, ‘સમન્ધા’ શબ્દ આપેનો છે તે પાનિભાષાના ‘મમન્જ’ શબ્દનું મરુદનરૂપ લાગે છે. એ બન્ને શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ તેમનું પ્રગ્નકીય સ્વરૂપ બતાવી આપે છે. ક્ષીરનાગિન કહે છે તેમ, “સમજતિ મિલત્યસ્યાં સમજ્યા” તથા “ગાવો નાનોક્તયસ્તિઘંત્યસ્યાં ગોષ્ઠી.”

૭૩૫ “કામચુત્ર”, પ્ર ૪, ૫ ૪૭ અને આગળ (ચોખ્ખાની આવૃત્તિ)

“ યા ગોષ્ઠી લોકવિદિષ્ટા યા ચ સ્વૈરવિસર્પિની ।
પરહિંસાત્મિકા યા ચ ન તામચતરેદ્ધુધ ॥ ”

અહીં ‘સ્વૈરવિસર્પિની’ શબ્દ વપરાયો છે તેથી એમ જણાઈ આવે છે કે, હાલના સમાજોના જેની વધુ માન્ય ગોષ્ઠીઓએ તેમના પોતાના સભાસદો તરફથી પળાવાના ધારાધોરણો વડેના હતા.

આવી સરથાઓ ખીનું પણ એક કાર્ય કરતી હતી વાતર્યાયને ગામલોખને એવી સલાહ આપેલી છે કે, તેમણે શહેરીઓનું અનુકૂળ કરીને ‘ગોષ્ઠી’ની સ્થાપના કરવી, એટલે (સંગીત, નાટક વગેરે વડે) લોખના મનનું રંજન કરી શકાય એટલું જ નહિ પણ, તેમના કાર્યોમાં તેમને મદદ કરીને તેમનો અનુકૂળ કરી શકાય તથા ખીજ લાભ તેમને આપીને તેમના ઉપર ઉપદ્રાવ કરી શકાય ૭૩૬ આથી એમ અપ્રત્યક્ષ થાય છે કે, જાહેર ઉપયોગના ખીજ લાભોમાં પણ આવી સરથાઓનું મધાત્મ- ૨૫૩૫ કામમાં આવતું હતું.

પ્રાચીન હિંદુસ્તાનમાંના મધાત્મ- ૭૩૫ આ અનુગત મહત્વનું લક્ષણ હતું આ પ્રથમ પૃ ૧૨૧ થી ૧૨૩ ઉપર “આર્યશાસ્ત્ર”માંના જે પ્રકરણો દાખલા છે તે એમ અપ્રત્યક્ષ રીતે સમાજસેવા, બનાની આપે છે કે, પ્રાચીન મમયના લોખ સર્વમાધારણ હિતના નામો કરવાને ટેવાઈ જ ગયા હતા ગોધિમત્તની દેખરેખ નીચે પીમ આમજનોએ કરેલી પ્રવૃત્તિનું નીચલું પર્ણન પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના લોખની મધ્યપ લાન નાનો મુર નમનો પૂરો પાડે છે —

“ ગોધિમત્તે આ પીમ માણસોને તેમના પોતાના જેવા મમ-
યિત્ત કરી દીધા હતા, તેમણે તેમને પચશામનમાં સ્થાપિત કર્યા

૭૩૬ “ જનમનુરજયેત્ કર્મસુ ચ સાદાચ્યેન ચાનુષ્ટ-
હ્ણીયાદુપકારયેચ્ચેતિ ” (૫ ૫૭)

હતા, અને તે મમયથી તેઓ તેમની માથે રહીને મલ્દમો કળા રહ્યા હતા તેઓ પણ હમેશા બોધિમત્તના મગમા રહીને મલ્દમો કરતા હતા, વહેવા ગિરતા અને પોતાના હાથમા અમ્મા તથા કુદાડી અને ગદા લઈને ભેગા થતા. ગામના ચાન્ ગાજમાગો તથા બીજા ગરતાઓ ઉપર પડવા તમામ પથગઓને તેઓ પોતાની ગદા વડે બાજુએ ગબડાવી દેતા, રથોની ધરીઓને જે જાડ લાગતા તેમને તેઓ કાપી નાખતા, ખડખચરી જગ્યાઓને તેઓ મપાટ કરતા; ભેજવાળી જમીનથી ઉંચા ગ્રતાઓ તેઓ બાધતા, તેઓ પાણીના તળાવો બોદતા અને મડપ બાધતા, તેઓ દયાભાવ દર્શાવતા અને શાસનોનું પાલન કરતા. એ રીતે ગામવેડો માધાગણ રીતે બોધિમ-ત્તના બોધને અનુમગતા અને ગામનોનું પાલન કરતા ૧૭૩૭

આ વાતના દરમ્યાનમા એમ કહ્યું છે કે, ગામવેડોએ મોટા જાહેર મડપ બાધ્યો હતા, અને તેની ટોએ મૂકવાનો કળગ તેમને જોઈતો હતો. કાઈ સ્ત્રીના કમળમા એવો કળશ હતો તેની ખબર તેમને પડી, પણ મોમાગી રક્ષા આપવાનું વચન આપ્યા છતાં તેઓ તે સ્ત્રીની પામેથી તે કળશ ખરીદી લઈ ગયા નહિ તે બાધએ એમ કહ્યું કે, “ તમે એ સત્કાર્યમા મને ભાગીદાર બનાવશો તો હું એ કળશ તમને મફત આપી દઈશ ” ગામવેડોએ એ વાત કબૂલ રાખી અને પેશો કળશ લીધો તથા મડપનું બાધદામ પૂરું કર્યું.

પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના સ્ત્રીપુરુષોમા મંદશક્તિની ભાવના કેટલા બધા અશે જાણ્યત થયેલી હતી, તેનો સારામા સારો દાખલો ઉક્ત પ્રસંગથી પૂરો પડે છે.

પરિશિષ્ટ.

સારંગદેવનો પાલણપુરનો શં. ૧૩૪૮ નો શિલાલેખ.

[દીપ:—વેળની શરૂઆતમાં વચ્ચે ગાયનું ચિત્ર છે. તેને વાહરું ધાવે છે. તેની બન્ને ગાળુએ સૂર્યચંદ્ર તથા ઝવચામર છે]

- ૧ [૩૨] ॥ વેદાનુદ્ધરતં જગં તિવદતે મૃગોલમુદ્ધિધતં દેવ્યાન
દારયતે ઘર્લિ છલયતે ક્ષત્રક્ષયં કુર્વ્ય
- ૨ [તે ।] સેતું વંધયતે હર્લિ કલ્પયતે કાશ્વપમાતન્વતે
મ્લેચ્છાન્ મૂર્છયતે દશાકૃતિકૃતે કૃષ્ણાય
- ૩ [તુમ્ય નમઃ] ॥ સંવત ૧૩૪૮ ચંપ આપાદ શુદિ ૧૩
રવાચેદ શ્રીમદ્ગદિલપાટકાધિષ્ઠિત મહારાજા
- ૪ [ધિ] રાજ શ્રી સારંગદેવચલ્યાણનિજચિરાજ્યે તત્પાદ-
પદ્મોપજીવિનિ મહાસાંધિ૦ મહામા [ત્ય]
- ૫ [શ્રી] મધુસૂદને શ્રી શ્રીકૃષ્ણાદિષ્વમસ્તમૃદ્ધાભ્યાપારાન
પરિપંચયતીત્યયં કાલે પ્રયત્તમાનેડમ્
- ૬ [ના ?] મ્યામિના પાલ્લવનપુરમુદ્રાયાં નિયુક્તમહં૦ શ્રી
પેયદમ્ભૃતિ પંચકુલપ્રાનિપત્તૌ દેવ
- ૭ કૃષ્ણપાદનાં પૂજાનૈવંચપ્રેક્ષણીકનિમિત્ત ઝગ્રે પલ્લમાન-
સ્થિતકસ્ય તથા મપ્રતિમહં
- ૮ [શ્રી] પેયદમ્ભૃતિપચકુલેન તથા પંચમુત્રમમસ્તનગરેણ
ચ કૃતનવ્યદેવદાયસ્ય ચ શા ॥
- ૯ સતપટ્ટિકા યથા ॥ અગ્રોક પલ્લમાન દેવદાયમ્ય સ્થિતિ ॥
[. .] કરણસ્થિતકે ટ્ર ૧૮૦ તથા [.]
- ૧૦ મહાપિકાયાં મ્યિતકે ટ્ર ૭૨ તથા [.]
આત્મનઃ શ્રિયોડ્ધે પલ્લમાન ગ્રામીય [નો]